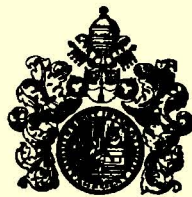

A
PIARISTA KUSZTODIÁTUS
GAZDASÁGTÖRTÉNETE

ÍRTA
SZENTIVÁNYI BÉLA

piarista uradalmi főkörmányzó,
m. kir. gazd. főtanácsos

BUDAPEST
A SZENT ISTVÁN-TÁRSULAT KIADÁSA

1943

A
PIARISTA KUSZTODIÁTUS
GAZDASÁGTÖRTÉNETE

ÍRTA
SZENTIVÁNYI BÉLA

piarista uradalmi főkörmányzó,
m. kir. gazd. főtanácsos

BUDAPEST
A SZENT ISTVÁN-TÁRSULAT KIADÁSA

1943

A magyar piarista rendfőnök 580/1943. sz. engedélyével.

**Nihil obstat. Dr. Michael Marzell, censor dioecesanus. Nr. 5565/1943. Imprimatur. Strigonii,
die 8. Julii 1943. Dr. Joannes Drahos, vicarius generalis.**

Stephaneum nyomda Budapest. Felelős : ifj. Kohl Ferenc.

ELŐSZÓ.

Könyvünk a készülő nagy rendtörténet egyik kötete akar lenni. Tartalma a piarista gazdálkodás története. Nem öleli fel a szentistváni korban alapított birtoknak egész életét, tehát ha ebből a szemszögből nézzük, bátran részletmunkának mondhatjuk. A javadalom első három századából alig van írásos adatunk róla. A XIV. századtól kezdve a török megszállásig története személyi és területi változásokban merült ki. A török megszállás közel kétszázéves kora gazdaságtörténeti szempontból szinte elveszettnek tartható. A török járom alól való felszabadulástól egészen 1809-ig a javadalom mindvégig haszonbérbe volt kiadva. A bérlők gyakran változtak rajta, és az utolsót kivéve egyiknek sem jutott eszébe a javadalomnak olyan irányú hasznosítása, ami valami számbavehető uradalmi gazdálkodást jelentett volna. Gazdaságtörténeti szempontból tehát csak 1809-től jöhet komolyabb tekintetbe, amikor a rend 1807-ben királyi donációval kapott birtokát az egész vonalon házi kezelésbe vette.

Ez utóbbi alapján könyvünk befejezett egész munka, mert a rendi gazdálkodást kezdettől fogva egészen napjainkig végig kíséri. A figyelmes olvasó azonnal észreveszi, hogy a nyomaték a XIX. század első felére, továbbá a 90-es esztendőktől napjainkig terjedő félszázadra esik. Ez a két korszak ugyanis a rendi gazdálkodás értékhorozója. Az első a kezdő gazdálkodás izgalmas néhány évtizede, az utóbbi pedig az általános magyar mezőgazdálkodás fellendülésébe való bekapcsolódás története. Az egyik a fundamentumrakás küzdelmét, a másik már a stílust jelenti.

A kusztodiátussal csak néhány birtoktörténeti tanulmány foglalkozott, amelyekben azonban a gazdaságtörténet nem jutott szóhoz. A néhány író, aki ehhez a tárgyhoz nyúlt, csupán csak a birtok külső történetének képét vázolta. Ezek alapján adjuk mi is előljáróban a birtoknak rendi kézre jutása előtti történetét. A munka többi része önálló levéltári kutatás eredménye.

Könyvünk írása közben nem titkoltuk el nem egyszer átélt érzésünket, hogy munkánknak egy másik célja is van. Bizonyítani akarjuk ugyanis, hogy a magyar nemzeti vagyonnak ez a kis darabkája, ez a holtkézi birtok, a multban eleven életet és nívós haladást képviselt, a jelenben pedig mezőgazdálkodásunk egyik értéke.

A munka megírását közel kétesztendei levéltári kutatás és a birtokon töltött két évtizedes gyakorlat előzte meg. Tudatában vagyunk fogyatékoságainknak, mentsen bennünket azonban az a körülmény, hogy megírásával az úttörés nehéz feladatára vállalkoztunk. Fáradságunk azonban még így sem lesz meddő, mert a közel másfélszázados multnak igen sok és értékes gazdaságtörténeti adatát tártuk fel benne a vajúdó magyar gazdaságtörténet-írás számára.

Kedves kötelességet teljesíték, amikor ezen a helyen is hálás köszönetemet fejezem ki mindazoknak, akik az adatgyűjtés nehéz munkájában segítségemre voltak. Különösen az *uradalmi tisztikar* és dr. *Friedreich* Endre rendtársam szíves közreműködése jelentett számomra értékes támogatást. Hálával emlékezem meg néhai dr. *Sebes* Ferenc rendfőnökről, aki munkánk megírására az első bátorítást adta. Szálljon köszönetem a rend mai vezetője, *Zimányi Gyula rendfőnök és tanácsa* felé, akiknek áldozatra kész hajlandóságából a nehéz háborús körülmények között is napvilágot láthatott könyvünk.

A piaristarend 300 éves magyar gyökérverésének jubiláris esztendejében írtuk meg könyvünket. Bizonyosságot akartunk benne tenni, hogy rendünk a nevelő-oktatás terén felmutatott eredményei mellett a magyar közgazdasági életből is munkásan és becsülettel vette ki részét.

Könyvünk majdnem teljes egészében levéltári kutatás eredménye. Felhasználtuk azonban a kuzstodiátusról szóló szűkebb irodalmat és azokat a műveket, amelyek eligazítással, útmutatással szolgáltak munkánk írása közben.

A kuzstodiátus történetével a következő írások foglalkoztak:

1. *Szvorényi* Mihály: *Dissertatio historica de Albensi Custodiatu*. Veszprém 1809. — Kéziratát a szerencsés véletlen a göllei plébániai irattárban juttatta kezünkbe.

2. *Csete Antal*: Az attalai plébánia története. Magyar Sion. 1863.

3. *Pauer I. János*: Historia Dioecesis Alba-Regalensis. Fehérvár 1877.

4. *Rupp I.*: Magyarország helyrajzi története. Pest 1870.

5. *Károly I.*: Fejérmegye története. Székesfehérvár. I—V. — I. k. 1896., II. k. 1898.

6. *Melhárd Gyula*: A székesfehérvári örkanonokság története. Veszprém 1906.

7. *Sörös Pongrác*: A székesfehérvári örkanonokság története 1543-ig. Századok 1916. 9—10. sz.

8. *Patonay J.*: Medgyesi Somogyi János államtanácsos és a magyar kegyes tanítórend. — A tatai piarista gimn. 1933/34. Értesítőjében.

9. *Bojt Lajos*: A fehérvári örkanonokság birtokának története a XVII. század végétől 1883-ig. — Budapest 1935.

10. *László Mihály*: Mernye és környékének geológiája. Budapest, 1936.

11. *Csánki Dezső* szerkesztésében Magyarország városai és vármegyei c. vállalatban: Somogyvármegye kötete.

12. *Molnár István*: A Somogy vármegyei Gaz. Egyesület története. Kaposvár 1929.

13. *Schematismus Wesprimiensis* ad annum jubilaei 1938.

14. Nagy hasznát vettem *Lukcsics József*: A veszprémi egyházmegye könyvészete. Veszprém 1909. című munkájának. Eredményel forgattuk a régibb szerzők közül:

15. *Nagyváthy János*: A szorgalmatos mezei gazda. Pest 1791., különösen a Magyar Gazdatiszt. Pest 1821. c. köteteit.

16. *Fényes Elek*: Magyarország mostani állapota. Pest 1836., Magyar Gazdatiszti Névtár 1848. szökő évre, Gazdasági Naptár az 1855. közönséges évre és Magyarország leírása. Pest 1847. című írásait.

Az újabb szakirodalomból felhasználtuk:

17. *Bánvártth Sándor*: A magyaróvári m. kir. gazd. akadémia. Magyaróvár 1927. és

18. *Csiki László*: Mezőgazdasági szakoktatásunk kialakulása, fejlődése és mai helyzete. Pest 1941. c. munkáit. — Szempontokat és értékes irányításokat nyújtottak:

19. *Szabó István*: A magyar parasztság története. Budapest 1940.

20. *Eperjessy Kálmán*: A magyar falútelepítés története. Budapest 1940. c. könyvei. Kitűnő szolgálatunkra voltak:

21. *Wellmann Imre*: A gödöllői Grassalkovich uradalom gazdálkodása, különös tekintettel az 1770—1815. esztendőkre. Budapest 1932., továbbá

22. *Bernát Gyula*: A magyar jobbágyszabadítás eszmeáramlatai 1780—1848. Budapest 1930., Az abszolutizmus földtehermentesítése Magyarországon. Budapest 1905., Az új Magyarország agrárpolitikája 1867—1914. Budapest 1938. végül

23. *Czettler Jenő* abszolút értékű és mélyen járó mezőgazdasági szociálpolitikai tanulmányai.

Budapest, 1942. karácsony ünnepén.

A szerző.

I.

A kuzstodiátus rövid története 1807-ig.

Székesfehérváron 1006. táján alapította Szent István király a sok kiváltsággal felruházott társas káptalant s ugyanott építette meg nagy hírességre jutott templomát. A templomot gazdagon megajándékozta. Papjait kivette a püspöki hatóság alól, s egyenesen az érseknek voltak alárendelve. A prépostság jobbagyai nem fizették a szokásos papi tizedet, és csak a káptalan prépostjának szolgálatára állottak.¹

Szent István a káptalan prépostjának tette kötelességévé a szent koronának és a koronázási jelvényeknek őrizetét. A szent király a prépostot ezen szolgálatáért káptalani javadalmán kívül hatalmas birtokokkal ajándékozta meg. A szent korona első őrei tehát eredetileg maguk a káptalan prépostjai voltak, s így ők voltak az első „custos”-ok. Mikor és miért, nem tudni, de ez a kuzstosi méltóság lassan-lassan átszállt a káptalan úgynevezett kuzstos-kanonokjára, s a méltósággal együtt ők léptek a kuzstosi szolgálat fejében adományozott birtok élvezetébe. Az örkanonok kinevezési joga a káptalan prépostját illette.² Később a pápai rezervációk, majd a legfőbb királyi kegyúri jog kialakulásával a préposti kinevezés pápai megerősítésre szorult, végül az örkanonok kinevezése és vele együtt a javadalom adományozása egészen a királyi jog körébe került. Sörös szerint bizonyosra vehető, hogy a XV. század derekától kezdve már senki sem nyerte el a kuzstosi méltóságot és a vele járó javadalmat a prépost adományozásából.³

A szent korona őrzése sem sokáig maradt a káptalan kiváltsága és az örkanonok tisztje. Vencelnek 1301-ben történt megkoronázása után, aki a szent koronát magához vette, sőt az országból való távozásakor magával is vitte, többé sohasem került vissza a káptalan őrizetébe. Venceltől Ottó birtokába jutott. 1310-ben I. Károly koronázásakor újból illetékes kezek közé kerül, de

¹ Károly János: *Fejér vármegye története*. II. 99. Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt*. I. 74.

² Sörös Pongrác: *A székesfehérvári örkanonokság története 1543-ig*. Századok, 1916. évf. 9—10. számában. 565—566.

³ Sörös: U. o.

Károly nem adta vissza többé a káptalannak, hanem maga őriztette.⁴

A fehérvári káptalan a szent korona elvételével természetesen sokat veszített jelentőségéből. Őrizetében maradtak azonban továbbra is a szent koronának tartozékai és megmaradt hites helynek. Pauer a fehérvári egyházmegye történetében az alábbi ékszereket és koronázási jelvényeket sorolja fel: „Ad sacram coronam, quae temporibus illis in Basilica fuit servata, spectabant adhuc alia quoque regni clenodia. Uti palidamentum S. regis Stephani; pomum aureum, aut sphaera, cui superius crux inhaeret; gladius S. Stephani; chirothecae; calceamentum. Praeter haec fuerunt olim adhuc plura coronae adpertia: utpote crux duplicata, stola, cingulus, hyacinthus auro inclusus, monile lapidibus pretiosis distinctum; item sericeum S. Stephani vexillum, ex auro gemmisque contextum”.⁵ A káptalan őrizetében maradt tehát még Szent István palástja, a keresztes aranyalma, Szent István kardja, kesztyűje és saruja. A szent korona egyéb tartozéka volt még a kettős kereszt, a stóla, az öv, egy aranyba foglalt jácintkő, egy darab drágakövekkel kirakott nyakék, végül a szent királynak arannyal és gyöngyökkel átszőtt selyemzászlója.

A történeti emlékek és források nem tudnak egész bizonyossággal eligazítani bennünket, kik voltak a közel jövőben immár egy ezredévvé sűrűsödött hosszú évszázadok alatt a kusztodiátus élvezői. Az első két századból alig tudunk róluk valamit. Többen is igyekeztek a kusztosok névsorát összeállítani. Melhárd Gyula idézett munkájában azt állítja, hogy „az örkanonok legteljesebb névsorát eddig . . . Rupp állította össze, ki harmincnégy örkanonokot nevez meg az időponttal együtt, bár egy-két hibás időrendi meghatározással”.⁶ — Legkorábban Szvorényi M. József keszthelyi apát igyekszik a kusztodiátusról szóló kitűnő kis munkájában velük foglalkozni. Megítélésünk szerint ez a kis munka, amely teljességre törekszik, a kusztodiátusról írt írások egyik legjobbika.⁷ — Pauer is megpróbálkozik már idézett munkájában a kérdéssel foglalkozni, de egészen hiányosan. — Melhárd Szvorényi, Pauer után a Cod. Dipl., a Történelmi Tár, a veszprémi püspöki levéltárban fellelhető adatok alapján dolgozik.⁸ Eredményei hiányosak. Legtöbbet ígért Sörös Pongrác tanulmánya, akinek a legújabb oknyomozások és kutatások alapján sikerült eddig a legteljesebb névsort összeállítani. Teljességre ez a névsor sem tarthat számot, az időponti meghatározások is bizonytalanok, de

⁴ Sörös i. m. Melhárd Gyula: *A székesfehérvári örkanonokság története.* Veszprém, 1906. 4—5.

⁵ Pauer Joannes: *Historia Dioecesis Alba-Regalensis. Albae-Regiae.* 1877. 30.

⁶ Melhárd i. m. 6.

⁷ Szvorényi M. Josephus: *Dissertatio historica de Albensi Custodiatu* Veszprém. 1809. A szerencsés véletlen a nyomtatott munka épségben fennmaradt kéziratát a göllei plébánia levéltárában juttatta kezembe.

⁸ Melhárd Gy.: i. m. 7—8.

tekintettel arra, hogy a XIII. század első harmadától a XVI. század derekáig ez a gondos kutatás eddig legtöbbet hozott elő a mult homályából, a kusztosok névsorának közzelésében Sörös Pongrác megállapításait fogadjuk el a legtöbbszörnek.

Pauler id. m. I. 192—193. első kusztosul *Merkuriusz* személyében a későbbi bihari, berettyói apátot nevezi meg. Sörös ezt a közzelést Karácsonyi János megállapítására való hivatkozással nem fogadja el hitelesnek.⁹

1. Okiratok alapján az első ismert nevű ör *Fulbert* örkanonok 1184. Tekintettel azonban arra, hogy a fehérvári prépost 1198-ban azt a kijelentést tette, hogy a pápától jogot kér örkanonoki kinevezésre, *Fulbert* ekkor már nem kusztos, de utódja neve ismeretlen.

2. *Mike*. 1228—1233-ig tartó örkanonokságáról hiteles adatok szólnak.

3. *Kis Márton*. 1237-ben tétetik okleveles említés róla.

4. *János*. Őrségét egy 1238-as okirat igazolja.

5. *Gál*. 1243—1244-ig tartó őrségéről van okleveles feljegyzés.¹⁰

6. *Ákos*. 1246-ban tagja a káptalannak. 1248-ban már örkanonok. 1251-ben, mint a királyné kancellárja, budai prépost.

7. *Mátyás*. Sörös feltevése szerint közvetlen utóda *Ákos*-nak. Őrségéről egy 1255-ös oklevél tesz bizonyosságot.

8. *Felicián*. Majdnem 21 éves őrségéről szólnak hiteles irások. Örkanonoksága 1258—1279. közé tehető.

9. *Mike*. 1281—1287-ig viseli az őri méltóságot. Valószínű, hogy *Felicián*-nak közvetlen utóda.

10. *Bicskei Gergely mester*. „Kétségtelen, írja Sörös, hogy még 1288-ban el kellett nyernie az örkanonokságot, mert 1289. febr. 23-án már arról van szó, hogy a pápa megbízottakat rendelt a *Gergely mestertől* . . . és a többi fehérvári kanonoktól kompromisszum útján megválasztott prépost megerősítésére.” 1295-ben a káptalan prépostja, 1298-ban pedig esztergomi érsek.

11. *Andronikusz*. Volt veszprémi prépost, aki 1297-ben préposti javadalmát felcseréli a fehérvári örkanonokság javadalmával. 1298. nov. 21-én történik róla, mint örkanonokról utolsó okleveles feljegyzés.¹¹

12. *Gál*. A királyné káplánja. *Melhárd* 1299-re teszi örkanonokságát. Sörös ellenben csak egy 1300. május 27-én kelt levélre hivatkozik, amely *Gál* nevével kapcsolatos.

13. A századfordulón *Vince* az örkanonok, de 1305-ben már a kalocsai érseki méltóságban találjuk.¹²

⁹ *Karácsonyi I.: Szent István élete* 113. és 115.

¹⁰ *Szvorényi, Rupp és Melhárd* az eddigi öt örkanonokról még semmit sem tudnak.

¹¹ Az utóbbi három kusztosról a fentebb is említett szerzők nem tudnak.

¹² *Melhárd Szvorényi* nyomán *Gál* és *Vince* kusztosok között egy *István* nevű örkanonokot említ 1301-es évszámmal.

14. 1309. jún. 15-én koronázták királlyá Anjou Károlyt a budavári Boldogasszony-templomban. A koronázásra a fehérvári kanonokok már csak a többi koronázási paramentumot hozhatták magukkal, mert a korona Károly birtokában volt. *Ekkor Kolin az örkanonok.*

15. 1313-ban *János* a kusztos, aki 1347-ig viseli díszes méltóságát. Hosszú őrsege alatt három alőre is van, ú. m. Miklós 1319., Balázs 1328. és János mester. János kusztos u. is már 1322-ben budai prépost, de mint örökös őr fehérvári méltóságát és javadalmát is megtarthatta. A király kegyelt embere mindaddig, amíg kapzsiságától elvakultan fel nem töri Károly sírját s a vele eltemetett ékszereket el nem lopja. A szokatlanul csunya büntetért Nagy Lajos bírói szék elé állíttatja. Csak papi méltósága menti meg a halálbüntetéstől. Méltóságaitól és javadalmaitól megfosztva, kenyéren és vizen tengődve fejezte be szomorú véget ért életét.¹³

16. 1347. szept. 8-án *Demeter* a kusztosi méltóság viselője. Ebből az adatból világlik ki, hogy elődét, Jánost, már ugyanezen év szeptembere előtt fosztották meg javadalmától. Még 1353-ban szerepel a neve, de egyes bizonyságok arra vallanak, hogy még továbbra is ő az őrség javadalmasa.

17. Valószínűleg közvetlen utódként követi őt a javadalomban *Márk* kanonok. 1358-ban szerepel már és még 1361 októberében is van róla említés.

18. *Márton* örkanonok nevét csak egy 1363. május 30-i oklevél tartotta fel az utókorra.

19. *Czudar János*. Tárcai főesperesből lesz fehérvári kusztos. Első okleveles említés 1369-ben van róla. Még 1374. januárjában ő az örkanonok, de ugyanezen év májusában már utóda van.

20. 1374-ben egy *Márton* nevű kusztos élvezi a javadalmat. Életkörülményei ismeretlenek.¹⁴

21. *Istvánt* is csak egy 1381. dec. 3-iki okleveles hivatkozás említi, és csak annyit tudunk róla, hogy még 1390. aug. 17-én is a káptalan tagja.

22. *Egyedfia Péter*. A Mindenszentek egyházának prépostja és IX. Bonifác pápának ígéretéből 1394-ben nyerte el az őrsegi

¹³ Szvorényi is említi Balázs alörkanonokot 1328-ban, de tévesen a kusztosok sorában. Utána újból a szomorú véget ért János mestert sorakoztatja 1340—1370-ig. Úgy látszik nem tudott János kusztos budai prépostságáról és örökös őr voltáról, csak innen magyarázható a nagy időbeli tévedés. Szerinte a hírhedt János örkanonok 1370-ig viseli a méltóságát. Nem tehető fel, hogy 1347-ben történt elítéltetése után megtarthatta volna az őrsegi tiszteletet. Ezért nem tud semmit sem a következő három kusztosról sem.

¹⁴ Melhárd i. m. Czudar János és Márton kusztosok között az 1371—1374 közötti években egy *János mester* kusztost említi. Vajjon ez a János mester nem maga Czudar János, akinek tanultsága miatt került a magister jelző neve mellé? János mester után még egy másik Istvánról is ír, aki egy veszprémi ppi oklevéltári adat szerint 1473. szept. 3-án halt meg. Sörös i. m. Márton kusztos után csak egy Istvánról tud.

kanonoki stallumot s vele a javadalmat. 1403-ban találkozunk nevével utóljára.

23. *Miklós* igen rövid ideig volt örkanonok. Neve csak egyetlenegyszer, 1405-ben fordul elő egy oklevelünkben.

24. *Henrik* még 1405-ben követi elődjét az utódlásban. Kuzstosi működése hiteles bizonyságok szerint 1405. július 1 és 1411. okt. 15 közé esik.¹⁵

25. *Dávid* örkanonokságáról a fogyatékos levéltári anyag csak 1415. és 1416-ban tesz említést.

26. *Dénes* örkanonok legalább tizenkét évig ül a javadalomban, amit a 1425. márc. 22-iki és az 1437-es oklevelés hivatkozások igazolnak.¹⁶

27. Utóda *András*. Ügylátszik közvetlenül követi sorrendben *Dénest*, mert első említése már 1438. május 5-én olvasható. Az okiratok szerint még a következő két esztendőben is tagja a káptalannak.

28. A következő javadalmas *Márk*, akinek nevére egy 1447-es okiratban bukkan rá a kutatás és 1453-ban találkozik vele utóljára.¹⁷

29. *Sáry Péter*. 1455-ben még *egregius magister*, tehát világi ember és Hunyadi János kancellárja. Valószínű, hogy Hunyadi János halála után vette fel az egyházi rendet s a világban szerzett érdemeinek elismerésül kapta az örkanonokságot. — *Mátyás* király szolgálatában is megmaradt, mint *cancellarius specialis regiae maiestatis*, tehát a király titkos belső embere. — Nevét az 1458. és 1471. közötti években lehet olvasni a fehérvári káptalan hiteshelyi írásain.

30. *Versendi Mór*é *János* az első, aki világi emberként nyeri el a javadalmat 1488-ban. *Mátyás* király idejében nem egyedül álló eset. Mivel világi ember, azért az oklevelek *egregius dominus*-ként emlegetik. Csak a kisebb rendeket vette fel, pappá szentelésére nem került sor.

31. *Mór*é *János* után, aki az örkanonokságban halt meg, 1495-ig *Rasmand Vid*, egy aquileai egyházmegyebeli pap a kuzstodiátus élvezője. Az 1495-i országgyűlés határozatainak értelmében idegen alattvaló magyar javadalmat nem élvezhet. Erre a határozatra való hivatkozással II. Ulászló az országgyűlés beleegyezésével *Videt* megfosztja javadalmától. *Rasmand* ismételtelen fellebbez a pápához. II. Ulászló azonban nem várva be Róma ité-

¹⁵ Az Egyedfia Péter és Henrik között szereplő Miklóst csak Sörös említi. A többiek nem tudnak róla.

¹⁶ Melhárd i. m. *Dávid* és *Dénes* között egy *Palócz György* kuzstost is szerepeltet Szvorényi nyomán. Erre vonatkozólag v. ö. Sörös Pongrácnak i. m. 575., a 9. sz. alatti megjegyzését és Melhárd füzetere vonatkozó lesujtó kritikáját.

¹⁷ Melhárd erről a Márkról nem tud. Szerinte *Sáry Péter* elődje *Bodó Miklós* volt.

letét, a megfosztás megtörténte után a javadalmat a következő kusztosnak adományozta.

32. *Kisvárdai Várday Ferenc*. Előkelő családból származik. 1510-ig a javadalom birtokosa. 1510-ben váci püspökké történt kinevezésével a javadalom újból megüresedett.

33. *Keserű Mihály*. Mint boszniai püspök kapta meg az üresedésben levő javadalmat. Neve az 1513. és 1520. évekből keltezett okleveleken szerepel, mint fehérvári örkanonoké.¹⁸

34. *Gerendi Miklós*. 1524-ben még ugocsai főesperes. Egy 1525. ápr. 23-án kelt oklevélen azonban már fehérvári örkanonokként írja alá nevét. I. Ferdinánd király koronázásán még mint örkanonok vesz részt, de ekkor már tudta, hogy az erdélyi püspökséget ő kapja meg.

A török hódoltsággal, Buda elvesztésével és Dunántúl megszállásával lényeges változások állanak be az örkanonoki javadalom további fejlődésében. A töröktől meg nem szállt és megmaradt magyarság két pártra, két királyságra szakad, s mind a kettő jogot formál az egyházi javadalmak betöltésére is. Gerendi Miklós halála után János király adományozásából az örkanonoki javadalom nagyobb része *Bodó* János tulajdonában volt, Ferdinánd viszont *Peregi* Albertnek ígérte oda. A kettő között azonban sikerült *Oláh* Miklósnak azt megszerezni, amit kárpótlásul szántak neki azért, mert nem lehetett püspök.

35. *Oláh Miklós* 1527-ben, tehát a mohácsi vereség után kapta meg először a javadalmat. Azért mondjuk először, mert János ellenkirály *Oláh* kinevezésével párhuzamosan *Atthynai Jánost* nevezte ki fehérvári őrré, aki viselte is ezt a méltóságot és a javadalomból is részesedett bizonyos mértékben. Ennek halála után János sietett a megüresedett széket betölteni s a javadalmat a neki sok szolgálatot tett *Mindszenti Tamás* egri örkanonoknak és pécsi prépostnak adományozta. Mindszenti Tamás azonban még 1542-ben meghalt, s Ferdinánd a kusztosi méltóságot újból *Oláh Miklósnak* adományozta.

Oláh azonban már a javadalomnak csak névleges ura és élvezője. Buda 1541-ben török kézre kerül, 1543-ban Fehérvárra is bevonulnak. A fehérvári káptalan már a gyászos kimenetelű mohácsi csata hírére a templom kincseivel és a hites hely fontos okirataival elmenekült. Az örkanonoki cím és méltóság Székesfehérvár elfoglalása és a káptalan szétszóródása után is fennmaradt, sőt az örkanonoki javakat is adományozták. A javak „már most a királyok vagy néhány esetben, mint Esztergomi Ferenc, Draskovich Mátyás és Mathisy György kinevezése alkalmával az esztergomi érsek, mint ordinarius által érdemes, más egyházi, akár püspöki méltóságot is viselő férfiakkal adományoz-

¹⁸ Melhárd i. m. Móré János, Rasmond Vid, Várday Ferenc és Keserű Mihályról, mint kusztosokról nem emlékezik meg. Viszont *Oláh* Miklós előtt 1526-os terminus jelzéssel egy *Ujlaky Ferenc* őrről ír.

tattak”.¹⁹ Oláh Miklós Szvorényi szerint 1527—1563-ig viseli az őrségi címet, mert a javadalom mint jövedelmező vagyontárgy névleges csupán.

Oláh Miklós egy 1533. jan. 14-én kelt levelében írja, hogy az őrségi javakat csak két évig élvezhette zavartalanul, mert Buda elvesztése után a javak egy részéből kiűzték, s a Jánossal kötött fegyverszünet alatt is csak a zalai részeket birtokolhatta. Ami megmaradt is belőle (t. i. egy darabig még a zalai Dörgicsék, Akali, Kékkút és Lovas), az rabolt belőle, aki tudott s addig bírta, míg lehetett. — Ujlaki Ferenc választott győri püspöknek arról panaszkodik, hogy a „custodián négyen is osztoztak, Török Bálint, Bakyth, Choron András és Vásony Jeromos”.²⁰

36. A következő kusztos *Esztergomi Ferenc* pozsonyi kanonok, akit 1563-ban Oláh Miklós esztergomi érsek nevezett ki a fehérvári őrségre.²¹

37. 1598-ban Kutassy János esztergomi érsek a kusztosi méltóságot az ősi Draskovich nemzetségből származó *Draskovich Mátyásnak* adományozta.²²

38. A következő örkanonok *Mathisy György* 1601—1612-ig. Hogy tényleg az volt, az 1618-ban Pozsonyban összegyűlt magyar püspöki kar leveléből tűnik ki, amelyben szó esik, hogy Mathisy György utolsó törvényesen kinevezett kusztos halála után az esztergomi érsek utódául Jankovich András pozsonyi kanonokot nevezte ki.²³

39. *Jankovich András* 1612—1618-ig viseli e méltóságot. Rupp közlése szerint Jankovich András a korabeli bizonytalan állapotok miatt a kusztodiátust *bérbe adta enyingi Török István*-nak egy évre 192 forintért és egy selyemdunnáért. Majd a következő évben élete végéig bérbeadta a javadalmat az első évben ki nem adott Lovas hozzáadásával évi 200 frt haszonbér, egy selyemdunna és egy pár csizma fejében.

40. *Kaposy János*. Pauer szerint az 1620—1629. közötti években a javadalom birtokosa és a méltóság viselője.²⁴ Mivel Kaposy 1629—1638-ig székesfehérvári prépost, egyesek arra következtetnek, hogy a kusztosi javadalomnak prépostsága idején is élvezője maradt.²⁵

41. *Gorup Ferenc*, novi címzetes püspök, veszprémi, majd győri prépost, 1636-tól huszonnyolc esztendőn keresztül 1664-ig pedig egyúttal örkanonok is. 1664-ben Gyulaffy Kristóf, Csobánc urának adományozásából elnyeri a rátóti prépostságot.

1661-ben a fehérvári kusztodiátus adminisztrációjával

¹⁹ Melhárd i. m. 27.

²⁰ Pauer I. i. m. 115. 116.

²¹ Pauer I.: i. m. 117.

²² U. o.

²³ U. o. 139—140.

²⁴ U. o.

²⁵ Melhárd i. m. 31

Karachich Mátyás tihanyi kapitányt bízta meg.²⁶ Ez az adminisztráció majdnem csak névleges. A török még benn ül Budán, kezén van még Fehérvár, és a kusztodiátus jobbágysága neki adózik. Hogy a kusztodiátus milyen vagyontárgyat képviselt ezekben az időkben a kusztosok szemében, azt eléggé megvilágítja az az 1653-ból való okirat, amelyet Szvorényi i. m.-ban közöl. A kusztodiátushoz tartozó javadalmakat alábbiakban összegezi. „Zala megyében: *Boldogasszony-Dörgicse* és *Szent Péter-Dörgicse*, évi adójuk 9 forint. Továbbá *Ság-Dörgicse* és *Kisfalud-Dörgicse* elpusztult falvak. Ságdörgicse különben évenként 6 frt-tal adózik. Hasonlóképen Kisfalud-pusztá, amely a tizeden felül semmit sem adott, a jövőben minden betelepült szesszió után 25 denárt, egy kappant és ősi szokás szerint egy fonott kalácsot fog adni. — *Lovason* továbbá három jobbágy van, akik a kusztos úrnak évenként három forintot tartoznak fizetni. — *A somogyi javak* a következők: *Ószöd*, amely évenként 15 tallérral, vagyis 22 forinttal és 50 denárral adózik a földes uraságnak. — *Szentmiklós* 44 tallért, azaz 66 forintot, két malma után 2 forintot fizet. — *Gölle* 44 tallért, azaz 66 forintot fizet, egy malma után pedig 1 forintot. — *Mernye* évi 25 tallérral adózik, vagyis 37 forint és 50 denárral. Malma után 1 forintot fizet. — *Várong* évenként 13 tallért, azaz 19 forint és 50 denárt fizet. — *Fonó* 15 tallért ad, azaz 22 forint és 50 denárt, egy malma után pedig 1 forintot fizet. — *Csöke* ad évi 15 tallért, vagyis 22 forint és 50 denárt, egy malma után 1 forintot. — *Inám* évi 13 tallérral adózik, vagyis 19 forint 50 denárral, malma után 1 forintot. — *Rácz-Inám* 10 tallért, vagyis 15 forintot. — *Kisfalud* 10 tallért, azaz 15 forintot. — *Taszár* 26 tallér adót, vagyis 39 forint adót fizet. — *Teleki*-puszta jobbágysai Szentbalázson laknak és évi 4 forintot fizetnek. — *Tekespusztát* a keresztúriak bírják és évenként 4 forintot adnak. — *Vadét* a gamásiak és mocsoládiak használják.”²⁷

A fenti birtokfelsorolás azonban nem teljes, mert hiányzik belőle a dörgicsei birtokhoz tartozó *Kékkút*, továbbá a somogyi két *Dobsza Pettendel*, végül *Attala* és *Hetény*, amelyek ősidőtől fogva és állandóan a kusztodiátus részei voltak.

Gorup Ferencnek 1661-ből Karachich Mátyás tihanyi kapitányhoz intézett magyarnyelvű levele azonban, amelyet Szvorényi után Pauer is közöl, már a mai kusztodiátus teljes összefoglaló leírása, amelyből nem hiányzik a két Dobsza, Pettend, Attala, Hetény és a zalamegyei *Kékkút* sem.²⁸

A XVII. század derekán a kusztodiátuson élő jobbágyok, ha az említett helyek a török megszállás idején el nem néptelenedtek, egész bizonyosan igen kevés adót szolgáltatottak be a kusztosnak, s így az egész javadalom jövedelme illuzórius volt. Oláh

²⁶ Pauer i. m. 141.

²⁷ U. o. 142.

²⁸ Szvorényi i. m. 30—35. és Pauer i. m. 143—144.

Miklós birtoklásától Gorup Ferenc kusztoóságának idejéig az örkanonokság inkább cím volt csak, mint javadalom.

Budavára 1686-ban szabadult fel a török járom alól. A következő esztendőben, 1687-ben már Mohácsnál szenved a török hadsereg döntő veszteséget. 1688-ban pedig felszabadul maga Fehérvár is. Az első örkanonok, aki a török veszedelem elvonulása után elfoglalja székhelyét és javadalmát, Matusek András.

42. *Matusek András*, scopiai püspök, győri nagyprépost, aki 1685—1710-ig volt a javadalom élvezője. Az elveszett göllei *Kalló-feljegyzések*²⁹ szerint, amelyeket Szvorényi is felhasznált, ő volt az elnéptelenedett Attala benépesítője. Őt követte

43. *Nádasdy László gróf* 1710—1725-ig. Előbb pálos szerzetes, majd 1710-ben csanádi püspök és egyben az örkanonokság javadalmasa. Kalló feljegyzései szerint ő vezette vissza Gölle népét a róm. kat. hitre. Nádasdy László püspök volt a mai attalai templom elődjének s a ma is álló mernyei templom építője. Mernyét 1714-ben, Fonót 1716-ban újra benépesítette. A kusztodiátushoz tartozó fehérvári Szent Anna kápolnát restauráltatta. A göllei feljegyzések szerint Nádasdy Lászlónak 1725-ben bekövetkezett halála után a javadalom visszaszállt a kamarára.

44. *Dalberg Gellért Vilmos báró* (1726—1769.) személyében ismételten idegen alattvaló nyeri el a kusztosi méltóságot és a javadalmat. Dalberg báró ugyanis a bécsújhelyi székesegyház kanonokja volt. Dalberg a kusztodiátus javadalmait már a következő esztendőben, 1727-ben bérbeadta, s azok bérben is maradtak az utolsó kusztosnak, Edling Rezső gróf, görzi érseknek 1803-ban történt haláláig.

Dalberg báró első bérlője *Keresztes János* göllei plébános volt, aki 1727-ben azzal a feltétellel vette ki a javadalmat, hogy évenként 500 forint haszonbért fizet és felépítteti a göllei templomot s ugyanott a plébánia épületét is. Kalló szerint Keresztes a szerződés betűjének eleget tett és épített egy viskószerű templomot és egy inkább kanászlaknak, mint parókiának beillő épületet.

Keresztes Jánosnak a veszprémi egyházmegyéből történt távozása után a bérlet 1735-ben *Vincenti* Domonkos fehérvári kereskedő kezébe került, akit a nép csak olasznek hívott. Vincenti a bérlet fejében 1500 forintot fizetett. A kusztodiátust lelkiismeretesen kezelte. A jobbágyokkal humanusan bánt. Homok és Várong községeket benépesítette. 1738-ban felépíttette a taszári

²⁹ *Kalló Antal* göllei plébánosnak (1760—1798.) igen értékes feljegyzései voltak a kusztodiátusról. Ezeket a jegyzeteket felhasználta *Csete Antal* attalai plébános (1841—1852.): Az attalai plébánia története c. közleményében (Magyar Sion 1863. I. évf. 48., 191.), *Melhárd Gyula* ugyancsak attalai plébános (1896—1907.), többször idézett munkájában, *Szvorényi* és az utána dolgozók. Sajnos, a feljegyzések elkallódtak.

³⁰ Pauer i. m. 173.

templomot. A várongi uradalmi szőlőt is az ország jeles bortermő vidékeiről hozatott vesszőkkel ő telepítette be.

1744-ben *Rhabóczky János*, a kusztodiátus fiskálisa 2000 forintos béránjálattal kapta meg a kusztodiátus bérletét Vincentivel szemben. Kalló feljegyzései *Rhabóczky*nak a jobbágyokkal szemben tanusított viselkedését nem valami előnyösen örökítik meg. Már idős korában feleségül vette néhai *Hijemer János*nak, egy igen gazdag fehérvári mészárosnak özvegyét. Örökös visszahagyása nélkül 1757. áprilisában hirtelen meghalt. Javai a fiskura szálltak.

Rhabóczky halála után hárman is pályáztak a kusztodiátus bérletére. Az egyik pályázó *Szigethy György*, göllei plébános, a másik *Füzi János*, a javadalom mernyei tisztje, végül *Rhabóczky* mostoha fia, *Hijemer Ignác*. A bérletet *Hijemer Ignác* kapta meg a Bécsben élő *Dalberg*-nővérektől évi 2500 forint árenda fejében. *Hijemer* 14 évig volt a bérletben. *Dalberg* bárónak 1769-ben bekövetkezett halála után sikerült neki a kamarára visszaszállt javak bérletét újból megszerezni. Könnyörtelen viselkedése és zsaroló fellépése miatt azonban a kir. helytartótanács felségrendeletre vizsgálatot indított ellene. A vizsgálat *Hijemert* elmarasztalta s részint a köznek, részint egyeseknek megtérítendő 100.000 forint megfizetésére ítélte. Ráadásul 1771-ben a javadalom bérletéből is kiesett.

Még egy bérlője volt az uradalomnak, *Sixti Ferenc mérnök* személyében.

45. *Mária Terézia* 1774-ben *gróf Edling Rudolf* görzi érseknek adományozta a kusztodiátust. Ő volt az utolsó kusztos és szintén idegen. Tudománya s erényei emelték az érseki székbe s mint ilyent a kusztosi méltóságra is. *Mária Terézia* 1777-ben alapította a székesfehérvári püspökséget. Vele együtt szervezte a székeskáptalant. A kusztosi javadalmat azonban meghagyta *Edling* érsek birtokában és élvezetében. II. *József*nek az Egyházat sértő rendelkezései miatt érsekségéről lemondott és *Lauda-Pompeiában* a világtól elvonulva élte le életét egy kolostorban 1803. dec. 9-én bekövetkezett haláláig.³¹

Edling magával a javadalommal személyesen nem foglalkozott. Azonban papi lélekkel gondolt a patronátusi köteleességek teljesítésére, amit rendelkezései igazolnak. Így évenként 2000 forintot adott patronátusi célokra, egyszersmindenkorra 2000 forintos alapítványt tett le a fehérvári árvák javára. Évi 365 forintot juttatott a kusztodiátus négy plébániája árváinak segélyezésére, végül szándékára és nevére halála után az érsek öccse egy 7300 forintos stipendiumot alapított, amelynek kamatait a kusztodiátus árvái a jelen század két első évtizedében is élvezték még.

³¹ Ismeretlen festőtől való olajfestményű arcképét a mernyei kormányzó-ságon őrzik.

Erről az alapítványról és sorsáról még később bővebben is szó fog esni.

Az érsek javadalmát mindjárt kezdetben testvéröccsének, *gróf Edling Fülöp* bécsi császári és királyi tanácsosnak adta bérbe évi 12.000 forint fejében. Edling Fülöp allódgazdálkodással nem foglalkozott, hanem megelégedett a jobbágyok adóiból, robotvált-ságaiból és a dézsmából származó jövedelmekkel. Sőt a bérleten is hamarosan túladott és az ő 12.000 forintos bérletét 16.000 forint-*on átengedte szentgyörgyi Horváth Zsigmond és Gludovác* József tanácsosoknak. Mindezek a Kalló-féle feljegyzésekből ismeretesek. Kalló nagy elismeréssel szól a bérlők működéséről.

Gludovác Józsefnek 1801-ben történt halála után az egész bérlet szentgyörgyi *Horváth Zsigmond* kezén maradt, aki időközben Békés vármegye főispánja lett, majd valóságos belső titkos tanácsosi méltóságot is kapott. Horváth Zsigmond az érsek halála után a fiskusra visszazállott javadalmat a kamarától is megkapta bérletbe. Horváth Zsigmond azonban most már évi 30.000 forint bért fizetett érte a kincstárnak.

A nagymultú javadalmat I. Ferenc király 1807-ben a kegyes tanítórend magyarországi tartományának adományozta. A rend siralmas pénzügyi viszonyai miatt birtokát kénytelen-kelletlen bérbe adta. A bérlő a régi bérlő lett, aki azonban a rendnek 40.000 forint árendát volt köteles fizetni. A bérleti szerződés feltételeiről a következőkben bővebben is fogunk szólni.

A kuztodiátusnak 800 éves történetében nemcsak élvezői-nek személyében voltak bizonytalanságok, hanem nagyságára, kiterjedésére nézve is kétségben hagynak adataink. A legtöbb bizonyosságot a kamarai összeírások szolgáltatják, bár ezekben is sok az ellenmondás és zavar.

A mernyei levéltárban egy 1835-ből származó összeírást találtunk, amely Ugróczy Ferenc kézírása és a következő címet viseli: *„Conscriptio Possessionum et praediorum ad Custodiatum Albensem ab antiquo spectantium, in quantum e fide dignis documentis colligi potuit. Anno 1835. die 2-a et sequentibus Octobris diebus”*. — A kimutatás 1543—1804. közötti és a kuztodiátushoz tartozott birtokrészek névsorát tartalmazza. Az összeállító kormányzó megbízható forrásai jobbára a kamarai összeírások voltak. A 261 esztendőből 14 esetben vannak a kuztodiátus javai összeírva, ú. m. 1543-ban, 1551-ben, 1587-ben, 1612-ben, 1641-ben, 1648-ban, 1653-ban, 1657-ben, 1659-ben, 1661-ben, 1662-ben, 1690-ben, 1768-ban és 1804-ben.

Ha az összeírások adatai szerint akarnánk az egykori kuztodiátus kiterjedéséről tiszta képet alkotni, akkor nagyon tévednénk. Az összeírások egyik-másik esztendőben hiányosak és bizonytalanok. Ez a bizonytalanság egészen az 1768-as kamarai összeírásig kíséri kimutatásunkat.

Bennünket különösebben az 1612-es érdekelt, mert ez a mai kuztodiátus részletes felsorolása és csak az egyetlen Bunya pré-

diumot (talán a mai Bonnya) említi, ami nem az utóbbi két évszázados kuzstodiátus tartozéka.

A négy folió oldalra terjedő hatalmas kimutatás összesen 213 possessziót és prédiomot említ, amelyek valamikor és különböző időkben a kuzstodiátus javai voltak. Hogy a legtöbbnek mi lett a sorsa, arról a kimutatásnak nincs tudomása, kivéve azokat, amelyeket *a pécsváradi apátság és a jezsuitarend kapott a kuzstodiátusból*.

A nevezett apátság 1657-ben a következőket kapta a kuzstodiátustól: Babarcz, Bekesd, Borniczi, Crombon, Czemeczkó, Czirk, Csomor, Darusi, Dobrajcza, Fejéregyház, Hagymáskér, Hosszúhetén, Lovashetén, Alsóhimesháza, Horik, Ketszeid, Kölked, Kovácsi, Kovász vel Vasas, Kövess, Kud vel Persched, Mártonfalva vel Marton, Marrus, Szentmiklós, Mikusecz vel Mitzke, Mittái, Nadass vel Nedvicza, Nagy Pál vel Polinecz, Nevegh, Nográd, Ormánd, Pakor, Patair, Pécsvárgya, Ragon, Somod, Smulecz, Szajkó vel Zajk, Szanlak, Szántó, Szedlincz vel Szent Vát, Szilacz, Sziür, Szürne, Tartely vel Szélső Árok, Vajszló, Várkony, Város vel Voriczet, Velonta, Zakart, Zeben, Zeres vel Szeres és Zomba.

A jezsuiták birtokai Perkátával (1659.) és Tápéval (1662.) gyarapodtak a kuzstodiátusból.

Az 1768-as és az 1804-es kamarai összeírások teljesen egybehangzóan már csak a következő birtokrészekről tudnak: Akali-Dörgicse, Magyar-Attala, Rác-Attala, Kisdobsza, Nagydobsza, Boldogasszony-Dörgicse, Szentpéter-Dörgicse, Fonó, Magyar-Gölle, Rác-Gölle, Homok, Kékkút, Lovas, Boldogasszony-Mernye, Ószöd, Pettend, Ság-Dörgicse, Taszár, Vadé és Várong. — Már Szentmiklóst és Teleket nem említik külön birtokként, mert az első Mernyének, a második pedig Homoknak tartozéka. — Magyarattala és Rácattala a birtokrendezés alkalmával a jobbágyoké lett, az uradalomnak csak Csöke egy része maradt belőle, amelyet a két összeírás hallgatólag Attala és Gölle között osztott meg. A négy Dörgicse ma Akali, Alsódörgicse, Felsődörgicse és Ságpuszta néven szerepel.

II.

Hogyan kapta a rend a kuszodiátust? — Egerváry Ignác.

A XIX. század a vér és a vas jegyében köszöntött rá Európára. A francia forradalmakat követő európai háborúk a kontinensnek nemcsak népességében okoztak pótolhatatlan veszteséget, hanem anyagi erőit is annyira igénybe vették, hogy általános elszegényedés aggasztó tünetei jeentkeztek minden országban. A monarchia pénzromlása a rend anyagi existenciáját is katasztrófálisan érintette. A rendnek ugyanis pénzben fekvő alapítványain kívül más értékálló vagyona nem volt, s így jövedelmei annyira megcsappantak, hogy a rendtagok legszerényebb megélhetését is alig tudták biztosítani. Már *Pállya István* rendfőnök (1796—1802.) keserű aggodalommal írja: „*Egyetlen betegsége van ennek a rendnek, a végtelen szegénység . . .* Az ellátás a legtöbb házban annyira kevés, hogy nem elég az éhség csillapítására . . . Még a betegeknek sem jut jobb falat.” Továbbiakban arról kesereg, hogy a szegénység miatt nem lehet a könyvtárakat és szertárakat gyarapítani. Mégis a piaristaságot annyira jellemző büszke szavakkal így folytatja: „*Ámbár ilyen az életünk sora, jelentkezzék az, akinél valamikor segítségért könyörögtünk?*”¹ „Valóban — írja ugyancsak Pállya — Alapítónk szelleme van velünk s öröködik fölöttünk, hogy kétségbe ne essünk.”² — *Hannulik János*, a jeles piarista latin költő egyik ódájában, amelyet az 1802-ben Pozsonyba összehívott Karokhoz és Rendekhez intézett, s amelyet *Révai Miklós* fordított le magyarra, a rend „szorongató inségére”, „vékony jóvedelmére” hívja fel a honatyák figyelmét.³ Olyan nagy már a szegénység, hogy Dományi Márk nem akarja miatta vállalni a rendfőnökséget.⁴

Ilyenek a rend anyagi körülményei, amikor Egerváry Ignác

¹ K. Manuscripta Stephani Pállya.

² Pállya levele Esterházy Károly grófhoz. U. o.

³ K. H. P. I. 324.

⁴ Takáts Sándor: *Benyák Bernát*. Bpesti piarista főgimn.-i Tudósvány 1890/91. 49.

1805-ben átveszi Dományi Márk terhes örökségét, a rendfőnökséget. A magyar piarista provincia történetében alig akad párja ilyen terhes áldozatvállalásnak. Nem elég a nyomor, tetézik a bajokat a névtelen áskálódók vádaskodásai és feljelentései. Egervárynak két fronton kellett a harcot egy időben felvennie. Valahogyan gondoskodnia kellett, hogy a rend anyagi helyzetében javulás álljon be, másrészt síkra kellett szállnia annak becsülete mellett.

Az a *32.000 forintos államsegély*, amelyet még Dományi szerzett meg 1804-ben, a rend egyéb jövedelmeivel együtt is elégtelennek bizonyult a fokozatos pénzromlás miatt. Egerváry gyökeresebben akart a bajokon segíteni. Kezdetben még Egerváry is államsegélyekkel akarta a rend zilált helyzetét rendbehozni, ezért 1806. okt. 12-én a nádorhoz intézett kérvényében évi *80.000 forint államsegélyért folyamodott*.

A nádor a kérvényt a királyi tanács ítéletére bízta. A tanácsban mindenki méltányosnak tartotta a rendfőnök kérését. Sőt akadtak egyesek, akik a rendfőnök kalkulációját túlságos szereznynek tartották. Egerváry ugyanis folyamodványában 400 rendtaggal számolt s rendtagonként 200—200 forintot, összesen tehát 80.000 forintot kért államsegélyül. Minden jóakarát felborult azon az egyetlen körülményen, hogy a vallás- és tanulmányi alapok annyira kimerültek, hogy ezeken keresztül a rend megsegítésére gondolni sem lehetett.⁵

A tanács egyik tagja azonban, *Esterházy József gróf* meglepő javaslattal állott elő. Felvetette azt a gondolatot, nem volna-e lehetséges, hogy az 1802-ben visszaállított rendek, ú. m. a bencések, ciszterciták és premontreiek birtokából vonjanak el annyit, amelynek jövedelme elég lenne a piaristák megsegítésére. Esterházy szerint ugyanis a nevezetteknek olyan hatalmas birtokaik vannak, hogy azok teljes jövedelmére nincs szükségük.⁶

Tetszett a tanácsnak a gróf felvetett javaslata és azt egyhangúan elfogadta s a javaslatot felterjesztette a kir. kancelláriához. A javaslat azonban nem találkozott *Somogyi János államtanácsos* tetszésével. Somogyi buzgó munkájának volt ugyanis eredménye a már említett rendek visszaállítása, és így érthető, ha bántotta volna ez a vagyoni megrövidítés. Somogyi azonban ennek ellenére is jóindulattal vette kézbe a piaristák ügyét és az akkor már elégtelennek bizonyult 32.000 forintos államsegély felemelésére gondolt.

A Somogyi-féle elgondolás tetszett Egervárynak is. Felhasználta tehát a dunántúli rendházak látogatásának idejét arra is, hogy felmenjen Bécsbe, hogy személyesen tárgyalhasson ebben az ügyben az államtanácsossal. Somogyit azonban nem találta Bécsben, mert a királlyal együtt Laxenburgban időzött.

⁵ H. P. I. 248—249.

⁶ H. P. I. 249.

Egerváry ide is utána sietett. Tanácskozásuk alkalmával Egerváry férfias őszinteséggel feltárta Somogyi előtt rendjének reménytelen helyzetét. Erre az őszinteségre Somogyi is egészen világos választ adott: a kir. kincstár üres, az alapok máris túlon- túl vannak terhelve, s így az államsegély felemelésére gondolni sem lehet. Somogyi beszéde közben célzást tett arra, hogy neki már 1804-ben is az volt a szándéka, hogy a piaristákat ingatlan juttatásával kellene megsegíteni.⁷ Egerváry erre a kijelentésre ügyes fordulattal a jezsuita birtokokat hozta szóba, amelyekből már magánosok is kaptak donációkat. Egerváry fordulatossá érveléssel azt bizonyítgatta, ha a piaristák megkapták a jezsuita birtokokat, úgy ezek eredeti rendeltetésükbe, t. i. a magyar ifjúság nevelés-oktatásának szolgálatába lennének újból visszaállítva.⁸ Somogyi válasza az, hogy ezek a birtokok nem jöhetnek szóba, mert tényleg részben már eladományoztattak, részben pedig már ígéretet tett felőlük a király. Egerváry most utolsó ütőkártyájához nyult és kijelentette, hogy az üresedésben levő székesfehérvári kuszto-diátus javadalmát kéri. Nemcsak azért, mert 1804. óta nincs betöltve a javadalom, hanem azért is, mert évtizedek óta idegenek élvezték jövedelmeit.

Somogyi János a piarista rendfőnöknek erre a kijelentésére meglepett csodálkozással kiált fel: „*Per Deum bonum, quid cogitat P. Provincialis! Bonum hoc ingens est et multis milibus aestimatum, ac propterea uni Ordini Reliigoso superfluum, nec satis conveniens.*”⁹ Mindenesetre érdekes és szinte érthetetlen annak a Somogyinak a csodálkozása, aki nem enged hozzányulni a visszaállított rendek jóval nagyobb birtokaihoz, bár félannyi, vagy még kevesebb rendtagot számlálnak. Egerváry azonban nem az az ember, akit egy csodálkozó kijelentés elnémíthat. Hosszú és önérzetes érveléssel védi igazát és végkonklúziója az, hogy egy 400 tagból álló szerzetesrendet, amelynek tagjai már évek óta nyomorognak és nélkülöznek, holmi potom adománnyal nem lehet kielégíteni.¹⁰

Az okos és férfias beszéd Somogyira nem várt hatással volt. Most már ő sem idegenkedik attól a gondolattól, hogy a kuszto-diátus a piaristáknak adományoztassék, sőt ígéretet is tett a rendfőnöknek, hogy jóindulattal fogja képviselni ezt a piarista érdeket. Most már csak a király elhatározásától függött, mert az adományozás kérdése egyedül rajta fordul meg. Hogy Somogyi komolyan magáévá tette a piaristák dolgát, igazolják a következők.¹¹

⁷ Patonai József: *Medgyesi Somogyi János államtanácsos és a magyar kegyes tanítórend*. Tata, 1935., 61. o.

⁸ H. P. I. 250—251.

⁹ H. P. I. 252. „Az Isten szerelmére, hová gondol provinciális atya! Az egy hatalmas és sok ezret érő birtok, azért egy szerzetesrendnek túlságos nagy és nem is elég megfelelő.”

¹⁰ H. P. I. 252.

¹¹ U. o. I. 253.

Ez a drámai erejű párbeszéd a kusztodiátus megszerzéséért folyó küzdelemnek a nagy jelenete. Ezen fordult meg és dőlt el a rend existenciális kérdése.¹² Egészen bizonyosra vehető, ha ekkor Egerváry kezéből kicsúszott volna a dolgok irányítása, a végsőkig fokozódó nyomor talán fel is bomlasztotta volna a magyar piarista provinciát.

Egervárynak a 80.000 forint államsegélyt kérő folyamodványát a bécsi államtanács ismételten letárgyalta. Azonban nem tudtak olyan alapot előteremteni, amely ezt az összeget évről-évre folyósítani is tudta volna. Így a piaristák megsegítésének ügye 1806-ban semmiféle formában sem nyert elintézését.¹³

A következő esztendőben I. Ferenc magyar király 1807. április 5-re országgyűlést hívott össze Budára. Egerváry bizonyos reménytelenséggel nézett a budai országgyűlés elé, mert azon a véleményen volt, hogy fontosabb országos kérdések mellett aligha jut idő a rend mégis csak magántermészetű ügyének elintézésére. A király kíséretében voltak *Somogyi* és *Bendekovits államtanácsosok* is. Egerváry jónak látta, hogy az államtanácsosokat tiszteletadás céljából felkeresse, hogy látogatásával is állandóan programmon tartsa a rendi ügyet.

Somogyi elmondta a rendfőnököknek, hogy ők részletesen informálták a Felséget a rend nyomasztó helyzetéről és arról is, hogy segítség címén nagyobb összegű évi járadékra volna szüksége. Azonban a király sem határozhatott érdemben, mert nem volt fizetőképes alap.¹⁴

Egerváryt azonban a sikertelenségek sem tudták elkedvetleníteni. Azért megjelent az országgyűlésen, hogy audienciát eszközöljön ki, mert személyesen akarta ügyét a király színe elé vinni. Ugyanakkor azonban aggasztó hírek érkeztek Bécsből a királyné betegségéről, mire a király sietve visszatért a császárvárosba.

A királynénak ápr. 17-én bekövetkezett halála után a bánatában megtört király egy hirtelen elhatározással gyermekeivel együtt visszajött Budára. Egerváry gondolni sem mert volna arra, hogy ilyen körülmények között ügyével a király elé kerülhet. Annál meglepőbb volt tehát Esterházy József grófnak május 3-án kelt értesítése, amelyben másnapra Budára kéreti őt, mert kihallgatást eszközölt ki részére a királynál.¹⁵

Egerváry 1807. május 4-én volt első ízben a király előtt. A hosszú kihallgatáson részletesen beszámolt a király előtt rendjének nyomorúságos anyagi helyzetéről. Feltárta, hogy a bevételek oly csekélyek, hogy egyes rendházak adósságok alatt görnyednek, hogy a rendtagok a legelemibb szükségleteket nélkülözik, s ezért már az elkeseredés lesz úrrá lelkükön. Már-már maga

¹² V. ö. Patonay i. m. 61.

¹³ H. P. I. 253.

¹⁴ U. o.

¹⁵ U. o. I. 254.

is arra gondol, hogy beszünteti a növendékek felvételét, mert a meglevő rendtagok fenntartása is emberfeletti gond. Megfordult gondolatában már az is, hogy a fogadalmat nem tett rendtagokat elbocsátja. Ilyen körülmények között hamarosan tanárhány fog jelentkezni, ami végül is az iskolák feladásához vezet. Hódolattal kéri a Felséget, ha a rend fennmaradását hasznosnak és a közösség számára szükségesnek látja, legyen kegyelmes és siessen annak segítségére.¹⁶

A király látható jóakarattal hallgatta meg Egerváry panaszait és kifejezésre juttatta, hogy ismeri a piaristák érdemeit és azért iskoláinak fennmaradását szükségesnek tartja. A jelen pillanatban azonban nem áll módjában segíteni rajtuk. Majd megkérdezte Egerváryt, hozott-e magával valami írásos kérvényt is? Egerváry erre elővette folyamodványát és a király engedelmével fel is olvasta.¹⁷

Egerváry az audiencia után mintha elvesztette volna bizalmát. A királynak az audiencia alatt tanusított viselkedése után nem látott tisztán. Esterházy gróf már várakozott rá. Mikor megtudta a kihallgatás lefolyását, így aposztrofálta a rendfőnököt: „*Gratulor Tibi Amice! Rem quasi iam habes obtentam, ego ipse dabo operam, ut Ordini quanto citius subsidium decernetur.*”¹⁸

Az audiencia után Egerváry a nádorhoz sietett. Ismételten előadta a rendnek az anyagiak hiánya miatt máris beállott és még nyomasztóbbá válható nehézségeit. A nádor azzal nyugtatta meg a rendfőnököt, hogy a hallottak után már ő is reméli, hogy a Felső megtaglalja a megsegítés módját. Azután biztosította Egerváryt, hogy kérését támogatni fogja.¹⁹

Egerváry tisztában volt azzal, ha kérésének elintézése komoly fordulatot venne, a király elsősorban tanácsosainak véleményét fogja meghallgatni. Azért a nádornál tett látogatása után felkereste Somogyi és Bendekovits államtanácsosokat és előttük is beszámolt a királyi kihallgatás lefolyásáról.²⁰

A fenti eseményektől számítva már két hét telt el a nélkül, hogy Egerváry valamit hallott volna beadott kérvénye sorsáról. Aggódó nyugtalansággal kereste fel az államtanácsosokat, hogy érdeklődjék kérvénye felől. Ezek semmiféle felvilágosítással nem tudtak szolgálni neki. Ekkor nehéz gondok között kezdi mérlegelni, hogy meghirdetheti-e a noviciusok felvételét, hiszen már-már elmúlik ez a terminus. Még azon is töpreng, elinduljon-e szokásos tavaszi atyai látogatására. Somogyi biztatásokkal igyeke-

¹⁶ H. P. I. 255.

¹⁷ U. o. I. 256.

¹⁸ U. o. I. 256. „Köszöntöm barátom! Nyert ügye van. Magam is rajta leszek, hogy a rend minél előbb segélyhez jusson.”

¹⁹ H. P. I. 256—257.

²⁰ U. o. I. 257.

zik a provinciálist megnyugtani, hogy vegyen fel mentül több noviciust és feltétlenül induljon el a rendházak meglátogatására. Biztosította a rendfőnököt, mihelyt alkalma lesz a királlyal a rend dolgáról tárgyalni, megteszi és az eredményről értesíteni fogja.²¹

Somogyitól azonban semmi értesítés sem jött, s így még kínzóbb nyugtalanság lett úrrá lelkén. Ilyen zaklatott lelki állapotában útnak indulása előtt két nappal, tehát május 23-án még egyszer felkereste Esterházy Józsefet, akivel szintén közölte aggodalmait a noviciusok felvétele ügyében. Búcsúvételkor megkérte a grófot, hogy távollétében legyen gondja a rend egzisztenciális kérdésére.²²

Egerváry különös szerencséjére már másnap, május 24-én Esterházy Józsefet fogadta a király. A gróf felemlítette előtte a provinciális nyugtalanságát, melyet a noviciusok felvételének kérdése okoz neki. Ferenc erre meghagyta Esterházyknak, hogy közölje Egerváryval abbéli óhaját, hogy hirdesse meg a felvételt. Ez már királyi biztatás volt, amelynek értékét fokozta az is, hogy a király ezen alkalommal adott határozott formában kifejezést annak, hogy a piaristákat megsegíti.

Erre már Egerváry is megnyugodva indult el 1807. május 25-én hosszú, fárasztó útjára. A dunántúli házak kivételével tervbe vette a provincia összes többi házainak meglátogatását. Útiránya Kecskemét volt. Innen Szegedre ment, majd Temesvár következett. Temesvárról Erdély felé vette útját. Erdély után Máramaroszigetre, onnan Nagykarolyon, Debrecenen át Sátoraljaújhelyre utazott. Július 20-ika volt már, amikor Kisszebenbe érkezett. Itt várt rá Dományi Márk volt provinciális levele, amelyben közli a rendfőnökkel, hogy a királyi kegy 1807. július 10-én kelt elhatározásával a székesfehérvári kusstodiátust a rendnek adományozta.²³

Az örvendetes hírre Egerváry útirányt változtat és Bécs felé tart, hogy megköszönje a király kegyességét. Mikor Trencsénbe érkezik, ott kézbesítik neki Mayer Ferenc győri kanonoknak Bécsben kelt levelét. Mayer is örömmel közli a jó hírt. Közli azonban azt is, hogy az adományozásról szóló diplomában a király a kusstodiátus birtoklását egy feltételhez fogja kötni, amelynek értelmében az adományozott birtok csak addig marad a rend élvezetében, amíg teljesíti alapításával járó hivatását, a tanítást. Ellenkező esetben a birtok visszaszáll a Koronára. Ez az értesítés igen kellemetlenül érintette Egerváryt s most már ezért is siettetete

²¹ U. o. I. 258—259.

²² U. o. I. 270.

²³ H. P. I. 260. Az adományozás megtörténtéről szóló királyi rezolúciót I. K. Fasc. 59. No. 3.

bécsi útját, hátha sikerül neki még kieszközölni, hogy ez a klauzula ne kerüljön bele a diplomába.²⁴

Augusztus 10-én érkezett meg Bécsbe; a királyt azonban nem találta ott. Felkereste tehát Somogyi államtanácsost, hogy neki is lerója háláját. Egerváry ugyanis nagyon jól tudta, hogy *a kusztodiátus megszerzésében Somogyinak igen nagy érdemei vannak*. Somogyi elbeszélte Egervárynak az adományozás körülményeit. Közölte azonban vele azt is, hogy az adományozólevélbe felvenni szándékolt s Egervárytól kifogásolt klauzula törlésébe a király aligha fog beleegyezni, mert azt maga a Felsőg köttötte ki.²⁵

Tisztelgett Bendekovits államtanácsosnál, majd *Almássy Ignác* referendáriust látogatta meg. Almássy őszintén fájlalta, hogy a kérdéses klauzula a nagy öröm poharába egy ürömcsöpp. Véleménye szerint ugyanis a rosszindulatnak tág kaput nyit ez a klauzula. Azt tanácsolja Egervárynak, hogy felségfolyamodvánnyal forduljon a Felsőghez és kérje a klauzula törlését.²⁶

Amint az eddigiekből is kitűnik, Egerváry óvatos és körültekintő volt. Ezt a kényes kérdést sem akarta elhamarkodni. Felkereste tehát a Laxenburgban időző nádort is, hogy előtte is tolmácsolja háláját, másrészt bizalommal kérte a nádor véleményét, mitévő legyen a klauzulát illetőleg, hogy a királyt bármiképp is meg ne sértse. A nádor szerint minden tiszteletlenség nélkül kérheti a Felsőgtől a záradék törlését, de hozzátette, maga sem hiszi, hogy a király a kérést teljesítse.²⁷

Egerváry Laxenburgból bécsi szállására sietett vissza, ahol két kérvény szerkesztésébe fogott. Az egyikben kérte a királytól a klauzula törlését. A másikban pedig azért esedezik, hogy a rend szűkös anyagi viszonyaira való tekintettel engedjék el a birtokadományozásoknál szokásos illeték lefizetése. Ez az illeték az adományozott birtok első évi jövedelmének egy negyedrésze, amit a királyi kincstárba kellene befizetni.²⁸

Ezen munkája közben kereste őt fel a cseh piarista provincia rendfőnöke, aki akkor a bécsi Terezanum igazgatója volt. Egerváry neki is elpanaszolta, ami szívében feküdt. A cseh provinciálisnak az udvarnál olyan kitűnő összeköttetései voltak, hogy már másnapra kihallgatást eszközölt ki Egerváry számára. Egerváry az audiencián elsősorban a maga és a rend háláját és hódolatát tolmácsolta a Felsőg előtt. Azután előadta alázatos kéréseit,

²⁴ U o. I. 261. Mayer Ferenc piarista volt. II. József idejében szekularizált és a győri egyházmegye tagja lett. Lélekben mindvégig hűséges piarista s a rendnek nagy jóakarója maradt. Bécsben udvari hivatala van. A kusztodiátussal kapcsolatos levelezését I. K. Fasc. 59. No. 3.

²⁵ U. o. I. 263—264.

²⁶ U. o. I. 265.

²⁷ U. o. I. 266.

²⁸ H. P. I. 267. A Bécsben 1807. aug. 11. kelt eredeti fogalmazványokat I. K. Fasc. 59. No. 12.

amelyeknek egyike a sokat emlegetett klauzula törlésére, a másik pedig a kusztodiátus adományozásával felmerült kir. kincstári illeték elengedésére vonatkozik. Úgy látszik, Somogyi is, a nádor is jól ismerte a királyt. Ferenc ugyanis Egervárynak első kérését, ha nem is egészen mereven, de határozott formában elutasította. A király a klauzulát illetőleg nem lát benne a rendre nézve semmi lealázót, mint ahogy azt a provinciális gondolja, és nem látja benne a bizalmatlanságot sem, amire szintén hivatkozott Egerváry. Az újabb birtokadományozásoknál mindig szokott ilyenféle klauzulákkal élni. Ha pedig, teszi hozzá a király, a klauzulával kapcsolatban bármiféle kellemetlenség érné a rendet, mindig módjában lesz királyi utódaihoz kiigazításért folyamodni. Ebben a kérdésben tehát a király hajthatatlan maradt.²⁹

A provinciális második kérését a király hajlandónak mutatkozott teljesíteni, ami a következő esztendőben be is következett.³⁰

Egerváryt a trónörökös is fogadta kihallgatáson. A Ferdinándhoz történt azonnali bebocsátását Egervárynak debreceni tanítványa, a trónörökös nevelője, *Görög Demeter* eszközölte ki.³¹

Bécsi tartózkodását felhasználta arra is, hogy a donációs levél kiadását megsürgesse. Ebben az ügyben járt a Badenben fürdőző *Rosos Pálnál*, a későbbi veszprémi püspöknél (1808—1809.), azután Pozsonyon, Magyaróváron és Tatán keresztül megérkezett Pestre aug. 19-én.³²

Az adományozásról szóló diploma 1807. aug. 29-én érkezett le Budára a kir. kamarához. A rendfőnök szept. 3-án Aigl Glicért, a pesti ház másodfőnökét küldte Budára a diploma átvételére.³³

²⁹ U. o. I. 269—270.

³⁰ V. ö. az udv. kancelláriának Bécsben 1808. jan. 30-án egy 10 frt-os befizetésről szóló nyugtáját. A befizetés az illeték törlése miatt történt. Az elengedett taxa 7811 frt 39 kr volt. K. Fasc. 59. No. 12.

³¹ Görög Demeter a magyar hírlapirodalom történetében jelentős helyet foglal el. 1789-ben indította meg a *Hadi s más nevezetes Történetek* c. lapot, amely 1792-ben címét *Magyar Hirmondó*-ra változtatta. Pályadíj kifizése eredményezte Gyarmathy Sámuel Nyelvmesterét (1794.) és a Magyar Grammatikát (Debrecen, 1795.). Görög lapja adta ki Bessenyei Jámbor szándékát is.

³² H. P. I. 271.

³³ Az udv. hivataloknak a kusztodiátussal kapcsolatos levelezését I. K. Fasc. 59. No. 12.

III.

Birtokbahelyezés. Nehézségek a honosító törvény körül. A kusztodiátus bérbeadása.

Alig csitultak el a kusztodiátus megszerzésével járó izgalmak, Egerváry azonnal megtette az előírt lépéseket, hogy az adományozás a somogyvármegyei Karok és Rendek előtt kihirdetessék, és ősi szokás szerint a birtokbahelyezés megtörténjék. A vármegye alispánjához írt levelében három kérését terjeszti elő: 1. Hirdesse ki a vármegye az adományozás tényét és olvastassa fel az adományozó levelet a legközelebbi nagygyűlésén. Vétessék fel a szerzet nevében a rendfőnök a megyei Karok és Rendek közé, és adassék meg neki a velejáró municipiális jogkör. 2. Jelölje ki a gyűlés azokat a férfiakat, akik őt a kusztodiátus birtoklásába bevezetik. 3. Hirdetessék ki a Karoknak és Rendeknek, hogy a rendfőnök Bolla Antalt, a kusztodiátus ügyészét bízta meg a javadalom teljhatalmú kormányzójává, és ennek megtörténtéről Bolla Antal számára adassék ki a szokásos diploma.¹

Somogy vármegye alispánja 1807. nov. 4-re folytatólagos gyűlésre hívta egybe a Karokat és Rendeket Kaposvárra, a vármegye székhelyére. A fentiek teljesíthetése céljából Egerváryt is meghívta erre a gyűlésre. A törekeny szervezetű és beteges Egerváry a hidegre fordult időjárás ellenére is vállalkozott erre a kockázatos utazásra, hogy személyesen vegyen részt a kihirdetésen és a birtokbahelyezésen. Maga mellé vette Bolla Márton rendfőnöki tanácsost, a váci rendház főnökét és negyedfélnapos utazás után Kaposvárra érkezett. Itt várta már őket Bolla Antal, aki Kaposvárott is, Mernyén is megtette a szükséges előkészületeket.

A megyegyűlés első napját vármegyei ügyek foglalták le. A folytatólagos gyűlés második napján, nov. 5-én már Egerváry is megjelent. Az alispán a Karok és Rendek nevében köszöntötte Egerváryt, mint vármegyei földesurat, mire a rendfőnök rövid

¹ H. P. I. 276. — Bolla Antal, a kusztodiátus plenipotenciális kormányzója édestestvére volt Bolla Mártonnak, aki Egerváryt követte a rendfőnöki székben (1809—1830.).

beszédben köszönetet mondott az üdvözlésért, a jóindulatú fogadásért és rendjét s a kuszodiátust a vármegye további jóindulatába ajánlotta. Egyben ígéretet tett, hogy a rend is minden törekvésével azon lesz, hogy a vármegye javára közreműködjék. A folytatólagos gyűlés ezen második napján már sor került az adományozó levél kihirdetésére is. A kihirdetés ellen a Karok és Rendek részéről nem történt ellenvetés.²

A nagygyűlésen történt „fölolvasás és minden ellenmondás nélkül végben vitt közönséges kihirdetés után ugyanazon collationalis levél az maga eredetiben az illető Áhítatos Oskolák szerzetének visszaadatni rendeltetett.”³

A vármegye jzkve az ünnepélyes birtokbahelyezést a következőkben ismerteti: Egerváry Ignác Bolla Márton rendfőnöki tanácsossal, Bolla Antallal, azonkívül a gyűlésből kiküldött Záborszky Mihály másodalispán és Bogyay Péter főszolgabíró társaságában a folytatólagos gyűlés harmadik napján, vagyis nov. 6-án kiszállt Mernyére. A rendfőnökön, a két Bollán kívül jelen voltak az uradalom részéről Kacskovics Mihály, a kuszodiátus fiskálisa; továbbá Vehoffer Ignác tiszttartó, Horváth György számtartó, Molnár Adalbert kasznár, Virág Mihály, Somogyi István és Némethy József ispánok, Mató József, Egerszegi László és Takács Mihály uradalmi hajdúk és sok jobbágy.

A javadalomhoz tartozó somogyi és várongi helységeket a községi bírák és esküdtek képviselték.

Bolla Antalt, a plenipotenciálist a jzkv az *extranei*, tehát még nem kebelbeliek között említi, hasonlóképp Bertóczy Lászlót, a Horváth-család prokurátorát is.

A beiktatás másnap, nov. 7-én a bérlő udvarán folyt le. A hivatalos vármegyei kiküldöttek ismertették, hogy Edling Rezső grófnak, az utolsó kusztosnak 1803-ban bekövetkezett halálával a de jure et facto megüresedett kuszodiátust a király 1807. júl. 10-én kelt adománylevellel a rendnek adta. Ezért a vármegye Egerváry Ignácot a birtokba ünnepélyesen bevezeti. A szokásos 3 darab rézgaras átadásával a másodalispán és a főszolgabíró Egerváryt jobbról-balról kézen fogva bevezette a ház udvarára, ott az egybegyűlteknek bemutatták, mint az adományozott birtok tulajdonosát és a birtoklással járó jogok gyakorlóját. Az alispán figyelmeztette a jobbágyokat, hogy új földesurukkal szemben legyenek engedelmességgel, hűséggel és szorgalommal. Majd a rendfőnökökhöz fordulva kérte őt, fogadja jobbágyait emberséges és atyai jóindulatába.

Egerváry röviden üdvözölte a küldöttséget, megköszönvén hivatalos ténykedését. Majd a jobbágyokhoz fordult és azokhoz intézett egy kis atyai allokúciót. Azután körvonalazták Bolla

² A kuszodiátusnak a rendre történt átruházása a „Liber Benigne Collationum Regiarum Offo Regestraturus” c. kéziratos gyűjtemény 193. l-n van bejegyezve. (Somogy vm. Lt.)

³ Vármegyei végzés. 1277/1808.

Antal plenipotenciális kormányzó jogkörét a renddel és a bérlővel való viszonylatban és tudomásul adták, hogy Bolla Antal ettől a naptól kezdve a kusztodiátus teljhatalmú kormányzója, Kacs Kovics Mihály pedig annak fiskálisa.⁴

A beiktatásról szóló és díszes formában kiállított okmányt a vármegye még ezen gyűléséről keltezve kiadta Csapody Gábor alispán, Tallián Boldizsár és Igmándy Antal főszolgabírák, Illés Károly, Véssey Ferenc és Szekér József alszolgabírák, Gáspár József és Takács Pál esküdtek aláírásával.⁵

A birtokba történt beiktatás után jóakaró barátai ismételten sürgették a rendfőnököt, tegyen lépéseket, hogy a többi birtokos rendek főnökeihez hasonlóan ruháztassék fel ő is az országgyűlésen, a törvényhozó testületekben való megjelenési és ülési joggal, ahogy a hazai törvények értelmében másokat megillet, és akik ezt a jogot gyakorolják is. A rendfőnök azonban nagyon józanul mérlegelte a baráti tanácsokat. A Karok és Rendeknek ugyanis ezt a kérdést illetőleg az volt a közös véleménye, hogy az országgyűlésen való részvételi jog csak a területi ordinariusokat illeti meg. Egerváry, akinek talán sohasem fordult meg fejében efféle gondolat, soha nem is tett egyetlen lépést ebben az irányban.⁶ Sokkal mélyrehatóbb és komolyabb dolgok aggasztották, semhogy ilyen hívságos gondolatokra ideje lett volna.

Mikor a magyar országgyűlés az 1715. évi 102. törvényekkel a rendet honosította, kimondatott a törvényben, hogy a kegyesrend csakis zálog címén bírhat vagyonszerzési joggal. Egerváry túlzott pesszimizmussal attól tartott, hogy a törvény csúréssével-csavarásával talán kellemetlenségei lehetnek a rendnek a kusztodiátus szerzésével kapcsolatban. Az volt tehát az elgondolása, hogy abban az irányban fog lépéseket tenni, hogy az országgyűlés egy új törvény alkotásával semmisítse meg az 1715-ös törvény fentemlített és a vagyonszerzésre vonatkozó rendelkezését, és hogy iktassák törvénybe, hogy a rend minden törvényes vagyonszerzésre jogosult. Bár a rendfőnöknek ez a törekvése méltányosnak és igazságosnak látszott, mégis tartott attól, nehogy kérése az országgyűlés elé jutván, a rend rosszakarói bizalmatlanságnak minősítsék azt. Attól is tartott, hogy egy ily irányú kérése a piaristák iránt jóindulattal viselkedő királyt valami formában megsértheti.

Jónak látta tehát, hogy ebben az ügyben illetékesebb emberek tanácsán járjon el. Azért először régi, kipróbált barátjához, Esterházy József grófhhoz fordult. Ez az udvari életben tapasztalt és jártas úr hamarosan átlátott a veszedelmeken, amelyeket a kérés publikálása esetleg rejtegethet. Azért az volt a véleménye, hogy az ügy nagyon kényesen kezelendő. Esterházy gróf a nádor-

⁴ H. P. I. 275—278. — Továbbá M. Fasc. XLVII. 3. — Egervárynak Kaposvárott, Mernyén mondott beszédét l. K. Fasc. 35.

⁵ K. Fasc. 59. No. 5.

⁶ H. P. I. 278.

nak is elmondta a rendfőnök elgondolását. A nádor véleménye az volt, hogy a kérés a király megsértése nélkül az országgyűlés elé terjeszthető. A nádor jogosnak tartotta Egerváry kívánságát, hogy az 1715-ös törvényes rendelkezés törvényhozásilag módosíttassék. Hiszen azzal, hogy a kusztodiátus adományozása a szokásos módon történt, ez a királyi adományozás a rendet teljes vagyonszerzési joggal ruházta fel. Esterházy gróf értesítette a rendfőnököt a nádor véleményéről és most már maga szólította fel Egerváryt kérvényének beadására.⁷

A rendfőnök két kérvényt írt. Az egyiket az országgyűlés elé szánta. Ebben azt kérte, hogy mondja ki a törvényhozó testület a rend vagyonbirtoklási jogát, továbbá a kusztodiátus adományozásának törvényes becikkelyezését. A másikat a nádorhoz címezte, amelyben a nádor támogatását kérte. Mindkettőt személyesen adta át a nádornak, akivel még előszóval is beszélt a dolgok állásáról.

A nádor biztosította Egerváryt támogatásáról és azt ajánlotta neki, hogy az országgyűlés elé terjesztendő kérvényét nyomassa ki, osztassa szét a Karok és Rendek között, hogy azoknak még a kérdés tárgyalása előtt tudomásuk legyen arról.⁸

A rendfőnök ezen kérdésben tanusított borúlátó felfogásának is meg volt az alapja. A kusztodiátusnak ugyanis a rendnek történt adományozása különösen egyházi körökben elég nagy port vert fel. Egyes püspökök a kusztodiátust vagy saját maguk, vagy káptalanjaik számára szerették volna megszerezni. Kolonits László kalocsai érsek, Kőszöghy László csanádi püspök káptalanjaiknak szerettek volna a kusztodiátusból egy jó darabot kihasítani. Mások szemináriumi vagy papi nyugdíjintézmény címén tartottak rá igényt. Egyesek, mint pl. Milassin Miklós fehérvári püspök a maga részére kérte a javadalmat.⁹

Az adományozás egyesekből nemtelen érzéseket váltott ki. Vádaskodások, feljelentések voltak a rend ellen. Egyik ismeretlen feljelentő hálátlanságról vádolta a rendfőnököt a király előtt, hogy a rendfőnök feledve a király kegyességét és jóindulatát, íme, most már az országgyűlésnél keresi rendjének biztosítását. Az adomány bicekkelyezését sürgeti, pedig a király azért adta feltételhez kötve a javadalmat, hogy ez a kikötés záloga legyen a rendi fegyelemnek. A királyi szándék ellenére most már törvényerővel akarja a javadalmat visszavonhatatlanná tenni. Több és ehhez hasonló vádaskodó írás érkezett a király kezéhez. Sajnos, a vádaskodások nem tévesztettek célt a királynál, aki egy alkalommal Somogyi államtanácsos előtt nem minden méltatlankodás nélkül hozta szóba a provinciális eljárását: „*Consideret, quam indigne mecum Provincialis Piaristarum agat! Ego precibus*

⁷ U. o. I. 279—280.

⁸ U. o. I. 280. — A kinyomatott kérvényt l. K. Fasc. 59. No. 2.

⁹ H. P. I. 280—281.

eius motus Ordini contuli Custodiatum pro meliori bono Instituti, ille vero diffidentia in me ductus apud Status quaerit rebus suis securitatem, sed lavabo eum, ubi Budam venero.” Somogyi mentegetni próbálta Egerváryt. A király azonban nem tudott a vádaskodások hatása alól szabadulni és ezzel, Egerváryra nem éppen kedvező hangulattal jött le 1807. decemberében Budára.¹⁰

Egerváry kezdetben egészen nyugodtan fogadta ezeket a vádaskodó híreszteléseket annak tudatában, hogy eljárását maga a nádor ajánlotta. Mikor azonban Budán is híre kezdett terjedni, hogy a király neheztel rá, 1807. dec. 14-én maga mellé vette Alber rendfőnöki tanácsost, a neves egyetemi tanárt és felment vele Budára. Szerencséjére először Somogyival találkozott, aki elmondta neki, hogy a király rossz néven vette eljárását, s a legrosszabbkor lép kérésével az országgyűlés elé. Egerváry viszont a következőkről világosítja fel Somogyit. Eszeágában sem volt, hogy ilyen nagy fontosságú kérdésben csak a maga feje után induljon, hanem mindenben magának a nádornak utasításai szerint járt el. Hozzáfűzte még, hogy a nádornak is, a Karoknak is méltányosnak látszott kérése, éppen ezért nem gondolja, hogy személyes okot szolgáltatott volna a király haragjára. Somogyi csodálkozva, de egyben megnyugvással vette ezt az értesülést s ezek után most már ő is más színben látta a kérdést.

Egerváry még aznap audiencián jelenhetett meg a királynál. Hódolata kifejezése után átnyújtotta a királynak Hannulík Jánosnak ódáját, amelyben a rend hálája jut kifejezésre a nagylelkű adományozásért, majd Alber ajánlotta fel neki Hermeuticát és héber nyelvtanát. A király mindezt nyájasan elfogadta tőlük. A becikkelyezés kérdéséről azonban egy szó sem esett köztük. Valószínűen azért, amit Somogyi később Egervárynak tudomására is hozott, hogy a nádor az audienciát megelőzőleg már minderről informálta a királyt.¹¹

Minden körülmény kedvezővé tette az időpontot, hogy Egerváry kérése az országgyűlésen letárgyaltassék és törvényerőre emelkedjék. A király haragja megszűnt, a Karok és Rendek előtt már előzetesen ismert ügy kedvező fogadtatásban részesült, semmi akadály sem volt tehát annak, hogy az ügy símán átmenjen a hivatalos fórumokon. Sajnos, talán véletlenségből, talán torlódás következtében a kérdés tárgyalása elmaradt. Amikor a folyó országgyűlés dec. 16-i üléséről a Karok és Rendek határozatai szentesítés és aláírás céljából a király elé kerültek, nagy érdeklődéssel kereste a piaristák kérvényét, hogy letárgyaltott-e már? A király kérdezősködéseire Somogyi államtanácsos

¹⁰ H. P. I. 282—283. „Képzelve csak, milyen hálátlanul viselkedik velem szemben a piarista provinciális. Én kéréseire a rendnek adományoztam a kusztodiátust, ő pedig irányomban táplált bizalmatlansággal az országgyűlés előtt keresi a javadalom biztosítását. De megmosom a fejét, mihelyt Budára érkezem.”

¹¹ H. P. I. 283—285.

azt felelte, hogy sok más letárgyalásra váró ügyel együtt a piarista provinciális kérvénye is alkalmasabb időre halasztatott el, mire a királynak ez volt a megjegyzése: „*Ergo Causa haec ad futuram Dietam remanebit et tunc in Articulos delatam sanctificabo*”. — Ezeket Somogyi államtanácsos mondta el a provinciálisnak.¹²

Ezzel az akkorddal zárult le a kusztodiátus megszerzésének hosszú, keserves folyamata. Az adományozás becikkelyezése és a rend birtokszerzésének tételes törvénnyel való biztosítása örökre elmaradt. Nem kétséges azonban a fentiek elmondása után, hogy a királynak is, az országgyűlésnek is szándékában volt Egerváry kérésének teljesítése. Talán nekünk közel másfél század távlatából túlzásnak tűnik fel Egerváry nagy igyekezete, amellyel kérését minden áron törvényerőre akarta emeltetni. Mert az elmúlt idő alatt a gyakorlatot szentesítette a jogszokás és nem akadt egyetlen illetékes fórum sem, amely a piaristarendnek birtokszerzési jogát kétségbe vonta volna. Az újabb törvényhozásnak az egyházi birtokra vonatkozó rendelkezései értelmében pedig az egyházi birtok állaga nemcsak megőrzendő, hanem lehetőség szerint gyarapítandó is. Ez a rendelkezés egyetemes érvényű és áll a piarista rendre is. Az elmúlt másfél évszázad alatt az összes egyházi birtokokra kötelező vagyonszerzési hatóságok hozzájárulásán kívül soha semmi sem kötötte meg a rend kezét birtokszerzési törekvéseiben. Szabadon adott és vett a legteljesebb jogegyenlőség alapján. Egerváry Ignác halála után utóda, Bolla Márton rendfőnöksége (1809—1831.) idejében még egyszer aktuálissá vált a donáció becikkelyezésének kérdése. 1811. aug. 25-ikére a király Pozsonyba hívta össze az országgyűlést. A rend barátai azt tanácsolták a rendfőnöknek, hogy Egervárynak el nem intézett kérvényét terjessze újból ő is az országgyűlés elé. A rendkormány azonban bölcs megfontolás után jobbnak látta a már ismert okok miatt a kérdést többé nem bolygatni.¹³

Egerváry Ignácnak, a nagybirtokszerző rendfőnöknek a kusztodiátussal való élénkebb kapcsolata véget is ért. Tudjuk ugyanis, hogy a kusztodiátus 1809. január 1-ig bérben maradt és csak azután került házi kezelésbe. Egervárynak a kusztodiátusból csak megszerzésének tövises, nehéz munkája jutott osztályrészül. Egyetlen egyszer, a birtokbahelyezés alkalmával adatott meg neki, hogy annak egy kis darabkáját láthatta. Mint Mózesnek, akinek a 40 éves pusztai bolyongás után szintén csak az adatott meg, hogy egy pillanatra láthatta az ígéret földjét. A rendre nézve is az ígéretföldjét jelentette a kusztodiátus, mert nélküle, mint oldott kévét a széthullás veszedelme

¹² H. P. I. 285. — „Ez az ügy — t. i. Egerváry kérvénye — a következő diétára marad, amikor letárgyaltan elem terjesztvén, szentesíteni fogom.”

¹³ H. P. I. 333.

fenyegette már. Amire élvezhette volna küzdelmes munkájának gyümölcsét, arra odakerült ő is a pesti belvárosi templom alatt pihenő piarista őshöz, akikkel nyomorban, nélkülözésben és lemondásban is oly áldozatos szeretettel szerette rendjét. Szíve vitte a sirba! Halála, amely 1809. április 26-án történt, rendjéből mélységes gyászt váltott ki. Aránylag rövid életében — 58 éves korában halt meg — nagyokat cselekedett. *Kortársai a magyar piarista provincia második megalapítóját látták és tisztelték benne.*¹⁴ Emléke közel másfél évszázad távolában is elevenen él a magyar piarista közösségben, hiszen hogy megmaradhatott a rend, Egerváry Ignácnak soha el nem múló érdeme.¹⁵

A kusztodiátus javadalma báró Dalberg idejében 1727-ben haszonbérbe adatott ki, és azóta állandóan ebben a hasznosítási módban élvezte jövedelmét a kusztodiátus ura. Egy pillanatra sem szabad azonban korunk földbérleti viszonyairól visszafelé következtetni. A török járom alól történt felszabadulás után a birtok értékét a lakott területek népsűrűsége szabályozta. Mennél több a lakott terület és azon élő jobbágy, annál értékesebb a birtok. A birtok jövedelme ugyanis kizárólag abból a természetben beszolgáltatott dézsmából, robotváltásból és bizonyos cenzusokból tevődött össze, amit a jobbágyok földesuraiknak kötelesek voltak beszolgáltatni. — Dalberg báró bérlői egytől-egyig a jobbágy verejtékére támaszkodtak és egyik sem gondolt a jobbágy-gazdálkodás mellett majorságos gazdálkodásra. Nem is csoda! A kusztodiátusnak minden talpalatnyi földje nyögte a másfélszázados török megszállást. A felszabadulás után elnéptelenedett falvak és elvadult területek útjelzői a törökjárasnak. A kusztodiátus legértékesebb falvai szintén kihaltak. Amint a kusztosvilág történetében láttuk, Matusek András volt Attalának, Nádasdy László gróf Mernyének, Göllének, az olasz Vincenti pedig Homok és Várongnak újra telepítője. Dalberg báró bérlői közül az egyetlen Vincenti az, akinek emlékéhez alkotó munka fűződik a várongi szőlővidék betelepítésével. De még ő sem gondolt házi kezelésű szőlőre. A jobbágyok által művelésbe nem vett területek vadvizes, bozóttal borított rengetegek, amelyeken a majorságos gazdálkodás feltételei hiányoztak.

A majorságos üzemforma a török megszállta területeken csak a felszabadulás után indulhatott meg. Ezeket sem egyformán és egyidőben. A kusztodiátus utolsó bérlője, szentgyörgyi Horváth Zsigmond akkor, amikor bérletét átadta a piarista házi gazdálkodás kezelésébe, emlegette, hogy amikor ő bérletbe vette Edling Rezső gróf javadalmát, a pusztá földnél nem kapott egyebet. Pedig az 1804-es Conscriptio később sorra kerülő adatai és a bérlő instrukciójának átvételén felvett jegyzőkönyvek még igen

¹⁴ H. P. I. 302—303.

¹⁵ Egerváry levelezését I. K. Fasc. 35.

szegényes felszerelésről adnak számot, noha már a XIX. század első évtizedének végén vagyunk.

Különösen Csapody Gábor, Somogy vármegye alispánja s a rendnek ragaszkodó tanítványa tanácsolta Egervárynak a javadalomnak legalább egy bizonyos időre való bérbeadását és figyelmébe ajánlotta szentgyörgyi Horváth Zsigmondot, aki Edling idején is megbízható bérlőnek bizonyult.¹⁶ A rend anyagi viszonyai következtében egyebet úgy sem igen tehetett. A termelés folyamatossága miatt a megegyezés hamarosan megtörtént a bérbeadó s a bérlő között, s a vonatkozó szerződést a szerződő felek már 1807. szept. 17-én alá is írták.¹⁷

A bérleti szerződés főpontjai a következők:

1. Horváth Zsigmond bérbe veszi az egész javadalmat minden jogi tartozékával. Így a regálék is az ő hasznosításába mennek át. A bérlet évi összege 40.000 forint.¹⁸

2. 1807. júl. 10-től kezdve ugyanazon év dec. 31-ig még a fiskusnak fizetett 30.000 frtos bérösszegnek azon időre eső részletét fizeti, a 40.000 frtos bérlet csak 1808. jan. 1-én lép érvénybe. Fizeti az adományozólevélben kikötött 1492'42 frtot a *Cassa Parochorumba* és ugyancsak akkora összeget katonai célokra (fortificatio). A bérlő terhe Mernye, Taszár, Gölle, Attala plébániáinak és a hozzájuk tartozó s a kuszodiátuson fekvő filiák kegyúri kiadásai, továbbá a fehérvári Szent Anna kápolna fenntartása és gondozása.

3. Gondoskodik a javadalmi területek határrendezéséről. Viszi a határpereket, amelyekben az uradalmi érdek képvisellete és védelme kötelessége. A határperekkel és a határrendezéssel felmerült költségeket a bérlet tartama alatt köteles fizetni.

4. A határrendezésekkel járó műszaki munkák elkészítése (pl. a felmért területekről felvett mappák) szintén a bérlő terhe.

5. Kötelessége a bérlőnek a meglévő épületek fenntartása. Épületet lebontani a rend beleegyezése nélkül tilos.

6. Külön pont gondoskodik arról, hogy a bérlő a kuszodiátus jobbágyaival emberséges módon bánják és ne sanyargassa őket.

7. A szerződés kiköti, hogy a bérlő az erdők használatában kíméletes legyen. Fakitermelés csak bizonyos feltételek mellett engedélyeztetik, különben tilos. A bérlőnek kötelességévé tették továbbá, hogy az erdők határjelzőiről gondoskodjék.

¹⁶ H. P. I. 273.

¹⁷ K. Fasc. 59. No. 1. továbbá Fasc. M. XLVII. 1. alatt a szerződés hitelesített másolatát.

¹⁸ Nem érdektelen a bérösszeg emelkedésének kimutatása. — Jankovich A. 1612-ben 200 frt-ot kap. Dalberg báró 1727-ben 500 frtot; 1794-ben 2000 frtot, 1757-ben 2500 frtot. — Edling 1774-ben 12.000 frtot, illetőleg 16.000 frtot. — Edling halála után 1805-től kezdve a fiskus 30.000 frtot. — A rend 1808-ban 40.000 frtot.

8. A bérlet tartama alatt a patronátusi jog gyakorlása a bérlőt illeti meg.

9. A bérlet megszűntével a bérlő köteles lesz a keze között levő s a kusztodiátusra vonatkozó uradalmi levéltári anyagot átadni az 1804-es Conscriptio-val együtt.

10. A bérlet Horváth Zsigmond bérlőnek halálát követő január 1-én megszűnik.

Horváth Zsigmond a rend kikötött pontjait elfogadta. A fentiekben kívül kötelezte magát, hogy azokat az épületeket, amelyeket a 32 éves Edling-bérlet idejében emelt, a telkesítéseket, a Kapos vizének szabályozására fordított kiadásokat a bérlet megszűntével minden kártalanítás nélkül átadja a rendnek. Kötelezte továbbá magát, amely kötelezettséget jogutódaira is kiterjesztett, hogy a bérlet megszűntével s a gazdaság átadásával konszignál a rendnek 500 p. mérő búzát, ugyanannyi zabot és 200 p. m. árpát, majd 200 akó bort. Kijelentette jelen szerződésben továbbá, hogy a bérlet lejártával úgy neki, mint jogutódainak megszűnik a kusztodiátussal kapcsolatos minden joga vagy követelése, kivéve a várongi, a homoki és agyaglikai szőlőket, amelyeket Edling Rudolftól nyert inskripció erejénél fogva vissza fog tartani, annyival is inkább, mert a saját költségén telepítette azokat.

Ami már most a fundus instruktust illeti, kijelenti, hogy arról jogutódainak sérelme nélkül nem mondhat le. De kötelezte magát, amely kötelezettség felbontása ellen semmiféle jogorvoslással sem élhetnek, hogy a fundus instruktust, az egyre gyarapodó szarvasmarhákat (!) [*pecorum*], a birkanyájakat és sertésfalkákat [*pecudum*] a szokásos becsáron a rendnek átengedi.

A rend ezen nagylelkű ajánlat honorálására kijelentette, hogy az inskripcionális szőlőket Horváth Zsigmondnak és jogutódainak is zavartalan használatában hagyja az inskripció-tól számított 32 esztendeig. Ezeknek a szőlőknek megváltása a törvényes idő lejártával fog megtörténni.

A szerződést a rend részéről Egerváry Ignác rendfőnök, Dományi Márk volt provinciális és Alber Nep. János rendfőnöki tanácsos írta alá. A bérlő részéről csak Horváth Zsigmond. Tanuk voltak Esterházy József gróf és Csapody Gábor, Somogy vármegye alispánja.

Visszatérve az inskripcionális szőlőre, még a következőket szükségesnek tartjuk megemlíteni. Edling Rezső a kusztodiátusnak akkori két allodiális szőlőjét, a dörgicsei Agyaglikat és a homoki hegyen lévő [a mai taszári szőlő] adta át inskripció címén Horváth Zsigmondnak. A várongi szőlőnek csak egy része lehetett inskripcionális terület, amelyet még Vincenti telepített, a másik része azonban, amelyet Horváth a saját költségén szerzett és rakott el vesszőkkel, tulajdonjogú birtoka volt.

A rend jogász barátainak ezen inskripciókkal szemben aggályaik voltak, amely körülményre fel is hívták a rendfőnök figyel-

mét azzal, hogy a szerződésben történt kikötés esetleg káros következményekkel járhat. Abból a jogi vélelemből kiindulva, hogy a rend, mint quasi örökéletű intézmény az Edling-féle és jogszerűen történt inskripciót a Horváth-örökösökkel szemben is in infinitum túrni lesz kénytelen. A rendfőnök ettől a veszedelemtől megijedve először Csapody Gábor alispánhoz fordult panaszával, aki a szerződést szerkesztette. Csapody azt állította, hogy ez az inskripció nem örökös természetű, és a törvényes 32 esztendő elmultával a javak a tulajdonosra szállanak vissza. Csapodynak ezen jogi felfogása szerinti szövegezés került bele a szerződésbe.¹⁹

Horváth Zsigmond azonban hamarabb meghalt, mint gondolni lehetett volna. Halála már a következő esztendőben, 1808-ban bekövetkezett. Az elkallódott göllei jegyzőkönyv szerint lassú halállal mult ki ez a nagy vagyonra szert tett, gazdag és jeles úr. Fia, ifj. Horváth Zsigmond, aki az 1807-i országgyűlésen Somogy vármegyének második követe volt, 1810-ben a grófi ranggal együtt Hugonnát kapta donációba és megalapítója lett a Hugonnay grófi familiának.²⁰

Apja halála után ifj. Horváth Zsigmond gazdálkodott tovább a kusztodiátuson egészen 1808. december végéig. A kusztodiátus átvételét, illetőleg átadását és a Horváth-család instrukciójának megváltási ügyletét is ő bonyolította le.

Id. Horváth Zsigmond halála után az inskripció szőlők ügye még egyszer foglalkoztatta a rendi vezetőséget. Az egész inskripcióban a rend megkárosítását látták. Azért a rendkormány 1808. aug. 25-én a váci káptalan, mint hites hely előtt tett ünnepélyes tiltakozásában visszavonta azt az engedményt is, amelyet a bérleti szerződésben tett az inskripcióra vonatkozólag.²¹

¹⁹ H. P. I. 274—275.

²⁰ Melhárd i. m. 47.

²¹ K. Fasc. 59. No. 4.

IV.

A kuzstodiátus hivatalos státusa az utolsó kamarai összeírás idejében, 1804-ben.

Ha egy adományozott javadalom akár elhalálózás, akár a javadalom megvonása miatt üresedésbe jött, a királyi kamara hivatalos összeírást (*Cameralis Conscriptio*) végeztetett. Birtoktörténeti szempontból ezek az összeírások rendkívül becses emlékek, mert a javadalom minden mozzanatára, apró részletezésekkel kiterjedő adatokat tartalmazó írások.

Edling Rezső grófnak 1803. dec. 9-én történt halála után a kuzstodiátus javadalma visszaszállt a fiskusra. A fiskus a javadalom összeírását azonnal elrendelte, amely 1804-ben meg is történt. *Ez a Cameralis Conscriptio a kuzstodiátusról szóló utolsó összeírás.* A megelőző 1768-ban volt. Edling Rezső gróf ennek alapján vette át a javadalmat.¹

A kamarai összeírás két részből áll. Az első, a kisebbik rész a javadalmat csak nagy általánosságban ismerteti. A második része leltári pontossággal sorol fel minden vagyontárgyat.

A Conscriptio általános része az alábbi pontokban számol be a kuzstodiátus 1804. esztendőbeli állapotáról.

1. *Társbirtokosok (Compossessores).* Az egész uradalomban a kuzstos gyakorolta a földesurasággal járó haszonélvezeteket és jogokat. Mégis a következő helyeken voltak társbirtokosok is.

a) *Ószödön a nemes Vásony-családnak* van néhány házas zsellére, egy nem különálló, hanem a többi falubeli házak között helyet foglaló kúriája, amelyhez azonban nem volt meg a kisebb királyi haszonvételek élvezetének joga. A Vásonyiaknak jobbagytelkeik nem voltak.

b) *Felsődörgicsén a Benkő, Csemez, Nagy és Antal családok* rendelkeztek régi jogon nemesi birtokokkal. Kúriáikhoz kb. 100 hold magántulajdon tartozott. A közlegelőben volt joguk, de a regáliák és az erdők haszonélvezetéből ki voltak rekesztve.

c) *Kékkúton a Diszkay, Ságváry és Mezericzky családok*

¹ *Cameralis Conscriptio Universorum Bonorum ad vacantem Custodiatum Albensem spectantium Anno 1804 peracta.* — K. No. 6. könyvvalakban.

voltak birtokosok. Azonkívül Horváth Zsigmond bérlőnek volt egy kis vett birtoka.

d) Lovason a veszprémi káptalan a földesuraság. Mint társbirtokos a *Homposz és Balogh családokat* említi az összeírás.

2. *Perek.* Meggyőződésünk, hogy ebben a pontban az összeírás igen szűkszavú. Csak három folyamatban levő perről emlékezik meg. Pedig a mernyei uradalmi levéltárban igen gazdag anyag van, a faszcikulusok egész tömege, amely a kusztodiátussal kapcsolatos határvillongások és perek gyűjteménye.

A három aktuális per, amelyekről az 1804-es összeírás megemlékezik, a következők:

a) Taszár és az Orczy-birtok között folyó per. Orczy bárók 1777-ben indították meg ezt a Taszár és Orci helységek közötti határrendező pert. A per érdeméről nem szól semmit sem az összeírás, mert 1804-ben a per még folyamatban volt.

b) A második a hírhedt nagydobszai per, amelyet Szily Ádám és a görösgali társbirtokosok 1763-ban kezdtek el a dobszai birtok ellen. A pert Ugróczy fejezte be. Az összeírás idején még nincs lezárva.

c) A harmadik per a zalamegyei Dörgicséken folyik két irányban. A kusztodiátus és veszprémi káptalan, azután a kusztodiátus és a vászolyi nemes Sándor-család pere. A per 1799-ben indult meg, azonban a háborús esztendő alatt szüneteltették.

3. *Allódiomok.* A javadalom az összeírás szerint tekintélyes allódiális vagyonnal rendelkezik, amely főleg szántókból, továbbá az ú. n. fölös földekből és rétekből áll. Az allódiális birtok Taszáron és Homokon, továbbá még Attalán jócskán szaporítható lesz, ha a kaposmenti mocsaras és szittyós területek a Kapos vízének szabályozása után felszabadulnak.

Az összeírás idején a következő helyeken folyt allódiális, azaz majorságos gazdálkodás: Mernyén és a hozzátartozó Vadpusztán és a szintén Mernyéről vezetett Öszödön. Taszáron és a hozzátartozó Fonón. Göllén és a hozzátartozó Attalán. Nagydobszán, végül a zalamegyei Alsódörgicsén és Ságpusztán. A szántóföldi gazdálkodás terméseredményei még nem érik el az ugyanott dézsmából befolyó mértéket. Az allódiális gazdálkodásban Göllée a vezetés.

4. *Juhászat.* A birka a primitív legelőgazdálkodás állata. 1804-ben ebből is csak három helyen van, ú. m. Ságon, Göllében és Mernyén. A mernyei egészen új keletű még. A kusztodiátus bérlője bírta bérben Festetits Lajos gróf Rád-pusztáját is. Festetits örökösei azonban 1802-ben a bérletet visszavették Horváth Zsigmondtól, s így Horváth rádi juhnyáját Mernyére hajtatta le és ezzel az anyaggal veti meg a harmadik juhászat alapját.

5. *Méhészet.* Az egyszerű gazdálkodási rendszerben a méhészetnek jelentősebb szerepe jut, mint az intenzív üzemű gazdaságokban. Kevés befektetéssel aránylag magas hozadék a méhészettel való foglalkozás eredménye. Sok volt a virágos rét, sok

az erdő, ez mind kedvező feltétel a méhtenyésztésre. A kusztodiátusban is szép számú méhest jegyez fel az összeírás. Összesen öt méhes volt 1804-ben. Még pedig Mernyén, Taszáron, Pettenden, Nagydobszán és Hetényben.

6. *Szőlők.* Szoros értelemben vett allódiális szőlő csak Várongon volt. Vannak a várongin kívül tévesen allódiálisnak nevezett telepítések, Őszödön, Homokon és a dörgicsei Agyaglikon, de nem azok, mert a bérlő saját költségén történt telepítései.

Dézsmaaszőlők a következő helyen voltak: Mernyén, Őszödön, Homokon, Pettenden, Alsó- és Felsődörgicsén, Kékkúton, Lovason és Várongon. A dörgicsei, homoki és várongi borokról mint jóminőségű borokról szól az összeírás.

7. *Erdők.* Lovas kivételével minden birtokon volt többkevesebb erdő. A zalai erdők ekkor már fel voltak mérve, a somogyi és tolnai erdők még nem. Az Alsó- és Felsődörgicséhez, Akalihoz és Sághoz tartozó erdők még nincsenek szorosan elhatárolva egymástól, de már vágásokra osztva és rendezve. A Dörgicséhez tartozó összes erdő 1200 □ ölével számítva 2317 hold. Állaga tölgyes. Ebből a sági erdő 477 hold, amelyből azonban 213 hold vitás. A többi dörgicsei erdő 1840 hold, amelyből azonban a Nagytó körüli részből 280 hold vitás. Az összes 493 hold vitás erdő leszámításával csak 1824 hold jöhet tekintetbe, amelyből faizási és makkoltatási haszonvétel várható. A dörgicsei sovány, sziklás talajon telepített erdőkből épületfát nem lehet termelni.

A somogyi erdők csak a jobbágyok és konvenciósök szükségleteit tudják kielégíteni. Göllén, Attalán és Őszödön oly kevés az erdő, hogy a faizás sincs megengedve. Ezeken a helyeken, mivel a jobbágyoknak nincs faizási joguk, nem kötelesek az uraság részére erdőkitermelési és fafuvarozási robotot teljesíteni.

A somogyi erdőkben általában nincsenek köztes rétek vagy szántók, kivéve Nagydobszán az ú. n. *Felsőerdei rétet*, amelyet Nagydobsza község 40 forint évi bér fizetése ellenében szokott használni.

Alsó- és Felsődörgicsén az *Őcshegy* és *Kőhegy* tájékán az erdőben jobbágyszántók vannak, amelyek az ú. n. *Apácskadülöbe* nyúlnak be. Ezeket a szántókat egyenértékű rétek helyett kapják a jobbágyok. Van még ilyen természetű jobbágyszántó az *Imer-oldali* erdőben, azonkívül Ságón a *Boka* és *Somogyvölgyi* irtásokban. Az ú. n. *Szőlő alatti* erdei szántót részben az uradalom használja házi kezelésben, részben a jobbágyoknak és a cenzuális nemeseknek szokta felesben kiadni.

8. *Kaszálók.* A somogyi rétek középminőségűek; a zalai köves talajú rétek majdnem semmitérők, a balatonpartiak elnadasodtak.

9. *Mészárszékek.* Állandóan üzemben levő mészárszék Mer-

nyén, Göllén és Alsódörgicsén van. A többi birtokon ritkábban van húsmérés, de az attalái, taszári, homoki és nagydobszai mézárshéki épületek is az uraságé.

10. *Beszálló-vendéglők* Mernyén, Göllén, Attalán és Nagydobszán voltak. Várongon, a Taszárhoz tartozó Dábón, a kisdobszai Aligvárin, a pettendi Hagyón és Messzilátón, végül Vadén *csárdák* voltak. Ezeken a helyeken az egész év folyamán az uraság mérte a bort és pálinkát. A többi birtokon, mint Fonóban, Homokon és Kékkúton, ahol csak egy italmérés volt, az Urbárium rendelkezése értelmében a jobbágyok dec. 6-tól kezdve féleven át saját termésű borukat mérhették.

A balatonparti két birtok italmérési joga árendás kezén volt. Az italmérési helyiségek vagy uradalmiak, vagy községi tulajdonban vannak. Az urbáriális rendelkezések értelmében azonban a földesuraságnak az utóbbiakban is volt joga italmérésre.

Vásár-, vámszedő-, révjoga nincs a kusztodiátusnak. Nem emlékszik meg a Conscriptio a balatoni halászati jogról. Valószínűleg bérbe volt adva, mint a piarista gazdálkodás idején.

11. *Tizedszedési jog*. Somogy vármegyében első szent királynak Koppány felett nyert győzelme óta a papitized szedési joga a pannonhalmi bencés apátságé volt. A bencés apátok, illetőleg főapátok ezt a jogot 1726-ig közvetlenül gyakorolták. Ebben az esztendőben azonban a vármegye a pannonhalmi főapáttal kötött egység értelmében a tizedszerzési jogot megváltotta évi 6500 forint lefizetése ellenében. A vármegye ezt az összeget arányosan felosztotta a birtokosok között. Ezen a címen a kusztodiátus évenként 281 forint $32 \frac{2}{3}$ krajcárt fizetett somogyi birtokai után a vármegyének.

Tolna vármegyében a papitized szedésére a pécsi püspök volt jogosult. A pécsi püspök a kusztodiátussal évről-évre kötött egyezség alapján ezt a jogát megváltotta. Várong után tizedváltás címén 1804-ben 36 forintot fizettek. A váltáság összege nem volt állandó. Ebben a váltásági összegben azonban nem volt benne a szakcsi plébánosnak kiadott tizedjárulék. Várong ugyanis abban az időben Szakcs filiája. Ma a tolnamegyei naki máterhez tartozik.

12. A korabeli földesúri gazdálkodás tipikus jövödelmi tétele a *malom*. A kusztodiátusnak a következő jogi természetű malmai voltak. Vizesmalma Mernyén kettő volt. Az egyik a község tulajdonában, a másik a Simon-családé. Jogelismerés címén azonban mind a kettő cenzust fizetett a földesuraságnak. Göllében három volt. Ezek közül kettő községi, egy pedig magánosé. Mind a három vizesmalom fizette az árendát. A fonai malom uradalmi, amelyet a bérlő 600 forinton váltott meg a községtől. Nagydobszán egy, Kisdobszán három vizesmalom volt a Gyöngyösön, de mindannyian fizették a cenzust. Attalában a vizes-

malom községi. Pettenden, Várongon és Kékkúton egy-egy, Ságón pedig két vizesmalom volt községi vagy magánosok használatában árendafizetés ellenében. Két uradalmi szárazmalomról is tud az összeírás, amelyeknek egyike Mernyén, a másik pedig Attalán volt. Összesen tehát 16 vizesmalom és 2 szárazmalom volt a kusztodiátus területén.

A dörgicsei gyenge minőségű kőbányáktól eltekintve egyéb hasznos bánya nem volt az uradalomban.²

Az összeírás részletes leírása birtokokként kiterjed a javadalom minden vonatkozású vagyontárgyaira a patronátustól kezdve a jövedelmi kimutatásig. Mivel egy ilyen összeírás tulajdonképpen leltári jelleggel bír, azért igen alkalmas forrásként mutatkozik az uradalom valódi értékének elbírálására.

A) MERNYE.

1. *Plébánia.* Temploma — ma is ugyanaz — már akkor kicsinynek bizonyult a hívők befogadására.³ Sarlós Boldogaszony a búcsúja. — A mernyei anyaegyházhoz akkor a következő filiák tartoztak: Kér, Ecseny, Aszaló, Mocsolád, Somodor, Eörs-pusztá, Lapa-pusztá, Dezseda, Baba-pusztá és Vadé.⁴ Az összes hívek száma: 1612. 1938-ban: 6099.⁵ A templom jövedelme: 38 forint (4 hold szántó, 3 kasza rét, perselypénz és tőkekamat). A plébániaépület ugyanaz, mint a mai.

A plébános jövedelme kereken 370 forint. (Földek, stóla, a vallásalaptól kapott segély — 54 frt 25 kr, amit a piarista kézre jutott uradalomnak is kellett vállalnia —, továbbá párbér). A káplánt teljesen a plébános tartja (teljes ellátás és évi 60 frt).

2. Az *iskola* fonásból készült, vakolattal bevert épület, szalmatető, két szoba, konyha és kamarából álló helyiségekkel. Az egyik szoba az iskola, a másik a mester lakása. A mester össz-jövedelme 131 frt 32 kr (készpénz, földek, naturáliák és stóla-jövedelem).

3. *Uradalmi épületek.* a) *Hasznothajtók:*

Vendégfogadó. Mészárszék. Zsidóház a csapszékkal. Hajdú- és egy csizmadialakás. Szárazmalom. Két vizesmalom. Egy méhes az urasági ház telkén. Egy kis árendás ház, egy takács lakik benne. Az összes épületek egy-kettő kivételével (templom, plébánia, urasági ház és vendégfogadó) fonásból készült, sárral becsapott falakkal, legjobb esetben vályog falakkal és zsúptetővel. Egyedül a templom faszindelyes.

² A Cam. Conscr. az általános részt 1—14 o. tárgyalja.

³ Már a piaristák idejében lett megtoldva az ú. n. Szent Vendel-kápolnával és ezzel a templom befogadóképessége megkétszereződött.

⁴ Vadé ma a gamási plébániához tartozik. — Ellenben Magyaratád ma a mernyei mater filiája.

⁵ Schematismus Wespriemiensis 1938. pag. 82.

b) *Gazdasági épületek:*

A bérlő háza. Téglapépület, nádfedeles, 3 szoba, átrium, alápincézett. Ezen a telken épült a tömött falú számvevői lakás. Közeliében egy téglából emelt, kb. 1000 p. mérőt befogadni képes, nádfedeles granárium. Ezek az épületek a Mernye-Szentgáloskéri úttól D-re estek, ahol ma a tisztalakok és cselédházak vannak.

Ezekkel szemben, az említett út É-i oldalán van a 10 holdas allódium hasított tölgyfa-kerítéssel körülvéve. Ezen, azaz a mai major területén a következő épületek helyezkedtek el. Az 1800-ban épült, erős materiából való cseréppel fedett és kb. 5000 p. mérő gabonát befogadni képes granárium. Ma is használatban van még. Egy jobb karban levő cséplőpajtán, ennek szomszédságában egy rozzant pajtán és egy bekerített juhkarámon kívül a mai major területén csak még egy hasított tölgyfapadlóból összerott kukoricagóré volt.

Az ú. n. Gálosi-féle ispánházat, szilárd anyagból épült, nádfedeles, 3 padlós szobával, konyhával és kamrával bíró második tisztilakként használták.

A Cser-erdő alatt, ugyanazon helyen, ahol ma az ú. n. juhászház van, állott egy gyenge egy-szoba-konyhás kis cselédház.

A hajdú háza egy-szoba-konyhával a malomárok közelében volt.

Volt még két vertfalú cselédház, amelyben a szekeresbérese laktak. Mivel az első Személyzeti Tábla adataiból ismeretes, hogy az átadáskor csak négy szekeresbéres volt az egész kuszodiátusban, és ezek mind Mernyén laktak, így a két utoljára említett cselédlakás egészen kisméretű volt.

Az 1804-es összeírásból vett adatokból pontosan megállapítható, hogy a mai Mernyének összes gazdasági épületei az egyetlen, ma Régi Magtárnak nevezett granáriumon kívül kivétel nélkül a piarista gazdálkodás idejéből származnak. Áll ez a megállapítás a tiszt lakokra és cselédházakra is.

4. A mernyei jobbágyok róm. katolikus magyarok és 54³/₈ szesszió gazdálkodnak. Csak 4 házas zsellértelek van. Földjük a hivatalos vármegyei minősítés szerint I. o. föld. A vármegyei reguláció szerint egy jobbágytelekre 22 h. szántó és 12 kasza rét tartozott. A hivatkozott összeírás a somogyi földekről általában így ír: *gleba est fertilis*, azaz termékeny talaj.

A jobbágyoknak elkülönített erdejük nincs, azért faizási joguk van. A legelők elégtelensége miatt az erdők legeltetése megvan engedve.

Szőlőjük van, de borát az összeírás silánynak minősíti. Saját borukat az év felében kimérhetik.

5. *Mernye jövedelme.* Az Urbáriumban előírt cenzus, természetbeni szolgáltatmányok, dézsma és robot, továbbá kisüst, vízhasználat, mészárszék, vendégfogadó, pálinkafőzés és árendák-

ból származó bevételeket készpénzre átszámítva az 1804-es összeírás szerint 5402 frt $54\frac{3}{8}$ kr-ra rüg.⁶

Az akkori kerületi beosztás szerint a mernyei „possessio”-hoz tartozott Vadé „praedium” és Ószöd „possessio”. A mai Szentmiklós-pusztá, amely egészen rendi alapítás, a mernyei jobbágycsaládok egyik kalkaturája és csak az 1834-es reguláció után került az uradalom házi kezelésébe. A jobbágyoktól való jövedelem, ami Szentmiklós után folyt be, Mernye fentebb kimutatott összjövedelmében már benne van. Ószöd és Vadé, bár kerületileg Mernyéhez tartozik, mégis külön jövedelmet mutat ki.

Vadé.

1. *Hasznosító épülete* a csárda és két gyenge, árendába adott jobbágylakás. *Gazdasági épületei*: a hajdúház, két kukoricagóré és egy körülkerített cséplőszérű.

2. *Jövedelme* árendákból, erdőből szántó-, rét- és legelőből, italkimérésből és urbéri járandóságokból készpénzre számítva: 877 frt 42 kr.⁷

Ószöd.

Földje II. osztályú.

1. *Hasznosítható épülete* az árendás zsidóház és tégláégetője. — *Gazdasági épületei*: a majorgazda lakása, amely 3 padlószobából, konyha-kamrából áll.⁸ A gazdalakás telkén van egy bevert falú, fonásból készült istálló 30 drb. marhára, kocsiszin és jégverem, végül egy kerítéssel körülvett cséplőszérű.

2. *Az ószödi jobbágybirtok* $15\frac{2}{8}$ szesszió, 32 jobbágyházzal. Van még 3 házas zsellér. A jobbágyok katolikus és református magyarok. Egy szesszió 24 hold szántó és 10 hold rét. Az uradalmi erdő igen kicsiny, a jobbágyoknak faizási joga nincs. A jobbágyoknak szőlői jó minőségű bort teremnek, boraikat félesztendőn át kimérhetik.

3. *Ószöd*, mindenféle bevételt készpénzre átszámítva, évi 1434 frt $16\frac{1}{8}$ kr *jövedelmet hozott*.⁹

B) POSSESSIO GOLLE.

1. *Plébánia*. Temploma már a mai. A templomnak semmiféle ingatlana nincs, összbevétele csak annyi, amennyi perselyből és a hívek önkéntes adakozásából folyik be. A plébánialak szilárd anyagból épült, de falai fundamentum nélkül tölgyfagerendákra vannak rárakva.¹⁰ A bérlőnek szándékában volt az új parókia felépítése. Már az építőanyagok is egybe voltak hordva, azonban

⁶ Cam. Conscriptio pag. 15—60.

⁷ U. o. pag. 63—78.

⁸ Az ószödi gazda tisztszámba ment.

⁹ Cam. Conscr. pag. 74—78.

¹⁰ Somogyban még ma is láthatók ilyen házak, amelyeket közönségesen *talpas házak*-nak neveznek.

Edlingnek bekövetkezett halála az építést elodázta.¹¹ A régi épületen a plébánosnak 2, a házi cselédségnek 1 szobája volt. A plébánosnak mindenből előálló jövedelme 334 frt 24 kr.

A göllei máterhez Gyalán filia, Uzd és Merse puszták tartoztak. Egyik sem a kusztodiátus része. A hívek száma 1039. 1938-ban 3226.

2. Göllében ú. n. triviális iskola van. A mester összejövedelme 105 frt 56⁴/₈ kr.

3. *Épületek.* Árendából közvetlen hasznot hajtó épületei a következők: a vendégfogadó, az árendás zsidó háza és a mészárszék. Mernyén kívül Göllében volt komolyabb majorságos gazdálkodásra valló törekvés, amit nagyobb számú gazdasági épületei is jeleznek. Új granárium 1803-ban épült. Ma is áll még a göllei majorudvar ÉNy-i sarkában, KNy-i fekvéssel. Ma *Régi magtár* néven ismerik. 1804-ben Göllének volt már egy 1768-ban épült magtára, amelynek ma természetesen nyoma sincs. Az akkori régi granárium szomszédságában két tengerigóré volt. A juhászlakás két szobás, egy konyhás és 1 kamrás lakás volt. Volt egy juhakla. A gazdalakás (tisztalak) 3 szoba, konyhás és kamrás épület. A tisztartói lak, amely három kicsiny szobából áll, igen gyenge állapotban van. Mellette azon a telken van az írnök 2 szobás lakása. A kasznári lakot a bérlő megvette. Egy hajdúházon és az uradalmi kirurgus lakásán kívül több épület itt sincs még.

4. *Gölle juhászatának* állománya: 65 drb. kos, 1014 drb. öreg anyajuh, 346 drb. éves és 259 drb. bárány. Összesen 1684 drb. A juhászat nyers bevétele 4793 frt-ra van felvéve. 4242 frt 20¹/₂ kr kiadással kalkulál, s így a juhászat tiszta hozama 550 frt 39¹/₂ kr. A kerek számban 88%-os rezsiköltség szinte érthetetlen. Talán csak az magyarázza, hogy a hazai racka birka gyapja igen kevés értékű, és a nyáj az akkori fogyatékos állategészségügyi körülmények között sokszor óriási veszteségeket mutat fel.

5. *A göllei jobbágyok* kezén 61⁴/₈ szesszió van. Egy szesszió itt is 22 hold szántó és 10 hold rét. A földek I. osztályúak. Göllében 88 jobbágyház van és 7 házas zsellér. A jobbágytelkek regulációja alkalmával fennmaradt ú. n. *terra remanentialis*-ből, a fölös földekből kapnak a jobbágyok kilenced és tized fizetése ellenében árendás földeket holdanként 30 kr ráfizetéssel vagy a szegényebbek, akiknek a 30 kr megfizetése megterhelés volna, harmados művelésben. A jobbágyok katolikus magyarok.

6. *Erdője* igen kevés, azért faizás nincs. Szőlő sincs, de a jobbágyoknak van féléves szabad borkimérése.

7. *A legelő* közös az uraságéval és akkora és olyan hozamú, hogy bármily nagy is a jobbágyok állatállománya, akkor is elegendő.

8. *Jövedelem.* Az előbb említett és a juhászatból származó kis házi jövedelmen kívül Göllének aránylag nagy jövedelme

¹¹ A mai parókiát már a piarista kegyuraság emelte.

a jobbágyszolgáltatmányból származik. Ez a szolgáltatmány készpénzre átszámítva 10.133 forint $\frac{5}{8}$ krajcár.¹²

Gölléből adminisztrálták Attalát, a hetényi határt, sőt még Várongot is.

Possesio Attala.

1. *Plébánia.* Akkor a következő leányegyházak tartoztak hozzá: Pula, Csoma, Szabadi, Berki és Mosdós.¹³ Akkori temploma Ker. Szent János tiszteletére szentelve híveit nem tudta befogadni. A hívek száma 2506. 1938-ban 2886. A templom évi jövedelme 33 forint. A parochiális épület régi, 2 szoba a plébánosé, 1 a cselédségé. Istállója 18 drb. állatra elegendő.

A plébános jövedelme 756 forint 30 kr. Iskolája van. A mester évi jövedelme 235 forint 40 kr.

2. *Épületek.* — *Árendás épületei a következők:* Beszálló vendéglő, uradalmi mézárszék, az árendás zsidó háza, végül egy szárazmalom. — *Gazdasági épületek:* egy 1000 p. mérős magtár, egy tengerigóré, az ispán háza 3 szobával, konyhával, pincével és kamrával; istállója 10 drb. marhára szól, végül a hajdúház.

3. *Attala jobbágysai* róm. kat. magyarok. A $42\frac{1}{4}$ szesszióra 59 jobbágyház esik. — A 3 házas zsellér mellett 8 árendás házban lakó van. Egy szesszió a szokásos 22 hold szántó és 10 hold rét. Itt is vannak remanenciális földek, amelyeket a jobbágyok a kilenced és tized teljesítésének ellenében bírnak. — Az összeírás kiemeli az attalائيak jómódját, amit a föld kivételes termékenységének tulajdonít. A község szántói kivétel nélkül I. osztályúak. Erdejük nincs, faizás sincs. Valami kis fához az urasági erdőcskéből (silvula) jutnak hozzá. — Szőlő sincs, de van $\frac{1}{4}$ évi bor-kimérési joguk.

4. *Attala jövedelme* kizárólag a jobbágyszolgáltatmányokból származik és egy évre 3379 forint $57\frac{7}{8}$ kr-ra becsüli az összeírás.¹⁴

Praedium Hetény.

A mai Hetény a kusztodiátus lelke. Az összeírás idején üres pusztaság. Minden érték, ami benne van, a piarista gazdálkodásnak előzmény nélküli eredménye.

1. *Épületek.* Az egyetlen, fából tákolt, zsuppal vert méhesen és a méhész szegényes házán kívül semmi sincs rajta. Ma templomával, iskolájával, falutelepülésre emlékeztető egyenes cselédházorával egy kis község benyomását kelti az emberben.

2. Az összeírás kiemeli 50 holdas és 35 éves új erdőjét,

¹² Cam. Conscr. pag. 91—128.

¹³ 1835-ben gróf Schmiedeg József és Kéry János veszprémi kanonok, v. attalائي plébános Mosdós máterrel és Berki filiával külön plébániát alapított. V. ö. Schematismus Wesprimiensis 1938.—83.

¹⁴ Cam. Conscr. 131—146.

amelyből azonban fiatal kora miatt az összeírás idején még nem volt jövedelem.

3. *Hetény jövedelme feltűnően kevés.* A jobbágyszolgáltatmányokból 1626 forint $50\frac{4}{8}$ kr-t jegyez fel az összeírás; a méhészet tiszta haszna 93 forint 43 kr. Így az összjövedelem 1720 frt $33\frac{4}{8}$ kr.¹⁵

Possessio Várong.

1. *Várong filia*, mátere a naki (Tolna vm.) plébánia. Temploma Szent Miklós tiszteletére van benedikálva. A naki plébános Várong filiától évi 50 frt 46 kr jövedelemben részesül. — Iskolája nincs.

2. *Épületek.* — A regálébérlő lakása a kocsmával. Gazdasági épületei: a gazdalkás, azután a szőlőben levő pince, présház és a vincellérlakás.

3. *Várong jobbágysai* kivétel nélkül magyarok és róm. katolikusok. A $11\frac{2}{8}$ teleken 34 jobbágyház és 1 zsellérház áll. Földje II. osztályú. Egy szesszióhoz 24 hold szántó és 12 hold rét tartozik. A jobbágyok jó szőlőművelők, saját szőlőik vannak. A várongi bor jóminőségű. A jobbágyoknak $\frac{1}{2}$ éves borkimérési joguk van. Legelőjük nem mindig elegendő, és helyel-közzel erdei legelőt is kapnak. — Faizás van.

4. *Allódszőlő* kb. akkora, mint a bérlőnek saját költségén vásárolt szőlőterülete, amelyet szintén saját költségén telepített be.

5. *A várongi birtok összes jövedelme* 1136 frt $8\frac{1}{8}$ kr.¹⁶

C) POSSESSIO TASZÁR.

1. *Plébánia.* A plébánia újabb alapítású. 1747-ig Taszár Göllének volt filiája. Temploma az összeírásakor már a mai templom. A templom jövedelme 13 frt 27 kr. Filiák: Fonó, Homok, Baté, Zimány és Orci.

A plébánián 3 szoba a plébánosé, 1 pedig a cselédeké. A plébános jövedelme 426 frt $51\frac{1}{2}$ kr.

2. *Iskolája* ú. n. triviális iskola. A mester összes jövedelme: 54 frt 36 kr.

3. *Épületek.* Közvetlen jövedelmet adó épületei: a dábói csárda, a mézszárzék, a regálébérlő háza, a szárazmalom és a dábói méhes. — *Gazdasági épületek:* egy 14 öles hosszú és 2000 p. m. gabona befogadására elegendő magtár, az ispánlakás (3 szoba, konyha, kamara), ennek telkén 10 drb marhára való istálló, kocsiszín és jégverem, végül a méhészlakása.

4. *A méhészeten kívül más természetű allód üzeme* nincs.

¹⁵ U. o. 149—152.

¹⁶ U. o. 250—261.

A méhészet bruttó bevétele 159 forint. A méhészet kiadása 51 frt 52 kr, a tiszta jövedelem tehát 107 forint 8 kr.

5. *Taszár jobbágysai* mind magyarok és katolikusok. A jobbágytelek száma $25\frac{1}{2}$, a jobbágyházaké 30, a házas zselléréké 10. Egy telek 22 hold szántóból és 10 hold rétből áll. A fölös földeket a szokásos kilenced és tized, továbbá a holdankénti 30 kr cenzus fizetése ellenében a jobbágyok élvezik. A taszári föld I. osztályú. A jobbágyoknak az uradalmi erdőben faizási joguk van. Legelőjük elegendő. Szőlőjük Homok határában van, amelyen jó bor terem. A jobbágyoknak $\frac{1}{4}$ évig tartó borkimérési joga van.

6. *Taszár allód szántói*: I. A dáboi csárda melletti 100 p. mérős. — II. A szérűskert melletti 80 p. mérős. — III. A Kapos vize mellett 80 p. m. Évenkénti ugarolással nyomásos gazdálkodás folyik rajtuk.

7. *Taszár összes jövedelme*: 3506 forint $26\frac{1}{8}$ kr.

Taszárnak, mint distriktusnak, Fonó és Homok a tartozéka.¹⁷

Possessio Fonó.

1. *Temploma, iskolája még nincs.*

2. *Épületek: Árendás házak*: egy kis ház, amelyben egy takács lakik, a regálébérlő háza, a kocsmá, az egy kerékre járó vizesmalom és a molnár lakása. Állítólag a bérlő néhány évvel ezelőtt 600 forintért váltotta meg a községtől. — *Gazdasági épülete* egy falás paja és a hajdú háza.

3. *Fonó jobbágysai* római katolikus magyarok. A jobbágyok 22 szesszió gazdálkodnak, 24 jobbágyház mellett 2 házas zsellértelek van. A fonói határ földjei I. osztályúak. Egy jobbágytelek 22 hold szántó, 10 hold rét. A remanenciális földeket a jobbágyok kilenced és tized fejében bírják bérben. Elkülönített erdejük nincs, de szabad a faizás. Legelőjük elegendő, nem szorulnak bérelt legelőre. Szőlőjük nincs, de van $\frac{1}{4}$ -évi bormérési engedélyük.

4. *Fonó jövedelme*: 2324 forint $11\frac{3}{8}$ kr.¹⁸

Possessio Homok.

1. *Temploma*, akkor még a kusztodiátus patronátusi terhe, Szent Vendel tiszteletére épült és a hívek befogadására elegendő. Iskolája még nincs.

2. *Épületek. Árendás háza* a kocsmá, a csapos házával és pincével. — *Gazdasági épületei*: egy téglavető, az uradalmi kosárfonó háza és egy bekerített cséplőszerű.

3. *Homok jobbágysai* németajkú római katolikusok. Földjeik II. oszt. és $9\frac{1}{2}$ szesszió. 21 jobbágyház és 10 zsellér van. Egy telek 24 hold szántó és 10 hold rét. Elkülönített erdő nincs, de van sza-

¹⁷ Cam. Conscr. 156—169.

¹⁸ Cam. Conscr. 177—190.

bad faizásuk. Legelőjük kevés, szűkösön elég a jobbágyok állatai részére. Szőlőjük a helységtől D-re eső magaslatokon van és jó bort terem. Borkimérési engedélyük $\frac{1}{2}$ éves.

4. *Homok jövedelme* 2181 forint $14\frac{6}{8}$ kr.¹⁹

D) POSSESSIO NAGYDOBSZA.

1. *Temploma, iskolája nincs.*

2. *Épületek. Közvetlen hasznot hajtók:* Árkusban (a mai főmajor) az Istvándiből Szigetvárra vezető postaúton egy beszálló vendéglő. Ennek udvarán egy rozszant mészárszék és jégverem. Végül a falu közepén a regálébérlő háza. — *Gazdasági épületek:* Az urasági ház a beszálló mellett, amelyet a bérlő a vármegyétől vett meg. Egy kb. 2000 p. mérős granárium. Egy 8 öles szénaspajta, végül az ispánlakás a református templom közelében. Az eleje jó állapotban van, kétszobás, a hátulja, amelyen szintén két szoba van konyhával és kamarával, elég gyenge. A szobák padlósak. (Ugyanezzel a beosztással ma az ú. n. falubeli cselédház van a helyén.) Telkén áll még egy 5 ló számára elegendő istálló. Azután egy úgynevezett *boronapince*.²⁰ Kertje kb. 1400 öles és kerített. Ugyancsak ezen a telken áll egy 16 öles, 1000 p. mérős tengerigoré. Végül ezen a belsőségen van még a kanász háza. Az Árkusban a méhes és egy uradalmi kocsis lakás volt.

3. *Állatok.* Az állomány 8 drb. fejős tehén és ugyanannyi borjú. A bérlő más birtokról szokott ide ökröket összehajtani hizlalás céljából.

4. *A jobbágyok református magyarok.* A szessziók száma 39, jobbágyház 62 van és egy házas zsellér. A föld I. osztályú. Egy jobbágytelek a szokásos 22 hold szántóból és 10 hold rétből áll. A fölös földek hasznosítása a szokott módon történik. A dobszai földről az összeírás azt állapítja meg, hogy *gleba est sat fertilis*, földje eléggé termékeny. A meghatározás a délsomogyi birtokokra egészen találó. Talán arra gondoltak, hogy a dobszai föld kezelése igen kritikus és sok hozzáértést kíván művelőjétől, hogy rendes eredményeket produkálhasson. Szőlőjük nincs, de $\frac{1}{4}$ -éves borkimérési joguk van. A jobbágyokról az a megjegyzése, hogy jómódúak s a terheket könnyen bírják. Ez a megállapítása az összes somogyi birtokokra vonatkozólag általános.

5. *Nagydobsza jövedelmét* 2849 forint $46\frac{5}{8}$ kr-ra becsüli.²¹ Nagydobszához tartozik Kisdobsza és Pettend.

¹⁹ U. o. 191—202.

²⁰ Somogyban a *borona-pince* még ma is járja. Hasított tölgyfapadlóból összerótt és félig a földbe sülyesztett pince. Tetőszerkezete nincs, hanem a szorosan egymás mellé fektetett tölgyfapadlók vastagon földdel vannak borítva.

²¹ Cam. Conscr. 207—224.

Possessio Kisdobsza.

1. *Egyetlen épülete* Kisdobsza és Istvándi között a már említett postaút mentén az *Aligvári csárda*.

2. *Jobbágyai* ref. magyarok. A jobbágyhatár $22\frac{2}{8}$ szesszió 48 jobbágyházzal és 2 házas zsellérral. Egy telek itt is ugyanannyi, mint Nagydobszán. Földje I. oszt. A fölös földek hasznosítása olyan, mint a többi somogyi birtokon. Faizásuk van. Legelőjük a nagydobszaiakéhoz hasonlóan nem elegendő, azért van időközönként erdei legeltetés a szokásos kikötésekkel (kártétel az erdőben, határarkok lejárása stb. büntetés alá esik). Szőlőjük nincs, borkimérési joguk $\frac{1}{4}$ éves.

3. *Kisdobsza jövedelme* 1400 forint $4\frac{7}{8}$ kr.²²

Possessio Pettend.

1. *Épülete két csárda*. Az egyik a pettendi erdőnek ú. n. *Hagyó részében* (ma a cigányok telepe van azon a tájon), a másik a *Messzelátóhegyen*. Hagyóban egy méhes is volt.

2. *A jobbágyok* ref. magyarok. $10\frac{1}{4}$ szessziójuk van 31 jobbágyházzal és 4 zsellérral. — A pettendi határ a dobszai határoknál silányabb minőségű, azért II. oszt. Egy jobbágytelek 24 hold szántó és 12 hold legelő. A fölös földeket gyalogrobot szolgáltatása ellenében művelik. Úgy látszik, a pettendi jobbágyok szerényebb módon élnek, azért van a kilenced és tized kiadása robotban megváltva. Van valami kevés szőlőjük az *Órhegyen*, boruk silányminőségű. Borkimérésre $\frac{1}{4}$ éves engedélyük van. Szabad faizásuk van.

3. *A Pettendről betolyó jövedelmet* 777 forint 49 kr.-ral számolja el az összeírás.²³

Az 1804-es összeírás a somogyi és tolnai birtokok részletes ismertetése után ugyanezen birtokokon jelentkező kiadásokat regisztrálja. Csak azután tér át a zalai birtokok összeírására. Az egységesebb áttekinthetőség céljából mi folytatólagosan áttérünk a dörgicsei kerület ismertetésére.

E) POSSESSIO DÖRGICSE.

1. *Alsódörgicse* filia és a csicsói máterhez tartozik, Temp-loma a Boldogságos Szűz tiszteletére épült. A csicsói plébános dörgicsei jövedelme 4 forint, a csicsói mesteré pedig 3 forint 30 krajcárban van értékelve.

2. *Haszonbéres házak*: a mészáros háza és a mészárszék, hamuzsírforró és a pálinkafőző. — *Gazdasági épületek*: a három

²² U. o. 227—234.

²³ U. o. 238—246.

szobás ispánház, egy uradalmi ház, amelyben a kosárfonó lakik, két hajdúház, cselédek és pásztorok háza néven nevezett cselédház 3 szobával és 1 konyhával, sertésól, granárium az ispánház közelében, csak földszintes és kb. 800 p. m. elhelyezésére alkalmas, a község déli részén egy karókkal kerített nyomtató-cséplőhely, egy kőpajta két nagy kapura szülő és kb. 18 öles fonás-vesszőből készült, csapott falú juhakol. A két utóbbi épület a szerűvel a mai ú. n. dörgicsei alsómajor helyén volt.

3. *A jobbágyok* részben katolikusok, részben evangélikusok, de mind magyarok. A 10^{1/8} szesszióra 28 jobbágyház esik, azonkívül 16 zsellérház van. — A szántók III. rendűek. Egy jobbágytelek csak 18 hold szántó és 8 hold rét.

4. *Nemesek.* Vannak külső és belső nemesi telkek, amelyeknek terjedelme 5^{1/2} jobbágysszesszióval egyenértékű. Tulajdonosai alsó- és felsődörgicsei, továbbá akali nemesek voltak, akiktől a fent körülírt birtokot a kusztosok per útján visszaszerezték. Ezek a nemesek az urasággal 1775-ben kötött szerződés értelmében,²⁴ amelyet 1778-ban 12 évre meghosszabbítottak,²⁵ a nemesi telkeket, mégpedig 5 szessziót 132 forintért, 1/2 szessziót pedig az Urbárium értelmében köteles szolgáltatmányok váltsága ellenében, összesen 162 forint 30 kr lefizetésével árendában bírták. A talaj sziklás, a közepesnél is rosszabb. Ezért a jobbágyok inkább a szőlőművelésből élnek. A mezőgazdasági termések nagyon silányak. Faizásuk van. Irtásföldeket is kapnak kilenced és tized fizetése ellenében. Legelőjük állataik részére elegendő. Szőlő sok van, a bor jóminőségű. A kisdörgicseiek is Alsődörgicsére hajtanak ki legelőre; legeltetés címen 20 forintot fizetnek az uraságnak.

5. *Regáliák.* Az italmérés és mézárszék bérletéért a felsődörgicsei árendás zsidó 20 frt-ot fizet, a pálinkaégető után 120 frt-ot.

6. *Dörgicse nyers bevétele évi 2909 frt 17^{7/8} kr.*²⁶

Possessio Felsődörgicse.

Felsődörgicse is filiális, de sem temploma, sem iskolája. A csicsói máterből kijáró plébános felsődörgicsei jövedelme 2 frt 45 kr. A csicsói mester a kántori funkciókért 45 kr-t kap.

1. *Jobbágyok.* Róm. kat. és evang. magyarok. 5^{2/8} szesszió az egész jobbágybirtok, amelyhez 14 jobbágyház tartozik. Van 1 házas zsellére is. Földje Alsődörgicséével szemben II. rendűnek van minősítve. Míg ugyanis Alsődörgicse talaja vízben igen szegény dolomit, addig Felsődörgicse vízzel, feltörő forrásokkal rendelkező üdőbb bazalt-talaj. Igen figyelemreméltók az összeírás-

²⁴ V. ö. a Conscriptióhoz csatolt *Fassiókat* — eskü alatt történt bevallások — *Fassio* 11.

²⁵ V. ö. *Fassio* No. 14.

²⁶ Cam. Conscr. 294—310.

nak pontos talajminősítései. Egy jobbágytelekkel 22 hold szántó és 8 hold rét jár.

2. *Vannak ősi jogon nemesek*, akiknek kezén belső és külső fundusban 9 jobbágy szessziónak megfelelő birtok van. Ezek a nemesek az 1775-ben megkötött és 1778-ban 12 évre megerősített szerződés értelmében²⁷ a fent jelzett birtok után 225 forintot fizettek dézsma-váltáság címén, mivel nemes ember létükre kilenced, tized és robot fizetésre nem kötelezhetők. 1790-től kezdve minden írásos szerződés nélkül, de az uradalom hallgatólagos beleegyezésével $7\frac{1}{2}$ telek után 222 frt bért és a $1\frac{1}{2}$ telek után pedig a szokásos urbáriális szolgáltatmányokat fizetik.

3. *Felsődörgicse jövedelme* 478 frt 17 kr.²⁸

Possessio Akali.

1. *Egy kat. oratóriuma van.* A csicsói máterhez tartozó filia. A plébános évi jövedelme készpénzre átszámítva 11 frt 30 kr. Külön épült iskolája nincs, de a mester házában folyik a tanítás. A mester évi jövedelme 38 frt 15 kr-ban lett felvéve.

2. *A jobbágyok magyarok.* Nagyobb fele evang., a kisebb fele róm. kat. Az összeíráskor a kat.-ok száma 105 lélek volt. A jobbágytelkek száma $7\frac{6}{8}$. Van 16 jobbágyház és 11 házasszellér. A földje II. osztályú. Akaliban volt az egész kusztodiátus területén a legkisebb jobbágytelek. Egy jobbágytelek ugyanis 18 hold szántó és 8 hold rét volt.

3. *Nemesek.* A jobbágytelkeken kívül volt még $5\frac{4}{8}$ jobbágyteleknek megfelelő nemesi birtok. A nemesek a kilenced és tized váltásága fejében 137 frt 30 kr-t fizettek.²⁹

4. *Akalinak van pálinkaégetője.*³⁰

Portiones in possessione Kékkút.

1. *Egyetlen épülete az italmérő helyisége.*

2. *Kékkúton $4\frac{7}{8}$ jobbágytelek*, 14 jobbágyház és 7 házasszellér volt 1804-ben. Az egyetlen nemesi telek egy jobbágy szessziónak felelt meg. Az erdő csekélyisége miatt a jobbágyoknak nincs faizása. Szőlőjük van és $\frac{1}{2}$ éves borkímérési joguk. A jobbágyok a bérlővel 1778-ban kötött szerződés értelmében megváltották az urbáriális szolgáltatmányt a termény- és a bordézsma kivételével.³¹ Hasonlóképp pénzben váltotta meg robot

²⁷ V. ö. Fassio No. 15.

²⁸ Cam. Conscr. 313—318.

²⁹ V. ö. Fassio No. 16.

³⁰ Cam. Conscr. 321—326.

³¹ V. ö. Fassio No. 17.

kötelezettségét a 7 zsellér is.³² Az italmérést az uradalom a községgel együtt hasznosítja.

3. *Kékkút jövedelme* 480 forint 44 kr.³³

Portiones in Possessione Lovas.

Amint már szó volt róla, Lovas legnagyobb része a veszprémi káptalan tulajdonában van, birtokosok még a Balogh és Homposz nemesi familiák. *Az uradalomnak csak 8 házasszellerje van ugyanannyi házban, akik a beltelkeken kívül 12 hold földet bírnak.*

Uradalmi szőlő 12 barázdás, amelyet idegenek művelnek a dézsmáért. A zsellérek az 1778-ban és a bérlővel kötött szerződés értelmében az urbáriális köteles szolgáltatás megváltásáért a termés és bor kivételével összesen 36 forint váltságot fizetnek.³⁴

Lovas 54 forint 42 kr-t jövedelmezett.³⁵

Praedium Ság.

1. *Van két privát kézen levő malma árendában. Gazdasági épületei: juhászlakás, 20 öl hosszú, kőből épült birkaakol és egy pince a kifejt juhtej és túró eltartására.*

2. *Uradalmi állatként 300 drb. anyabirkát, 40 drb. ürüt (vervex = berbécs), 10 drb. kost és 140 drb. bárányt említ az összeírás. Az állomány: 490 drb.*

3. *Italmérési joga árendában van.*

4. *Ság jövedelme: 601 frt 40⁴/₈ kr.³⁶*

A kuzstodiátus összesített bruttó bevétele

<i>1804-ben</i>	39.987 frt 57 ⁴ / ₈ kr.
<i>Az 1804-es kiadás</i>	9.551 „ 15 ⁶ / ₈ „

A tiszta jövedelem 1804-ben 30.436 frt 41⁶/₈ kr.

Az összeírást a vármegyék hatósági hivatalos személyei-nek jelenlétében végezték a jövedelmi kalkulációval együtt. A somogyi jobbágytelkek még nem annyira felaprózódtak, mint néhány évtized múltán az egyes községek fundálisaiiban látni

³² U. o.

³³ Cam. Conscr. 329—336.

³⁴ V. ö. Fassio No. 18.

³⁵ Cam. Conscr. 337—339.

³⁶ Cam. Conscr. 341—349.

lehet. 1804-ben az aprózódás világos jeleit mutatja a somogy-megyei Pettend és Homok helység, azután a zalamegyei helységek mind. Ezek az említett helyek ma is szerény módú helységek.

Általában a kusztodiátus jobbágysága tűrhető módon élt, amit a hivatalos összeírás ismételtelen kiemel. Nem is volt egyetlen helyen sem panasz, hogy a jobbágyok nem teljesítették volna az urasággal szemben kötelezettségeiket. Talán az a körülmény is a kusztodiátusi jobbágyság vagyonosabb állapotára mutat, hogy kutatásaink közben sehol sem talákoztunk olyan írásokkal, amelyek jobbágyzavargásokról szólnának. Az 1848-as felszabadulás, amely helyenkint forradalmi jellegét öltötte, a kusztodiátus jobbágyságát nyugodt állapotban érte, és a vagyoni jogi átállítás egészen simán folyt le. Pedig a kusztodiátusi jobbágytelkek nem tartoztak az ország nagyobb telkei közé. „A telek szántótartozéka az egyes osztályokban 16—40 hold, a rétföld pedig 6—22 kasza.³⁷ *A kusztodiátusi telektípus 22 hold szántó és 10 kasza rét.* Ez az I. osztályúnak minősített földeken van. A II. osztályú helységek jobbágytelke 2 hold szántóval és 2 kasza réttel nagyobb.

Ami a jobbágyság szolgáltatási kötelezettségét illeti, nem találtunk semmit, ami a Mária Terézia-féle urbáriumtól való eltérést jelentett volna. Fizette a kilencedet, a tizedet és teljesítette az országosan egységesen megállapított heti 1 napos igásrobotot. Az 1 forint adó vagy füstpénz, a házhely árendája, amelyen a jobbágy lakóházát felépítette. Uraságának a különféle terméskilenceden kívül kilencedet fizetett a mézből, báránnyból és kenderből. Kecskéje csak a zalai köves birtokon volt a jobbágyságnak. Lent nem termelt, csak kendert. Egységes volt országszerte az ú. n. ajándék is, amelyet az Urbárium kötelezően rendelt el egy-egy telek után 2 csirke, 2 kappan, 12 tojás, 1 icce szűrt vaj fizetésében. 30 telek után 1 db. borjú volt az urasági járandóság.

A házas-zsellér fizette az évi 1 frt házhelybért és a 18 kézi robotot. A házatlan zsellér 12 napi kézi robottal adózott uraságának.

A Conscriptio talán csak annyiban jelent eltérést az országos egységes urbériális rendelkezésektől, amennyiben a jobbágy könnyítése céljából a gabona- és a bordézsma kivételével az egyéb szolgáltatmányok készpénzben is megválthatók voltak.³⁸

Mi volt a kusztodiátus üzemi költsége az ismertetett viszonyok mellett? Az összeírás erre a kérdésre pontos számadási kimutatással jön segítségre. A Somogy és Tolna vármegyékben található birtokok után alábbi az egyévi kiadás:

³⁷ Szabó István: *A magyar parasztság története.* Bpest, 1940. 50. o.

³⁸ U. o.

a korhoz mérten meglehetősen terjedelemben van a kusztodiátusban. A kiadások azonban élénken rávilágítanak arra a körülményre, hogy a *majorságos allódgazdálkodásnak még csak a nyomai vannak*. Mernyének van ugyanis 4 pár igásökre és 1 pár lova. Az allodiátúra többi részén kizárólag a jobbágyrobot igásai végeznek el minden munkát.

Allódgazdálkodás. Ami már most az allodiaturát illeti, az 1804-es Concriptio alapján a következőket állapítjuk meg. *A gazdálkodási rendszer nyomásos gazdálkodás, részben kettős, részben hármaskalkatúrában.* Állat és trágya hiányában az ugarolás rendszeres.

1. *A mernyei gazdaság allód szántóit háromnyomásos rendszerben kezeli* olyformán, hogy a művelt terület $\frac{2}{3}$ -a vetve, $\frac{1}{3}$ -a ugarolva van. Az egyes kalkatúrák meglehetősen területi különbséget mutatnak, s így az allód részről várható terméseredmények normális termelési állapotokat feltételezve nem egyöntetűek. Az egyes kalkatúrák így következnek:

a) Az első a birtok Ny-i határán Gesztivel szomszédosan a szőlők alatt. Ez a rész 42 p. mérős, tehát kb. 21 hold.⁴⁰

b) A második a templom mögött D-re terül el. 40 p. mérős, azaz 20 hold.

c) A harmadik a határ É-i részén a Berek mellett fekszik. Ez 82 p. mérős, tehát 41 hold.

A mernyei urasági allód-rét két darabból áll:

a) Az urasági ház mögötti 20 holdas rét (a mai tisztai lakoktól D-re fekvő terület), amelyről holdankint 2 kocsi szénát számitanak.

b) A másik a szérűskert, amelyet 5 holdban vesz fel az összeírás. Nem minden évben kaszálható.

Allódkézelésben van a bormérés, amelyben elsősorban a gazdaság saját termésű borát mérik. Vesznek át azonban Őszöd, Homok és Teleki szőlőjéből is bort kimérésre.

Házi kezelésben van a *pálinkaégetés.*

Sörház (domus braxatoria) nincs az egész uradalomban. A piarista gazdálkodás sem foglalkozott sohasem sörfőzéssel.

A Mernyéhez tartozó *Vadé allódgazdálkodásáról* alábbiakat említhetjük meg.

Vadén csak 1803. óta van szántóföldi allódgazdálkodás 110 holdon. Vadé szántóit azelőtt a mernyei jobbágyok kapták harmados művelésben. Az összeírás nem említi, hogy a 110 hold milyen nyomásos rendszerbe lett beosztva. Tekintettel azonban arra, hogy csak elegyest és rozstot termelt, *kétnyomásos rend-*

⁴⁰ A szóróvetésnél abban az időben 1 holdra 2 p. mérő vetőmagot számitanak. V. ö. Szabó István i. m. 56.

szerre következtethetünk. Az egyik évben termett, a másikban pedig ugarolva pihent a terület.

Allodiális rétje 15 hold, és évi 30 kocsi szénatermést vesz fel az összeírás.

Házikezelésben használt borkimérésében mernyei és őszi bort árusítottak, de vettek idegenből is, ha az uradalmi borok kifogytak.

Az ugyancsak Mernyéhez tartozó Ószödön szintén csak 1803. óta van egy kis jelentéktelen szántóföldi allódművelés 20 holdon. A 134 holdas remanenciális területet a jobbágyok művelik harmadosan.

Az őszi allód-rétek 3 darabban terülnek el:

a) A Balaton melletti 6 holdas Sió-rét.

b) A Csap-rét két részletben (2+5), összesen 7 hold.

c) A Berek-tó nevű 4 holdas rét. Az összes allódrét tehát 17 holdat foglal el az őszi gazdaságban.

Házikezelésű bormérésében csak őszi bort mér.⁴¹

2. *A göllei gazdaság allodiális szántója 4 kalkatúrára van elosztva:*

a) Az attalai út mentén 216 p. mérős, kb. 108 hold.

b) A Bátsfa-dülői 180 p. mérős, tehát 90 hold.

c) A Tölgyfa-dülői 212 p. mérős, így 106 hold, végül

d) a Rácolnál elterülő 270 p. mérős kalkatúra, 135 hold. — Göllében tehát összesen kb. 439 holdon folyik a szántóföldi házi-kezelés. *Vetőrendszere kétnyomásos. Azaz 2—2 tábla terem, 2—2 pedig pihen, illetőleg ugar. A 2—2 vetés alatt levő táblában ősziakat és tavasziakat is termelnek.*

Göllének a jobbágyszessziók kimérése után kb. 2773 hold fölősföldje maradt, amit a jobbágyok kaptak meg művelésre. A használat után fizetendő bér nem egyforma. Őszi vetés esetén a kilenceden és tizeden felül fizet az árendás jobbágy holdankint még 30 kr-t, amely utóbbi kötelezettség tavaszi vetés esetén elmarad. Érdekes tapasztalati megfigyelésen alapul ez a bérmegállapítás. A göllei, általában a középsomogyi löszös földekről ma is az a tapasztalata a gyakorlati gazdának, hogy az ősziak rendszeren sikerülnek, s ha nem is adnak szélsőségesen jó terméseket, az eredmény azonban legtöbbször kielégítő. A tavasziak a somogyi földben igen gyakran becsapják a gazdát, termelésük jóval nagyobb kockázattal jár, mint az ősziaké.

A Conscriptio ezen a helyen is kiemeli, hogy *a göllei vidék a kusztodiátus allódgazdálkodásának legértékesebb része.*

Az allód-rétség 9 db.-ból áll:

⁴¹ Cam. Conscr. 49—88.

a) Az uradalmi szérűskert, ha kaszálható	3 kasza
b) A Görés-kerte	4 "
c) A Sándor-rét két részletben	8 "
d) Az Almás-völgye	8 "
e) A kasznárlakásnál	4 "
f) A Palánkos-rét	2 "
g) Papárka	2 "
h) Pajtai-rét	3 "
i) Csullag-rét	8 "

Összesen: 42 kasza

A Gölléhez tartozó *Attalában* két, egyenkint 90 holdas tábla az allód-terület. *Kétnyomásos rajta a gazdálkodás.* Az egyik tábla minden évben ugarolva pihen.

A fölös földek mennyisége 485 hold, amit a jobbágyok a szokásos kilenced és tized és a holdanként fizetendő cenzus ellenében bírtak.

Attala allodiális rétjei:

a) Belső szérűskert	8 kasza
b) Külső szérűskert	4 "
c) A hajdúház melletti	8 "
d) Márton-rét, azelőtt Baán-rét	2 "
e) Borza-kert	1/2 " Ehhez járul még

a két darab és a szántók közötti kaszáló:

f) A csökei dülőben	4 "
g) A kispfaludi dülőben	5 "

Összesen: 31¹/₂ kasza.

Az attalái kocsmában *kimért bort* Várong, Telek, Homok és Ószöd szőlői szolgáltatták. Ha ezekből fogytán volt, idegenből vett bort is mértek.

A nagy darab *Hetényből allódművelésre 1804-ben még egy talpalatnyi szántó sincs kijelölve.*

Uradalmi kezelésben a méhes körül elterülő 30 holdas rétje volt kihasználva.⁴²

3. A *taszári szántóföldi allodiátúra, 3 nyomásos ugartartással* a következő:

a) a Dábói csárda mellett	100 p. mérős,
b) a szérűskert mellett	80 " "
c) a Kaposvize mellett	80 " " , összesen

tehát megközelítőleg 130 hold.

⁴² Cam. Conscr. 90—152.

Remanenciális földje 780 hold körül volt, amit a taszári jobbágyok a már ismételt említett bér fizetése ellenében bírtak.

A Taszárhoz tartozó *Homokon az egyetlen pálinkaégető volt allódkezelésben. Fonónak* 2 allódkezelésű táblájából az egyik 60, a másik 50 holdas. Mindkettőt ugyanazon magféleséggel vetik. Két évig egymásután használva, a harmadik évben mind a kettő ugar.⁴³

4. *Nagydobsza* összesen 82 p. mérős, tehát circa 41 holdas allodiális szántóját *négy nyomásos rendszerben* hasznosította évenként ugarolásra váró 1 tábla kihagyásával. Az egyes táblák a következő méretűek: a) 37 p. m., b) 13 p. m., c) 13 p. m., d) 19 p. m.

Öt tagban fekvő házikezelésű rétjei:

a) Bujári rét	6 kasza,
b) Füzési rét	7 „
c) Kovács rét	7 „
d) Gere rét	5 „
e) Völgyi rét	12 „

Összesen: 37 kasza.

207 hold remanenciális földjét a jobbágyság *harmados művelésben* bírta. Bora nincs, kimérésre idegenből szokott venni.

A dobszai distriktushoz tartozó Kisdobszán és Pettenden nincs *alldiatúra*. Kisdobszán 252 hold fölősföldet és 147 hold szántót a kilencednek és tizednek természetben történő és 1197^{1/2} kézirobotnak à 5 kr-ral való megváltása ellenében bírtak a jobbágyok. Pettenden csak 91 hold a fölősföld, és 53 kasza a rét. A hasznosítás alakja ugyanolyan mint Dobszán, kivéve azt, hogy az 502 kézirobotot holdankint 6 krajcárért váltották meg.⁴⁴

5. *A dörgicsei kerület allodiális gazdálkodása* csak az alsódörgicsei és a sági birtokrészekre szorítkozott.

a) *Az alsódörgicsei viszonyok* lényegesen elütnek a somogyi állapotoktól. A somogyi gazdaságok bármelyikében tet-szésszerű helyen lehetett allógdzálkodásra területeket igénybe venni. Alsódörgicsén szétszórtan, kisebb-nagyobb egységekben, a legkülönbözőbb alakban voltak a szántók, ahol azokat a természet mostohaságából itt-ott ki lehetett kerekíteni. Így sikerült a *Ságma-dűlőben* 17 holdat, a *Pósa-felettinek* nevezett helyen 3 holdat, a *Magyalosban* 6 holdat felszántani. Már jóval alkalmasabb szántóföldi művelésre az ú. n. *Hosszútábla* 12 holdja, végül minden igényt kielégít az *Aszói tábla* 16 holdja. Ma is az Aszó, amely az alsódörgicsei falubeli majortól ÉK-re fekszik, a dörgicsei gazdaság szántóinak gyöngye. Az alsódörgicsei 54 hold szántó vetőrendje az alábbi: Minden évben termelnek 10 holdon

⁴³ U. o. 169—204.

⁴⁴ U. o. 221—245.

búzát és 17 holdon rozstot. A másik 27 hold ugarolva pihen. Az alsódörgicsei termés rendkívül silány. Az összeírás a 10 holdas búzavetésen 24 p. m. búza-, a 17 hold rozstábláról pedig 41 p. m. rozstermést jegyez fel.

b) *A sági szántóföldi allodiátúra 62 hold.* Fele a Balatonba benyúló ú. n. *Szeghegyen*, a másik fele a *Galambuta* dűlőben van. Mivel ezek a szántók, főleg a Szeghegye mélyrétegű, üde és minden növénytermelésére alkalmas talajok, azért tavasziakat szoktak rajtuk évenként termelni. Még pedig 20 holdon kukoricát, 11 holdon zabot és 10 holdon alakort (spelta). A hátralévő kisebbik rész ugarolva pihen.

A szőlő alatt való dűlőt rendszeren a dörgicsei jobbágyok használták feles művelésben. Ez a darab 50 hold. Egy-egy év kihagyásával minden második évben kukoricát szoktak benne termelni.

Az ú. n. *Somogyvölgy* 30 holdját az akaliak bírták feles művelésben. Rendszeren tavasziakat termeltek rajta.

Rétjei: A Csorsza (32 kasza), Szeghegy (14 kasza) és a Sági-rét 10 kasza.⁴⁵

A Kuzstodiátus erdőállománya 1804-ben. A somogyi és tolnai erdőket az 1804-es összeírás alkalmával *Noszek Mátyás*, Somogy vármegye erdőfelügyelője szakszerű átvizsgálás után alábbi minősítésben részesítette és róluk a következő leírást adta.⁴⁶

1. *Mernye.* a) *Cseres.* Noszek szerint a Cseres 600 hold. Határai K-ről az alsóecsényi társbirtokosok határával és a kéri Svastics-család erdejével érintkezik. Ny-i határa a mernyei közös legelő. D-ről a Svastics-család Eörs-pusztájával, É-ről pedig a mocsoládi társbirtokosok határával szomszédos. A faállomány nagyobb része cser, helyenkint kőris is van benne.

b) *A szentmiklósi erdő.* A szakértő erdőfelügyelő állítása szerint 490 hold. Az állomány nagyobb része értékes bükk, kisebb része cser és kőris. K-ről a mocsoládi birtokosok határával, Ny-ről a Niczky grófi család polányi erdejével, D-ről a mernyei jobbágyföldekkkel, É-ről pedig a Lengyel-család Kisbaba pusztájával határos. Az erdő középső részét *Pap-erdőnek* nevezték. Ez az erdő a mernyei jobbágyok állatainak egyúttal legelője is. Itt faiztak és innen kapták az épületfa-anyagot is. A vallomás szerint emberemlékezet óta csak kétszer hozott elfogadható mennyiségű makkot és így makkoltatás szempontjából nem jön számításba.

c) *A Szana nevű erdő* D-ről az Esterházy hg. aszalói birtokára dől. A Szanából kb. 110 hold volt a kuzstodiátusé. Ennek az erdőnek határai É-ről és K-ről a mernyei jobbágyság birtoka, Ny-ről a geszti társbirtokosok kis erdeje, továbbá a magyaregresi Esterházy hg.-i birtok, D-ről pedig az aszalóiak erdeje. A Szana

⁴⁵ Cam. Conscr. 306., 342—348.

⁴⁶ Noszek Mátyás németnyelvű Fassio-ja. No. 19.—423—434.

rendezetlen, nincsenek nyiladékok. A nyiladékok nemcsak üzemi szempontból, hanem erdő ellenőrzés céljából is lényegesek.

A mernyei erdők közül csak a Cseres használható fel makkoltatásra. A makkoltatás évadjára kb. 250 sertés részére elég a makktermés. A makkoltatás idejére 1 drb. sertés után 1 forint járt.⁴⁷

2. *Vadé*. Tekintélyes erdő, Noszek szerint 500 hold. K-ről a mocsoládi társbirtokosok erdeje, D-ről a már említett kisbabai birtok, Ny-ról a gamási Lengyel-familia gamási erdeje és a polányi erdő, É-ről a Tetves-pta és a gamási erdő a szomszédja.

A faállomány: bükk, kőris és fehértölgy. (Weiß Eichen.)

Haszonvétel: műfa, szénégetés, tűzifa és makkoltatás. Noszek szerint makktermése 150 drb. sertés meghízulására elegendő. 1 drb sertés után Vadén is 1 frtot fizettek.⁴⁸

3. *Az őszi erdő* két drb.-ból áll. *Az Újerdő* (a mai erdő) 25 éves, tölgyes. A másik az *Öregharaszt*, elvénült erdő. Az Újerdő Noszek szerint 45 hold, az Öregharaszt pedig kb. 50 hold. Haszonvételük kevés. Faizás nincs. Legeltetik.⁴⁹

4. *A göllei erdő* is két részletre oszlik. *A Felső-erdő* 50 holdas, az *Alsó-erdő* 100 holdas. K-ről mindkettőt a göllei szántók, Ny-ról a büssüi Gaál-birtok határolja. A természetes határvonal a göllei malmot hajtó vizesárok. É-ről a Gaál-család kacsoki birtokával, D-ről pedig a göllei remanenciális földekkel határos.

Az erdők kicsinyek, azért nincs faizás bennük. Legeltetés van, makkoltatás 6 évenként egyszer. Noszek szerint a makkoltatás idején a két erdő elbír 120 drb. sertést. A makkoltatási díj egy sertésre 1 forint. Erdei köztes szántó vagy rét nincs.⁵⁰

5. *Attala* határában volt a *Csökei erdő*. 30 holdas, fiatal erdő. $\frac{1}{4}$ -ede kőrises, a többi cser. Határai mind a négy táj felől az attalai jobbágytelkek. Fiatalsága miatt semmi haszonvétele sincs még.⁵¹

6. *Hetény erdeje* Noszek szerint 50 hold és 35 éves tölgy-állományú. Határai Ny-ról az Esterházy herceg Inám gazdasága, a többi tájról a hetényi legelő. Haszonvétel még nincs belőle, mert fiatal. Faizás sincs.⁵²

7. *Taszár erdei* 3 csoportba osztottak:

a) *Szálóserdő*. Északról Orci, D-ről és Ny-ról uradalmi terület, K-ről pedig a Szálós-erdőt és a Haraszi erdőt egymástól elválasztó dábói rét határolja. A faállomány főképviselei kőris és hárs.

b) *Nyáros v. Haraszt*. É-ről és K-ről a zimányi Niczky-birtok, D-ről és Ny-ról a taszári maradványföldek a határai. Itt ter-

⁴⁷ Cam. Conscr. 43—49.

⁴⁸ U. o. 65—67.

⁴⁹ U. o. 85—86.

⁵⁰ U. o. 112—113.

⁵¹ U. o. 113—115.

⁵² U. o. 151.

melték ki a jobbágyak az urbáriális fát, innen faiztak s ebből az erdőből kaptak építkezéseikhez épületfát.

c) *Taszár-Melléke*. Ezt az erdőt K-ről a fonai és a *Tótsár*-nak nevezett erecske, a többi égtájon uradalmi terület határolta.

Noszek szerint Taszár erdei circa 600 holdnyi területen vannak. A jobbágyság faizás jogán szerezte be fűtőanyagát. Makkoltatási haszonvétele 220 sertés hizlalását jelentette. Gölle erdők hiányában Taszárról hordatta a fadeputátumot.⁵³

8. A *fonai Cser*-nek nevezett erdő határai: K-ről maga a fonai gazdaság, É-ről Zimány erdei, Ny-ról a taszári Tótsár és szántók, D-ről pedig a batéi Gaál-féle birtok.

Noszek megállapítása értelmében a fonai Cser 500 hold és egész faállománya cserfa. A jobbágyok helyben bírtak faizási joggal és szükséges építkezéseikhez innen kapták a megfelelő épületfa anyagot. Makktermése 300 sertés hizlalására volt elegendő. Gölle innen is szállított a maga részére fát. Köztes szántó vagy rét sem Taszáron, sem Fonóban nem volt.⁵⁴

9. A *homoki erdőség*, amely a mai Taszár egyedüli erdeje, már abban az időben is több részletben említetik. Ezek a részek a *Nagy- és Kishajgató*. (Ez az erdőelnevezés ma már ismeretlen). Keveset érő, elvénuült bükkös, különben is a korábbi és túlhajtott használat (szállalás!) következtében nagyon megritkult. A másik két erdőrészlet a *Teleki és Hosszúvölgyi* erdőrészlet. A Teleki elnevezés az erdő közti polgárszőlők megjelölésére még ma is járja, mint erdőt azonban a később keletű *Somhegyi erdő* néven nevezték. A Hosszúvölgyi elnevezés ma is megvan. Nem találtam azonban az 1804-es Conscriptióban a mai Darazsin elnevezést, ami a taszári, illetőleg homoki erdőnek a Kaposra lejtő É-i része. A Teleki és Hosszúvölgyi erdő a Conscriptio idején bükkös volt köztes cser-ültetvénnyel. A homoki akkori erdő határai a következők voltak: K-ről Schmidég gróf Tékets pusztája és a homoki szőlők. Ny-ról az Esterházy herceg szentbalázi hitbizománya és ugyancsak Homokhoz tartozó Teleki szőlőhegy. É-ről is Homok szőlői, D-ről végül a már említett Tékets pusztá határolta.

A homoki erdő teljesen rendezetlen, amin egyáltalán nem lehet csodálkozni, ha ismerjük a homoki erdőnek különösen a Hosszúvölgyi és a mai Somhegyi (akkor Teleki) részletnek rendkívül nehéz és művelés szempontjából csak nagy ügyel-bajjal megközelíthető terepviszonyait. Valószínűleg ezen nehéz terepviszonyok és a rendezetlenséggel kapcsolatos az a körülmény is, hogy az 1300 holdnyi erdőben nem faiztak a jobbágyok, bár urbárialiter biztosítva volt számukra ez a jog. Faizás helyett a bérlővel kötött szóbeli egyezség értelmében egy teljes szesszió

⁵³ Cam. Conscr. 167—169.

⁵⁴ U. o. 184—185.

után egyéb kötelezettségükből évi 1 frt 40 kr elengedés volt a Conscriptio idején.

Ismét csak a homoki erdő terepviszonyaival magyarázható meg az is, hogy ebben az erdőben a makkoltatási díj egy-egy sertés után csak 45 krajcár, holott a többi somogyi erdőben 1 forintot fizettek. A Conscriptio megállapítása szerint a homoki erdőben 300 drb. sertést lehetett makkoltatni. Köztes szántó vagy rét nincs benne.⁵⁵

10. *Nagydobszának* két erdeje van. Az egyik az *Alsóerdő* vagy *Alsócser*. Ezt K-ről Batthányi Tivadar gróf nemeskei erdeje, D-ről a pettendi saját uradalmi erdő, Ny-ról a kisdobszai uradalom erdeje és szántója, É-ről a nagydobszai jobbágy-birtok és uradalmi allódbirtok határolta. A *második erdő*rész a görögali társbirtokosokkal már régóta húzódó peres eljárás alatt állt. Határai: É-ről a sziget-istvádi postaút mentén magával a nagydobszai birtokkal volt határos. K-i határai a görögali Szily és Király birtokos családok birtokával érintkeztek. É-i határa Széchenyi Ferenc gróf merenyei birtoka, D-ről pedig a nemeskei birtok. A két erdő Noszek vallomása szerint 800 hold,⁵⁶ részben cseres, részben kőrises. A per alatt álló cseres erdőrézlet túlhasznált. Épület vagy egyéb műfa nincs benne. Makkoltatási használata volt. Az erdő rendezetlen. Rendezése annyival inkább kívánatos volna, mert a peres erdőben egyszerre három birtokos is vágatta az urbáriális fát. Ha a per sokáig húzódik még, az erdőt az észszerűtlen és kapzsi használat kipusztítja. A jobbágyok faizása a rendszeres gondozás alatt álló erdőben engedélyezettett a szükséges épületfának ki-termelésével együtt. Noszek szerint a nagydobszai erdők 200 drb. sertés makkoltatását is elbírák. A makkoltatás idején sertésenként 1 forint volt a fizetés.

Ez utóbbi erdőben, vagyis a *Felsőerdőben* volt egy rét, amelynek használatáért Nagydobsza jobbágy-sága 40 forintot fizetett.⁵⁷

11. A *kisdobszai Cser-erdő* határai: É-ről a kisdobszai szántók, K-ről Kisdobsza és a nagydobszai erdő, D-ről a pettendi szántók, Ny-ről pedig a Gyöngyös vize választotta el az Esterházy herceg birtokától. A Conscriptio 420 holdban veszi számba. Állománya jobbadára fiatalos cser, de rendezetlen. Haszonvétele: faizás, makkoltatás (150 drb. sertés, a makkoltatási bér 1 forint dbonkint) és legelő. Köztes rét vagy szántó nincs benne.⁵⁸

12. *Pettend erdeje is csererdő* és K-ről a kistamási határon a Király-család és a nemeskei urak birtokaival, D-ről a Czindery-család Bürüs nevű birtokával, a gyöngyösmelléki határral

⁵⁵ U. o. 200—202.

⁵⁶ V. ö. Fassio No. 19.

⁵⁷ Cam. Conscr. 217—220.

⁵⁸ Cam. Conscr. 232—330.

ugyancsak a Király, Szily és más birtokosok földjeivel, Ny-ról Gyöngyösmellékkal, É-ről pedig a pettendi uradalmi birtokkal volt határos. Talaja az év legnagyobb szakában altalajvizes, azért gyakori köztesfa a cser között az éger. A Conscriptio csak ennél az egyetlen erdónél emeli ki fanemek közül a vadkörtét és vadalmát. Haszonvétele faizás és makkoltatás. 120 db. sertés hajtható a pettendi makkra. Bérakkoltatás sertésenként 1 frt. Köztes rétje vagy szántója nincs.⁵⁹

13. *Várong erdeje* cca 500 hold. K-ról a lápafői Szép, Horváth és Farkas családok birtokaival, Ny-ról a Hunyadi gróf Marosd pusztájával, É-ről az Esterházy herceg és a veszprémi püspök törökkoppányi erdőségeivel volt határos. Déli határa a várongi szőlőkre dőlt. Faállománya nagyobb részben cser, kb. egynegyed arányban bükk és tölgy. A Conscriptio megjegyzi, hogy a környező nagy erdőségek miatt a fának nincs értéke. Haszonvétele: faizás, mufa kitermelés és makkoltatás. Egy-egy makkos esztendőben 150 db. sertés volt ráhajtható.⁶⁰

14. a) *Az alsó- és felsődörgicsei erdők* már akkor is összeüggő területet alkottak. A zalai erdők a Conscriptio megállapítása szerint az összeírás előtt már felmérétek, ellenben a somogyi és tolnai felméréseket nem említi. Az ország hivatalos felmérése II. József idejében vett nagyobb lendületet. Lehetséges, hogy a zalai felmérésekkel párhuzamosan vagy valamivel később Somogyban és Tolnában is voltak felmérések. Hogy sem a központi, sem a mernyei levéltárban semmiféle adat erre vonatkozólag nem maradt fenn, még nem bizonyíték arra, hogy nem is lett volna hivatalos felmérés. Talán itt is, mint az ország több helyén, egyszerűen megsemmisítettek minden emléket, ami a föld felmérésére hívná fel a figyelmet. A hivatalból végzett felméréseket ugyanis a nemesi birtokra nézve sérelmesnek találták. Gondolhattak arra is, hogy a felmérés a nemesi birtok valamiféle formában való megadóztatásának előszelét jelenti.

A két helység határában elhelyezkedő s ma is azokkal az elnevezésekkel ellátott erdőrészek az alábbiak: *Csorda úti sűrű* 86½ hold, *Magyal* 789½ hold, *Soós* 78 hold, *Imer* 178 hold, *Horog* (ma Horogvölgy) 89 hold, *Óreg Leshegy-fő* (ma egyszerűen Leshegy) 141 hold, *Óreg Erdő* 630 hold, *Öcshegy* 76 hold, *Kőhegy* 40 hold s végül a *Balázs-hegy* 209 hold. A holdakat 1000 □ öllel számították, s így ez a kilenc db. és különféle nagyságú erdőrészlet összesen 2317 hold volt.

Az Apátskának nevezett dülőben, az öcshegyi, kőhegyi, öregerdei és imeri szakaszokban rétek helyett köztes szántók voltak kihatva.⁶¹

⁵⁹ Cam. Conscr. 243—244.

⁶⁰ Cam. Conscr. 262—263.

⁶¹ Cam. Conscr. 303—306.

b) A kékkúti porcióban Noszek szerint⁶² kb. 40 hold egészen fiatalos csererdő van, amelyből azonban még nincs hasznóvétel. Az erdővel volt kapcsolatos a 16 kaszányi ú. n. *Ispánréti*, amelyet a kékkúti jobbágyok használtak árendában.⁶³

c) A sági erdő Agyagliktól egészen a Balatonig nyult alá. Területe 447 hold. A *Boka-irtásban*, továbbá a *Somvölgyben* és az ú. n. *Szőlő alatt valóban* voltak rétek és szántók, amelyeket vagy az uradalom maga hasznosított, vagy a jobbágyok birták cenzus ellenében.⁶⁴

Ez volt a kusztodiátus állapota 1804-ben Edling Rezsőnek, az utolsó kusztosnak halála után. Feltehető, ha nem is állanának a bérlőtől történt birtokátvétel pontos adatai rendelkezésre, hogy a Horváth-család, amely kereken három évtizeden keresztül bérelte a kusztodiátust, a rendnek tett adományozás után semmiféle befektetést sem csinált a birtokon. A bérletnek az id. Horváthnak életben maradásáig kikötött tartama eléggé világossá tette a bérlők előtt, hogy a rend részéről történt bérbeadás csak kényszer volt és azonnal megragadja az alkalmat, hogy az egész házi kezelésbe véve megkezdje birtokrendezés és nemzetgazdasági szempontból felbecsülhetetlen munkáját a rendi birtokon. Már itt jó előre leszögezhetjük, hogy a komolyabb értelemben vett majorságos gazdálkodás csak a piarista gazdálkodás idejében indult meg. Az összeírás idején majorságos gazdálkodásnak csak Mernyén találunk kezdetleges nyomaira. Az az allódgazdálkodás, amelyet Ószödön, Vadén, Taszáron, Fonóban, Göllén, Attalán és Nagydobszán, végül a zalamegyei Alsódörgicsén és Ságpusztán említ az 1804-es összeírás, alig lehetett kiindulója annak a nagyobbstilű és tudatos tevékenységnek, amit a rend végzett majoralapításával és minden irányú befektetéseivel.

Nem tekintve a mernyei és göllei legalább számokat képviselő építkezéseket s megemlítve még a tászári, nagydobszai és dörgicsei épületobjektumokat, az egész kusztodiátus épületleltára, a mai napig majdnem teljesen megújulva, egészen a rendi gazdálkodás javára írható. Piarista alapítás a rendi birtok legértékesebb részét reprezentáló Hetény, a pompás Szentmiklós, Szentpéter és a legújabb korban létesült Szentiván. Egész nyugodtan rendi munka gyümölcésének kell tekinteni még Ószödöt, Fonót. Taszárnak két mellékmajorja, Dábó és Palota a ménespuszta, Dobszának Felsőarkusa és István-majorja jóval későbbi rendi telepítés. Nemkülönböztetve rendi munka eredménye a tolnamegyei Várong is.

Közel másfél évszázad mezsgyéjéről visszapillantva, a rendi gazdálkodás és elgondolás legelső lépését, a gyors házi kezelésbe vételt kell a legszerencsésebb gondolatnak tekintenünk. Ha az akkori rendi vezetőség akár pénztelenség miatt, akár hozzá nem

⁶² V. ö. Fassio No. 19.

⁶³ Cam. Conscr. 334.

⁶⁴ Cam. Conscr. 345.

értésből vagy kényelemszeretetből hosszabb bérletbe adja a kuszodiátust, vagy megelégedett volna a korabeli birtokjogi viszonyok kényelmességéből folyó s majdnem csak inkasszóra szorító jövedelemmel, az 1848-as gyökeres változások épügy sujtották volna, mint sujtották a változásokra fel nem készült sok sok nagybirtokost. Mert a tömérdek magyar nagy- és közép-birtoknak pusztulása nem kizárólag a birtokos kényelmességének, a nagy költségeknek vagy az élheterlenségnek az eredménye. A nagybirtok eladósodásának s így pusztulásának sokkal mélyebbre ható oka van. Mindazok a nagybirtokok ugyanis, amelyeket az 1848-as reformok majorok, élő és holt instrukció és uradalmi cselédség nélkül találtak, kénytelenek voltak magas kamatozású külföldi kölcsönök után nézni, hogy pótolják hirtelenében az évszázados mulasztásokat. A szabadságharc leveretését követő abszolutizmus, a magyarság gazdasági életét megbénító intézkedések, az osztrák iparnak ránk szabadítása, a külkereskedelem rendezetlensége, a piacok hiánya, a földbirtokban elfekvő tőkék alacsony gyümölcsoztetése voltak azok a leküzdhetetlen okok, amelyek a magyar nagybirtok egy tekintélyes részének vesztére törtek. Ettől szabadult meg a kuszodiátus, mert az 1848-as állapotok nem találtak váratlanul, s így az új birtokjogi változások miatt egészen új vágányokra átállított gazdálkodási rendszer minden nagyobb megrázkódtatás nélkül hamarosan megszokott kerékcsapásokba jutott.

Szükségesnek tartottuk a fentiek elmondását annak igazolására, hogy *a rendi birtok jelen normális menete és prosperitása nemcsak az újabb keletű, modernebb felszereltségű gazdálkodás eredménye, hanem a másfélszázad előtti rendi vezetőség gazdasági bölcs elindulásában is keresendő.*

V.

A rend a kusztodiátust házi kezelésbe veszi.

Egerváry Ignácnak 1809. április 26-án bekövetkezett halála után annak írásos meghagyása alapján a rendi kormánytanács bizalma *Bolla Márton* rendfőnöki tanácsos és házfőnökre esett, akit az 1809. április 29-én tartott kormánytanácsi ülésen a rend vikárius provinciálisává választottak meg. *Bolla Mártonnak* és fivérének, *Bolla Antalnak*, a kusztodiátus első kormányzójának jutott súlyos osztályrészüln a birtoknak házi kezelésbe vétele és a nehéz kezdő esztendőök rendező munkája.¹

Szentgyörgyi Horváth Zsigmonddal 1807. szept. 17-én kötött haszonbérleti szerződésnek hatálya a bérlőnek 1808-ban nem várt gyorsasággal beálló halálával a szerződésben történt kikötés értelmében megszűnt. A rend tehát újból válaszúton állt. Vagy egy újabb bérbeadással túlteszi magát a gazdálkodás gondjain, vagy házi kezelésbe veszi a kusztodiátust. Az első mód a kérdésnek kényelmes megoldása lett volna. Ha azonban a rend arra gondolt, hogy jövő anyagi léte biztosításának feltételeit csak a kusztodiátusban találhatja meg, akkor a bérleti hasznosításnál nagyobb jövedelemmel járó házi kezelés mellett kellett döntenie. A házi kezelésbe vételnek azonban volt egy aggasztó akadálya, a rend pénztelensége. Jól tudták, hogy a házi kezelés megindulása pénzbe és sok pénzbe kerül. És bármily csekély volt rajta az instrukció, a pénz hiánya miatt mégis csak újabb és nagy megterhelést jelentett annak átvétele.

Az első dolog tehát a birtok átvételéhez szükséges pénznek előteremtése volt. A Központi Pénztárból és a rend pesti, váci és rózsashegyi házaiból összehoztak 20.000 forintot. A rendfőnök azután adott *Bolla Antal* kormányzónak 6 kitöltetlen biankót (alba) és feljogosította őt, hogy vegyen fel ezen biankókra pénzeket, ha tud szerezni. És egészen meglepő, sőt megható az a megsegítés, amellyel egyes somogyi birtokosok a Somogyban teljesen ismeretlen rend házi gazdálkodását megindítani annyira részvevők voltak:

¹ H. P. I. 303.

Az első biankóra özv. Svasticsné, szül. Tallián Magdolna adott 1809. I. 2-án 6°/o-ra 7000 frt-ot.

A második biankóra Nemzetes Tarr István adott 1809. I. 5-én 6°/o-ra 4000 frt-ot.

A harmadik biankóra Nemzetes Güntner István adott 1809. I. 5-én 6°/o-ra 1000 frt-ot.

A negyedik biankóra Nemzetes Bozsok János adott 1809. I. 5-én 6°/o-ra 1000 frt-ot.

Az ötödik biankóra Ttes Somogyi György adott 1809. III. 24-én 6°/o-ra 22.000 frt-ot.

Bolla Antalnak tehát a rendi 20.000 frt és a kölcsönbe kapott 35.000 frt-tal együtt csak 55.000 forint állott rendelkezésére. Ez az összeg, amint látni fogjuk, nem volt korántsem elegendő a legszerényebb felszerelés átvételére sem, pedig a rendnek a bérlőivel szemben voltak még egyéb elintézetlen ügyei is.

Gróf Edling Fülöp, a kusztoz görçi érseknek, gróf Edling Rezsőnek öccse és a kusztodiátus főbérlője ugyanis még 1789. július 28-án Bécsben kelt terjedelmes nyilatkozatában, amelynek eredetije a Horváth-család családi levéltárában van és 1804-ben Vas vármegye által hitelesített másolata a rend budapesti központi levéltárában is megtalálható,² Szentgyörgyi Horváth Zsigmondnak, a kusztodiátus érdekei megvédése körül végzett érdemeinek elismeréseül Dörgicsén a Csorsza mellett Agyaglikon és a somogy megyei Homokon inskripció címén az adományozással járó összes földesúri jogok átruházásával szőlőket adományozott az ott található pincékkal és présházakkal együtt. Ezeknek az inskribált szőlőknek ügye a birtok átvételével sem nyert elintéztést. Sőt az 1807. szept. 17-én kelt bérleti szerződésben kikötött megállapodás zavartalan használatukat biztosította. Ezek a szőlők később egy peres eljárás anyagát alkotják, mikor is a rend kénytelen a szőlők megvételének terhét vállalni, hogy ezzel az áldozattal megszabaduljon attól a kellemetlen érzéstől, amit egy idegen test beékelése jelentett a kusztodiátusban.

A rend az átvétel foganatosítása céljából a vármegyéhez fordult. Somogy vármegye erre 1808. dec. 22-én Bogay Péter főszolgabíróból, Somogyi Ferenc alszolgabíróból, továbbá Simon Imre és Domján Gábor esküdtekből álló bizottságot küldte ki Mernyére. A rendet Bolla Antal teljhatalmú megbízott képviselte, a Horváth-örökösök részéről az elhunyt bérlőnek fia, Szentgyörgyi Horváth János cs. és kir. kamarás volt jelen.

Bolla Antal az ismételten idézett 1807-es bérleti szerződésben történt kikötésre való hivatkozással a rend nevében hozzájárult ahhoz, hogy a Szentgyörgyi Horváth-örökösök az agyaglikai és a homoki szőlőt az inskripció erejénél fogva továbbra is háborítatlanul birtokolják. Erre a nyilatkozatra Horváth János kijelenti, hogy a közeli napok valamelyikén Várongon meg-

² K. Fasc. 59., No. 7.

ejtendő helyszíni becsű szerint ottani allodiális szőlőjét a család átengedi a rendnek.

Ezen elvi természetű nyilatkozatok elhangzása után a felszerelés átvételére került a sor. Az állatállományon kezdték. Bolla azonban húzódozott az állatokat a hivatalos becsúárakon átvenni, mire Horváth János kijelentette, hogy a kusztodiátuson található összes állatait magával viszi új gazdaságába. Bolla ezután csak a méhek visszahagyását kérte, amibe Horváth János azonnal bele is egyezett. Most Horváthon van a sor a kéréssel. Arra kéri Bollát, hogy engedje meg, hogy az uradalom által át nem vett állatait mindaddig a birtokon hagyhassa, amíg azok a tél elmúltával hajthatók nem lesznek. Bolla Horváth kérésének eleget tett, mire Horváth elállott az uradalomban tárolt szénájának alku szerint való átadásától.

A vetéseket az alábbi megállapodás szerint vette át az uradalom a bérletből távozó Horváth-családtól. Búzával és rozssal bevetett minden egyes hold után 16 frt, az őszi árpavetés minden egyes holdjáért pedig 15 forint váltságot fizetnek.

Megállapodás történt abban is, hogy a bérleti szerződésben az uradalomnak szignált 500 p. m. kenyérmagot — felesben búzát, felesben rozst — Mernyén, az 500 p. m. zabot is ugyanott, a 200 p. m. árpát ellenben a göllei magtárból adja ki a bérlő. A 100 akó kikötött bort homoki és várongi boraiból szolgáltatja ki. A kusztodiátus többi pincében tárolt borait pedig akónként hordóstól 9 forintért engedi át az uradalomnak.

Bolla a gabona átvételétől elállott, ellenben a borok vételébe belement.

Bolla megígérte a kusztodiátus volt bérlőjének, hogy a részére járó hátrálékos robotváltságot behajtja a jobbágyoktól és a befolyt pénzt rendelkezésére bocsátja.

Végre Bolla kikötötte a kusztodiátushoz tartozó *Litterale Instrumentum*, azaz a levéltári anyagnak minden ellenszolgáltatás nélkül való kiadását. Követelése nemcsak a mernyei levéltári anyag kiszolgáltatására vonatkozott, hanem azokra is, amelyek esetleg a család szentgyörgyi archivumában vannak a Generális Conscriptiókkal együtt. Ez az eredete annak az értékes és bőséges levéltárgyi anyagnak, amely a piarista gazdálkodást századokkal megelőző időkből való. Ezer szerencse, hogy a kommun barbársága a levéltár ezen értékeit megkímélte a pusztulástól.

1809. jan. 11-én Várongra szállott ki a bizottság az allodiális szőlő megbecsülésére. Horváth János a szőlőért, gyümölcsösért, kaszálóért, a rajta levő préházal együtt 2000 frt vételárat kért. Bolla az árat méltányosnak találta s a szőlőt megtartotta. Utána még jan. 16-án Dobszán történt meg a vetésekre, az ott tárolt borokra és a méhesre vonatkozó becsülés.

A fentebb körülírt felszerelés átvételi összege 21.398 frt-ra

rúgott. Ezt az összeget Bolla Antal a bizottság jelenlétében azonnal kifizette Horváth Jánosnak.³

Horváth Jánosnak 1809. jan. 26-án Baján kelt és a provinciálisához írt levelében beszámol a fenti átadásról és kéri őt is, hogy gabonáját és állatait még egy darab ideig a kusztodiátusban tarthassa.

Ez az állat nélkül való gazdálkodás azonban nem lehetett a rendi vezetőségnek kedvére. Bolla Antal ezért fenntartotta Horváth Jánossal az érintkezést, amelynek eredményeként végre 1809. május 11—15. között létrejött Bolla Antal és Horváthék kormányzója, Monsperger Frigyes között Székesfehérvárott az alább következő s az állatok megváltására vonatkozó megállapodás. Ezzel az újabb megállapodással a múlt évi dec. 22-i egység teljessé lett. A fehérvári alku az állatállományon kívül a holt leltári felszerelésre is vonatkozik.

Juhállomány. A bérlőnek 1802-ig csak *Göllén és Dörgicsén* volt juhtenyészte. A harmadik csak 1802-ben alakult *Mernyén*, amint már tudjuk, a rádi juhokból. A bérlő 1808-ban hivatalosan értékelte állatállományát. A bérlő állatait ezen becslés alapján szerette volna a kusztodiátus új tulajdonosának átadni, azonban Bolla, ezen az áron nem akarta az állatokat megváltani. A juhállomány az 1808-i becslés alkalmával a következő mennyiséget és értéket képviselte:

1. <i>Mernye.</i> Öreg kos	21 db.,	párja	50	frt-val	525	frt
„ nőtény	684	„	„	16	„	5.472
„ ürű	356	„	„	17	„	3.026
Toklyókos	7	„	„	12	„	42
„ nőtény	296	„	„	12	„	1.776
„ ürű	443	„	„	12	„	2.658
Összesen:	1807	db.				13.449

2. *Gölle.* Ez a nyáj összesen 2097 db.-ból állott és becsértéke 18.919 frt volt. A göllei nyájnak a mernyeinél értékesebbnek kellett lennie, mert az öreg ürű párja 20 frttal (+ 3 frt), az öreg nőtény párja 18 frttal (+ 2 frt) és a toklyófélék párja pedig 14 frttal (+ 2 frt) volt értékelve.

3. *Dörgicsén* a nyáj Ság-pusztán volt elhelyezve és összesen csak 970 db.-ból állott. A hivatalos becslés a 10 db. öreg kos párját 30 frt-ra becsüli, ellenben a többi mind jelentékenyebb áron értékeli, mint a somogyi birkákat. Így az öreg ürű párja 30 frt, az öreg nőtény 28 frt, az összes toklyóféléknek pedig 22 frt a párja. Tényleg ez volt a legjobb nyáj? A mai tenyésztők ismeretében visszakövetkeztetve, aligha feltehető. Az sem valószínű, hogy ez a nyáj merinókból állott volna már, s így jóval

³ K. Fasc. 59. No. 19.

magasabb lett volna a tenyészértéke. Akkor a kezdő piarista gazdálkodás juhtenyésztése nem esett volna oly mohón a merinó után, ha már a bérlőtől azokat vett volna át. Arra gondolhatunk, hogy talán a sűrűbben települt Zala vármegye nagyobb fogyasztása, talán Veszprém, Tapolca közelsége, esetleg a nyugati piacok kisebb távolsága és könnyebb megközelítése magyarázza a magasabb árakat.

Az 1809. májusi átvételkor a három nyáj állományában számbeli eltolódások vannak. A dörgicsei nyáj ugyanis a göllei és mernyei rovására megnagyobbodott. Feltehető, hogy a volt bérlő a göllei és mernyei nyáját szelektálva a jobb egyedeket a jóval magasabbra értékelt dörgicsei nyájba sorozta be, hogy ezzel a birkaállományban értékemelkedés álljon elő.

Az átvétel nem terjedt ki az egész állományra, mert Bolla tenyész-szemponatok szerint selejteztetett. A vételár sem a hivatalos becslés által megállapított árak szerint alakult ki, hanem mind a három kerületben csak öreg és éves birkákra korlátozott egységes árban.

1. *A göllei állományból* a következő átvétel történt:

31 db. öreg kos
594 „ „ ürű
452 „ „ nőstény

Osszesen: 1077 db. öreg birka, páronkint 25 frt-jával 13.462 frt 30 kr

22 db. toklyókos
193 „ „ -ürű
226 „ „ -nőstény

Osszesen: 441 db. toklyóbirka, páronkint 20 frt-jával 4.410 frt

Osszesen: 17.872 frt 30 kr

2. *A mernyei nyájból* a következőket vették át:

22 db. öreg kost
282 „ „ ürűt
489 „ „ nőstényt

Osszesen: 798 db. öreg birkát, páronkint 25 frt-jával 9.912 frt 30 kr

1 db. toklyókost
100 „ „ -ürűt
89 „ „ -nőstényt

Osszesen: 190 db. toklyóbirka, páronkint 20 frt-jával 1.900 frt — kr

Átvitel: 29.685 frt — kr

Áthozat: 29.685 frt — kr

3. A *dörgicsei nyájból* történt átvétel:

	8 db.	öreg kos	
121	" "	ürü	
616	" "	nöstény	
<hr/>			

Osszesen: 745 db. öreg birka, páronkint 25 frt-jával 9.437 frt 30 kr

	12 db.	toklyókos	
112	" "	ürü	
158	" "	-nöstény	
<hr/>			

Osszesen: 282 db. toklyóbirka, páronkint 20 frt-jával 2.820 frt.

Végeredményben átvételre került: 3528 db. juh 41.942 frt 30 kr értékben.⁴

A piarista gazdálkodás is ezen a három helyen kezdte meg juhtenyésztői munkáját. Juhakol hiányában máshova nem is vihette volna birkáit.

B) *Szarvasmarhaállomány*. Az 1808-as hivatalos becslés idején a következő számú és nemű szarvasmarha volt a bérlő allód-gazdaságában:

1. Mernyén	12 db.	jármos ökör	1500 frt értékben
2. Vadén	66 db.	klféle nemű és korú szarvas-		
		marha	3955 " "
<hr/>				

Az összes szarvasmarha tehát 78 db. 5455 frt értékben.

A vadéi állomány 1 db. öreg bika 200 frt, 4 db. másodfű bika à 30 frt, 6 db. öreg tinó à 75 frt, 3 db. másodfű tinó à 75 frt, 45 db. öreg tehén à 60 frt, 3 db. harmadfű üsző à 60 frt és 4 db. másodfű üsző à 20 frt.

Az 1809. májusi átvételkor a piaristák a fent leírt szarvasmarhákat mind átvették s elfogadták a hivatalos becslést.⁵

C) *Sertésállomány*. Az 1808-as hivatalos *aestimatio* négy tenyészetet vizsgált át a bérlő gazdaságában. A göllei és mernyei konda még a mai viszonyok szemszögéből nézve is elég népes, a dörgicsei már jóval kisebb, és ennél is kevesebb számú a dob-szai. A sertésenyésztés kiterjesztése érthető még akkor is, ha figyelembe vesszük az évről-évre megismétlődő és egy-egy kondát felére csökkentő sertésvész is, ami ellen nem tudtak védekezni. Az a sertés, amely akkor volt a gazdák kezén, minden tenyész-vonatkozásában a legigénytelenebb állat. Tápláléka a legelő, télen az erdő. Szállása a legszerényebb tákolmány. Ápo-

⁴ M. Fasc. XLV. 2., 22.

⁵ U. o.

lása semmi, őrzésére kevés munkaerő kell. Mivel abban az időben a sertésnek alkalmas nedves, mocsaras legelő túlon-túl sok volt az uradalmakban, az erdők sem voltak üzemtervekkel és rendeletekkel védett területek, így érthető, ha a birka mellett az egyetlen és valami jelentőséggel bíró üzemág, a sertéstartás lett volna, ha a sertésbetegségek ellen védekezni tudtak volna.

1. *A mernyei sertéskonda 478 db.-ból állott.* A becslés az öreg kanokat páronként 50 frt.-ra, az öreg göbéket és ártányokat 40—40 forintra, a 2 éves kanokat és ártányokat 30—30 frt.-ra a 2 éves göbéket 20 frt.-ra, a késői malacok párját pedig 2 frt.-ra értékeli. E szerint a becslés szerint a 478 db.-ból álló mernyei kondának becserkéje 5417 frt volt.

2. *A göllei kondában 611 db. van,* de valamivel silányabb értékű. Az öreg göbe párja 45 frt értékű ugyan, de az öreg ártányé csak 35 frt, a 2 éves kan és 2 éves ártány párja 23—23 frt. A malacok már kinöttebbek a mernyeieknél, mert párját 3 frt.-ra értékeli a hivatalos becslés. A 611 db.-ból álló konda 7113 frt értékű.

3. *A nagydobzai konda* a legkisebb — csak 170 db.-ból álló —, de a legértékesebb. Az öreg kanok és göbék párja: 60—60 frt, a malacok párja pedig 10 frt. A dobszai konda 2880 frt értéket képviselt.

4. *A dörgicsei kondában 272 db.-ot vett számba* a becslés. Állapota kb. a mernyeiével egyezik. Értéke: 5287 frt 30 kr volt.

A négy kondában összesen 1531 db. kfle sertés volt 20.697 frt 30 kr értékben.⁶

Az 1809-es átvétel alkalmával a piarista kézre került *gazdaság csak 1187 db. kiválogatott sertést vett át 14.000 frt értékben.*⁷ *Az átvételt képező állományban 42 db. öreg kan, 60 db. öreg ártány, 365 db. öreg göbe és 720 db. malac vált.*⁸

Az állatátvétellel a rend 55.952 frt 30 kr terhet vállalt. Ebből Bolla az átvételkor még ki tudott fizetni 25.000 frt-t s így maradt még 30.952 frt 30 kr adósság. Az egyesség értelmében ebből az adósságból még 15.000 frt azonnal kifizetendő lett volna. Bolla ígéretet tett, hogy ezt a 15.000 frt-t a közeli napokban kifizeti, az ezentúl fennmaradó 15.952 frt 30 kr tartozásról pedig kötelezvényt adott Horváth Jánosnak.⁹

D) *Méhek.* A méhészet a korabeli gazdálkodás tipikus velejárója. Felszerelése primitív, minden házilag készül. Gondozása a kas-rendszer mellett minimális. Befektetés nincs. Nem jár semmiféle rizikóval.

Az 1808-ban megejtett hivatalos becslés alkalmával 5 méhese volt a bérlőnek:

⁶ M. Fasc. XLV 22.

⁷ M. Fasc. XLV. 2.

⁸ M. Fasc. XLV. 12.

⁹ K. Fasc. 59. No. 11.

	kas anya párja			üres kas párja		
1. <i>Mernyén</i>	25	12	150	86	18	12
2. <i>Hetényben</i>	35	9	151	150	12	15
3. <i>Dábón</i> ¹⁰	36	12	216	72	18	48
4. <i>Hagyóban</i> ¹¹	33	20	330	51	1	30
5. <i>Árkus</i> ¹²	37	20	3,0	41	1	30
Összesen ...	166		1217	400	83	18

E) *Lóállomány*. A bérlőnek csak dörgicsei allódgazdaságában volt 4 db. majoros lova szerszámmal, 2 db. kocsiával és 2 pár oldallal. Mindennek hivatalos becsértéke 520 frt volt. A rend az előbb leírt vagyontárgyakat a hivatalos becsáron átvette.¹⁴

Mint különlegességet megemlítjük, hogy a bérlőnek Ságpusztán 59 db. *selyem kecskéje* volt, még pedig 1 db. bak, 24 db. cap, 27 db. öreg nőtény és 7 db. éves gida. A becslés értéküket 747 frt 30 kr-ban állapította meg. A rend nem vette át az állományt.¹⁵

F) *Holt instrukció*. A hivatalos becslés Mernyén 2 db. vasas szekeret talált, 2 pár oldallal, 6 db. járommal, tézslákkal, láncokkal és rudalókötelekkel felszerelve. Ezeknek becsértéke 180 frt volt. Volt ezenfelül még 2 db. eke vasakkal és taligákkal 16 frt becsértékben.¹⁶

A Horváth-családnak az 1809. májusi instrukció átadás alkalmával fennálló 15.000 frt-os követelését 1809. július 10-én már kifizették.

Ez volt az a nagyon szerény felszerelés, amellyel a rend házikezelésbe vett birtokán gazdálkodását megkezdte. És a kusztodiátus, mint a kortársak nyilatkozataiból tudjuk, még nem tartozott az elhanyagolt gazdaságok közé. Mert Horváth Zsigmond a bérlet kezdetétől kezdve hivatalos becslések kimutatása szerint 1804. márc. 19-ig Somogy és Tolna vármegyékben fekvő és a kusztodiátushoz tartozó bérletén telkesítések és investíció címén 46.190 frt-ot fektetett a bérletbe.¹⁷ Sőt, ha hozzávesszük a bérlőnek Kacs Kovics Mihály uradalmi hites ügyvéd kimutatása szerint azon kifizetését, amelyet a kusztodiátus egyes részein befejezett birtokperek miatt perköltség címén fizetett (4.449 frt), továbbá Nagydobszának tagosítása alkalmával felmerült 400 frt-os költségét, úgy a bérlő 51.099 frt-t fektetett be a kusztodiátusba.¹⁸ Nem túlságos megerőltetés közel 30 éves bérleti idő alatt! Igaz, hogy Horváth Zsigmond nem tulajdonosa, hanem csak bér-

¹⁰ Puszta Taszáron.

¹¹ A pettendi erdőben.

¹² Puszta Nagydobszán.

¹³ M. Fasc. XLV. 22.

¹⁴ M. Fasc. XLV. 22.

¹⁵ U. o.

¹⁶ K. Fasc. 34.

¹⁷ M. Fasc. XLV. 1.

¹⁸ M. Fasc. XLV. 3.

lője a birtoknak. A rendi gazdálkodás azonban mindjárt a kezdet kezdetén nem elégedett meg azzal, hogy 1809-ben „az ingatlan javakban tett javításoknak sommája”, azaz instrukció címén, még pedig a 768¹/₄ p. m.-ös búza és rozs vetésért, a várongi szőlővétel miatt, bor, pálinka, üres hordók, méhek, zsúp, nád, hordódugók, granárium és malombéli eszközök és 14 db. vonyós ökör ára fejében, továbbá a Mernyén, Göllén és Dörgicsén megvett birkákért, végül a mernyei, göllei, dobszai és dörgicsei *sörtvések* átvételére 77.350 frt 30 krt, 1810-ben pedig a vadéi gulyáért 8.900 frt-t, *összesen tehát első instrukció címén 86.250 frt és 30 kr-t fizetett ki*, hanem anyagi körülményeihez mérten tekintélyes egyéb hasznos befektetéseket is eszközölt.

Nem lesz érdektelen dolog gazdaságtörténeti szempontból sem, ha az első négy esztendőnek befektetéseiről, illetőleg előirányzott befektetéseiről szóló kimutatást idézzük.

Az 1809. évi gazdasági befektetés még igen szerény. Nem csoda, mert ennek az esztendőnek terhe az első felszerelésre kifizetett somma. Azonban jellemző és reális munkára való törekvés jele, hogy a befektetések kezdő, első tétele *Mernye felmérésére* kifizetett összeg. Kultúrhistoriai szempontból nem mellőzhetjük továbbá azt a megállapításunkat, hogy legelső építkezéseit szilárd anyaggal, téglával végzi és nem folytatja a kuztodiátusban is divatozó vesszőből, karóból összetákolt és sárral bevert lakóház építkezési módot. Kiemelésre méltó szociális gondoskodás nyilatkozik meg abban a körülményben is, hogy a legelső cselédház, amelyet a piaristák emelnek, kéményes ház és nem a korabeli általánosan épülő, falusi, kéménynélküli, ú. n. *füstös ház*. Mindezek apró megfigyelések ugyan, de jellemzők arra vonatkozólag, hogy a kuztodiátusnak a piaristákkal gazdája és nem bérlője akadt.

Az 1810-es investálás már tágabb keretek között mozog, az 1811-es és 1812-es előirányzatok pedig egész komoly befektetési jelleggel bíró tervek.

Az 1809-es befektetések.

1. Mernye felmérésére (mérnöki munka, mappa, fundális és hitelesítése, az összeírás-kor kifizetett napidíjak) és irtásokért	5.521 frt 30 kr
2. A kuriális telken kerítés, kút és kertnagyobbitás után	600 „ — „
3. Ugyanott 1 szoba s 1 konyhatoldás, téglából építve	340 „ — „
4. Mernyén egy 24 öles földpince ásatása	128 „ 50 „
5. A kuriális fundusnál levő nagy rét ² / ₃ -a továbbá az urbariális szántóföldek dűlői kiirtattak, hogy a földek egyenesbe hozhatók legyenek	1.000 „ — „
összesen:	7.589 frt 80 kr

Az első esztendőben Mernyén kívül a többi kerületre még nem jutott semmi sem.

Az 1810-es befektetések.

1. Mernyén egy 40 öles birkaakol építése égetett téglából, náddal és zsúppal fedve, hasogattott karóval körülvéve	6.800	frt	—	kr
2. Ugyanott egy 13 öles cselédház juhászok részére, amely két szobából, kéményes konyhából és tágas kamrából áll	4.200	„	—	„
3. Mernyén földet ad a jobbágyoknak szőlőtelepítésére.				
4. Göllében egy 24 öles cséplő és nyomtató pajta készül tölgyfalábakra emelve, náddal fődve, oldalai bevert sövényfalak	3.500	„	—	„
5. Őszödön egy 14 öles ilyen pajta és egy tölgyfagerendákra emelt zsúpos <i>granariumotska</i> készül	1.800	„	—	„
6. A dobszai szántók dűlőit kaszálóvá alakítják, amelyen 10 öl jó széna megterem körülárkolva — 1173 folyó öl à 20 kr = 391 frt; egy középárkot ásatnak, a pajtát is árokkal övezik — 628 öl à 24 kr = 251 frt 12 kr. Összesen a két tétel	642	„	12	„
7. Homokon földet adnak szőlőtelepítésre és 8 hold allód szőlő is települ.				
8. A Kapos vizét az attalrai, homoki és taszári határban felméri. A Kaposzt az attalrai határban és Homokon egészen Taszárig kiássák	4.004	„	57	„
9. Taszárt Homokkal a Kapos berkén át úttal kötik össze, a vízre hidat vernek	500	„	—	„
10. A homoki pálinkafőzőt nagyobbítják és egy új kutat ásatnak mellé	80	„	—	„
11. Várongon 26 holdat adnak a jobbágyoknak szőlőtelepítésre	—	„	—	„
12. Várongon egy téglából épült kis pálinkafőzőt emelnek	120	„	—	„
13. Dörgicsén egy 4 öles istállóval toldják meg a pálinkaházat	800	„	—	„
14. A dobszai korcsmaházhoz új félszer készül, a hajdúházat újra zsúpolják	160	„	—	„
15. Ságpusztán bele kezdenek a Balaton melletti rét metszésébe; az elkészült árok 24 öl	24	„	—	„

Átvitel: 22.631 frt 09 kr

	Áthozat:	22.631 frt 09 kr
16.	„A kaszoki compossessorok által hatalmasan elfoglalt göllei erdő repositionális perrel visszaszerezettetett, mely pör és szükséges inquisitionok belekerültek”	2.600 frt — kr
17.	„Kékkúton Mgs Horváth-familia által hasonlóképen repositionális pörrel elnyerni szándékozott bozotos rét és legelő megnyerettet, újra felmértetett és osztatott, mely per belé került”	1.200 „ — „
18.	„Dörgicsén a Mgs Árendások ellen folytatott úrszéke szerencsésen az uradalom részére jó sententia által végeztetett el. Mely pör most a Sedria-ra vitetett revisio végett és az Urságnak belé telt”	1.600 „ — „
	<u>Összesen:</u>	<u>28.031 frt 09 kr</u>

Ebben az esztendőben mind az öt *districtus*-ban végeztek már befektetéseket. A cél, amint látszik, Mernye felé mutat. Hiában, még a kezdet kezdetén vannak és nem tudnak szabadulni azon tradíciók hatása alól, amelyeket Mernye hordoz. Majd az idő és a gyakorlat rávezeti őket, hogy a kusztodiátus súlypontja nem a központtá lett Mernyén van, hanem Göllében és kapcsolt részein. Azok lesznek majd az igazi gyümölcsöző befektetések, amelyek a göllei komplexum nivóra emelését segítik elő. Belehelyezkedve a mult század eleji gazdasági viszonyokba, érthető, ha a kusztodiátus vezetőségének figyelme elsősorban a szőlővidékek felé fordul. Az egyetlen birkán kívül az állatgazdálkodás még sokáig várat magára. Az a kevés és házi kezelésben tartott szántóföldi gazdálkodás eredménye most még alig jöhet számításba a jobbágyszolgáltatta kilenced mellett. A szőlő ellenben akár dézsma alakjában, akár házilag kezelt szőlőből származó borban jóval magasabb jövedelmet biztosított minden más üzemágnál. Azért igyekeznek a szőlők lehető kiterjesztésére, és ezért nagyobb kezdetben a különben kevés értékű Dörgicse és jelentéktelen Ószöd felé a figyelem.

Az első két esztendőnek beruházási költsége 35.621 frt 29 kr-t emésztett fel. Ha ekkor hozzávesszük ugyancsak ebben a két esztendőben az instrukció átvételénél teljesített és 86.250 frt 30 kr-t kitevő kifizetést, akkor a *kusztodiátus vezetősége 1809—1810-ben 121.871 frt 59 kr-t fektetett bele gazdálkodásába.*

Az 1810. okt. 30-án kelt összeállítás,¹⁹ amely az 1809. és 1810. esztendőknél a kusztodiátusba fektetett beruházási tételeket egyenkint felsorolja, figyelemre méltó kiadási (beruházási) előirányzatot őrzött meg az 1811. és 1812. évekre vonatkozólag is.

Az 1811-es beruházási előirányzat egyes adatai a követ-

¹⁹ M. Fasc. XLV. 2.

kezők. Mernyén: a dominális és szesszionális rétek metszése, egy 24 öles ököristálló építése téglából, ugyanott a szárazmalomhoz lakóház, végül egy 12 öles pálinkafőzőnek téglából való építése. Göllében egy 40 öles birkaakol építése téglából, a birkásházhoz szükséges kút ásása, egy tervbe vett szárazmalom emelése, végül az attalai és hetényi berek metszéssel történő víztelenítése. Taszáron, Szentbalázson a herceg Esterházy-féle szomszédos berek kimetszése a herceggel közösen. Ezt az előirányzatot pontos előszámítás előzte meg s a várható kiadást 42.489 frt 58¹/₂ kr-ban állapítja meg.

Alábbi az 1812-es előirányzat. Mernyén: egy „betsületes” tisztalak építése három szobára, konyhára és kamarára szólóan; egy hajdú- és béresház (sic!) építése, „mivel most imitt, amott zsellérségben laknak”. Göllében egy 20 öles boltos pince építése; a berki, gyaláni és büssüi határok mellett levő bozót metszése (a mai Hársasi csatorna, továbbá Sivától a szabadi határig árok-metszés; végül a Malomgáton alul Inám és Csöke pusztákon átvonuló berek kimetszése). Fonóban a berek metszése. Taszáron a toponári és orci berek kimetszése (a mai mernyei Malomárok alsó folyása, amely ma Orcipatak néven szerepel). Dörgicsén egy 24 öles pince építése összesen 44.347 frt 30 kr értékben.

„Végezetre — fűzi hozzá a fentebb hivatkozott írás — az egész uradalomban a korcsma és árendás házakat mind újra kellene csinálni, mivel az árendátor urak legrosszabb statusban általadták, amint az aestimationak documentuma bizonságot tészén. Ezen javításokra lehet számlálni 60 ezer forintokat.”

Tényleg azok a legégetőbb és megoldásra váró problémák, amelyekre a beruházási költségek mennek. Első és legfontosabb feladat: visszahódítani a természettől azokat a területeket, amelyeket eddig az elvadult vizek elraboltak a műveléstől. Mindenfelé telkesítés és kanalizáció folyik, és ez a munka marad még egy-két évtizeden keresztül a gazdálkodás legtipikusabb velejárója. A második feladat a felszabaduló kulturterületek benépesítése munkással és haszonállattal. Erre kellenek a „betsületes” épületek és az egyre épülő istállók. Üzleti érzékre mutatnak a királyi kisebb haszonvételekkel kapcsolatos befektetések. Ezek biztosan és állandóan, évről-évre jó kamatokat hoznak. Mert a regáliák a birtoknak mindvégig könnyű szerrel szerzett jövedelme maradnak.

VI.

A kusztodiátus kerületi beosztásának fejlődése. Személyzeti állapota.

A) A kerületi beosztás kialakulása.

A rend 1809. jan. 1-én vette házikezelésbe birtokát. 1810-re már megjelenik a „*Status Personalis Officialium in I. Dominio Mernye pro Anno 1810. deserviens*”¹ című birtok-névtára, amelyben a kusztodiátus kezelési szempontból 5 *districtus-ra* volt beosztva. A *districtus*ok sorrendje állandó. Az első beosztás, amelyet még a bérlő Horváth-familiától vettek át, a következő:

1. *Mernyei districtus*. Tartozéka Mernyén kívül Vadé és Ószöd. Szentmiklós még akkor a mernyei jobbágyok kezében volt és csak az 1834-i mernyei elkülönülési eljárás lefolytatása után került házi kezelésbe. Mernye élén számtartó állott, aki akkor még egyetlen tiszt az egész kerületben. Mernyén és Vadén egy-egy parancsoló, cseléd-számba menő gazda volt, ellenben Ószödon félig-meddig tisztí sorban levő gazda a birtok közvetlen vezetője. Vadé is, Ószöd is minden vonatkozásban a mernyei számtartó hatásköre alá tartozott. Ószöd 1822-ben ispánságra emelkedett (első ispánja, akiről írásos emlékünk van, Péchy Ferenc), azonban ezzel még nem függetlenül Mernyétől..

2. *Göllei districtus*. Tartozéka a mai Gölle, Hetény, Szentiván és Várong. Igen nagy, kerek számban 6000 kat. holdat is meghaladó terület. Tisztje csak Göllének volt. A mai nagy és falutelepülésre emlékeztető Hetényben csak egy méhes volt. Szentiván pedig egészen piarista alapítás. Régi és a kusztosok birtoklásából származik Csöke-pusztá és Kis-pusztá. A mai Szent Péterpusztá jóval későbbi alapítású, úgyszintén Felsőhetény is. Göllében székel az uradalom főtisztje, a tiszttartó. A komplexum kezelő tisztje rendszeren a rangban legelső kasznár. Alája tartozott a göllei és várongi gazda. Hetényt egészen 1835-ig Gölle tisztje

¹ M. Fasc. XLV. A felesleges hivatkozásoktól eltekintünk ezen a helyen. Minden évszám az ugyanazon évben megjelent *Status Personalista*, vagy később *Személyzeti Táblára* való utalás.

kezelte. 1830-ban azonban már tiszti sorban álló *pajtabírája* van Csolich Gáspár személyében, akit még ugyanazon évben Kováts István ispán (1830—35) követ. Azonban ez a két első hetényi tiszt tisztalak hiányában az uradalom egyik attaljai házában lakott. Heténynek első helyben lakó tisztje Illés Antal (1835—1837), aki 1835-ben már a Göllétől függetlenül Hetény első önálló tisztje. A még később kialakuló Szentivánt az ú. n. göllei számadó ispán kezelte. Önállósulása, mint alább látjuk, egészen új keletű. Várongot kezdetben szintén gazda kezelte, azután pajtabírák követték egészen 1835-ig. Várong tehát 1835-ig állt Gölle kezelése alatt, tisztjei sem Várongon, hanem Göllében laktak. Amint Hetény 1835-ben elkülönült Göllétől és önálló lett, ugyanakkor Várongot is kivették Gölle hatásköre alól és Hetényhez csatolták. Várong Heténytől jó későn, csak 1877-ben függetlenül. Mint önálló kerületnek első tisztje Békeffy Sándor (1877—1882) volt.

3. *Taszári districtus*. Taszár egyetlen tartozéka Fonó. Csak Taszáron volt tiszt. Taszárnak ú. n. gazdája sincs, csak mindkét helyen egy-egy hajdú. Fonót 1865-ig a Taszáron lakó tiszt kezelte. 1865-ben Hertelendy István személyében ú. n. *malom-ispánt* kapott, aki a fonai gazdaságot is vezette, de nem önállóan, hanem a taszári tiszt felügyelete alatt és útmutatásai szerint. A fonai birtokoknak és ispánjainak, később segédintézőinek ez a Taszártól való függése 1924-ig tartott, mikor is önálló gazd. kerületté lett és Spórer Tivadar személyében első önálló intézőjét kapta.

4. *Dobszai districtus*. Kezdetől fogva önálló tisztség. Tartozéka a kisdobszai és pettendi birtok minden majorság nélkül. A tisztség székhelye Nagydobsza. Ez a kerület változatlanul maradt mind napjainkig.

5. *Dörgicsei districtus*. Ez is kezdetől fogva tisztség. A tisztség székhelye Alsódörgicse. Tartozéka Felsődörgicse, Akali, Ságpuszta és Becser. Szétszórt és igen nehezen kezelhető birtoktest. Tartozékai mindegyikén kezdetől fogva voltak uradalmi települések. A vezetőtiszttel mellett rendszeresen ellenőrök voltak. Változás a tisztség történetében a vezetés és ellenőrzés nagy kárára annyi volt, hogy a tisztség székhelyét 1906-ban lehozták Akaliba a Balaton partjára. Így a tiszt a gazdaság mezőgazdasági és nagy-kiterjedésű erdőgazdasági részein kívül került. Gyenge vigasztalás, hogy közelebb került a kerület pántlikadúli szőlőjéhez és pincészetéhez.

A dobszai és dörgicsei districtusok a központi fekvésű ú. n. belsősomogyi részekről egészen kiestek, ezért kénytelenségből mindjárt különálló tisztségek voltak.

1835-től kezdve a „districtus” elnevezést „*Mernyei vidék*”, „*Göllei vidék*” stb. kifejezés váltja fel. Ugyanebben az esztendőben vált meg Hetény Göllétől s új, különálló tisztséggé alakult. Ugyanakkor szakadt el Göllétől Várong is, de nem mint önálló

tisztség, hanem az új „vidékké” előlépett Hetény tartozékaként. 1835-től kezdve tehát a kusztodiátus 6 tisztségre oszlik:

1. *Mernyei*, 2. *Göllei*, 3. *Hetényi*, 4. *Taszári*, 5. *Dobszai*, 6. *Dörgicsei vidék*. Ezt a rangsort minden hivatalos uradalmi íráson pontosan megtartották.

1839-ben a mernyei vidékben állott be változás. Eddig Ószöd a mernyei tisztség alá tartozott. Ebben az évben azonban a dörgicsei vidék felügyelete alá került.

1842-ben azonban már Ószöddel is, mint önálló tisztséggel találkoznak a *Személyes Állapot 1842-ik Évre* c. birtok-névtárban. E szerint Ószöd önállósítása 1841-ben ment végbe. Mernyénél tehát Vadé maradt Szentmiklóssal.

A tisztségek rangsora ezen esztendő-től kezdve a következő:

1. *Mernye*. 2. *Ószöd*. 3. *Gölle*. 4. *Hetény*. 5. *Taszár*. 6. *Dobsza* és 7. *Dörgicse*.

1848-ban, amikor a kusztodiátust minden vonatkozásban érintő annyiféle változás állott be (birtokjogi, adózási, rendfőnök, kormányzó, tiszttartó stb. változás), a tisztségek elnevezésében is fordulat történt. 1848-tól kezdve az egyes önálló tisztségek *kerület* néven szerepelnek, és ma is ez az elnevezés van érvényben.

1877-ig nincs változás a kerületekben. Ebben az esztendőben függetlenül Várong Heténytől, és ezért ettől az időtől a kerületek száma 8, rangsoruk pedig a következő:

1. *Mernye*, 2. *Ószöd*, 3. *Gölle*, 4. *Hetény*, 5. *Taszár*, 6. *Dobsza*, 7. *Dörgicse*, 8. *Várong*.

1893-ban került Orci vétel útján a rend birtokába. Ettől fogva a kerületek száma 9-re emelkedik. Orci a sorban mindig az utolsó helyet foglalta el. A rend ugyanis ezzel is ki akarta hangsúlyozni azt a körülményt, hogy Orci nem az ősi kusztodiátus tartozéka, hanem szerzeményi birtok.

A kommunizmus bukása után rendeződik Mernye és a hozzátartozó Vadé-Szentmiklós kerületi beosztása is. Vadé ugyan már 1871-ben megkapta Zemanek Károllyal első tisztjét, aki és 1920-ig következő utódai mind a mernyei vezető tiszt hatáskörébe tartoztak és így Vadé Szentmiklóssal még nem alkotott külön, önálló kerületet. Az intenzívebb gazdálkodás, főleg a rendszeres és felelős tiszt felügyelet kívánatossá tették Mernyének és Vadé-Szentmiklósnak szétválasztását, és így 1920-tól kezdve Vadé székhellyel külön tisztség alakult. A kerületek száma ezzel már 10-re emelkedett. Vadét a kerületek sorrendjében a második helyre osztották be.

1924-ben szabadult fel Fonó Taszár gyámsága alól és önálló kerületté alakult. Ezzel a kerületek száma elérte a 11-et. A szétválasztást komoly körülmények sürgették. Bár maga a fonai gazdaság egyike a legkisebbeknek, de gőzmalmával, központi gépjavitó műhelyével és központi anyagraktárával feltét-

lenül megkivánta a közvetlenül felelős és önálló munkakörrel felruházott tiszt alkalmazását.

Az 1920-as évek dereka táján szinte észrevétlenül s minden rendelkezés nélkül a kormányzósági központ áttért arra, hogy a kerületeket a hivatalos uradalmi írásokban a célszerűbb betűrendes sorban használja. A fenti rangsort a tradíció tartotta, de semmi célszerűség sem indokolta.

Ugyancsak 1924-ben választatott el Szentiván Göllétől. Ez lett a kuzstodiátus 12. kerülete. A fejlődő Szentivánt kezdetben a Göllében lakó számadó ispánok látták el a göllei vezető tiszttel együtt. Mikor pedig Szentiván a jelen század első évtizedében elérte azt a fejlődési fokot, hogy egy helyben lakó tiszt jelenlétét kivánta, 1911-ben megépült a tiszti-lak és 1912-ben Kozáry Ferenc személyében segédintéző címmel külön kezelőtiszttel kapott. Kozáry Ferenc és követő utóda, Spórer Tivadar 1924-ig még a göllei vezető tiszt alá tartoztak. 1924-ben történt meg az elkülönülés és a művelési területek arányos szétosztásával Szentiván önállósága.

Igy a napjainkban véglegesen kialakult kerületi beosztás szerint a kuzstodiátus a következő 12 kerületre oszlik fel:

1. Dobsza. — 2. Dörgicse. — 3. Fonó. — 4. Gölle. — 5. Hetény. — 6. Mernye. — 7. Orci. — 8. Őszöd. — 9. Szentiván. — 10. Taszár. — 11. Vadé. — 12. Várong.

A területi arányosság az okszerű gazdálkodást tekintve Fonó, Mernye, Őszöd és Várong kivételével megfelelő. Várong a közelmúltban vásárolt Patakpusztával kiegészítve már kevésbé kirívó gazdasági egység. A másik három kerületben azonban inkább kiegészítésre, nem pedig igénybevételre volna szükség. Ez a tagoltan szétszórt nagybirtok egyik nagy hátránya, ami csak intenzív gazdálkodással küszöbölhető ki.

B) A kuzstodiátus személyzeti viszonyai.

a) Jószágkormányzók.

A rendnek a hirtelen birtoklásba lépés miatt sem ideje, sem hozzáértő szaktudása nem volt, hogy mindjárt kezdetben valami lényegesebb változtatásokkal éljen. Amint átvette a bérlő instrukcióját, épúgy átvette Horváthék tiszti személyzetét is. Pedig alig kapta meg a rend javadalmát, az instanciák özönével árasztják el a rendfőnököt. Nemcsak uradalmi állásokért és parókiáért indult meg a futtatás,² hanem a kuzstodiátus falvainak népe is ezer kéréssel kereste fel a rendet. Gölle földet kért árendába, Attala az egész Hetényt. Bérletlenzállítást szeretett volna Attala, Dobsza, Fonó, Gölle és Taszár. Fonó malmot óhajt, Gölle pedig azt kéri, hogy a malom után ezidáig fizetett cenzust ne emelje az

² K. Fasc. 46. I.

új földesuraság. Taszár és Fonó makkoltatásért folyamodott, Dobza pedig legeltetésért.³

Ebben a zúr-zavarban egyelőre jónak látszott a régi bevált elv: *Quieta non movere!* A bérlő kormányzója helyett Bolla Antal került az élre. A tisztartót egy rövid időre átvették, de még abban az évben kikerült az uradalmi szolgálatból.

1. *Bolla Antal, az első kormányzó, világi ember*, Bolla Márton piarista rendfőnöknek édes testvére. Kormányzói működése (1809—1827) teljes egészében fivérének rendfőnökségével esik egybe (1809—1831). Nem kívánatos állapot! Hivatali működésén kívül keveset tudunk életéből. Egyházas lelkületére vall az a buzgalom, amellyel a fonai és akali templomot, továbbá az őszödi uradalmi kápolnát építteti. A meryei temetőben még ma is teljes épségben levő hatalmas méretű kőkeresztet állíttatott. Ugyanott alapítványt tett a saját és fivére lelki üdveért mondanó szentmisékre. Várongi szőlőjét hasonló szándékkal a göllei parókiaára, a meryeit pedig a meryei káplánságra hagyta. A kusztodiátus minden határán villongások voltak, s a perek áradata volt folyamatban. Mindez nyugodtan hagyja őt. Feltétlenül érdemül kell neki betudni, hogy körültekintő takarékoságával és ügyes pénzügyi politikájával az adósságokkal megterhelt kezdő esztendőkhöz nehézségein szerencsésen átsegítette a kusztodiátust. Még megérte, hogy az 1809-ben különféle idegen helyekről felvett adósságok utolsóját is visszafizethette. Meghalt Meryén 1827-ben.⁴

2. *Dr. Ugróczy Ferenc*.⁵ Ő az első rendtag kormányzó és utódai kivétel nélkül a rend kebeléből kerültek ki. Ugróczyt még Bolla Antal életében, 1826-ban kiválasztotta a kormányzói méltóságra a kusztodiátusra felelős hármass bizottság. Ugyanakkor határozták el azt is, hogy a jövőben ez az állás mindig rendtaggal fog betölteni.⁶

Ugróczy Ferenc Szekszárdon született régi nemesi családból. 1801-ben lépett a rendbe. Filozófiai és teológiai tanulmányainak végeztével pappá szentelték. Több helyen tanárkodott. 1815-ben Bolla Márton rendfőnök titkárként maga mellé vette. 1816—1827-ig a lévai rendház első főnöke és a gimnázium igazgatója. 1827-ben a rendkormány tagja. Bolla Antal világi kormányzó halála után maga Bolla Márton rendfőnök iktatta be

³U. o.

⁴K. — H. P. I. 55.

⁵A birtokon működő rendtagok életrajzi adatait a következő forrásokból szedtük össze: 1. *Rulla Cler. Reg. Pauperum Matris Dei Scholarum Pirum Provinciae Hungariae. Ab Anno Salutis 1757.* — 2. *Nomina et Vitae Historiae Defunctorum Nostrorum 1795—1857.* — 3. *Suffragia Nostrorum 1857—1883.* — 4. *Kegyeletes Életrajzok 1883-tól.* A rend történetére vonatkozó ezen rendkívül becses forrásmunkák valamennyien a rend bpesti központi levéltárában vannak — Felhasználtuk továbbá a rendi *Névtárakat.* — Ezeknél a feleslegesnek látszó és helyrabló hivatkozásoktól eltekintünk.

⁶K. — H. P. I. 60.

Mernye kormányzói székébe. Kormányzóságának ideje 1827. okt. 24-én kezdődött és 1836. jan. 25-én hirtelen halálával ért véget. Hamvai a mernyei temetőben pihennek.

A határpererekkel Bollától átvett terhes örökséget likvidálta. A bizonytalan jogviszonyok esztendeiben a területi és tulajdonjogi kérdésekben tiszta helyzetet teremtett. Nem mindennapi hozzáértést mutatnak modern üzemi elgondolásai. A terményárak zuhanásának okát a magyar kereskedelmi élet szervezetlenségében látja. Az uradalmi gabonatermelést radikálisan az uradalmi szükségletek mennyiségére szeretné redukáltatni. A szántókat nem a jobbágytelkeken kívánja szaporítani, hanem az allódgazdaságokban, hogy több takarmányt lehessen termelni.⁷ Ez szükségkép az állattartás kifejlesztésére vezet, az állatok után pedig bőségesebb jövedelmet lát a gazda.⁸ Megkezdte a sok költséggel és kemény nehézségekkel járó elkülönítő eljárásokat. 1834-ben keresztülhajtja Mernyén.⁹ 1835-ben Akali és a két Dörgicse regulációja van soron.¹⁰ Meglátja Hetényben a kusztodiátus jövő ígéretét és elkészítetteti Piisterer Károllyal, az Esterházy hercegi lévai hitbizomány jószágigazgatójával Hetény vetőrendszerét, amely komoly lépés a nyomásos gazdálkodásból a vetésforgóra való áttérésre.¹¹ Ugyanezt csinálja az allódüzemben visszakerült Szentmiklóssal is (1835).¹²

Ugróczy vérbeli és modern veretű, haladó gazda. Neki problémái, kérdései vannak már (búzakérdés, takarmánykérdés, állatkérdés, vetőrendszerjavítás stb.) és nem a századok kitaposta csordacsapásain jár. Kár, hogy a kusztodiátus pereinek likvidálása annyira lefoglalta nyolc éves kormányzói idejét, hogy nagyszerű és mai, legújabb gazdálkodásunkba kívánczoló elgondolásaiból nem tudott többet megvalósítani.

3. *Dornay István.* Amikor a rend 1833-ban leküldte Ugróczy mellé segédkormányzónak, talán maga sem hitte, hogy ebből a küldetésből félszázad kerekedik ki.

A nógrádmegyei Kállón született 1802-ben. 1821-ben ölti fel a rend ruháját. Tanulmányainak végeztével aránylag fiatalon, 1825-ben pappá szentelték. Rövid ideig tartó tanárkodása után 1833-ban került le Mernyére a beteges Ugróczy mellé adjunktusnak, akinek 1836. jan. 25-én bekövetkezett halála után átvette annak díszes örökét. Annak a három esztendőös intervallumnak kivételével, amelyből egy évet Vácon töltött minden rendi beosztás nélkül (1849), a következő kettőt pedig mint a szegedi rendház főnöke, majdnem ötven esztendőt töltött a birtokon. Rendje tisztelettel és halálával honorálta ezt a félszázados becsületes mun-

⁷ K. — H. P. II. 149.

⁸ U. o. 64. és 168

⁹ K. — Fasc. 32.

¹⁰ U. o.

¹¹ K. — Fasc. 36.

¹² U. o.

kát. Az 1870-ben tartott káptalani gyűlés nagy hálával és elismeréssel adózik a kusztodiátus vezetőségének. „Tudva azt, hogy a század elején . . . pusztá, részint sivár földet kapott csupán a rend, most . . . szemlélve a roppant haladást, virágzást, a megnyitott jövedelmi forrásokat, lehetetlen, hogy a kebel a hála érzelmeitől áthatva ne rebegjen áldást azokra, kik mindennek kezdői és buzgó folytatói voltak.”¹³ Bizonyos, hogy vannak kézzel fogható eredményei. Az uradalmi birkatenyészet az ország legjobbjai közé tartozik. Ő vezeti át a kusztodiátust a mindmáig legnagyobb és legjelentősebb földbirtok-reformon, az 1848-as változásokon. Feltétlenül tiszteletreméltó teljesítmény, hogy ezeket a nagy változásokat adósságcsinálás nélkül élte át a birtok. Birtokgyarapító kezdeményezései is vannak a dörgicsei zálogos birtokok és az öszödi részbirtokok megvételeivel. De mégis egészen belülről nézve ezt a fejlődést és virágzást és a további fejlődési lehetőségek ki nem aknázott okait kutatva, joggal és az ötvenéves munka minden sértése nélkül kérdezhetjük, milyen fejlődési távlatok nyíltak volna meg a kusztodiátusban, ha a Gondviselés egy Ugróczynak adta volna ezt a félszázados munkaidőt és munkatereit?! Milyen más síkon mozgott volna a piarista gazdálkodás, ha azoknak, már a harmincas évek elején megérlelődött elgondolásoknak és terveknek megvalósítására Dornay nyugodt évtizedei megadattak volna?! Dornay félszázada kevés új termékenyítő gondolatot hozott a gazdálkodásba, a stílus, a tempó pedig egészen hiányzott. Pedig bizonyára kaphatott inspirációkat az ambíciók teljességében élő fiatal kormányzó nagyszerű rendfőnökétől, Grosser Jánostól (1831—1847). Pedig mellette van 11 esztendőn keresztül (1866—1877) Polák János rendtársa, aki a magyaróvári gazdasági iskolán szerzett szak tudással és reformtervekkel eltelve állott munkába. Félt Polák radikalizmusától, félt minden reformtól, kicsinyes és féltékeny lesz a több tudásra. Az övé volt a gazdatisztikarból messze kimagasló és főtiszti rangra emelkedett Kemény Pál tisztartó (1848—95) szolgált az uradalomban), aki az új uradalmi vetőrendszer megalkotója. Dornay nem tudott kivetkőzni sohasem 1848 előtti feudalizmusából, és ez a táblabírói vonás haláláig kísérte a más iramot diktáló változó időben is.

Patriárkai kort ért meg aktív szolgálatban. Meghalt Merényén 1885-ben. Ott pihen nagy, de fiatalon elhunyt elődje mellett.

4. *Töttössy Elek*. A hároméves intervallum alatt a kusztodiátus jószágigazgatója.¹⁴ A sopronmegyei Csanakon született 1797-ben. Tehát 5 esztendővel idősebb Dornaynál. 1818-ban lépett a rendbe. Filozófiai és teológiai tanulmányainak elvég-

¹³ Kápt. jkv. 1870.

¹⁴ A jószágkormányzó eddigi elnevezés helyett az 1848-as káptalan *igazgató* címmel ruházta fel Töttössyt, mert a *kormányzó* címet a „rendfőnök”-i cím helyettesítésére foglalta le. V. ö. Kápt. jkvk. 1848.

zése után 1824-ben szentelték pappá. Az 1845/46. iskolai esztendő befejezéséig a rend több intézetében tanárkodott.

A rendkormány azon szomorú tapasztalatra, hogy a dörgicsői gazdaság évről-évre deficittel zárt, célszerűnek gondolta, hogy egy rendtagot helyezzen ki Dörgicsére, aki ellenőrizze az ottani gazdálkodást. A rendkormány figyelve Töttössyre esett és így került le *igazgató*-nak Dörgicsére. A jó sikerre, amit az igazgató kétéves ottléte eredményezett (!), az 1848-as illegális pesti káptalan 73 szavazatból 67 szavazattal az egész kusztodiátus jószágigazgatójának választotta meg.¹⁵

Töttössy nevéhez semmi különös dolog sem fűződik. 1852-ben felmentik állásától. Az akkor még csak 55 éves Töttössy többé semmiféle rendi megbízatást nem kapott. Hányatott életének 75 éves korában, 1872. május 12-én bekövetkezett halála vetett véget.

5. *Domanek Alajos*. 1817-ben született Körösladányban. 1835-ben lépett a rend tagjai közé. Tanulmányai befejeztével 1843-ban pappá szentelték. A rend több gimnáziumában tanított. 1850—1855-ig báró Wenckheim Béla nevelője Pozsonyban. Nevelői munkájának befejeztével ismét az iskola szolgálatába lépett. Szentgyörgyön teológiai tanár, amikor a rend kormánya az 1863/64. tanév befejezése után Mernyére rendelte le Dornay István munkatársául. Dornay haláláig mint segédkormányzó, azután számvevő, 10 esztendeig mint pénztáros és számvevő, végül csak mint pénztáros működött.

Dornay meghalt 1885. jan. 19-én. Utána ugyanazon esztendő febr. 10-én jószágkormányzóvá nevezték ki. 68. életévében éri ez a megtisztelő kinevezés, amikor azonban már a férfi alkotó erejének tüze hamvadásba megy át. Mások 68 éves korban már rég élvezték a nyugalom csendes idejét, ő meg akkor vállalta a nehéz tisztséget és viselte negyedfél esztendőn keresztül.

Mint Dornay munkatársa azonban majdnem 21 esztendőn át kitűnő munkát végzett. A kusztodiátus juhászatának történetében majd igazolva látjuk, hogy Domaneknek a rendi gazdaságok juhászatának fejlesztésére közvetlen befolyása volt. Már Ugróczy Ferenc is meghozott minden áldozatot, hogy a kusztodiátus juhászatát a Spanyolországból Szászországon, Szilézián és Ausztrián át hazánk egyik-másik főúri gazdaságába (a magyaróvári hercegi, a nagylóki Hunyady grófi, az ondrói Károlyi grófi) beszármazott értékes merinó tenyészanyaggal minél hamarabb átnemesítse.¹⁶ Ugróczynak ezirányú törekvéseit Dornay István is folytatta.¹⁷ Alatta érte el a piarista juhászat a merinó tenyészirányban fejlődésének mennyiségileg is, minőségileg is tetőpontját.

¹⁵ Kápt. jvk. 1848.

¹⁶ K. H. P. III. 140., 150., 168., 181., 218 és 242.

¹⁷ K. H. P. III. 93.

Domanek Alajos hosszúra nyúlt számvevői és pénztárosi esztendői alatt juh- és gyapjúszakértővé képezte ki magát. Maga végezte ennek a nagy juhászatnak fásasztó és hosszadalmas osztályozói munkáját. Hátramaradt — sajnos, csak töredékben — juhosztályozási írásai és intézkedései arról tanuskodnak, hogy a kusztodiátus korabeli és legtöbb hasznát hajtó üzemágának, a juhászatnak irányítása az ő kezében nyugodott.

Előrehaladt kora miatt bölcs önismerettel 1888. októberében félreállt, hogy fiatalabb erőknek adja át a vezetés terhes és felelős feladatát. Tatára vonult nyugalomba s ott is halt meg 1893. május 24-én.

6. *Bertalan Alajos*. Egy esztendeig volt pénztáros az öreg Domanek Alajos mellett és annak nyugalomba vonulásával elfoglalta örökét. Bertalan Alajos 1843. jún. 20-án született Vácon. 1859-ben lépett a rendbe. Tanárkodva végezte studiumait. 1868-ban pappá szentelték. Utána még 19 évet töltött katedrán. 1887-ben került le Mernyére pénztárosnak és 1888. októberében megkapta kormányzói kinevezését. Tisztét 1900. aug. 13-án bekövetkezett haláláig viselte. Mernyén temették el.

Bertalan munkája és élete már a történelemé, de még elég közel van hozzánk, hogy működésének megítélésében ellenkező vélemények is kelhessenek életre. Bertalannak lehetnek hibái, lehetnek mulasztásai, de azt le kell szögeznünk, hogy a rendi gazdálkodás stílszerű kifejtését célzó első kísérletek tőle indultak ki. Vele lép ki először a gazdálkodás egyoldalú gabona-termelő és juhtartó jellegéből és differenciáltabb képet kezd ölteni. Azok a törekvések ugyanis, amelyek Bertalan kormányzósága alatt részben megvalósultak, tényleg a stílszerűbb gazdálkodás kísérőiként szoktak jelentkezni. A pátriárkális gazdálkodásnak ideje már hazánkban is letűnőben van, hogy helyet adjon a tudományosabb előkészültséget feltételező, a nagyobb befektetéseket igénylő, a jobb talajművelést követelő, a differenciáltságra igyekező gazdatevékenységnek. A régebbi gazdálkodást elsősorban a természeti adottságok irányították. Az új gazdálkodás sem vonhatja ki magát hatásaik alól, de bevonulnak üzemi követelmények gyanánt egyéb tényezők is: a tudományos előképzettség, az üzemi előszámítások és a tőke.

Bertalan ideje alatt indult meg a kaposvári cukorgyár alapításával (1894.) a kusztodiátusban a cukorrépatermelés. A cukorrépatermelésbe való bekapcsolódással szükségszerűen egész sorozat újítás járt: mély szántás, bőséges trágyázás, a műtrágyafélék használata és a gyakori ápoló munka. Mindezek nyomában pedig a talajerő gazdagodása. A jobb talajerő s a cukorrépakultúra után ideálisan visszamaradó talaj a cukorrépa után soraköztetett termények hozamát emelte. A cukorrépának a vetőrendszerbe való beiktatása a forgónak tökéletesebb formáit eredményezte. A cukorgyártól visszakapott melléktermények (cukorrépaszelet, melasz) rákényszerítették az intenzív marhahízalásra.

Bertalan kormányzósága alatt települtek az őszödi és dobzai immunis homoki szőlők az országos veszedelemnek, a fillo-xerainváziónak ellensúlyozására.

Nagy érdeme, hogy szorgalmazására üzemtervi használat szerint rendeződtek a meryei (a szentmiklósi és vadéi), a dobzai, a taszári és dörgicsei erdők.

Ő indítványozta és sürgette a kusztodiátus nagyobb arányú gépesítését.

Bertalan jelent meg először külföldi kiállításokon a birtok terményeivel. Így a brüsszeli és bécsi világkiállításon. Maga rendezte a kusztodiátusnak a szegedi országos és a budapesti milleniumi világkiállításon bemutatott anyagát.

Ő ütötte nyélbe az orci birtok megvéételét, ami a piarista gazdálkodásnak mai napig is legfontosabb eseménye (1893.).

Állattenyésztés szempontjából jelentős lépés volt az első tehenészet felállítása, amelyből több évtizedes fejlődés folyamán az országosan ismert orci tehenészet lett.

Kereskedelmi tekintetben nem lebecsülendő, hogy az ő szorgalmazására épült ki a 9 km-es Merye—Ráksi bekötő út és ezzel Merye bekapcsolódott a Kaposvár—Siófok—Székesfehérvár—Budapest útvonalba. Főmozgatója volt a Kaposvár—Felsőmocsolád vicinális vasúti szakasz megépítésének, amely később Siófokig épült ki. Ezzel Orcinak, Meryének, Vadé-Szentmiklós-nak vasúti összeköttetése lett Kaposvárral és Budapesttel (1895.).

Végül megépíti a szentmiklósi iskolát és szervezi a tanítói állást (1897.).

Kiveszi részét a vármegye életéből. Agilitásával, közéleti szereplésével a kusztodiátus kilépett hamupipőke szerepéből. Ettől az időtől kezdve kezd az ország gazdaérdekeltsége felfigyelni rá.

7. *Dr. Vámos Károly.* Az 1900-as káptalan egyik intézkedése az volt, hogy dr. Vámos Károly rendfőnöki tanácsost és rendfőnöki titkárt a nagybeteg Bertalan mellé pénztárosul küldte le Meryére cum iure successionis. Erre azonban nem került sor, mert Bertalan Alajosnak 1900. aug. 13-án bekövetkezett halála után mindjárt a kormányzói székbe ült.

1853. február 5-én született Vácon s ugyanott lépett 1869-ben a rendbe. Tanári működése közben végzi felsőbb tanulmányait. 1876-ban szentelik áldozópappá. Veszprémi, szegedi rövid idejű tanárkodása után 1879-ben már Budapesten tanár. 1887-ben doktori diplomát, 1888-ban pedig tanári oklevelet szerzett, noha az 1883-as kvalifikációs törvény őt még nem kötelezte erre.

1891-ben Léway Imre maga mellé vette titkáruul. Léway rendfőnöknek 1895-ben történt halála után a következő rendfőnöknek, Frank Ferencnek, bizalma is feléje fordult, sőt Frank után Magyar Gábor rendfőnöknek is titkára két esztendeig.

1900. augusztusában foglalta el állását. Magába zárkózott munkás lélek volt. Került minden külső érintkezést. A vármegye

mernyei remete néven emlegette Vámost. Minden idejét a kusztodiátus fejlesztésére fordította. Nagy fontosságú munkáját azonban hamarosan megszakítja kínzó epebaja. A betegség megtörte az imponáló megjelenésű férfiút, aki egy nem sikerült operáció következtében 1913. dec. 26-án Kaposváron meghalt. Pihenni megtért elődei mellé a mernyei temetőbe.

Kormányzói működésének beszédes emlékei az 1903-as, az 1906-os, az 1909-es és az 1912-es rendi káptalanon elhangzott gazdasági jelentések, amelyek komoly történeti hűséggel számolnak be a piarista gazdálkodás ezen értékes decenniumáról.

1903-ban megbízásból rendezte az uradalmi tisztí nyugdíj kérdését, megírván annak szabályzatát.

Határjelző állomás a rendi gazdálkodás történetében az első gözeke-garnitúra vétele (1906.).

Ugyanebben az évben épült a díszes kormányzói székház Mernyén.

Legértékesebb alkotása a közel 18 km-es gőzüzemű mezőgazdasági kisvasút megépítése, amely Alsóhetényt, Csökét, Kispusztát, Szentivánt, Sivát és Göllét köti össze egymással és a Budapest—Gyékényes fővonal Attala—Csoma állomásával. Az uradalmi telefon kiépítése is még alatta kezdődött.

A növénytermelésben megjelennek a kísérleti próbálkozások műtrágyával és nemesített vetőmagokkal.

Komoly és jövedelmező üzemággá fejleszti a marhahízlalást.

Ügylátszik, hogy foglalkozott a kusztodiátus multjával. Kutatásainkban talákoztunk kéziratoss jegyzeteivel, amelyek arra engednek következtetni, mintha a kusztodiátus történetének megírása is szándékában lett volna. Az értékes Status megírásában és összeállításában nagy része van.

Az első hét kormányzó kereken egy századon át irányította a piarista gazdálkodást. A rövidre szabott életrajzok kereibe szorított és az egyes kormányzók működését jellemző adatok hézagosan ugyan, de mégis irányt mutatnak a fejlődésben. A fejlődés útja a következő. Biztonságot teremtenek a birtoklásban. A terméketlen és elvadult területeket lassan-lassan visszahódítják. Kiépülnek a házikezelés elengedhetetlen feltételei, a majorságok és puszták. Fogynak a parlagok, és növekszik a szántó területe. Sokáig csak birka az egyedüli háziállat. A sertés még egészen ridegen, elhanyagoltan tartott állatnem. Szarvasmarhatartásuk kizárólag az igaerő pótlására szolgál. Nincs hízlalás, legfeljebb a munkából kidőlt állatokat javítják fel. Kereskedelmük kicsinyes, falusi zsidó szatócsokkal bonyolítanak le minden eladást. Csak a gypajúra van külföldi jelentkező. Növénytermelésük egyoldalú gabonatermelés. Addig, amíg nagyobb arányú marhatermesztésre, illetve kezdetben csak haszonállattartásra nem tértek át, nem volt komoly takarmánytermelés. Minden nyersen ment ki az uradalomból, és így a konjunktúra lehetőségeit kiadták kezükből. A talajművelés fontosságára

későn figyeltek fel. Nagy lökést adott a növénytermelés fejlődésének a cukorrépatermelés megindulása, az állattenyésztés kérdésének pedig az orci tehenészetnek és a taszári ménesnek 1897-ben bevezetett házi törzskönyvelése. Már Vámos idejében számszerűleg igen kielégítően benépesültek az istállók, a szarvasmarha létszáma közel jár a 2000 db.-hoz, a sertésenyészetek száma hatra emelkedett. Állattartás dolgában közvetlenül az 1914—1918-as világháborút megelőzőleg már azon a ponton a kusztodiátus, hogy állatlétszám és talajerő fenntartási szempontból a jobb középterjes gazdasági üzemek sorában áll. Mi az mégis, ami a XIX. század első és második évtizede körül már nehezen volt igazolható egy fejlődésre alkalmas gazdaság vezetésében?

Az első az állattenyésztésben megnyilvánuló lassú ütem. Ne értessünk félre, az állattartás kielégítő már, csak az állattenyésztés fogyatékos. A kerek számban majdnem 15.000 holdnyi mezőgazdasági részen (szántó, rét és legelő) egyetlen egy az orci tehenészet. A szarvasmarhatartás nagyobb fele legelőn és télen ridegen tartott tinónevelésre szorítkozott. Alig tört ki a háború, a megfogyatkozott kézierő miatt a kusztodiátus cukorrépatermelése, amely már közel járt a 600 k. holdhoz, hamarosan $\frac{1}{5}$ -ére szállott alá, így a marhahízalás is csökkenő tendenciára fordult. Nincs sertéshízalás! Süldőkorukban kerülnek piacra. Pedig a sertéstartás valójában csak a sertéshízaláson át jövedelmez.

Növénytermelésükben túlteng az ősi gazdálkodásra valló gabonatermelés. Pedig a káptalani jegyzőkönyvek tanúsága szerint ismételten siránkoznak a gazdasági beszámolók, hogy a külföldi, főleg amerikai és orosz tömegtermelés miatt a búza ára katasztrofálisan zuhan, azért mégis a búza marad továbbra is az uralkodó planéta. Nincs még érkezésük arra, hogy ráeszméljenek, hogy az egyoldalú és állandó gabonatermeléssel a piacra hordott drága foszfor miatt a talaj tápanyag-egyensúlya megbomlik, és terméscsökkenés áll be az egész vonalon. Sok kritikát vált ki a takarmánytermelés. Uralkodó takarmány a legdrágábban termelt és a leggyengébb zabosbükköny. Félnek a pillangósoktól, főleg a lucernától. Nincs ipari növénytermelés.

Hiányzik még az az elengedhetetlen üzleti és kereskedelmi szellem, amely a modern és haladó gazdálkodásban éppen olyan követelmény, mint akár az okszerű termelés. Ahol még mindent egy drága pénzen tartott uradalmi ágens ad és vesz, ott hiányzik még az érzék a jövedelem fokozásának sok körültekintést kívánó fogásaihoz.

Mindezen hibák, fogyatékok eltüntetése a jövő gazdálkodásra várt.

8. *Szinger Kornél.* Sokat várt tőle a rendi közvélemény, amikor 1914. februárjában átvette Vámos Károlynak árván maradt örökségét. A jelek odamutattak, ha kormányzása nem a

világháború idejére esik, a kusztodiátusban jóval hamarabb bekövetkezett volna az átfogóbb gazdálkodás.

Szinger Kornél Hőgyészen 1863-ban született. 1881-ben ölti magára a rend egyszerű ruháját. Teológiai és egyetemi tanulmányainak elvégzése után 1887-ben áldozópappá szentelik. 1887-től Szegeden tanár, majd házfőnök, végül házfőnök és gimnáziumi igazgató. Onnan hívja el a rend bizalma, hogy egy még fontosabb pozícióban gyümölcsöztesse tehetségét.

Alig volt fél esztendeje, hogy megismerkedjék a kusztodiátus viszonyaival, amikor 1914. júliusában a népek nyakába szakadt a borzalmas világhégés. Annak a gazda-generációnak egy ismeretlen, új fogalommal kellett megismerkednie, *a háborús gazdálkodással*. A katonai kincstár mind a saját, mind a szövetséges német nép nevében mentől több eredményt várt a mezőgazdálkodástól. Azonban a többtermelés feltételei hiányoztak. Minden épkéz-láb férfi a hadban. A legfőbb terményeknek, a gabonaféléknek ára megkötve. Ezzel szemben minden iparcikk, ami az eredményes gazdálkodáshoz szükséges volna, vagy egyáltalában nem volt kapható, vagy olyan áron, ami nem állt arányban a gazdasági termelvények árával. Pénzünk vásárlóereje pedig egyre romlott.

Ilyen viszonyok között a legszebb tervek, mielőtt megszülettek, már halálra voltak ítélve. A gazdának csak arra lehetett gondja, hogy megtartsa magát a birtokállományt. A pénzt tönkretette az általános pénzügyi krízis, a gazdák anyagtartalékát pedig felemésztették a sűrűn megismétlődő rekvirálások.

Nehezebb körülmények között aligha gazdálkodott valaki, mint ezen vészterhes idők gazdái. És Szinger Kornélnak az aggasztó pillanatokban is volt érkezése a jövő fejlődésre gondolni. Mivel a marhaállomány védelmében eltiltotta a hatóság az üszöborjak lemetszését, hónapok alatt megteltek a vásárok növendéküszőkkel. Szinger összevásároltatta azokat és ezen szedett üszökből vetette meg alapjait a taszári, szentiváni, szentmiklósi és hetényi tehenészeteknek. Nem volt baj, hogy kezdetben ezek a tehenészetek nem mutattak uradalmi formákat és tejhozamban sem ütötték meg a kívánt mértéket. A hangsúly azon volt, hogy a gazdaságok istállói üresen ne maradjanak és a trágyatermelésben meglegyen a folyamatosság. A szelekció munkája és nemesebb tenyésztéssel való tudatos javító eljárás két évtized alatt nívós és értékes állományt hozott ki belőlük.

Az ő nevéhez fűződik a szentmiklósi hidegvérű ménes megteremtése.

Az orci tehenállományt svájci import hasas üszőkkel frissítette fel és apaállatot szerzett rá.

Beszüntette az ágensi állást és az uradalom üzleti részét az uradalom főtisztjével maga vette kezébe.

1917-ben a tisztikar bevonásával új számadási rendszert dolgoztatott ki és felállította a könyvelői állást.

Megszüntette a régi pátriárkális központi munkát — a központi tisztviselők mindegyike ugyanis minden ellenőrzés nélkül a saját lakásán dolgozott — és a kormányzóságon megalapította a központi hivatalt.

Az ügyek gyors intézése és az ellenőrzés intenzívebbé tétele céljából befejezte és fejlesztette az uradalom kb. 70 km hosszú telefonhálózatát.

Ő indította meg az uradalomban a rendszeres sertéshízlalást, felállítván a göllei és a hetényi hízlaló-telepeket.

Az 1918-as káptalan a rend főnökévé választotta. Mint rendfőnök is megtartotta kapcsolatát a kusztodiátussal. A kömmün bukása után teljesítette a rendnek régi óhaját, hogy küldessék rendtag gazdasági studiumok hallgatására a gazdasági akadémiára. Választása jelen sorok írójára esett, aki az akadémia hároméves tanfolyamának rendszeres lehallgatása után elsőnek szerezte meg a gazda-oklevelet.

1925-ben Mernyére vonult nyugalomba, ahová őt aktív életének annyi értékes emléke köti.

9. *Hannig István.* Akkor vette át a birtok vezetését, amikor a magyar parlamentben néhány hét multán elhangzott felelős ajkáról a borzalmas megállapítás, hogy a központi hatalmak a háborút elvesztették. 1918. okt. 31-én kitört a pesti szocialista forradalom, 1919. március első napjaiban a forradalmi kormány szocializálta a rend birtokait s a kormányzót állásából elmozdította. Ugyanezen év márc. 21-én a tehetetlen szocialista kormány a kommunisták kezére játszotta át az államhatalmat. A birtok érdekei mellett való bátor fellépése miatt börtönbe vetették. A kusztodiátus rabló kezekbe jutott.

A kömmün bukása után kétségbeejtő helyzet fogadta a székhelyére visszatérő kormányzót. „Nehéz feladat volt a kommunizmus után az anyagilag megtépázott, de különösen a fegyelmileg lerongyolódott gazdaságokban a rendet és fegyelmet helyreállítani. Hannig István vállalkozott rá, és tudatos, következetesen szigorú munkájának meglett az eredménye. A kusztodiátus anyagilag talpraállott, s a fegyelem megszilárdult. Nem volt hivatásos gazda, de veleszületett érzéke, becsületes egyszerűsége, puritán élete s főleg a rend iránt érzett példás hűsége miatt érdemes sáfára volt a rendi javaknak.”¹⁸

Hannig István 1873-ban született a veszprémmegyei Tósokberénden. 1891-ben lépett a rendbe. 1897-ben szentelték pappá. 1900—18-ig Kecskeméten volt. 1914-ben Tóth György házfőnök nyugalomba vonulása után a házfőnöki tiszttel átvette a kecskeméti ház cca 200 holdas gazdaságának vezetését. Ezen

¹⁸ A „Historia Domus Mernyensis” 1934. évi feljegyzéséből.

négy éves gazdasági gyakorlat után a rendfőnöknek megválasztott Szinger Kornél utóda lett a kormányzói tisztt ellátásában.

Kormányzói működésének két alapvető elve: a vasfegyelem és a fillérekre menő takarékoság. Az elsőt sokszor a kiméletlenség határáig is elmenve, de végrehajtotta. Bizonyos, hogy a konjunktúra 1920-as esztendeiben a rendi gazdálkodásra előnyösebb lett volna az elevebb, mozgékonyabb üzleti élet. Kormányzósága 16 esztendejében, ha a kívántnál lassabb ütemben bár, de feltétlen biztonsággal haladt előre a kusztodiátus.

Fejlesztette a sertéshízlalást. A göllei és hetényi telepek az ő idejében kapták mai modern formáikat. 1924-ben Mernyén és Dörgicsén állított fel sertéshízlaldákat. Az utóbbi 2 évi sikertelenség után megszűnt, de helyébe lépett 1930-ban a dobszai és 1934-ben pedig a sivai sertéshízlaló.

A marhahízlalás kérdését szinte érthetetlen félelemmel kezelte. Félt a nagyobb tőkebefektetéseket igénylő göbölyözéstől. Munkatársainak nagy rábeszélésére végre belekezdett (1925.) a felsőhetényi modern göbölyistálló megépítésébe, amelyben évenként két beállítással 112 db marha volt kihízalható. Tovább nem is ment. Ezzel a szerény kezdettel indult meg az utódai alatt öt-hatszorosára kifejllesztett, nagyarányú marhahízlalás.

Konzervatív és a hagyományokhoz szigorúan ragaszkodó felfogása még mindig a mult gazdálkodási rendszer búzatermő területének aránya mellett döntött, mikor már rég benne voliak a gazdák a búzakérdés végzetes krízisében. Az olajos vagy rostos növények termelése még elhanyagolt. Csak a takarmánytermelésben állott be egy kis változás, ami az értékesebb pillangósok termesztésének kiterjesztésében nyilvánult meg.

A szőlőkultúra szívégye. Ő kezdte a híres dörgicsei szőlőknek amerikai alanyon való ismételt felújítását, amelyet utódai folytatva be is végeztek.

Maradandó emlékekkel fűződik nevéhez a szentmiklósi és vadéi erdők átcsoportosítása. Ez a munka a vadéi gazdaságban új gazdálkodási rendszer megnyitója lett.

Kormányzósága alatt zajlott le a földbirtok-politikai reform hosszúra nyúlt folyamata. Az a területi veszteség, amit a földbirtok-reform okozott, Sebes Ferenc nagystilű birtokszerző koncepciói alapján még Hannig kormányzósága alatt majdnem teljes mértékben pótoltatott.

Az 1934-es rendi káptalan után rendfőnöke a kusztodiátus főkormányzójává nevezte ki s Budapestre helyezte át. 1939. január 17-én halt meg Budapesten.

10. *Szentiványi Béla. A kusztodiátus első okleveles gazda kormányzója, a sopronmegyei Nagycenken született 1883-ban. 1900-ban lépett a rendbe. 1907-ben szentelték pappá. 12 éves tanári és pasztorációs működése után rendfőnöke, Szinger Kornél az 1919/20. iskolai évre a magyaróvári gazd. akadémiára kül-*

dötte gazdasági studiumok hallgatására. 1922-ben megszerezte gazdasági oklevelét. Az 1922/23-ik esztendő t Frigyes főherceg magyaróvári dominiumában töltötte gazdasági gyakorlaton. 1923. júliusában kormányzóhelyettesi megbízatást kapott s mint ilyen Hannig István jószágkormányzó mellett a gazdaságok üzemi vezetője 11 esztendőn át. 1934-ben a főkormányzóvá kinevezett Hannig István helyébe lépett.

1940-ben a meghalt Hannig István után rendfőnöke főkormányzóvá nevezte ki, felrendelte Budapestre s egyben hivatalos megbízatást kapott a kusztodiátus történetének megírására.

11. *Sótonyi István*. A zalamegyei Alsódörgicsén született 1896-ban. 1914-ben lépett a rendbe; 1921-ben áldozópappá szentelték. Kilenc éves tanári működése után 1930-ban rendfőnöke a magyaróvári gazdasági akadémiára küldte hallgatónak. 1933-ban nyert gazdaoklevelet. Akadémiai hallgató korában szünideit arra használta fel, hogy bejárta József főherceg bánkúti, Frigyes főherceg sátorhelyi, Montenuovo Nándor herceg németbolyi gazdaságait, továbbá a mezőhegyesi állami ménesbirtokot.

Az 1933/34. gazdasági évben még egy évet töltött gyakorlaton a rend birtokain.

1934-től Szentiványi Béla kormányzó mellett a kormányzóhelyettesi tisztet töltötte be.

1940-ben a rend javadalmainak kormányzójává nevezte ki.

b) *Rendtag segédkormányzók, számvevők és pénztárosok.*

Alig foglalta el Ugróczy Ferenc a kormányzói állást, a rend vezetősége sürgősen gondoskodott arról, hogy a rendi kormányzók ne maradjanak egyedül. Már az első rendi kormányzó mellé küldött le rendtagokat, akik *segédei* is, ha kell ellenőrei is legyenek a kormányzónak. Összeállítottuk azon rendtagoknak sorozatát is, akik a címben jelzett munus egyikének vagy másikának vállalása céljából küldettek Mernyére.

1. *Hoffmann Ágoston (1792—1868.)*. Az 1830/31. esztendőre küldte le a rendkormány Ugróczy Ferenc mellé *segédkormányzónak*. Csak két évet töltött Mernyén. Mert, mint kegyeletos életrajzírója megjegyzi, „a gazdálkodás terét, mint természetével össze nem hangolható területet elhagyja.”¹⁹ Visszatért a rendi közösségbe. Rajtakívül többen is voltak lent a birtokon, akik városhoz, társas közösséghez szokva, nem bírták el a falut és az egyedüliséget.

2. *Mojzer Jeromos (1783—1841.)*. 14 évi tanítás után Hoffmann Ágoston felváltására küldték le az 1832/33. esztendőre. Csak egy évet húzott ki Mernyén, visszatért az elhagyott kated-

¹⁹ Suffr. Nostr. 1857—1883. 14.

rára. Az egy évet, mint Ugróczy Ferenc *segédkormányzója* töltötte a birtokon.

3. *Dornay István*. Egy évi szünetelés után 1834-ben újból betöltik a segédkormányzói állást Dornay Istvánnal. Dornay István Ugróczynak haláláig, 1836-ig, tehát két évig viseli hivatalát, hogy azután átvegye közel félszázados kormányzói tiszt-ségét.

4. *Somhegyi Ferenc (1813—1879.)*. A magyar piaristaságnak ez a kimagasló disze, író, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, majd rendjének főnöke, egy évet szintén töltött életéből Mernyén. A Kegyeletes Életrajzok írója nem említi, hogy Somhegyi az uradalomban is lett volna alkalmazva, de az 1848/49. Névtár szerint a pesti házhoz beosztva a következő munussal szerepel: „a custodiátusi javadalmak igazgatóságánál ellenőr.” És hogy ezt a tiszteget Mernyén gyakorolta, bizonyítja a Rulla bejegyzése: *Contraagens (ellenőr) in administratione Bonorum in Mernye. 1849.*

Az időközi kormányzónak (igazgató), Töttössy Eleknek volt ellenőre egy évig. Somhegyi nem mint ellenőr, hanem mint a rend főnöke írta be nevét a birtok történetébe. A kusztodiátus érdekében kifejtett munkásságát kegyeletes életrajzírója így jellemzi: „Bár Bolla, Grosser, Nagy Péter, Purgstaller jelentékeny buzgalmat fejtettek ki a Custodiatust emelése körül, oly nagy eredményeket aránylag egy sem mutathat fel, mint Somhegyi.” Majd így folytatja tovább: „A rendkívüli befektetésekkel gazdagított Custodiatust . . . újabb szerzeményi birtokrészletekkel is nagyobbította Öszödön; az egyes kerületeket mindennemű gazdasági gépekkel felruházta; Dörgicsén nagy kiterjedésű s mintaszerű új ültetés által a gazdaság egy új jövedelmező ágát megalapította fajszerű bortermeléssel; ezen és számos egyebeken kívül a kegyúri kötelezettségekből kifolyólag — templom és iskolaépítés — új gazdasági épületekre is talált módot.”

Nevéhez fűződik tehát a híressé vált dörgicsei Pántlika-szülő betelepítése, az impozáns dörgicsei István-villa (Dornay Istvánról elnevezve) s alatta a hatalmas pince és a falusi viszonyokhoz mérten nagyméretű attaljai kegyúri templom megépítése.²⁰

5. *Barbély László (1803—1869.)*. Hosszú, két teljes évtizedet töltött Töttössy Elekkel, majd Dornay Istvánnal második kormányzósága idején. Több helyen tanított. 1844—1848-ig szigeti házfőnök és igazgató, a következő évben a kalocsai ház főnöke. 1848-ben került le Mernyére uradalmi számvevőnek, majd *pénztárnok lett*, mint ilyen halt meg Mernyén. Sírja volt kormányzója, Dornay sírja mellett domborul.

Barbélytól kezdve azután Dornay hosszúra nyúlt kormányzósága alatt nem maradt többé egyedül.

²⁰ Suffragia Nostr. 1857—1883. a 112. sorszám.

6. *Purgstaller József (1806—1867.)*. 1851—1853-ig volt Mernyén Töttössy és Dornay mellett mint számvevő a volt egyetemi professzor és az 1848-as káptalan rendfőnöke, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja. A szabadságharc leveretése után elveszíti tanszékét, rendfőnöki állásából is eltávolítják, sőt szabadságvesztésre ítélik. Három hónapot töltött a hirhedt Neugebäude-ben. 1849/50-ben Magyaróvárott van minden beosztás nélkül. 1851-ben Mernyére kerül és két esztendőn át a számvevői tisztet tölti be. Az 1858-as káptalan rehabilitálta és a rend provinciálisává választotta meg. Az 1861-es és az 1864-es káptalan ismételten megtisztelte e méltósággal. Az államhatalom is kibékült vele, és a kormány az első tanárvizsgáló bizottság elnökévé nevezte ki. Munkás és tudományos élete elszomorító akkorddal végződik. A fényes elme elborult s kilenc hónapig mint élő halott tengette életét. 1867-ben halt meg Budán. Hamvai is ott pihentek, s csak újabban hozta át porladó hamvait a rendtársi kegyelet a kerepesi temető rendi kriptájába.

7. *Joachimstadt Konstantin (1803—1871.)*. 1826-ban történt pappá szentelése után 1839-ig tanított. Ebben az évben tényleges szolgálatú tábori lelkész Eszéken a Nádor-huszárezredben. Azonban habozás nélkül otthagya kilenc éves szolgálatát, amint a magyar szabadságharc lehellete megcsapta lelkét és a honvédcsoportokkal hadba vonult.

A szabadságharc gyászos leveretése után mint rebellist elfogták, nyugdíjától megfosztották s néhány hónapra bebörtönözték. Fogságából kiszabadulva 1851—1856-ig a kecskeméti rendházban tétlenségre volt kárhóztatva. 1856-ban került le a kusztodiátusba. Két éven át *Exactoris Rationum bonorum Custodiatu Albensis Adiunctus in Dobsza*, tehát számvevősegéd, 1858-ban *Exactor centralis in Mernye*, központi számvevő. 1859/60—1860/61-ig *Exactor districtualis in Mernye*, tehát kerületi számvevő. *Utolsó mernyei esztendejében számvevő.*

Hatvanadik esztendejét elérvén, szolgálata alól felmentették és nyugalomba Nagykanizsára helyezték. De a szabad természetet kedvelő Joachimstadt elfogadta Inkey Zsigmond alsóbogáti (Somogy vm., Mernye közelében) nagybirtokos meghívását, és házi lelkész és a cselédgyermekok oktatója lett. Hamvai az alsóbogáti temetőben pihennek.

8. *Horváth Pius (1819—1901.)*. Csak egy esztendeig volt a birtokon, 1862/63-ban, mint Dornay *segédkormányzója*. Mivel a gazdálkodáshoz nem érzett hajlamot, visszatért elhagyott katedrájára. 1885-től kezdve a rendkormány tagja volt.

9. *Polák Ev. János (1820—1898.)*. *A legmarkásabb egyéniség mindazok közül, akik a kusztodiátusban működtek.* Ezt a nem tucatszamba menő, azonban nehezen elbíráható embert kegyeletes életírója így próbálja jellemezni: „Ha megmarad a nevelő tanári pályán, biztos mederben, nyugodtan haladt volna tovább is élete; de ő nem vetve számot erejével, új munkakörbe lépett azt híven,

ebben többet használhat Rendjének. Bár az az idő, melyet Polák János a kustodiátusban töltött, nem mult el jó eredmény nélkül, neki sok kellemetlenséget okozott, mert gyökeret vert lelkében a bizalmatlanság környezete iránt és az a hit, hogy intézkedéseit igaztalanul gáncsolják, mik megtorlásra, szenvedélyességre és kelleténél erősebb hangokra ragadták el őt.²¹

Ha ma, közel nyolcvan esztendő távlatából elfogulatlanul nézzük azt az elvi küzdelmet, amelyet Polák János gazdálkodási elgondolásainak védelmében vívott meg rendfőnökeivel, a kormányzóval és a tisztikar egyik-másik tagjával, ebből nemcsak a bizalmatlanság és szenvedélyesség hangja csendül ki, hanem a meggyőződés hevülete is, amelyet Polák célravezetőnek hitt tervei megvalósítására. Talán szabad megkockáztatnunk ama véleményünket is, hogy ez a Polák és környezete között folyó tartós küzdelem az első összecsapás a modern haladás és a hagyományokhoz görcsösen ragaszkodó konzervativizmus között.

Purgstaller József rendfőnök *1863-ban helyezte le Merynére segédkormányzónak* a tanári katedrára visszatérő Horváth Pius helyébe. Polák a birtokon töltött egy év alatt hamarosan ráeszmélt, hogy kellő szaktudás, előképzettség nélkül nem válhat a gazdálkodás hasznára. Azért azt kérte, hogy Magyaróváron gazdasági tanulmányokat végezhesen. Purgstallernek 1864. aug. 30-án kelt és a kormányzónak címzett diszpozicionális leveléből félre nem érthetően kihangzik, hogy a rend összeségének képviselője, a káptalan is képzett, tanult gazda-rendtagot kívánt a kustodiátusba: „Capitulum Provinciale desideravit, ut Adiunctus Administratoris bonorum Cust. Alb. completo uno in praxi anno, theoriam oeconomicae Ovarini sibi comparet.”²² Polák 1864-ben két tanévre Magyaróvárra ment.

A mai óvári m. kir. kazd. főiskola 1850—1869-ig Csász. és kir. Gazd. Felsőbb Tanintézet néven már mint állami intézet működött. Ebben az időszakban az előadási nyelve még kizárólag német, és így sok külföldi hallgatója is volt. Akkori igazgatója a kiváló és európai hírnű dr. Masch Antal volt.²³

Polák az óvári tudós környezetben, úgy látszik, komoly kedvet kapott a tanulásra és többre vállalkozott, mint ami a rendfőnök és rendkormány intenciója volt. Kitűnik ez Purgstallernek 1864. okt. 28-án kelt és Poláknak Óvárra írt leveléből: „A rendkormánynak értésére esvén, miszerint t. tanár úr az óvári gazdasági intézetben magát mint rendkívüli hallgatót iratá be, mire nézve a következő felvilágosítást adni szükségesnek véli: Midőn a rendkormány t. tanár urat Óvárra rendelé, koránt sem volt szándoka, hogy a tanári tiszt rövidségével foglalkodjék a

²¹ Kegyeletes Életrajzok 1883—1901.

²² K. Polák levelezésének gyűjteménye.

²³ Bánvárt Sándor: A magyaróvári magy. kir. gazd. akadémia. Magyaróvár, 1927. L. még Csiki László: Mezőgazdasági Szakoktatásunk. Epest, 1941.

gazdászati tudományokkal, sőt ellenkezőleg, azt a tanári tiszttel mellett csak mellékesnek tekintve, célzata odairányult, hogy t. tanár úr tanári kötelemait teljesítve, egyedül szabad óráiban foglalkodjék a gazdászati tudománnyal és az illető tanár urakkal akkép tegye magát érintkezésbe, hogy ezeknek útbaigazítását a kétes és szükségesebb ügyekben kérje ki.“²⁴

Bármint oldotta is meg ezek után a kérdést, bizonyos, hogy két évi óvári tartózkodása után 1866-ban „némi szakképzettségről” beszél abban a hol önérzetes, hol sötéten látó, hol kíméletlen kritikával megírt és „a kusztodiátusi gazdaság ügyében” a rendfőnökhöz intézett és 24 oldalra terjedő *Nyilatkozatában*.²⁵ Ez a Nyilatkozat helyenkint szinte úgy hangzik, mintha vádirat lenne a kusztodiátusban eddig folyt gazdálkodás ellen. Bizalmatlan — ma így mondanánk — az „egykéz” rendszer ellen és más szerzetes rend példáján indulva, a kusztodiátusban dívó központi vezetés helyett a decentralizáció híve. Erős bírálattal illeti a birtokon folyó díszes és masszív, azért drága építkezési módot. Az Esterházy hercegi bérlőkre hivatkozik, hogy azok a 25—30 éves bérletidőre számított olcsó épületeket emelnek. Polák szerint így kellene építkeznie a rendnek is. Súlyos tévedés, mert a kusztodiátus nem kikötött időre lejáráó bérlet, hanem mint egy erkölcsi testület birtoka, quasi örökéletű.

Súlyosan megrója a talajzsaroló, egyoldalúan túltengő gabonatermelést. Az igáserő elégtelensége miatt nem kielégítő a talajművelés. Sürgeti a takarmánytermelés kiterjesztését, mert ez az állattartás elemi feltétele. Differenciáltabb növénytermelést sürget, „a kereskedelmi növényeknek, főleg az őszi repcének nagyobb figyelembe vételét”. „Ennek jólvezényelt, terjedelmesebb gazdaságban... sohasem szabad hiányozni.”

„Negyedik követelménye volna gazdaságunkban az őszi juhászatnak célszerűbb és haszonvehetőbbé való átalakítása, mert a juhászat, mint az egész gazdászati rendszer az utolsó évtizedben korszerű üzleties változáson ment keresztül, míg a mienk... megmaradt a hajdani, mintegy 3 évtized előtti kor igényeihez mérve.” „Akkor azok (t. i. a *superelecta* és *electa* linom gyapjú), most a közönségesebb gyapjak fizetik ki magukat.” „Annakokáért a kevésbbé jövedelmező, hogy ne mondjam, károsabb juhászatot, az uradalom hírének e tekintetben holmi álszemérmes féltékenységből tovább semmi esetre sem tűrném, hanem ezen léha dicsőséget szívesen átengedném oly vagyonos uraságoknak, akik ezt a kész haszon egy részének rovására könnyen áldozhatják.”

„Egy másik nagy hiánya a custodiatusi gazdaságnak — folytatja tovább nyilatkozatát Polák —, mely annak nagyobb sikerű működését lehetetleníti az, hogy alkalmas, korszerű, nem

²⁴ L. Polák lev.

²⁵ U. o.

is legyőzhetetlen áldozattal járó gazd. gépek és eszközök . . . még boldogabb években sem szereztek be.”

„Egy másik nagy akadálya jövedelmünk emelésének ott is rejlik, hogy termelvényeink elárúsítása egyetlen egynek kezeibe van letéve.”

Polák gazdálkodási elvei, amelyeket részint Nyilatkozatában, részint keserű gúnnyal megírt polemizáló leveleiben fejtett ki, nincsenek a haladó gazdasági kultúra ellenére, de tárgyilagosan meg kell állapítani, hogy nincsenek hibák, tévedések nélkül sem. Téves pl. a decentralizációról vallott elve. Az utána elkövetkezett évtizedek igazolják, hogy a kusztodiátus körülményeit tekintetbe véve az erős, központi vezetés a helyes. Téved a juhászatról hirdetett elgondolásában is. Polák idejében még a szövőkultúra nem tartott ott, hogy nélkülözni tudta volna az igen finom posztógyapjút. Különböző is egy évtizedek tudatos, fárasztó és költséges tenyész eljárásával kitenyészített állományt sem divat, sem áramlatok kedvéért nem lehet prédára odadobni. Azonban a talajművelésről, a növénytermelésről, a takarmánytermesztésről, az egyoldalú gabonatermelésről vallott nézetei ma sem vesztek el aktualitásukat.

Polák nem került vezető állásba sohasem, pedig tanult fő és szakember. 1866-ban jött vissza Magyaróvárról. Göllébe került segédkormányzónak. Felügyelete alá tartozott Gölle Szentivánnal, Hetény, Taszár és Fonó. Ez a tíz éves állapot valami kis hasadás-féle az egységes és centrális vezetésben. Előtte sem, utána sem fordult elő hasonló eset. 1876-ban Mernyén van hasonló minőségben. A következő évben elhagyja a kusztodiátust. 1898-ban halt meg Vácott.

10. *Domanek Alajos*. L. a kormányzók között!

11. *Stanczel Károly* (1843—1888.). 1867-től kezdve egyfolytában Szegeden működik 18 éven keresztül mint tanár, majd mint a szegedi ház főnöke. A rendkormányt őt szemelte ki az elaggott Dornay mellé cum iure successionis. Sokáig habozik, hogy elfogadja-e ezen megtisztelő megbízatást. Szeme előtt épül a gyönyörű új ház és intézet. Szíve Szegedhez köti. Sok tépelődés után 1886. októberében mégis vállalkozott, hogy lemegy a birtokra most már *Domanek Alajos mellé pénztárnoknak. De csak egy évig birta Mernyén*. Visszakívánczik a katedrára. 1887/88-ra Veszprémbe kap beosztást, mint az ottani ház főnöke és a gimnázium igazgatója. Sajnos, férfikora legszebb idejében, 1888. február 13-án meghalt.

12. *Bertalan Alajos*. L. a kormányzók között!

13. *Hajnal Imre* (1851—1905.). Egyetlen évet (1899/1900.) töltött Mernyén a beteg *Bertalan Alajos kormányzó mellett, mint pénztáros*.

Vámos Károly 1900-ban foglalta el a kormányzói széket. Egész kormányzósága alatt egyetlen rendtag munkatársa sincs.

Folytatódik ez az állapot Szinger Kornél kormányzósága idején, sőt Hannig István is így kezdte meg működését.

23 esztendeig tartott ez az állapot, míg végre jelen sorok írójának személyében helyettest kapott a kormányzó.

14. *Szentiványi Béla* (1883—). L. a kormányzók között!

15. *Galambos Károly* (1893—1930.). A rend második okleveles gazdája. Akadémiai tanulmányait (1922—1925.) között végezte. 1925-ben nyerte el gazdaoklevelét. 1925-től 1930. január 29-én bekövetkezett igen korai haláláig mint *uradalmi számvevő és főpénztáros* végzett értékes munkát az uradalomban. 1926-ban háromhónapos németországi, svájci és ausztriai tanulmányúton volt. Tanulmányútjáról tanulságos jelentésében számol be az említett helyek szarvasmarha-tenyésztéséről. Halála érzékeny veszteség volt a kusztodiátusra.

16. *Péntek József* (1898—). 1930-ban került a birtokra az elhunyt Galambos Károly helyére. 1930—1934-ig a *főszámvevői és főpénztárosi* tiszteletet töltötte be. Az 1934/35. esztendőben visszakiváncozott az iskolába. Nevéhez fűződik a fonai nagystílű központi anyagraktár megeremtése.

17. *Sótonyi István* (1896—). L. a kormányzók között!

18. *Green László* (1903—), Mint okl. közgazda lépett a rendbe 1928-ban. Péntek Józsefnek 1934-ben a katedrára történt visszatérése után mi sem volt természetesebb, mint az, hogy helyét Green Lászlóval töltötte be a rendfőnök. Így került le 1934-ben Mernyére számvevőnek és főpénztárosnak. 1935. ápr. 1-én azonban állásától való felmentését kérte s visszament tanárnak.

19. *Kolosváry Lajos* (1883—). 1935. áprilisától 1940. júliusáig a főszámvevői és főpénztárosi tisztelet látta el. 1940. nyarán Budapestre került rendi számvevőnek.

20. *Vass József* (1907—). Okleveles gazda. 1935-ben kezdte meg Magyaróvárrott gazdasági tanulmányait. A következő év első szemeszterében a hallei egyetem hallgatója. Azután visszatért tanulmányainak folytatására Magyaróvárra, ahol 1938-ban gazdaoklevelet kapott. Az 1938/39. évet az Esterházy hercegi dominiumokban kezdi, mint voluntőr-gyakornok. Az egész esztendőt nem tudta kihúzni, mert 1939-ben a nagybeteg Pozsgai Rezső helyettesítésére kell mennie Kecskemétre, ahol átvette az ottani házi birtok ideiglenes vezetését. 1939-ben került a kusztodiátusba. *1940-től kezdve az uradalom főszámvevője és főpénztárosa.*

1836-tól kezdve napjainkig összesen 26 rendtag volt kusztodiátusi alkalmazásban. Közülük 10 viselte a jószágkormányzói tisztelet, 16-an pedig részben a kormányzók helyetteseiként, vagy mint a kormányzósági központi hivatal egyes tisztségének viselői szerepeltek.

1922-től kezdve a rend tagjai közül öten szereztek gazdaoklevelet, egy pedig közgazdasági oklevelet:

1. Szentiványi Béla, főjószaágkormányzó, Magyaróvárrott 1922.
2. Néhai Galambos Károly, számvevő és főpénztáros, Magyaróvárrott 1925.
3. Szilassy Ferenc, a mádi birtok felügyelője, Debrecenben 1926.
4. Green László, volt számvevő és főpénztáros, Budapesten 1928.
5. Sótonyi István, jószággkormányzó, Magyaróvárrott 1933.
6. Vass József, főszámvevő és főpénztáros, Magyaróvárrott 1938.

c) *A kusztodiátus tisztikara 1809-től napjainkig.*

A kusztodiátus tisztikarának fejlődésére, hivatali beosztására, javadalmi viszonyaira, személyes körülményeire az évről-évre megjelenő *Status Personalis*-ok vetnek világosságot. Ezeket később *Személyzeti Tábláknak* nevezték. A *Status Personalis*okat kezdettől fogva magyarul vezették. Beosztásukban nincs lényeges eltérés a mai *Személyzeti Tábláktól*. Csak annyi a különbség, hogy eleinte a *Statusok* a tisztikarnak, utána az uradalmi cselédek névsorát hozták. Majd 1812—1827-ig csak az egyes tisztségeket nevezik meg, de hogy ki tölti be a tisztséget, arról nem tesznek említést. Éppen ezért az uradalmi tiszteknek alább összeállított időrendi sorában az 1812—1827. évek közé eső része hézagos. A következő évi *Status Personalis* már ismét névszerint említi a tiszteket, megnevezve a hivatalos tiszti címet, majd rovatoltan a javadalmat. A *Statusok* segítségével módunkban lenne az uradalmi cselédség névsorát 1810-től kezdve a konvenció felüntetésével a mai napig összeállítani.

1928-ban *Személylyes Állapottya A kegyes Oskolák Szerzete Jószágiban lévő Tiszteknek, Pensionatusoknak, Cselédeknek és Árendásoknak* címmel jelent meg ez az uradalmi névtár. Érdekes, a királyi kisebb haszonvétel bérlőit kezdettől fogva az uradalmi személyzet tagjai közé sorolták be.

Kezdetül fogva az uradalmi tisztikarban foglalt helyet az uradalom *fiskálisa*, majd *mérnöke*, *geometrája*. E két utóbbi munust betöltő uradalmi konvenció még a XIX. század elején talán fontosabb uradalmi állást jelentett bármelyik uradalmi állásnál. Az uradalmi ügyészre hárult ugyanis a feladat, hogy az uradalmat mentesítse az átvett hosszú perek bizonytalanságaitól. Jelentős volt a mérnök munkája is, mert munkája a határok pontos kijelölésével és a területek mennyiségi kimutatásával tisztázta a zavaros idők bonyodalmaait.

Az első évtizedek *Személyzeti Tábláiban* benne volt a *pensionatus* tiszteknek, sőt a nyugdíjat élvező özvegyeknek neve is, annak pontos felüntetésével, hogy mit kaptak készpénzben és

naturáliákban. A juttatás vagy nyugdíj vagy kegydíj címén történt. Ezt a két megjelölést változtatva használták.

Később a Status Personalis-ok kerete bővült. Belekerültek ugyanis mindazok, akik az uradalmon kívül állottak ugyan, de valami címen attól juttatásban részesültek. Így elsősorban azok a *kegyúri plébánosok*, akik az uradalom részéről *subsidiium*-ot, segílyt kaptak. Továbbá a *tanítók*, akiknek kegyúri járandóságuk volt. Majd az egyes kerületek *uradalmi orvosai*, legkésőbb az *uradalmi állatorvosok*. Régebben az uradalmi alkalmazottak gyermekei részére folyósított *nevelési segílyeket* (pl. Kacskovics Mihály ügyvédnél, Jarányi István dörgicsei kasznárnál) is feltüntették a Személyzeti Táblák. Újabban azonban sem a tiszti gyermekek nevelési pótléka, sem a cselédségnél a többgyermekes familiák családi pótléka nincs feltüntetve. Talán a jövő történetírása szempontjából nem volna érdektelen, ha az uradalomnak ezen szociális gondoskodása e helyütt is megörökíttetnék.

A tiszti hivatalos címek és a velük járó munusok a következő változásokon mentek keresztül:

1. Az első kormányzó, Bolla Antal állandóan *Administrator Plenipotentialis* néven szerepel. A rendtag kormányzók hivatalos címe *Administrator Bonorum in Custodiatu Albensi*. De még a múlt század első felében általános lesz a mai *jószágkormányzó* elnevezés. Bollának még nincs személyének szóló munkatársa. A rendi kormányzóknak, amint láttuk, kivétel nélkül van személyüket helyettesítő és mindig rendtag munkatársuk, akik azután hol *Adjunctus Administratoris*, hol pedig *segédkormányzó* címet viseltek. 1923-óta a kormányzóhelyettesítő rendtag címe *kormányzóhelyettes*.

2. Az üzemet irányító főtiszt kezdetben hol *Provisor*, hol *tisztartó* nevet viselt. Általános használatúvá azonban az utóbbi elnevezés vált. A piarista gazdálkodás idejében a tisztartónak sohasem volt külön kerülete. A tisztartó az összes kerületek felett a jószágkormányzó által ismert, vele megbeszélte s tőle jóváhagyott terveknek, üzemváltoztatásoknak, utasításoknak stb. végrehajtója a kerületi tiszteken át. Ő irányítja és vezeti a termelést, ellenőrzi a kerületi tiszteket. A beszerzéseket és eladásokat a kormányzóval együtt vagy annak megbízásából intézi. Feladata volt még a gazdálkodás javítására vonatkozó gondolatok és tervek előterjesztése. A piarista tisztartó a szó valódi értelmében vett főtiszt volt.

3. A kezelőtisztek sora elnevezésre is, működési térre nézve is elég változatos. A kezelőtiszteknek két kategóriája van.: az egyik *kerületvezető*, a másik a *beosztott* tiszti csoport. Az utóbbiak közé tartozik a kezdetben *deák*-nak, *írás*-nak, *írnok*-nak, *gyakornok*-nak, végül *segédtisztnak* nevezett kezdők csoportja. Nincs semmiféle önálló működési körük. Kötelességük a gazda-

ság irodai teendőinek ellátása. Végrehajtják a kerületvezető tisztnek parancsait és rendelkezéseit. Legfőbb feladatuk a tanult és nagy gyakorlattal bíró vezetőtisztnek oldala mellett a gazdálkodás gyakorlati fogásainak elsajátítása.

Az *ellenőr* már megbízatással van a gazdaságban. Mint neve is mutatja, a kerületvezető tisztnek ténykedéseit ellenőrzi és a gazdaságban a vezetőiszt tudásával és felügyeletével egy-egy üzemágnak önálló irányítója. Újabban már kerületvezetéssel is megbízzák.

Az uradalmi Személyzeti Táblák *kétféle ispánt* emlitenek. Az egyik *egyszerűen ispán*. Rendszeren egy kerület vezetésével felelősség mellett megbízott gazdatiszt, vagy nagyobb kerületekben (pl. Gölle, Dörgicse) a magasabb rangú kezelőtiszt mellé beosztva, mégis annak felügyelete alá helyezve. A másik a *számadóispán*. Ez csak Göllében volt, amikor a nagy komplexum még együtt volt. 1912-ben, amikor a mai Szentiván is megkapta egy időre ugyan még a göllei tiszt fennhatósága alatt a saját kezelőtisztjét, a számadóispáni állás megszűnt. A számadóispánnak első és legfőbb hivatali kötelessége volt a nagy gazdaság (Gölle és Szentiván) irodai munkájának elvégzése és a munkásfizetések teljesítése. Azonkívül a vezetőtisztnek segítségére volt a külső gazdálkodásban.

Az ispán után a *kasznári* tisztség következett. Ezek voltak a nagy kerületek vezetői.

A kezdő évek gazdálkodásában voltak még *pajtabírák*. Kisebb kerület, illetőleg egy ú. n. praedium vezetésével voltak megbízva. Rangban az ispán alatt állottak. Őszödön, amely Mernyéhez tartozott, *gazda* állott a gazdaság élén. Nem a mai cseléd-sorban levő gazda volt, hanem a tisztikarhoz tartozó, nem tanult, hanem gyakorlati gazda.

Az uradalmi juhászat fejlesztését és a tenyészet nemesítését előmozdító juhosztályozást és a gyapjúminősítést kezdetben a tisztikarnak egy hozzáértő tagja végezte. 1842-ban találjuk a Személyzeti Táblában az erre vonatkozó első feljegyzést. Pohl Károly dörgicsei ispán az uradalom juhnyájainak osztályozásáért 100 forint külön jutalomban részesül. 1844 óta pedig külön *juhászipánja* van az uradalomnak Holics Gyula személyében. Mivel még a 60-as években, sőt utána is a juhászat volt az uradalom egyik jelentősebb üzemága, azért a birtokon működő rendtagok közül találkoztak egyesek, akik a nagy tapasztalatot és külön hozzáértést feltételező juhosztályozást elsajátították. Így Domanek Alajos egészen egyedül végzi a tenyészet irányítását. Szeretettel foglalkozott vele Bertalan Alajos is. A tisztikarból Thury Gyula és Rauss Károly főszámvevőkről tudjuk, hogy rendszeresen végezték az osztályozást. Az utóbbi időben pedig több, mint két évtizede vitéz Kozáry Ferenc felügyelő gondja a sok szakértelmet kívánó irányítás.

Az 1910-es esztendők eleje az uradalmi tisztikar egyes tisztségeinek elnevezésében változásokat hozott. Megszűnt az írnök és ispán elnevezés. 1938-ig az egyes tisztségek neve: *segédtsízt, segédintéző, intéző* (3 fizetési fokozattal) és a multból megmaradt *kasznár*. Változatlan maradt a tiszttartói tisztség is.

A tiszttartói tisztség 1925-ben szűnt meg, amikor okleveles rendtag vette át az üzemi vezetést kormányzóhelyettesi minőségben.

Az 1938-ban történt gyökeres státusrendezéssel a tisztségek elnevezésében is újabb változtatások történtek:

1. *Gyakornok*. Az első próbaesztendei szolgálat eredményes letelével a kormányzó kinevezésre terjeszti fel a rendfőnökhöz. Kinevezése után a gyakornokból *segédtsízt* lesz.

2. *Segédtsízt*. A multhoz képest a tisztikar megnyugvására az a változás történt, hogy minden tiszti-kategória bizonyos számú esztendők szolgálatához lett kötve, és a kikötött esztendők elmúltával az előlépés automatikusan bekövetkezik. Ez az automatikus előlépés már a *segédtsízt* státusban is meg van, s azt az évenkénti fizetésemelés jelenti. A *segédtsízt* státusban eltöltött 5 esztendő után következik a 3. fokozat.

3. *Ellenőr*. Ebben a státusban két osztály van. Az összesen eltöltött 2—2 esztendő után a 3 osztályú *intézőségi* fokozat van soron.

4. *Intéző*. Az *intézői* státus mind a három fokozatában 5—5 esztendő a várakozási idő.

5. *Főintéző*. Súlyosabb természetű kifogás vagy fegyelmi esetén az egyik fokról a másikra történő automatikus átlépés a kifogásolás mérvéhez viszonyítva bünteteskép szünetelhet. *A főintézői fokozatba minden uradalmi tisztt bekerülhet*. A következő fokozat betöltése azonban már a rendfőnöknek sajátos joga, és kiváló érdemeket jutalmaz vele.

6. *Felügyelő*. Egyszerre csak két *felügyelői* állás lehet betöltve.

A tisztikar fizetése készpénzből és a *segédtsízt* fokozattól kezdve naturáliákból is áll. Az 1938-as státusrendezésnél, amely a tisztikar képviselőtének bevonásával történt, az az elgondolás jutott érvényre, hogy a pénz vásárló erejének esetleges hullámzásával a javadalom a naturáliák természetes értékelkedésével egyensúlyban maradjon. A naturáliák a 4. fokozattól (III. o. *intézőtől* kezdve) ugyanazok. Ettől a fokozattól kezdve csak a készpénz-javadalom emelkedik. A naturáliákban a hangsúly az állattartáson van. A mult tapasztalata szerint az állattartáson keresztül értékesülhet a tiszttnek naturáliákban kapott javadalma legjobban. 1938-tól kezdve a legalább 1 k. h. nagyságú házikerten kívül földjárandóság nincs.

A rendelkezésre álló adatok alapján a kusztodiátus tisztikarát az alábbiakban állítottuk össze.

a) *Tisztartók.*

1. *Vehoffer Ignác. 1809-ben.* Éppen csak az átadás idejére maradt piarista szolgálatban. Egy-két adat maradt fenn működéséről. Még 1809. októberében uradalmi szolgálatban volt, amit bizonyít egy 1809. okt. 22-én kelt és sajátkezű írásával ellátott levele, amelynek erejénél fogva uradalmi szolgálatba fogadta Szabó Antalt Várongra gazdának.²⁶ Az 1810-es Status Personalisban Szabó Antal neve szerepel, de Vehoffer Ignácé már nem.

2. *Somogyi István 1810—1811-ig.* Rövid ideig viseli tisztét. Göllében halt meg 1811-ben. A göllei temetőben pihenő hamvai fölé emelt síremlékének feliratát eredetisége miatt közöljük: „1811. Somogyi István nyugszik itt. Noha parancsoló, de mivel ember volt, életórája lefolyt. Az özvegység, az árvaság kedves hölgyét, két magzatját, Annát, Wilhelminát felretentik. Keresik. Ő nincs többé közöttük.”

3. *Molnár Albert. 1811—1828.* 1829-ben már mint „pensionátus” tisztartó nyugdíjával Gölléhez van beosztva. A következő esztendőben a taszári Status Personalisban szerepel a neve. Ebből következtetve Kaposvárott tölti nyugalmi éveit 1840-ben bekövetkezett haláláig. 1841-től kezdve már özvegye szerepel a pensionátusok között.

4. *Dombrády János 1837—1849.* Ugróczy Ferenc kormányzósága idején kilenc évig nem volt az állás betöltve. Ugróczy mellett valószínűleg Némedy János taszári kasznár látta el az ügykört, a nélkül, hogy tisztartói kinevezést kapott volna. Ugróczy hirtelen halála után az új kormányzó, Dornay István mellé Dombrády János személyében tisztartót állítottak. Dombrády nem a tisztikarból került ebbe a főtiszti pozícióba. Dombrády ugyanis Károlyi gróféknál volt ispán, számvevő, sőt a fiskálattal járó dolgokat is ő végezte.²⁷

5. *Jarányi István 1849—1851.* A forradalom szele Dornayval együtt Dombrádyt is elseperte a tisztartói székéből. Helyébe az uradalom legrégebb tisztjét, Jarányi István dörgicsei kasznárt ültették. Jarányi 1809. óta szolgálja az uradalmat. Ebből 20 esztendőn át dörgicsei kasznár. Szinte érthetetlen, hogyan lesz belőle tisztartó! Tudjuk, hogy Töttössyt 1846-ban azért küldte a rend a dörgicsei gazdaságba, hogy ellenőrizze Jarányi gazdálkodását, mert Dörgicse szinte évről-évre veszteséggel zárt. Jarányinak 1851-ben nyomavész az uradalomban.

1851-től 1877-ig az állás ismét üresedésben van. Az igaz, hogy Kemény Pál, a piarista gazdálkodás tizenhárom decennios történetében a legzseniálisabb gazda már 1854-ben Ta-

²⁶ M. Fasc. LVI. 1.

²⁷ K. H. P. II. 193.

száron kasznár, aki már ebben a beosztásában is Dornay jobbkeze. 1866—1876-ig pedig Polák János van Göllében s vitte az ügyeket. Polák idejében nehéz természete, szinte beteges becsvágya miatt aligha lehetett volna egy főtisztii állást világgal betölteni.

Alig került be Polák Gölléből Mernyére (1876.), ahol még csak egy évet húzott ki, a tisztartói állást azonnal betöltötték.

6. *Kemény Pál 1876—1895.* Az uradalom legtehetségebb tisztje. Pályája gyorsan ívelődik fölfelé. 1848-ban lép mint írnök uradalmi szolgálatba. 1852-ben már kerületvezető ispán Ószödön, 1854-ben ugyanazon minőségben Taszár vezetésével bízzák meg, ahol 1860-ban kasznárrá léptették elő. Nevéhez fűződik az uradalmi vetőrendszer modernebb megszervezése. Ő kezdi a gazdaságok gépesítését. Jellemző adat, amit 1872-ben a taszári Személyzeti Táblában bejegyezve találtunk. Egy konvenciósgyalogbérest szerződött *legelőtisztogatásra*. Ki törődött 1872-ben a legelőkkel, amikor még napjainkban is igen sok gazdaság legelője, főleg pedig a közlegelők annyira mostoha sorban vannak. Mint tiszttartó sokat telkesít. Látogatásairól egyik-másik kerületben (Dörgicse, Hetény, Várong) megtaláltuk a feljegyzéseket. Ezek a jegyzőkönyvszerű feljegyzések igazolják, hogy látogatásai alkalmával magas nivójú szakkonferenciát tartott a kerület tisztjeinek. A taszári ménés alapítása is az ő keze munkája. Nem kis érdeme van abban is, hogy Orci a rendnek súlyos kötelezettségei ellenére is az uradalom kezére jutott.

Haláláig aktív maradt. Családot nem alapított, minden idejét, tehetségét és ügyszeretetét maradék nélkül az uradalomnak szentelte. 1895-ben Göllén hunyta le szemét. Sírfelirata egyszerű, mint maga is volt: „Kemény Pál 1827—1895.” Egyszerű sírfeliratánál azonban beszédesebbek alkotásai. Emléke elmúlásának közel félszázada ellenére is elevenen él az uradalomban.²⁸

7. *Árva Ferenc 1896—1912.* 1878-ban Horn Ferenc taszári ispán mellett kezdte meg uradalmi pályáját mint írnök. 1884-ben Dörgicsén ellenőr, 1886-ban pedig ugyanott Hertelendy kasznár mellett ispán. 1888-ban göllei számadó ispán, 1889-ben Ószödön van ugyancsak mint ispán. Itt éri a rend kitüntető figyelme, hogy idősebb pályatársait megelőzve tiszttartóvá neveztetett ki. Árva Pál pedantériájával, rendszeretével és lelkiismeretes gondosságával nyerte meg feletteseinek bizalmát. Nem volt sem alkotó, sem szervező tehetség, de maga volt a pontos megbízhatóság. 1912-ben kényszerből megy önként nyugdíjba, mert leányát az uradalomban szolgáló Eöry Géza vette feleségül.

²⁸ Taszáron Palota ménespusztáról Ny felé kiinduló széles, csikóhajtó csapás az ő nevét viseli.

Az uradalmi szabályok értelmében összeférhetetlenség esete állott be. Több mint két évtizeden keresztül élvezte nyugalalmát.

8. *Babochay Andor 1912—1925.* Az utolsó világi tisztartó. 1890-ben lépett uradalmi szolgálatba. 1895-ben Orcinak első ispánja 1912-ig. Orci Bertalan kormányzónak annyira szívéhez nőtt, szinte az volt a látszat, mintha az ősi kerületek mellőzésével, ebből akarna mintagazdaságot csinálni. Ennek a munkának keresztülvitelével bízta meg az oldala mellett szolgálatot teljesítő Babochay Andort. Babochay Orcit felvirágoztatta. Szimentáli tehenészetével és mangalica sertésenyészetével hamarosan jóhíre lesz a gazdaságnak. Orciban elért eredményeinek jutalmazásául megkapta 1912-ben a megürült tisztartói állást, megelőzve nálánál öt rangidősebb tisztársát. Éppen ezen körülmény miatt eleinte elég sok nehézséggel járt működése. Keménykezű, fegyelemtartó tisztartó volt. Azonban a pontos számításokkal dolgozó, ütemesebb, modern haladás iránt nem volt érzéke. Főerőssége fejlett kereskedelmi ügyességében volt. 1925-ben korán fellépett súlyos szívbaja miatt nyugalomba kényszerült. 1926. januárjában halt meg.

1925 óta a tisztartói álláshoz kötött munkakört az okleveles gazda rendtagok töltik be.

β) *Kezelő tisztek.*

A tisztikarnak az egyes kerületek szerint és alább következő összeállítás az 1810—1827 közötti években hézagossá. Amint fentebb hivatkoztunk is már az 1810—1827-ig kiadott Személyzeti Táblákban csak a *districtus* és a *tisztség* van bejegyezve. A személy nevét, akivel a tisztséget betöltötték, érthetetlenül mellőzték. 1828-tól napjainkig azonban teljesen pontos a lista rendje.

Egy másik megjegyzésünk a listához, hogy csak azokat a tiszteket vettük fel, akik legalább kerületvezetésig eljutottak. Akik mint irnokok vagy segéd tisztek távoztak az uradalomból, nem kerültek bele a sorrendbe.

Mivel voltak a tisztikarnak olyan tagjai is, akik a külső gazdálkodásban nem vettek részt, mert a központi hivatalban dolgoztak, azokról a központi hivatalt ismertető sorainkban emlékezünk meg.

Arra a külterjes gazdálkodásra, amelyben a kusztodiátus a házi kezelésbe vétel idejében volt, egészen tekintélyes számú tisztikar esett. Érténé az ember, ha valami komolyabb és állandó utánjárást igénylő üzemágak lettek volna. Ami szántó házi kezelésben volt, azt a jobbágyok művelték, mert az uradalomnak sem arra való cselédje, sem szükséges felszerelése

nem volt. Az állattenyésztés sem megy túl a néhány ezer darab hazai birkán s a három konda rideg sertésen. Minek oda a kormányzón kívül még 11 tisztirangban fizetett egyén, amikor az uradalmi cselédeknek 50% hajdú és kerülő, tehát felügyelő cseléd?

Az 1810-re megjelent első Status Personalis szerint a piaristák első tisztikara a következő testület volt:

Egy tiszttartó, egy számtartó, két kasznár, két ispán és egy gyakornok. Ezek az iskolázott tisztek. Van két gyakorlati ember, a két pajtabíró és két gazda. Az utóbbi négy alkalmazott is tiszti létszámba ment. Összesen tehát 11-en voltak a tisztikarban.

Négy évtized multán a tisztikar a következő formán alakult ki:

Két kasznár, öt ispán, egy juhászipán, négy ellenőr, két írász, egy gyakornok és egy fővadász. Összesen 16 tagból állott a tanult tisztikar.

Ami az 1848-as tisztikar összeállításában azonnal szembe-tűnő, hogy a hét kerület mindegyikében legalább ketten vannak. Amint a birtokvezetés és ellenőrzésről írott fejezeteinkben olvasni fogjuk, a rendi központban igen tisztult és józan gondolat alakult ki, az ellenőrzés gondolata, ami egyformán vonatkozott a rendi kormányzóra és a tisztikar mindenegyres tagjára.

Ha napjaink tisztikarának létszámát összevetjük az előbb vázolt és közel száz év előtti állapotokkal és figyelemmel vagyunk a mai kidifferenciálódott gazdálkodásra, szinte hajlandók lennénk azt hinni, hogy az 1848-as tiszti instruálás erősebb a mainál. Ne feledjük azonban, hogy a mának gazdatiszti élete nem az egy század előtti bukolikus élet. A mai gazdálkodás tisztje hasonlíthatatlanul többet dolgozik, mert a gazdálkodás is már-már a gyárüzemek gépi hajszája, amelyben idő előtt felörlődik a gépek diktálta tempóban az ember idegélete.

A kusztodiátusnak 1940-es tisztikara a következőkből állott:

Három okleveles rendtag gazda (jószággormányzó, kormányzóhelyettes és főszámvevő). A többi és alább felsorolándók mindannyian világi emberek. Mégpedig egy jószágfelügyelő, két főintéző, nyolc intéző, egy számvevő, egy könyvelő, két segédtsiszt és egy erdőmérnök, végül egy nem okleveles irodatiszt. A kusztodiátus adminisztrációját 21-en végzik, akik közül 20 főiskolát végzett szakember.

A kusztodiátusnak kerekszámában 10.900 kat. holdját véve alapul egy okleveles gazdára 605'55 kat. hold esik. Hazai viszonyaink között ez az arány igen jónak minősíthető.

Ezek után közöljük az alábbi táblázatos kimutatásban a 12 kerület vezető tisztjeinek sorát, ahogy azt a rendelkezésre álló anyagból összeállítani módunkban volt.

Kerületvezető tisztek.

Dobsza	Dörgicse	Fonó
1. Somogyi Imre 1809—28.	1. Hajas János 1809.	1. Hertelendy István 1865—1866.
2. Péchy Ferenc 1828—1837.	2. Kovács Pál 1828.	2. Csík József 1866—67.
3. Csolich Gáspár 1837—38.	3. Jarányi István 1828—1848.	3. Szép Ödön 1867—1876.
4. Gróf György 1838—1840.	4. Illés Antal 1848—1851.	4. Klepeisz István 1882—1904.
5. Hegedüs Imre 1840—1857.	5. Czuppon Péter 1851—1857.	5. Rosos József 1907—1911.
6. Horn Ferenc 1857—1873.	6. Jarányi Sándor 1857—1866.	6. Eöry Géza 1911—1914.
7. Thury Gyula 1873—1878.	7. Hertelendy István 1866—1900.	7. Sági Károly 1914—1924.
8. Vadász Gábor 1878—1882.	8. Zwicker Béla 1900—1919.	8. Spórer Tivadar 1924—
9. Zemanek Károly 1882—1908.	9. Spórer Tivadar 1919—1920.	
10. Hayden József 1908—1927.	10. Geiszler József 1920—1927.	
11. Misota József 1927—1934.	11. Sági Károly 1927—1942.	
12. Weigl Rezső 1934—		

Gölle	Hetény	Mernye
1. Molnár Albert 1809.	1. Csolich Gáspár 1830.	1. Lakatos József 1809.
2. Némedy 1828—1835.	2. Kovács István 1830—1835.	2. Molnár József 1828—1838.
3. Harsányi Ferenc 1835—1838.	3. Illés Antal 1835—1837.	3. Némedy József 1838—1845.
4. Adrián Ferenc 1838—1848.	4. Kóbor Antal 1837—1855.	4. Kovács István 1845—1851.
5. Jarányi István 1848—1851.	5. Jeges Ferenc 1855—1872.	5. Holics Gyula 1851—1872.
6. Illés Antal 1851—57.	6. Holics Gyula 1872—1882.	6. Jeges Ferenc 1872—1885.
7. Tiborcz György 1857—1859.	7. Vadász Gábor 1882—1889.	7. Janosek Lajos 1885.
8. Vadász Gábor 1859—1872.	8. Horváth Lajos 1889—1898.	8. Szép Ödön 1885—1903.
9. Békeffy Sándor 1872—1873.	9. Cseh Antal 1898—1926.	9. Hayden József 1908—1909.
10. Horn Ferenc 1873—1876.	10. Rosos József 1926—1937.	10. Kugler Nándor 1909—1911.
11. Zemanek Károly 1876—1882.	11. Ebinger József 1937—1940.	11. Baudiss László 1911—1919.
12. Ruppert József 1882—1912.	12. Podráczky József 1940—	12. Eöry Géza 1919—1920.
13. Fournier Nándor 1912—1913.		13. Müller Dezső 1920—1937.
14. Rosos József 1913—1926.		
15. V. Kozáry Ferenc 1926—		

Orci	Őszöd	Szentiván
1. Babochay Andor 1895—1912.	1. Svath János 1809.	1. Kozáry Ferenc 1912—1920.
2. Klepeisz Jenő 1912—1928.	2. Péchy Ferenc 1829.	2. Spórer Tivadar 1920—1924.
3. Babocsay László 1928—1933.	3. Kováts István 1829—1830.	3. Eöry Géza 1924—1934.
4. Podráczky József 1933—1940.	4. Vajda Vince 1830—1849.	4. Misota József 1934—1938.
5. Szlávik József 1940—	5. Czuppon Péter 1849—1851.	5. Gergely Dezső 1938—1941.
	6. Kemény Pál 1851—1853.	6. Vargha Andor 1941—
	7. Kováts István 1853—1859.	
	8. Tiborcz György 1859—1863.	
	9. Csik József 1863—1866.	
	10. Friedrich Sándor 1866—1872.	
	11. Vadász Gábor 1872—1878.	
	12. Horváth Lajos 1878—1889.	
	13. Árvay Ferenc 1889—1897.	
	14. Németh Mihály 1897—1898.	
	15. Kugler Nándor 1898—1909.	
	16. Baudiss László 1909—1910.	
	17. Fournier Nándor 1910—1912.	
	18. Baaka János 1912—1924.	
	19. Sági Károly 1924—1927.	
	20. Cságoly Pál 1927—1933.	
	21. Babocsay László 1933—	

Taszár	Vadé	Várong
1. Némegy István 1809.	1. Zemanek Károly 1871—1876.	1. Szabó Antal gazda 1809.
2. Jarányi István 1828.	2. Szép Ödön 1876—1885.	2. Szabó István pajtabíró 1828.
3. Somogyi Imre 1829—1835.	3. Jeges Ferenc 1885—1893.	3. Dants Antal pajtabíró 1829—1830.
4. Némegy József 1835—1837.	4. Hayden József 1893—1898.	4. Rigó József pajtabíró 1830—1836.
5. Illés Antal 1837—1848.	5. Baka János 1898—1904.	5. Békeffy Sándor 1877—1882.
6. Adrián Ferenc 1848—1851.	6. Hochreiter Dezső 1904—1906.	6. Holics Gyula 1882—1894.
7. Kováts István 1851—1853.		

Taszár	Vadé	Várong
8. Kemény Pál 1853—1876.	7. Geiszler József 1906—1910.	7. Cseh Antal 1894—1898.
9. Horn Ferenc 1876—1886.	8. Müller Dezső 1910—1920.	8. Trexler Kornél 1898—1904.
10. Trexler Kornél 1886—1898.	9. Kozáry Ferenc 1920—1926.	9. Hayden József 1904—1908.
11. Németh Mihály 1898—1909.	10. Ebinger József 1926—1937.	10. Baka János 1908—1912.
12. Kugler Nándor 1909—1928.	11. Bajcsy Ede 1937—1938.	11. Geiszler József 1912—1920.
13. Klepeisz Jenő 1928—1938.	12. Szlávik József 1938—1940.	12. Eöry Géza 1920—1924.
14. Bajcsy Ede 1938—	13. Cságoly Pál 1940—	13. Cságoly Pál 1924—1927.
		14. Geiszler József 1927—1940.
		15. Ebinger József 1940—

γ) Központi személyzet.

A központot kezdetben maga az adminisztrátor és egy írász jelentette. Ugróczytól kezdve a központi hivatal a kormányzón és esetleg a kormányzót helyettesítő rendtagon és a személyes használatra rendelt írnokon kívül már a központi számtartóval bővült.

Molnár József (1828—1838.) és Némedy József (1839—1845.) számtartók nemcsak az uradalmi számadásokat végezték, hanem vezették a mernyei gazdaságot is. „A mernyei számtartó a gazdaság folytatása végett tartandó gyülekezeten megjelenni köteles lévén, írásba fogja venni minden hétben vagy télen minden két hétben egyszer, mitévő legyen. Mindazonáltal a mernyei districtusban ő fog lenni, aki mindenektől számadózni tartozik és kormányzása alatt lévő Őszödi és Mernyei Gazdáknak tetteikről felelni ugyan azért nem csak csupa számadásra, hanem a gazdaságnak hasznos folytatására is szorgalmasan gondja legyen.”²⁹

A számtartók sorrendje az alábbi:

1. Molnár József 1828—1838.
2. Némedy József 1839—1845. 1849-től kezdve a számvevőséget jóideig rendtagok látják el. Igy:
3. Somhegyi Ferenc 1849.
4. Barbély László 1849—1869.
5. Purgstaller József 1851—1853.
6. Domanek Alajos 1864—1885.

A számvevő rendtagok mellett a következő kiegészítő munkatársakat találjuk:

²⁹ M. Fasc. LIV. 1.: Instructus Oeconomialis Bonorum Custodiatu Alben-
sis. 2. §.

Horváth János 1874. számvevősegéd.

Trexler Kornél 1877. segédszámvevő. — *Domanek Alajos* számvevői tisztjét 1878-ban letette és csak pénztáros maradt. Rendtag hiányában a számvevői tisztet újból világi tisztre bízták.

7. *Trexler Kornél* 1878—1885. számvevő.

8. *Thury Gyula* 1884—1885-ben *Trexler* mellett segédszámvevő.

1885—1897-ig számvevő.

1897—1911-ig főszámvevő. Ezzel a ranggal ő az első.

9. *Rauss Károly* 1889—1897. segédszámvevő.

" " 1897—1911. számvevő.

" " 1911—1930. főszámvevő.

10. *Rosos József* 1911—1914. számvevő.

11. *Eöry Géza* 1914—1919. számvevő.

12. *Horgos János* 1919—1921. számvevő.

13. *Muzsai Endre* 1921—1922. számvevő.

14. *Lugosi László* 1922— számvevő.

1925. óta újra megjelennek a számvevőségen a rendtagok:

15. *Galambos Károly* okl. gazda. 1925—1930-ig számvevő és főpénztáros.

16. *Péntek József* 1930—1934. főszámvevő és főpénztáros.

17. *Green László* 1934—1935. számvevő és főpénztáros. Okl. mezőgazda.

18. *Kolosváry Lajos* 1935—1940. főszámvevő és főpénztáros.

19. *Vass József*. Okl. gazda 1939—1940. számvevő. 1940— főszámvevő és főpénztáros.

Szinger Kornél 1916-ban újra átdolgoztatta az uradalmi számvitelt. Az előállt munkatöbblet egy uradalmi állandó könyvelőt igényelt. Az első uradalmi könyvelő:

1. *Nagy Lajos* 1917—1928.

2. *Podráczy József* 1929—1933. Okl. gazda.

3. *Cságoty Pál* 1933—1940. Okl. gazda.

4. *Rajkai Gyula* 1940—.

A központi hivatalnak formai és a kor igényeit kielégítő megalakítása *Szinger Kornél* jószágkormányzóságához fűződik.

d) Az uradalmi cselédség fejlődése.

Az 1810. esztendőre megjelent első *Status Personalis* szerint az uradalmi cselédek a 13 regálébérlővel együtt összesen 60-an voltak. A regálék bérlőinek az árenda beszolgáltatásán kívül semmiféle egyéb kötelezettségük nem volt, így azok talán éppen csak nyilvántartás okából kerültek be az uradalmi névtárba. E szerint szoros értelemben vett uradalmi cseléd csak 46 volt, mert a kirurgust sem vehetjük cselédszámban. Ebből 21 a hajdú, 4 béres volt, 3 birkás, 5 kanász, 1 gulyás, 2 erdőkerülő, 2 méhész, akik ráérő idejükben szintén erdőkerülők, 2 szőlőpásztor, 1 konyhás kocsis, 2 pintér, 2 kőműves és 1 postás.

Beszédes számok! Az első pillanatra megállapítható, hogy a házi kezelésnek éppen csak nyomai vannak, hiszen az egész birtokon csak 4 béres van. Ha a kusztodiátus történetéből nem tudnánk, a hajdúk domináló számából ki lehetne következtetni, hogy a birtokon a közbiztonság, a határok állandósága dolgában nem mentek a dolgok a kívánt rendben. A hajdúk feladata ugyanis egy-egy birtokon a köz- és vagyonbiztonság megőrzése, a foglalásoknak való ellenállás, a villongások megszüntetése. Az akkori állami közbiztonsági szervezet hiányában a hajdúk az uradalmaknak felfegyverzett őrei. Az *Instructus Oeconomialis* a következőket írja: „Tudva való dolog, hogy az egész uradalomban nem kevés kontroverziák, vagyis határon való villongások vannak. Az is igaz, hogy az Uraságnak minden districtusában elégséges *Hajdú és Erdőkerülő* vagyon... Arra való nézve úgy rendelje a Hajdúkat és Erdőkerülőket, hogy az illetően kérdésben lévő föld éjjel-nappal vigyázat alatt légyen...”³⁰

3. A három juhász mellett egyetlen bojtár sincs. Ez azért van, mert a bojtárt a juhász maga tartja és a bojtárok számának megfelelő a juhász javadalma is. A juhász javadalmának egyik része abból állt, hogy az uraság birkái között nyájanként 20 db.-ot, mint tulajdonát tarthatta. Ez természetesen sok viszsaélésre adott alkalmat. Szinte ellenőrizhetetlen volt, vajjon a juhász betartja-e a számot. Ha a sajátjából hullot egy-egy darab, azt uradalmi hullaként kezelhette és végül ellenőrizhetetlen volt, vajjon a sajátját nem takarmányozza-e jobban az uradalmi állatok hátrányára. Ezt az uradalomra feltétlenül káros szokást Ugróczy Ferenc jószágkormányzó Bolla Márton rendfőnöknek 1828-i birtoklátogatása után megszüntette. Az eddigi juhász *részes birkás* volt, 1828. után azonban csak *száraz birkás* teljesíthetett már szolgálatot. A száraz birkás készpénzért, naturaliakért és bizonyos élelmiszer fejében szolgált.³¹

4. Feltűnik, hogy iparos csak két fajta van: *kádár* és *kőműves*. Mind a kettőből 2—2. Kell a hordó a kilencedes és dézsmaborok számára. A kőműveseknek akad dolga, hiszen az 1804-es összeírás szerint az egy-két majorféleségben (Mernye, Gölle, Taszár és Dörgicse) oly kevés és hasznavehetetlen silány épület volt, hogy megfelelő épületek nélkül házi gazdálkodásról szó sem lehetett.

5. *Tanulságos megállapítások tehetők a cselédkonvenciók körül.* Az alapjavadalom a béres javadalma: 24 frt készpénz, 24 p. m. kétszeres, $\frac{1}{2}$ p. m. borsó, $\frac{1}{2}$ p. m. lencse, 40 font marhahús, 30 font só. — Továbbá 1 hold őszi, 1 hold tavaszi, $\frac{1}{8}$ hold káposztás és $\frac{1}{8}$ hold kenderföld. Azonfelül egy pár sarú, két pár bocskor, két robotos kocsi széna és végül 2 db. marhatartás

³⁰ M. Fasc. LIV. 1. II-ik szakasz XVI. §.

³¹ K. H. P. II. 63—64.

legelőn. Fajárandóság nincs, hanem a kikötött feltételek mellett szabad faizás az uradalmi erdőben.

A javadalom még igényesebb korok kívánalmait is kielégítő fizetés volt. Csak a 24 p. m. kétszeresből származó lisztet keveseljük egy bérescsalád részére. Tudjuk, hogy még ma is a cselédélelmezés egyik legkiadósabb része a kenyér. Ma jóval nagyobb, majdnem mégegyszer annyi a gabonajárandóság, mint akkor volt, mégis egy népes cselédcsaládban éppen csak hogy futja a konvenció. Akkor pedig a cselédcsalád majdnem kivétel nélkül igen népes volt, hiszen a gyermek, a gyermek munkája a biztosíték a cseléd munkaképtelenségének esetére. Feltehető, hogy a piarista gazdálkodás korában is épúgy kaptak a cselédek részes művelésre uradalmi burgonyát, s a kenyérmaghiányt az őszi földjárandóságon termelhető gabonán kívül burgonyával pótolták.

A tavaszi konvenció föld tengeri termelésére volt szánva. Azonban bizonyosra vehető, hogy a mai talajművelő technika korában a mai cselédnek 1 holdján terem legalább annyi, mint akkor két-három holdon.

Az állattartás a piarista gazdálkodásban a cselédkonvenció állandó tétele. Nem lehet eléggé hangsúlyozottan kiemelni, hogy szociális szempontból milyen megbecsülhetetlen előnyöket hordoz magában a cseléddíjazásnak ez a normája. A bérlőgazdálkodás szűkkeblűsége sok gazdaságban megszüntette a cselédség marhatartását és helyette 1—1½—2 liter tejjel pótolta ezt a járandóságot. Igaz, hogy a marhatartással összekötött cselédtartás költségesebb a másiknál. Mert pl. egy akkora gazdaságban, mint a kusztodiátus, amelyben az állandó cselédlétszám megközelíti a 700-at, legalább 1400—1500 db. szarvasmarhára szóló cseléd-istállócsoportokról kell állandóan gondoskodni. Minden épület közvetlenül improduktív befektetés. A gazdaság természetes leelőjét a cselédgulya foglalja le, és a természetes rétek s cselédkonvencióra mennek. A marhatartás nélküli gazdálkodás feletébb csökkenti az üzemi költséget. Azonban uzsorás lelkületre mutat és nemzetgyarapítást veszélyeztető kalmárszellem az, amely sajnálja megadni a puszták apró magyarjainak a cselédélelmezésben talán az egyetlen higiénikus feltételt, az elegendő és egészséges tejet. De nemcsak élelmezés szempontjából fontos a cselédéletben a marhatartás, más szociális előnye is van. A marhatartással állandóan van egy kis forgópénz a cseléd háztartásában, a marhaszaporulat pedig talán az egyetlen feltétele annak, hogy a cseléd öregségére egy szerény kis házat és egy-két hold földet szerezhessen.

A cselédranglistán a *hajdú* mindig megelőzi a bérest, bár konvenció dolgában egyformán állanak. Igaz, hogy a már idézett *Instructus Oeconomialis* nem valami jó véleménnyel van a hajdúknak téli munkája felől, így hát nem is kapnak nagyobb konvenciót. Csak annyiban előzi meg a hajdú a bérest, hogy ruhá-

zatáról az uradalom gondoskodik, mert évenként egy szürdalmány, nadrág és kalpag, továbbá egy pár új csizma járandósága is van.

A *birkásgazda* a cselédség elitje, és az is marad sokáig. Amint fentebb említettük, javadalmozásának nagysága a magatartotta bojtárlétszámtól függött. Az 1810-es Status Personalis közlése szerint a göllei birkásnak 100 forint a készpénze. Naturáliákban kap: 20 p. m. búzát, 50 p. m. kétszerest, 6 p. m. rozst, $\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{2}$ p. m. borsót és lencsét, 200 font húst, 80 font sót, 200 font fejeskáposztát és 3 robotos kocsi szénát. Van ezenkívül 4 hold őszi és 4 hold tavaszi földje. Marhatartása nincs, de van helyette 20—20 részes birkája.

A *kanász számadó* javadalma majdnem megegyezik a birkás gazdáéval. Csakhogy míg a birkásnak nincs semmiféle lábbeli-konvenciója, addig a kanász évenként 10—15 pár bocskort kap. A juhász ugyanis még nyáron sem tapos sarat, a permetező eső elől is menekül nyájával, a kanászt azonban nem tartja vissza semmiféle zord időjárás sem.

Az *iparosok* konvenciója messze túlszárnyalja a közcseléd konvencióját. Készpénzük 80—140 ft között váltakozik. Tiszta búzából 6—10 p. mérőt, kétszeresből 22—40 p. mérőt is kapnak. Földjárandóságuk 2 hold. Van borjárandóságuk. Egyiknek sertés-, a másiknak marhatartása van.

Feltűnő, hogy az egy kategóriába tartozó konvenciók járandósága sem egyforma, mint ma. Ez a későbbiek folyamán is megismétlődik, és nem tudunk elfogadható magyarázatot találni, hogy miféle cél vezette az uradalmat ebben az eljárásában.

1814-ben csak 1-gyel szaporodik még a béresek száma Dörgicsén. Ugyanebben az évben fogadták az *őszödi konvenció*s révését 4 hajóslegénnyel.³²

A következő évtizedben (1820—1830.) valamivel nagyobb az emelkedés. Az 1830-as Status Personalis szerint Mernyén 4, Göllében 3, Dörgicsén pedig 2 a szekeres béresek száma. Húsz év alatt tehát csak 5-tel emelkedik a számuk. Lófogát még mindig csak egy van.

A juhok erős emelkedő irányzata miatt mind több és több juhászra volt szükség. 1830-ban 5 számadó juhászgazda mellett 24 bojtár gondozza már az uradalmi nyáját.

Az eredetileg 5 sertéskonda helyett már csak kettő van Vadén és Dörgicsén 2 számadókanással. A sertések száma a birtok története folyamán állandóan hullámzik. Ennek oka a tömeges elhullásokban keresendő.

Nincs változás a szarvasmarhaállományban sem. 1830-ban is egyetlen gulyás van a hetényi rideg gulya mellett.

A cselédilletményekben az elmúlt 20 esztendő alig hozott

³² M. Fasc. LXVI. 4.

valami kis változást. A készpénz ugyanannyi, mint 1810-ben volt. A 24 p. m. kétszeres helyett, amit csak kenyérsütéshez lehetett használni, most 12 p. m. búzát és 12 p. m. rozsot ad az uradalom.

„A tekintetes Mernye uradalomnak Személyes Állapottya az 1833-ik Esztendőben”³³ egy új cseléd kategóriával bővíti a cselédnévsort. Ez a *gyalogbéres*. Ez a típus lassankint annyira felszaporodik, hogy száma lépést tart a *szekeresbéresek* számával, „*cselédrangban*” a szekeresbéres után következik a listán, de illetmény dolgában nincs a kettő között különbség. Mint a neve is mutatja, gyalogos munkát végez. Azonban, ha az uradalom körülményei kívánják, a szekeresbérest is helyettesítheti. Felsődnántúl nagy latifundiumain vagy cukorgyári gazdaságaiban ez a cseléd típus ismeretlen. Valószínűen azért, mert azok a gazdaságok jóval sűrűbb népességi viszonyok között gazdálkodnak, mint a somogyiak, s így a gazdaság nehezebb gyalogmunkáinak végzésére (pl. kaszálások) olcsóbb az alkalmi férfinapszámos, mint az egész évre leszerződött illetményes cseléd. Egyenlőre még csak öt van belőlük a vadéi gazdaságban, a többi kerületben nincs.

Az 1841. esztendőre közzétett „*Személyes Állapot*” a 10 év előtti viszonyokhoz mérten kerek számban 100-zal több uradalmi cselédet tud felmutatni.³⁴

Mi az oka ennek az ugrásszerű emelkedésnek? Mert maga a gazdálkodás fejlődése nem ad elég magyarázatot rá. Különösen a szekeres és gyalogbéresek sorában feltűnő a szaporodás. A kérdésre a kor politikai és reformtörekvései világítanak rá. Az 1832—36. évi országgyűlésnek az úrbériség eltörléséről szóló és hosszúra nyúlt vitái még nem hozták meg a jobbágyság sorának jobb jövőjét, mert az örökváltság a főrendek tábláján nem ment keresztül.³⁵ Még mindig a Mária Terézia inaugurálta Urbárium szerint igazodik a jobbágysors s vele együtt a nagybirtok sorsa, de lehetetlen volt már az új idők szükségképpen bekövetkező változásainak előszelét meg nem érezni. Érezte ezt a kusztodiátus is és azért iparkodott, hogy amikorra elkövetkezik a nagy változásoknak ideje, és máról-holnapra elmarad a jobbágy robotmunkája, legalább a legszükségesebb személyzettel el legyen látva.

1841-ben már 37-re emelkedett a szekeres-béresek száma, és 33 a gyalogbéres.

A lótartásban azonban szinte érthetetlen módon három évtized múltán is alig történt változás. Pedig a kusztodiátus kereskedelmi szempontból akkor minden piactól távol volt. Kaposvár a múlt század első felében mint felvevő piac nem jött számításba. A birtok múlt század első felének kereske-

³³ M. Fasc. LVI 23.

³⁴ U. o. Fasc. CLVI.

³⁵ Szabó István: A magyar paraszt története. 71. Bpest, 1940.

delmi élete mutatja, hogy még véletlenül sem akadt egyetlen kereskedő sem Kaposvároton, akivel az uradalom üzleti összeköttetésben lett volna. A kusztodiátus legközelebbi piaca Kanizsa és Veszprém. A lófogathiány magyarázza azután azt a körülményt is, hogy a kormányzó még a század közepén túl is egészen nagy üzleteket bonyolít le falusi árendásokkal. Szerződéseiben azonban gondos gonddal ügyel arra, hogy a termények elszállítását áthárítsa a vevőre. Azt a néhány *hosszú fuvart*, amiket akár a pesti, kanizsai vagy veszprémi rendházaknak szállított termények elfuvarozására, vagy esetleg az eladott gyapjúnak Bécsbe történő elszállítására kellett felhasználnia, az urbéri rendelkezések értelmében a jobbágyok adták.

Uradalmi szempontból érdekes leszögezni azt a tényt, hogy amíg a köves és bizonytalanul termő Dörgicsén a majorsági üzem kiterjesztésére törekszenek, addig a jó dobszai kerületet érthetetlenül elhanyagolják. Dörgicsének 1841-ben már 4 szekeres- és 6 gyalogbérese van, Dobszán még egy sincs. Lehet, hogy Dörgicsén a szőlőkultúrában jelentkező gazdasági lehetőségeket honorálták.

A birka az uralkodó csillagzat. Most már 6 birkásszamadó és 38 bojtár van a juhnyájak mellett.

A sertés szomorú dekadenciát mutat, csak Dobszán van egy konda egy számadókanással.

Igen lassú az iparosok fejlődési folyamatának kialakulása. Három évtizeden keresztül kőművesen és kádáron kívül nincs még másfajta iparos. Minden gazdaságban akad egy barkácsoló ember, aki mint *faragó béres* végzi az uradalmi kezdetleges famunkákat. Ami kevés vasmunka akadt, azt elvégezte a falusi kovács is. 1841-ben találkozunk *Dörgicsén az első kerékjártóval*.

*A Tekintetes Mernyei Uradalom Tisztségének 1849-ik évre adott általános Rendszabályok-ban a következőket olvassuk: „Az 1848-ik évi martius 15-ke honunkban egy új korszakot idézett elő, egy olly korszakot, melyben éltünk s társadalmi viszonyaink minden legcsekélyebb részletei, ennél fogva még a mezei gazdálkodás is új iránt nyert; eddig pazar kézzel rendelkezhetett a gazdatiszt a bizonyos s előre kiszámított urbéri napszámokkal s az idő viszontagságait leszámítva aggodalom nélkül működhetett gazdasági körében fáradalmi dús eredményének nyugodtan nézvéen elébe; most azonban, midőn e hatalmas eszköz kezéből ki van véve s egyedül majorsági erőre szorítva, a hű és lelkes gazdatisztet nehéz aggodalom tölti el, ha meggondolja, hogy ezrekre menő károkat okozhat uraságának, ha a majorság erejét csak egyszer is akár tudatlanságból rosszul, akár gondatlanságból nem annak idején és módja szerint alkalmazza.”*³⁶

Ezzel az aggodalommal és felelősségének teljes tudatában

³⁶ M. Fasc. CLVI. Az 1849-i „Személyes Állapot” melléklete.

szól az uradalom tisztjeihez Purgstaller József, az 1848-as rendfőnök-kormányzó. 1848 a magyar társadalmi élet valamennyi vonatkozására kiható és mélységes változásokat hozott, de kihatásait legérzékenyebben a földbirtokon érezte. Dózsa György megmozdulásától minden úrbéri rendezésnek, minden reformországgyűlésnek a jobbágykérdéssel párhuzamosan a föld minden mozgalom alfája és omegája. Most is ezt éri a radikális változás és vele együtt a birtokososztályt.

És talán nem is a gyökeres változás volt a baj, mint inkább az, hogy a változások a birtokososztály számottevő részét készületlenül érték. Mert amelyik földbirtokos nem törekedett birtokán rendszeres majorságos gazdálkodásra és csak a jobbágyszolgáltatmányokra támaszkodott, ott a márciusi változások kínos meglepetéseket okoztak. Eddig a jobbágy nyújtotta a munkát, az instrukciót, pótolta a tőkét, viselte az adózást, most mindez egy csapásra a birtokos terhe lett. Nincs tőke, nincs felszerelés, nincs munkaszervezet. Mindezen hiányok nyomában csak egy jöhet, *a magyar közép- és nagybirtok már korábban megindult eladósodási iolyamatának betetőzése.*

A kusztodiátust a négy évtizedes tudatos piaristagazdálkodás súlyosabb megrázkodtatás nélkül átmentette az új idők új körülményei közé, mert a változások nem érték készületlenül. Új gazdálkodásában már megszervezett munkaerőre támaszkodik. Gazdálkodási határaihoz mért majorépítésekkel kb. elkészült. Felszerelése *akkor* irigylésreméltó: 60 felszerelt ökorígas-fogat és 6 felszerelt lóiga. Állatinstrukciója a korabeli parádés haszonállatban, a birkában, mennyiségileg is, minőségileg is elsőrendű. Adósságmentes. Megvan tehát az alap, amelyre tovább építve a majorságos gazdálkodás további fejlesztése zökkenés nélkül mehet.

Az 1850-es Személyzeti Tábla adatai mindennél világosabban beszélnek. A szekeresbéresek száma: 60. A gyalogbéreseké: 54. A juhászatnak domináló szerep jut a gazdálkodásban; a juhászok száma: 44. Lassan megindul a fuvarszükséglet miatt a kocsislétszám emelkedése is. 1850-ben még csak 6 kocsis van az egész kusztodiátusban. Számadó kanász most is az egyetlen dobszai. Még csak 5 iparos van, de vasmunkás még nincs közöttük.

Az 1860-ban kiadott „Uradalmi Személyes Tábla” adatai fokozatos cselédszaporulatról számolnak be. A szekeresbéresek száma: 73, a gyalogbéreseké: 65. Emelkedik a kocsis-létszám, 1860-ban már 16 kocsis van. A juhászok száma elérte az 50-et.

Az első uradalmi kováccsal 1852-ben találkozunk Merényén. 1860-ban már három szegődményes kovács dolgozik a gazdaságoknak, mégpedig egy-egy Dobszán, Dörgicsén és Hétyényben.

Vadén egy új nevű és a többitől elütő, más természetű javadalmozással bíró cselédtípus jelentkezik, a *szárazbéres.*

Javadalmazásában hiányzik a készpénz és a gabonailletmény. Mindegyiknek van két darab lótartása és azután a szokásos 1 db. tehén és 2 db. sertéstartás. Földjük azonban jóval több a rendes szegődményesek földjárandóságánál. Mindegyiknek van 2 hold őszi és 2 hold tavaszi szántója, azonkívül 2 hold rétje. Ez a típus sem nem cseléd, sem nem árendás, hanem a kettő között álló. Saját javára műveli a kapott ingatlanokat, az azonfelül megmaradt idejével és fogaterejével azonban az uraság rendelkezik.

Gazdaságtörténeti szempontból értékes adat a *pajtaőr és cséplőgéppőr* bejegyzés a taszári cselédlistán. Ugyancsak Taszáron találjuk a *gép-kocsis* bejegyzést. Nem véletlen, hogy ebben az időben már a jövő nagystílű tisztartója, Kemény Pál Taszár kezelő-tisztje.

A befejezett félszázados gazdálkodás ideje alatt a cseléd-konvenció alig változott. A készpénzfizetés *új pénz* néven kerül bejegyzésre. A készpénzjavadalom az egy kategóriába tartozó cselédeknek nem egyforma. Úgylátszik, szolgálati időt vagy más érdemet jutalmaznak a különbözettel. A közcseléd szokásos évi készpénze: 16.80 frt. Az ú. n. *fertály-pénz* tehát 4.20 frt. Akad 25.20 frt-os közcseléd is. A számadójuhászé 42 frt, a közjuhászé 23.10 frt. A csőszé, erdőse 31.50 frt. A számadóknak és kocsisoknak 1—4 akóig terjedő borjárandóságuk is van.

1860-ban a közcseléd konvenciója: 10 p. m. búza, 20 p. m. rozs, 40 font só, 1 db. tehén- és 2 db. sertéstartás. Az őszi konvenció föld a gabonajárandóság emelkedése miatt elmaradt. Illetményföldjárandósága: 1 hold tavaszi föld, $\frac{1}{8}$ hold káposztás. $\frac{1}{8}$ hold kenderföld és 1 hold rét. A készpénz a fentemlített 16—80 frt. Magától értetődik a természetbeni lakás. Tüzelőjüket még mindig faizással nyerik.

A *faizás uradalomszerete 1865-ben szűnt meg*. Az 1866-ra kiadott személyzeti Tábla szerint már minden uradalmi cseléd tűzifajárandóságban részesült. A cselédség fajárandósága $1\frac{1}{2}$ —2 öl között változott.

1869-ben jelenik meg az első *lovász* Taszáron. A *taszári ménés kezdete* (Kemény Pál).

Az *1870-es Személyzeti Tábla* szerint következő az uradalmi cselédség létszáma: szekeresbéres: 95, gyalogosbéres 89, kisbéres 13, ostorosbéres 2, kocsis 25, juhász 58 vincellér 4, gulyás 2, számadókanász 1, iparos 16. Ezekon felül vannak természetesen az ú. n. parancsoló cselédek, a csőszök, éjjeli örök stb.

A szekeres- és gyalogbéresek száma ugrásszerűen emelkedik. A gyalogbéresek száma lépést tart a szekeresbéresek számával. A béres fogalmi köre tágul. Eddig csak szekeres- és gyalogbéresről tudunk. 1870-ben bevonul a *kisbéres* és az *ostorosbéres* alakja. Az első gyalogbéres jellegű munkabeosztással bír, az ostorosbéres pedig az *öregbéres* (ma első béres) felügyelete mellett a szekeresbéresek közé beosztva igásállatokkal dolgo-

zik. A mai cselédkonvenció-kategóriákra gondolva a kisbéres a mai háromnegyedes, az ostorosbéres pedig a félkonvenció cseléd előfutárja. Javadalmazásukban lényeges a különbség:

Javadalom	Egység	Béres	Kisbéres	Ost. béres
Kézpénzjárandóság ...	frt	16	12	8
Fajárandóság	öl	1½	1½	¾
Búza	p. m.	10	8	5
Rozs	p. m.	20	16	10
Só	font	40	40	20
Tehéntartás	db	1	1	—
Sertéstartás	db	2	2	—
Búzaszalma	szekér	½	½	¼
Tav. föld	hold	1	1	½
Káposztásföld	hold	1/8	1/8	—
Kenderföld	hold	1/8	1/8	—
Rét	hold	½	½	¼

A *tisztikocsis csak 1870. óta konvenció cseléd*. Eddig a tisztí javadalomba volt beszámítva a kocsis és a lovak tartási díja. A lovak a tisztnek sajátjai voltak, azokat szabadon adta-vette. Ezt a visszásságot, ami bizonyára nem egyszer az uradalom kárára és a tisztí tekintély és tisztesség rovására lehetett (üzérkedés!), megszüntette az az intézkedés, hogy a jövőben az uradalom adja a tisztnek a kocsist és a fogatot is.

1870-ben a Taszárhoz tartozó Fonóban nagy jelentőségű változások történtek. Az ú. n. Büssüi-árkon álló *vizesmalom átalakult gőzmalommá*. Az első gőzmolnár Pillik István. Szerződése hasonló a főmolnárok szokásos szerződéséhez. Javadalmának lényege a vámgabonában való 0/0-os részesedés. Szabad lakása van, 6 öl hasábfája, ½ hold rétje, 1/8 hold káposztás- és 1/8 hold kenderföldje.

Ugyancsak 1870-ben kezdi meg üzemét a mai gyárüzemre emlékeztető fonói gépjavitó-műhelynek szerény őse Ivanits Antal gépész vezetésével. Ivanits munkáját nagyon értékeli az uradalom, mert javadalma cca 20—25/0-al magasabb, mint Szép Odön fonai ispáné.

Az 1879/80-as Személyzeti Tábla már 434 állandó uradalmi cselédéről közöl adatokat.³⁷ Egyre szaporodik a béresek száma. Feltűnően kiugrott a kocsisoké. Szamadó kanász már 6 van, megvan a 6 mangalicatenyészlet. Szaporodik a tinóállomány, a gulyások száma 5. A juhászat fejlődésében megtorpan, a juhászok száma 58-ról visszaesik 53-ra. Vincellér is 9 van már. A dobszai örhegyi, az őszödi balatonparti és a mernyei belső szőlők kivételével az összes szőlők betelepítve. *1873 óta már Pántlikának is van vincellérje.*

³⁷ M. Fasc. CLVII.

Intenzív az ipari fejlődés. A 10 év előtti szerény kezdetből Ivanits eleven üzemet teremtett. Ő már *főgépész* és 1880-ban a következő számú szakmunkás felett rendelkezik: 2 *al-gépész*, 7 *fűtő* és *gépvezető*.

1870-ben kapta meg a *fonai gőzmalom is első szakszerű berendezését.*

Az 1880-as esztendő 434 *cselédjének munkaköri beosztása a következő:*

1. Hajdú	13	8. Birkás, bojtár	53	16. Csósz	7
2. Kocsis	40	9. Kanász, „	6	17. Vincellér	9
3. Felügyelőbéres	1	10. Gulyás	5	18. Iparos	30
4. Szekeres- „	114	11. Erdőőr	5	19. Téglás	4
5. Gyalog- „	120	12. Csósz és erdőőr	3	20. Méhész	3
6. Kis- „	7	13. Méhész és „	2	21. Körerdész	2
7. Ostoros- „	2	14. Pajtaőr	1	22. Csikós	2
		15. Csordás	5		

A gyalogbéresek száma elkerülte a szekeresbéresek számát. A *gulyás* az uradalmi állatok gondozója és őrzője, a *csordás* a cselédek marhájának őrzője a nyári legeltetés alatt. Tekintélyes az iparosok száma. Fejlődik a taszári ménés.

A következő évtized multával valamivel több, mint 170/0-os az uradalmi cselédség szaporodása. Az 1890/91. *Személyzeti Tábla adatai szerint már 508 az éves uradalmi szegődményesek száma.* És ha ehhez még hozzászámítjuk a szintén egész éven át szolgálatot teljesítő, csak a Személyzeti Táblában külön név alatt nem szereplő 2 kanászbojtárt, 7 gulyás- és 1 csikósbojtárt, akkor az állandó cselédség száma 518.

Az 1890/91-ben leszerződött uradalmi cselédség munkaköri megoszlása alább következik:

1. Hajdú, gazda, magtáros	24	12. Tisztartói tehenes	1
2. Felügyelő-béres	1	13. Csósz	9
3. Kocsis	52	14. Körerdész	1
4. Szekeres-béres	134	15. Erdőőr	11
5. Gyalog- „	127	16. Méhész	1
6. Kis- „	1	17. Vincellér	9
7. Ostoros-	2	18. Iparos	32
8. Juhász	55	19. Téglás	7
9. Kanász	12	20. Pajtaőr	3
10. Gulyás	5	21. Csikós	1
11. Cselédpásztor	17	22. Révész	3

Instrukció és üzemfejlődés szempontjából jelentős gyarapodás a 12 kocsis és a 20 szekeresbéres az előző évtizedhez mérten. Ez a gyarapodás ugyanis nemcsak ennek a 32 cselédnek tartási díját jelenti, hanem jelenti a 24 db. igásló- és a 80 db.

igásökörtöbbletet a hozzájuk tartozó felszereléssel együtt. A juhászok száma az előző évtizedhez mérten nem esik, hanem 2-vel szaporodik. A kisbéres és ostorosbéres száma leesett.

Örvendetes, és a gazdálkodás intenzívebb voltát jelzi a parancsoló és ellenőrző cselédek számbeli gyarapodása. Az 1880-as évi 13 hajdúval már 24 hajdú, gazda és magtáros áll szemben. A csőszök száma 7-ről 9-re emelkedett. Több az erdőőr is. Az ellenőrző emberek számbeli gyarapodása több és állandóbban foglalkoztatott munkástömegre enged következtetni. Ahol több a munkás, ott emelkedik a munkateljesítmény, végeredményben intenzívebb a gazdálkodás.

Nem lesz érdektelen ideiktatni, hogy azokban az időkben, amikor a Nagy-Magyarország ezeréves fennállásának ünnepére készült, a hosszantartó békés viszonyok mellett hazánknak gazdasági aranykorában mennyit tudott már az a szerény kezdettel megindult piarista kusztodiátus tisztán csak személyes kiadásokra fordítani egyetlen esztendőben. Az adatok csak az *állandó jellegű fizetéseket és juttatásokat* sorolják fel, és nincsenek ide-sorozva pl. az időszaki munkások és napszámosok után fizetett tekintélyes összegek.

Készpénzkiadás: 26.190'48 frt. — *Naturáliák:* 2194 q búza, 4152'58 q rozs, 153'08 q árpa, 110'96 q zab, 420'52 q szemes tengeri és 42'22 hl bor. — Marhatartásengedélyt 541 db. cselédtehénre és 248 db. növendékmarhára adott az uradalom. A tisztek marhái uradalmi benntartáson vannak. A legelő 3400 db. különféle korú sertés számára volt biztosítva. Ehhez járult még 72 q szalastakarmány, 1429'5 q tav. szalma és 194 q burgonya, végül 194 q konyhasó. Az illetményföld 426'56 kat. hold szántót és 95'71 kat. hold rétet vett igénybe.

A század utolsó évtizedének utolsó esztendeje az 1890-es 508 cselédes gazdasági állapothoz viszonyítva 559 cseléddel 51 főnyi többletet jelent. A volt területhez mérten csak 9 volna a szaporulat, mert az 51 többletből 42 az *időközben vett Orcira esik*.

Még a XIX. század utolsó évtizedében is fordulnak elő esetek, hogy az ugyanazon kategóriába tartozó szegődményeseknél javadalmi eltérések mutatkoznak. Különösen áll az eset az iparoskonvenciókra. Ha ebben a különbségtételben valami morális értékű fogás volt, pl. rátermettséget, nagyobb szaktudást vagy több munkateljesítést akartak ezzel jutalmazni, érthető ez az eljárás. Minden ellenkező esetben széthúzásnak, ellen nem őrizhető időlopásnak és kedvevesztésnek lehet az oka a többi kevésbé dotáltaknál, ami végeredményben az uradalom kárára mehetett.

Nem arányos az ú. n. parancsoló emberek javadalmazása a közcseléd konvenciójához viszonyítva. Az a hajdú vagy gazda a munkáscsoportok élén tulajdonkép magát az uraságot kép-

viseli és helyettesíti. Rövidlátó az a politika, amely nem jutalmazza ezt a munkát, amely talán százak munkateljesítményének ellenőrzésére van hivatva. Egy hajdúnak munkája ugyanis nincs honorálva évi 24 frt készpénz-, 2 m³ fa- és 500 □-öl földtöbblettel. Nem ismeri az egyszerű ember gondolkodását az, aki nem tudja, hogy az ő szemében a tekintély hordozója a nagyobb javadalom. S az a fentebb említett kis többlet az ő szemében sem elegendő ahhoz, hogy biztosítsa annak a parancsoló embernek járó tekintélyt, ami nélkül sem parancsot közölni, sem munkateljesítményt bekövetelni nem lehet.

A századforduló táján a cselédjavadalom rendezése megakadt. Országos érvényességű rendezése nem történt meg. Így a cselédség intézményes rendelkezés hiányában ki volt szolgáltatva az uraság kénye-kedvének. A század végén sok magyar közép- és nagybirtok annyira eladósodott, hogy egy tekintélyes része akár tulajdonjogilag, akár bérlet formájában nem kívánatos elemek kezére jutott. Ezeken a birtokokon azután igazán szomorú lett a cseléd sorsa. Nem csoda, ha lelkük visszasírta a jobbágyvilág elvesztett paradicsomát!

A XX. század elmúlt négy évtizede már nem mutat olyan hirtelen emelkedést a cselédlétszám szaporodásában.

1920/21-ben a világháború és kommunizmus súlyos megpróbáltatása után 661 a cselédek száma. Egy évtized alig hoz változást, mert 1929/30-ban csak 8-cal emelkedik a létszám 669-re, amely szám az 1939/40. gazdasági esztendőben 693-ban kulminál. *Századunk négy évtizede a gazdaságok gépesítésének kora.* A négy gőzekegarnitúra, a traktorok munkája megállította az igaerő szaporítását s vele a szekeresbéresek számbeli gyarapodását. Az intenzívebb termeléssel járó uradalmi import-export nagyon felemelkedett, azért kellett az igáslófogatok számát emelni. Ebbe az emelésbe pedig az 1913-ban megépített gőzüzemű mezőgazdasági kisvasút szólt bele, amely az uradalmi szántóterület kb. 40%-ának, az egész uradalom szárazföldi területének pedig 30%-ának forgalmát bonyolítja le.

A kusztodiátusnak 1939/40. évi, tehát mostani cselédkörülmenyei érdekes bepillantást engednek a gazdaság üzemi differenciáltságába, megszervezésébe és a gazdaság intenzivitásába. Ismerve a gazdaságok szántóföldi területi kihasználását, az állattartás mennyiségét és minőségét, a termelés megszervezését, a cselédviszonyokat gazdaszemmell nézve előttünk az egész gazdálkodás értéke és értékfokozata.

A kusztodiátusnak 1940-ben összes állandó alkalmazottja 715 volt. Ebből a tisztii létszámra 20 esik, 2 pedig uradalmi tanító. Az éves szegődményes cselédségre tehát 693 személy jut. A cselédség megoszlása a következő:

1. Parancsoló ember (gazda, hajdú, magtáros, mezőőr és csósz)	36
2. Iparos:	
a) A 12 kerületben	60
b) A gépműhelyben	11
c) Gőzekéknél	11
d) A kisvasútnál	3
	Összesen ..
3. Kocsis:	85
a) <i>Tisztikocsis</i>	13
b) Igás és 2 tejes	123
	Összesen ..
4. Szekeresbéres	164
5. Gyalogbéres	75
6. Juhász	30
7. Tehenészetekben	29
8. Számadó- és hízalókanász	19
9. Göbolyös	11
10. Gulyás	10
11. Erdőőr	10
12. Vincellér	9
13. A két ménesen	7
14. Méhész	1
15. Különfélék: cselédkanász, cselédcsordás, tisztí tehenes, téglás, pásztor, pajtaőr, éjjeli őr, postás, mindenes	71
	<u>Összesen: 693</u>

A kocsisok száma közeljár a szekeresbéresek számához. A gyalogbéresek száma lecsökkent. Az uradalom évi cca 600 db. göbolyhízalásához mérten feltűnően kevés a 11 göbolyös. Oka, hogy egy-két helyen a göbolyösök munkáját gyalogbéresek végzik. A juhászok száma oda csökkent le, ahol 110 évvel ezelőtt volt. Erős személyzeti instrukciót igényel a 6 tehenészet. A taszári ménesen 5-en vannak. A szentmiklósi hidegvérű ménesen a leválasztott csikók felnevelése folyik csupán, azért van 2 csikós. Az ápolásban és takarmányozásban a két csikós-nak gyalogbéresek vannak segítségükre.

Szembeötlő az iparosok nagy létszáma. A négy garnitúra gőzekét kiszolgáló 11 személy kevés. Oka, hogy az egyes kerületekben megvannak a begyakorolt ekevezetők és vizsgázott fűtők, akik a gyalogbéresek sorából kerülnek ki. A gőzekék műszaki személyzete a szántási évad végeztével gépeikkel együtt bekerül a fonai gépműhelybe, s így a gépműhely az esztendő egyik felében megkétszerezett létszámmal dolgozik. A negyedik gőzeke gépésze a munkaidőre a gépműhelyből megy a gépre.

Az iparosok — akik az egész uradalmi cselédszemélyzet 12 $\frac{1}{2}$ %-át adják — munkaköri beosztása a következő:

a) A 12 kerületben van 10 gépészkovács, 2 kovács, 2 kovácsinas, 2 motorkezelő, 4 fűtő, 11 bognár, 7 faragó, 2 kádár, 12 kűműves, 1 szijgyártó, 3 molnár, 2 malomfűtő, 1 mázsamester és 1 kertész. Összesen: 60.

b) A gépműhelyiek: 1 főgépész, 1 művezető, 1 vasesztergályos, 4 lakatos, 1 gépészkovács, 1 kovács, 1 lakatosinas és 1 asztalos. Összesen: 11.

c) A gőzekék személyzete: 3 gépész, 4 fűtő, 4 ekevezető. Összesen: 11.

d) A kisvasútnál: 1 mozdonyvezető, 1 fűtő és egy pályaszakmunkás. Összesen: 3.

Amikor az uradalmi személyzetet illető mondanivalónkkal végeztünk, befejezésül szükségesnek tartom még az alábbiak elmondását. Az 1920-ban kezdődő és a következő években lefolytatott földbirtokreform eljárás 715 k. h. 607 □-ötlet kapcsolt le a kuztodiátusból. Tehát jóval többet, mint amennyit ma Mernye minden talpalatnyi területével képvisel (571 k. h. 289 □-öl) és megközelítően annyit, amekkora a mai Fonó (778 k. hold 588 □-öl). És az igénybe vett területekből kerek számban 613 k. h. az uradalomnak legjobb szántóiból hasított ki. *Az uradalom ennek az érzékeny veszteségnek ellenére egyetlen cselédjét sem bocsátotta el.* Ezzel a nemes gesztussal adózott a szociális gondolatnak. A vezetőség lelkében pedig már ébredhetett a gondolat, amely a kuztodiátusnak következő két évtizedében a haladásnak és az intenzív gazdálkodásnak egészen kivételes példáját produkálta!

A cselédkérdéssel és tisztartással kapcsolatban szükség-szerűen merül fel a kérdés, megüti-e a nagybirtok azt a mértéket, amelyet a szociális gondolat nevében joggal elvárunk tőle. Mennyiben áll egy nagybirtok a közösség szolgálatában s milyen mértékben sikerül neki a szociális nyomor levezetésében közreműködni?

Ezekre a kérdésekre bátrak leszünk a *Kat. Szemle* 1938. novemberi számában megjelent tanulmányunkból (*Az egyházi birtok kulturális és szociális teljesítménye*) a kuztodiátusra vonatkozó néhány adatunkat átvenni. Az adatok az 1937/38. gazd. esztendőből valók, amikor alacsony gabona- és állatárakkal kellett számolnunk, igaz a munkabérek is hasonlíthatatlanul kisebbek voltak a mainál.

Az említett évben a közcseléd évi jövedelme 970 P volt. Ez az összeg 300 munkanapra vonatkoztatva napi 3.23 P, az évnek mind a 365 napjára vonatkoztatva pedig napi 2.65 P bevételt jelentett a cseléd részére.

Ugyanazon esztendőben az állandó alkalmazottak — a tisztetek és éves-szegődményesek — javadalmazására könyvszerű pontossággal kimutatva 493.800 P-t fordított a kuztodiátus. Napszámokra, arató- és cséplőmunkásoknak, részesművelőknek, fakitermelőknek és időszakai munkásoknak készpénz és termé-

szetbeni járandósága 274.820 P-re rúgott. Ha az említett két összeghez még hozzáadjuk az uradalmi építkezéseknél felhasznált kőműves-, ács-, asztalos-, cserepes-, bádogos- stb. vállalkozók és munkások munkabérét, akkor a *kusztodiátus az 1937/38. gazd. évre munkabér címén kereken 800.000 P-öt fizetett ki.*

A művelés alatt állott 10.840 kat. holdnyi szántó egy holdja kerek számban 67 P munkabért juttatott munkáskezekbe. Az országos statisztika szerint abban az időben egy kat. holdra eső évi munkabér 51 P volt, így a kusztodiátus a jelzett évben az országos átlagnál 16 P-vel több munkabért biztosított a dolgozók számára.

Mivel a rend megélhetésének és intézményei fennmaradásának legfőbb biztosítéka (kb. 65%-ban) a kusztodiátusból befolyó jövedelem, azért a rend karitatív és jótékonyág címén elkönyvelt kiadásai az említett arányban ugyancsak a kusztodiátust terhelik. Az 1936/37. évben a rendnek karitatív jellegű kiadásai pontosan 121.481 P-t mutattak.

Itt a számok beszélnek és felmentenek bennünket, hogy mi bizonyítsuk, vajjon a kusztodiátus gazdálkodása kieri-e korunk szociális követelményeit.

Az utolsó békeesztendőben (1939. ápr. 1.—1940. márc. 31-ig) egy uradalmi közcseléd a következő javadalmazásban részesült a lakáson felül: 50'40 P készpénz, 7 q búza, 9 q rozs, 1 q árpa, 7 m³ tűzifa, 20 kg konyhasó, 3 q tav. szalma, 1200 □ öl szántó, 500 □öl rét, 2 db. marhatartás, 2 db. anyasertés és 3 db. süldőtartás. Ezenkívül harmados művelésben tak.-répa és feles művelésben annyi burgonya, amennyit vállalni tud. Orvos, gyógyszer és biztosítás. Az uradalom általános tűzbiztosításával a cseléd minden vagyontárgyát is biztosítja.

A tisztii javadalom naturáliái egységesek. Még pedig évi 8 q búza, 8 q rozs, 8 q árpa, 4 q zab és 28 q szemes tengeri, összesen tehát 56 q vegyes szemes termény. Továbbá 3 hl bor, 40 m³ hasábfű, 40 kg konyhasó, 12 q burgonya, 6 db. tehén uradalmi tartáson. Sertéstartás tetszés szerint, a sertések legelőt kapnak. Azonkívül jár a tisztnek egy egész konvencióss tehén teljesen személyes szolgálatára.

A különbség csak a készpénz fizetésben volt, ami a békeidőben 1680 P és 2880 P között mozgott. A tisztii jutalék a termelés eredményességéből kb évi 800—1500 P között ingadozott. Minden középiskolás vagy főiskolás tisztii gyermek évi 300—300 P neveltetési segélyben részesült.

Az alkalmazottak javadalmazásában a háborús viszonyok eltolódásokat idéztek elő. A javadalmazások a normális idők visszatértével bizonyára rendezés alá kerülnek. Az összes tisztii állások nyugdíjasak. A teljes szolgálati idő 35 esztendő.

Nem lesz érdektelen megemlíteni, mit fizetett ki a kusztodiátus állandó alkalmazottainak az utolsó békeesztendőben kész-

pénzben és mit juttatott nekik természetben. A készpénzben csak a fizetés jelleggel bíró összegek szerepelnek s így nincs benne sem a tiszti, sem a cselédjutalmazás, a neveltetési járulék, a nyugdíjra kifizetett pénz, a gabonában pedig a többgyermekes cselédek jutalmazására fordított búzamennyiség. Az 1939/40. évre szóló kifizetések az alábbiak:

Készpénz 83.585'20 P. — Búza 5075'72 q. — Rozs 6024'26 q. — Árpa 1036'50 q. — Zab 66 q. — Szemes tengeri 405'30 q. — Vegyes szemes termés összege: 12.607'78 q. — Bor 59'76 hl. — Tüzifa 6549 m³. — Konyhasó 139'47 q. — Széna 73 q. — Tavaszi szalma 1876 q. Burgonya 187 q. — Illetményföld 573'25 k. hold szántó. — Rét 229 k. hold. — 78 db tiszti tehén uradalmi tartáson. — 1391 db cselédmarhára legelő. — 7100 db sertésre legelő. — 10.000 liter tej. — Ha hozzá vesszük mindezekhez a tiszti- és cselédlakások, továbbá a marhaistállók és sertésólak karbantartási és amortizációs költségét, a gyógyszer számlákat, kórházi költségeket stb., előttünk az óriási teher és szociális teljesítmény nagysága, amit a kusztodiátus csak állandó alkalmazottjaira vonatkoztatva visel. Közterhei (adók, illetékegyenérték, a milliárdos beruházáshoz való hozzájárulás évi részlete stb.) az utolsó békeévben megközelítették a negyedmillió pengőt. Mindezen kötelezettségeinek csak abban az esetben tud eleget tenni, ha gazdálkodásának tempója a maximális feladatokra képesíti.

VII.

Változások a kuzstodiátus birtokállományában.

A kuzstodiátus a rendi gazdálkodás első évtizedeiben, amint ezt az előzőekben láthattuk, a rend számára nem jelentett valami nyugodt birtoklást. A határpereket örökségül kapta, a határvillongások napirenden voltak, sőt, amiről szintén van már tudomásunk, magával a bérlőcsaláddal is voltak kontrapreziák az inskripcionális birtokrészek miatt. Ezekben a birtokperekben bizony nem annyira a jog és igazság érvényesült, hanem gyakran sógorság, atyafiság, nem egyszer maga a nyers erőszak.

Dörgicsétől le egészen Dobszáig kivétel nélkül mindenegyes kerületnek megvolt a maga kisebb-nagyobb pere. A perek néha majdnem a nevetségesbe fűlnak (pl. a sági, csorszai per), néha egy vagyont jelentő birtokrész az anyaguk (pl. a dobszai erdőper tárgya cca 1100 h. erdő). Gyakran csak a szomszédok izetlenkedéseiből származnak és irigység, bosszantás az elindítójuk és nem komoly sérelem (pl. a batéi Gaál-familia állandó böstörködése).

A határok bizonytalanok voltak. És ez egész természetes is. A donációk nem holdakra és négyszögölekre szóltak, hanem egyszerűen falvak voltak a donációs levélben megnevezve. A kuzstodiátus adományozásánál még a birtok egyes falvai sincsenek megemlítve. Intézményesen csak II. József idejében indult meg az ország területi felmérése, de a kuzstodiátus birtokállományára vonatkozólag az 1804-es kamarai összeírás is csak a zalai erdőknek pontos területi felmérését igazolja.

A kuzstodiátus birtokállományának változási kimutatásába nem vehettük bele a határperek bizonytalan eredményű likvidálásait, hanem csak azokról a változásokról akarunk megemlékezni, amelyek már szabályos szerződési alapon jöttek létre. E tekintetben lehetőleg teljességre törekedtünk s nem hanyagoltunk el egyetlen jelentéktelen változást sem. Eljárásunk jelen lejezetünket kinyújtja és vontatottá teszi, de mivel könyvünk

első célja a rendi birtoktörténet megírása, kénytelenek voltunk a teljesség kedvéért az elevebb folyamatosságot áldozatul hozni.

Fontosnak tartjuk rámutatni arra, hogy a rend ismételten és minden intézményes rendelkezések nélkül végzett szabad kézből önkéntes parcellázásokat, ahol az egyes községek terjeszkedési törekvései vagy gazdasági fejlődése megkívánta. Ezzel a szociális gesztussal mindig megtalálta a helyes utat, hogy a felmerülhető ellentéteket megelőzze és a kisemberek méltányos kívánságait kielégítse.

A változásokat két csoportba osztjuk. Az első csoportba soroljuk azokat a változásokat, amelyek eladás vagy ajándékozás útján a birtokállomány apadásához vezettek. A második csoportba kerülnek a vétel útján történt gyarapodások. Rendünk egyszer sem volt abban a szerencsés helyzetben, hogy birtokállománya ajándékozással vagy örökléssel szaporodott volna. Minden talpalatnyi szaporodás saját munkájának, saját gazdálkodásának eredménye.

A) A birtokállományban beállott apadás.

Az egyes eladásokat kerületekként időrendi sorban állítottuk össze. Mivel az egyes birtokrészek eladásából befolyó összeg törzstőke jelleggel bír, amely a birtokra felügyelő hatóságok ellenőrzése alatt van, igyekeztünk a befolyó összegek hováfordítását és mint törzstőkét jelen fejezetben nyilvántartani.¹

1. DOBSZA.

a) *A kisdobszai vasúti kisajátítás és telekajándékozás.* A Pécs—Barcs vasúti vonal kiépítése idején a Pécs-Barcsi Vasúttársaság 1868. október 25-én kelt kisajátítási szerződése alapján igénybe vette vasútépítés céljaira a kisdobszai 54. és 72. sz. tjkv.-ben felvett 724., 669. és 671. hrsz. és a rend birtokát képező ingatlanokat 2251⁴⁴ forint eladási ár ellenében. A kisajátított terület nagysága: 9 k. h. 930 □ öl. A VKM. jóváhagyása 1868. okt. 25-én kelt.

A rend az 1892. március 3-án kelt szerződés értelmében ugyanezen vasúttársaságnak egészen díjtalanul átengedett a kisdobszai 54. tjkv. 669. hrsz. erdejéből feltételes megálló és rakodó céljára 1202 □ ölet. Ez utóbbi ajándékozást a VKM. 36.567/1892. sz. alatt jóváhagyólag tudomásul vette.²

¹ A mernyei urad. levéltárban több és a jelen század elejéről származó ú. n. *Status* található. Egyik sem teljes. Egy kötött példányú azonban (évszám nélkül) megközelítőleg majdnem teljes, úgy, hogy a következőkben történő sor alatti utalásaink arra vonatkoznak.

² *Status* 133., v. ö. K. Fasc. 60.

A 9 k. h. 930 □ öl kamataival felszaporodott eladási árát az orci birtok vételárába fektették.

b) A nagydobszai korcsmaház eladása. Az 1894. szeptember 22-én kelt adásvételi szerződés alapján a rend eladta tulajdonát képező és Nagydobsza községben fekvő, a 72. tjkv.-ben 1. sor 83. hrsz. és kertből, udvarból álló s a rajta épült korcsmaházzal együtt Nagydobsza községnek 5000 forintért.

A VKM. jóváhagyása: 40.561/1895. sz.³

A vételár hozzájárult a rendi központ által vásárolt 24.000 koronás n. é., 4⁰/_o-os magyar koronajáradék kötvény vételárához.⁴ A ház még ma is jó karban.

c) A kisdobszai korcsmaház eladása. A kisdobszai volt úrbéres közönség megvette, a rend pedig eladta a kisdobszai 54. sz. tjkv.-ben A) alatt felvett 1. sor 74. hrsz. és 45. házszerű, „korcsma, udvar, kert” bejegyzésű 1 k. h. 1415 □ öl területű ingatlanát a rajta lévő épületekkel és építményekkel együtt 6500 K-ért. Az adásvételi szerződés 1910. április 10-én kelt. A VKM. 59.248/1910. sz. leiratával az eladást azzal a kikötéssel hagyta jóvá, hogy a rend az eladási árát vinkulált állampapírokba fekteti.⁵

A ház még ma is áll és a körjegyzőség tanácssterméül szolgál. Az utcafronti telekrészre épült a jegyzői hivatal és lakás.

d) A pettendi ingatlanok eladása. Az 1910. augusztus 30-án kelt szerződés értelmében a rend eladta, Simon Sándor és felesége Simon Katalin pettendi lakosok megvették a pettendi 18. sz. tjkv.-ben A) alatt felvett 1. sor, 19. hrsz. „Ház a 32. szám alatt udvar és kerttel 1350 □ öl”, továbbá 4. sor, 244. hrsz. „Malomhely és kert a homolosi sűrű dűlőben 191 □ öl”, végül a 6. sor, 246. hrsz. „Kert a homolosi sűrű dűlőben” bejegyzésű ingatlanokat a rajta lévő épületekkel és építményekkel együtt 4313'25 koronáért.

A VKM. jóváhagyása 1911. március 17-én kelt. Az eladási ár vinkulált magyar állampapírokba lett befektetve.⁶

e) Az Órhegyi legelő parcellázása. Az 1923. augusztus 30-án kelt és VKM. (9112/1924.), továbbá hercegprímási jóváhagyással (157/1924.) ellátott szerződés értelmében a rend eladta 1920-ban még a szerb megszállás idején néhai Hayden József, akkori dobszai kasznár útján az ú. n. Órhegyi legelőből 52 k. h. 920 □ öl homokos legelőrésztletét Domján István és 88 társának. A terület a pettendi 18. sz. tjkv.-ben 247. hrsz. alatt van bejegyezve.⁷ A 268.170 korona eladási árból (már devalvált korona!) a rendi vagyongondnok 1923. február 23-án kelt és 103. sz. rendfőnöki

³ Status 101., v. ö. K. Fasc. 50. No. 7.

⁴ L. a rendfőnök 1905. szept. 25. kelt 1157. sz. levelét.

⁵ Status 85.

⁶ Status 87. — V. ö. K. Fasc. No. 13.

⁷ Status 156. V. ö. az 1924. jan. 7. kelt eredeti szerződést. Lev. 1924.

levélben történt közlés szerint egy 308.200 K. n. é., 4°/_o-os magyar Koronajáradék-papírt vett. A kötvény száma: 26.437. A vétel-árból fennmaradt összeget a Mektártól kiállított 85.221. sz. betét-könyvecskében helyezték el.⁸

Ezeket a leadott örhegyi területeket az Országos Földbirtok-rendező Bíróság (OFB.) beszámította a dobszai gazdaságban történt igénylésekbe. Így ez a tétel az OFB-i összefoglalásunkban is szerepelni fog. A leadott területen a juttatott kisgazdák kivétel nélkül amerikai direkttermő szőlőt telepítettek.

2. Dörgicse.

a) *A lovasi birtok eladása.* A lovasi porció a kusztodiátus dörgicsei birtokainak ősi tartozéka volt. A rend az 1843-i birtok-rendezésig házi kezelésben tartotta. Ettől az időtől kezdve eladásáig bérbébe volt adva. Kezelése Dörgicsétől való nagy távolsága miatt nehézkes volt, különben is egy nagy birtok üzemében jelentéktelen vagyontárgy volt, azért a rend túladdott rajta.

A lovasi birtok művelési ágak szerint a következőképp oszlott meg:

Szántó	8 k. h.	140	□	öl
Rét	—	500	„	„
Legelő	1	1300	„	„
Erdő	56	494	„	„
Balaton	240	—	„	366 k. h. 834 □-öl

A lovasi birtok a lovasi A + 77. sz. tjkv. 92., 152. és 537. hrsz-ok alatt van jegyezve. A rend ezeket az ingatlanokat 1891. febr. 27-én kelt adásvételi szerződés értelmében eladta Varjas Pál, Lajos, Zsigmond és Ágnes lovasi lakosoknak 9000 forintért. A VKM. jóváhagyása: 27.488/1891.

A vételárra történt részletfizetéseket a rend a Dombovári Takarékpártárba helyezte el. Az *időközi kamatokkal felszaporodott tőkét* — 9808.20 frt. — 1893. jún. 26-án Mernye a rendi pénztárba küldte az orci-birtok vételárához.⁹

b) *A kékkuti birtok eladása.* A birtok eladását hosszas huza-vona előzte meg. Dr. Hénap Tamás rendfőnök a kormányzót bízta meg az eladással. Az akkor már nagy beteg Vámos Károly kormányzó az egyezkedést Zwicker Béla akkori dörgicsei intézőre bízta. Zwicker sűrű levélírásban értesíti a kormányzót az ügy mikénti állásáról. A birtokra Marton Rezső volt a komoly reflektáns. Az alkudozás hosszabb ideig tartott, míg végre Marton Rezső tapolcai lakos kijelentette, hogy kész a rendkormány által megszabott és 1 k. h.-ra vonatkoztatott

⁸ L. a levelezést 1923. III. 2—239. sz. — V. ö. K. Fasc. 61. No. 6.

⁹ Status 127. — Az eladásra vonatkozó iratokat I. K. Fasc. 50. No. 5.

800 koronás áregységet elfogadni. Ebben az árban bennfoglaltnak az eladott területen kívül a rajta lévő épületek, továbbá a birtokkal járó jogi tartozékok. Ez utóbbi kikötés az eladott birtokon fakadó szénsavas forrásra vonatkozott. Az eladott birtok a kékkúti 15. és 155. sz. tjkv.-ben van jegyezve és állománya 136 k. h. 202 □-öl kiterjedésű. Az eladási ár 108.901 korona volt.¹⁰

Takács József rendi vagyongondnok 1913. nov. 13. kelt és 21. sz. levelében arról értesíti a kormányzót, hogy a kékkúti eladott birtok árának első részletét és esedékes kamatját, összesen 35.481'25 koronát 4⁰/₀-os magyar koronajáradékba fektette és vett rajta a kusztodiátus részére 43.200 kor. n. é., 4⁰/₀-os kötvényt. A még fönmaradt 70'10 koronát pedig mint a kusztodiátus törzstökéjét a Moktár-ba helyezte el a 83.416. számú betétkönyvecskében.¹¹

A vagyongondnok 1917. aug. 20. kelt és 10. sz. levelében közli a kormányzóval, hogy mi lett a sorsa a kékkúti birtok teljes eladási árának:

a) Egy db. 43.500 kor. n. é., 4 ⁰ / ₀ -os koronajáradék, amelynek ára	35.154'95 kor.
β) Egy db. 77.000 kor. n. é., 5 ¹ / ₂ ⁰ / ₀ -os törlesztés kölcsön, ára	77.727'50 „
γ) Rendi kezelésben maradt (Moktár 83.416. sz. betétkönyvben)	18'55 „

Vagyis a birtok teljes ára: 108.901'— kor.¹²

Kékkút eladása több okból fájdalmas veszteség volt a rendi gazdálkodásra. Eltekintve attól, hogy ez az eladás már abban az időben történt, amikor a birtokvezetésnek és a kormányzásnak minden ténykedését, különösen pedig egy birtoktest eladását, komoly és mindenre kiterjedő üzemi előszámításnak kellett volna megelőznie; eltekintve továbbá még attól is, hogy az eladási ár értékpapírokba fektetve a veszített világháborút (1914—1918.) követő pénzromlásban teljesen megsemmisült: az eladás a dörgicsei gazdaságra a szó szoros értelemben halálos csapást mért. Kékkút volt ugyanis a szerencsétlen talajú és klímájú Dörgicsének takarmányótló birtokrésze mindig használható és biztos termék adó rétfjeivel. Kékkút eladása óta Dörgicse állandóan szűkben van a szalastakarmánynak, kevesebb az állata, kevesebb a trágyája, és azóta probléma a lecsökkent létszámú állatállományának nyári legeltetése és téli takarmányozása.

¹⁰ Az eladásra vonatkozó levelezés 1913. IV. 13. — 623. sz. — 1913. IV. 26. — 695. sz. 1913. V. 15. — 806. sz. 7913. VII. 2. — 944. sz. — 1913. IX. 22. — 1456. sz. — V. ö. még K. Fasc. 61. No. 4. — Status: 90.

¹¹ Levelezés 1913. XI. 14—1904. sz.

¹² Levelezés 1917. VIII. 26—1261. sz.

A következőkben a dörgicsei gazdasághoz tartozóan nem ősi birtokrészek eladásáról számolunk be, hanem már a rendi birtoklás idején zálogjogon szerzett birtoktörödékek eladásáról.

c) *A felsődörgicsei nemes-mezei földek zálogjogi szerzése és eladása. Nagy Eszter és Nagy Dávid földjei.* Felsődörgicsén a kusztodiátus nem bírt az egész határra nézve kizárólagos földesúri birtoklással. Az ú. n. nemes-mezei földek ugyanis több nemes család birtokát alkották. Köztük volt a Nagy és Csemez nemesi család is. Ezeket a nemesi birtokokat a rend apránként zálogjogon megszerezte, majd értékesítette. Ezek a vételek és eladások tehát mintegy a gazdálkodás történetén átfutó tételek csupán, amelyek a birtokállományt csak ideig-óráig gyarapították és birtokkapadást nem jelentettek. A teljesség kedvéért azonban mégis foglalkozunk velük, de meg annak dokumentálására is, hogy a piarista gazdálkodásban mindjárt a kezdet kezdetén meg volt valami formában a birtokgyarapítás gondolata.

Ugróczy Ferenc dr. jószágkormányzó 1834. nov. 6-án kötötte meg zálogos szerződését Nagy Eszter és Nagy Dávid felsődörgicsei testvérbirtokosokkal, amelynek értelmében nevezettek összes felsődörgicsei nemesi birtokát 1609 p. forint 18 krajcárért 32 esztendőre zálogba vette. A záloglevél szerint a birtok belsősége, szántója és a halomi dülőben lévő szőlője $11\frac{7}{8}$ magyar holdat tett ki. Ezen birtokrészeket a felsődörgicsei 13. sz. tjkv. + 1—9. sorszám alatt Horváth Dávid özvegye és Nagy Dávid mint zálogbaadók és a rendnek, mint zálogbavevőnek javára helyszínelték.

A törvényes 32 esztendő eltelté után a rendnek még egy évig kellett várnia arra, vajjon a zálogbaadók, illetve jogutódaik vissza akarják-e váltani a birtokot. Mivel a zálogbaadók részéről a visszaváltás iránt nem történtek lépések, a törvény értelmében a birtok a rendre szállott át. A rend 1887. ápr. 25-én a zálogbaadók örököseit a tulajdonjog átírása miatt a veszprémi törvényszéknél perbe fogta. A per folyományaként a jelzett birtok kizárólagos tulajdonjoga a rend nevére 1888-ban bekebeleztetett.

A rend a birtok tulajdonjogáért a zálogba kihelyezett összegben felül semmit sem fizetett.¹³

d) *Csemez Mihály birtokának zálogbavétele.* Dornay István jószágkormányzó hasonló természetű szerződéssel vette zálogba 1840. január 29-én Csemez Mihály felsődörgicsei birtokosnak $37\frac{1}{8}$ magyar holdnyi nemesi birtokát és a halomi hegyen $1\frac{1}{8}$ magyar holdas szőlőjét 6400 p. forintért. A felsődörgicsei helyszíneléskor ezeket az ingatlanokat a felsődörgicsei 59. sz. tjkv. + 1—8. sorsz. alatt Csemez Péter zálogbaadó, illetve a rend, mint zálogbavevő nevére írták.

A zálogos 32 esztendő és a visszaváltásra szolgáló egy esztendő 1873-ban lejárt. Mivel a Csemez-család a visszaváltást ille-

¹³ Status 167.

tőleg semmiféle intézkedéseket nem tett, a Nagy-féle zálogos birtokkal egy időben a veszprémi törvényszéknél beadott kereset alapján az eredetileg Csemez-féle ingatlanok tulajdonjogát a rend nevére kebelezték be. A rend erre a zálogra sem fizetett felpénzt.¹⁴

e) *Csemez Károly és Sámuel földjeinek zálogbavétele.* Dornay István 1839. júl. 19-én kelt zálogos szerződés szerint zálogba vette Csemez Károly és Csemez Sámuel felsődörgicsei lakosoknak 12 magyar hold szántóból, 1 magyar hold rétből, azonkívül belső fundusból álló ingatlanait 32 esztendőre 2400 p. forint ellenében. A jelzett ingatlanok a felsődörgicsei 62. sz. tjkv. + 1 — 5. sorsz. alatt Csemez Károly, Dobovay Sámuelné szül. Csemez Anna és Csemez Sámuel mint zálogbaadók, továbbá a rend, mint zálogbavevő javára helyszíneltek be.

A zálogos idő leteltével a zálogbaadók jogutódai a visszaváltás jogával nem éltek, és így az 1886. febr. 18-án indított keresettel az ingatlanok tulajdonjogát 1887-ben a rend javára kebelezték be.¹⁵

A felsődörgicsei zálogos földek eladása. A rend a c—e) pontok alatt leírt és zálogolás útján szerzett ingatlanokat a felsődörgicsei ú. n. nemesi mezőben lévő saját ingatlanaival együtt később értékesítette. Nevezett ingatlanokat ugyanis a halomi hegyen lévő szőlők kivételével 1893. márc. 21-én kelt adásvételi szerződés alapján eladta Sárffy János és felesége Földy Eszter kisdörgicsei lakosoknak. Az eladott birtokrész az eladás idején a következő műveleti ágakra oszlott:

Szántóföld	27 k. h.	1574	□	öl
Rét	5	1094	„	„
Legelő	5	120	„	„
Erdő	20	1134	„	59 k. h. 722 □ öl

Ez az 59 k. h. és 722 □ ölet kitevő birtoktest a felsődörgicsei 13. sz. tjkv. A + 116., 131., 174., 184., 203. és 214. hrsz. alatt, továbbá

59. sz. tjkv. A + 120., 122., 136., 137., 143. és 172. hrsz. alatt, végül

62. sz. tjkv. A + 110., 119., 130. és 173. hrsz. alatt van a telekkönyvben.

Az eladást a VKM. 16.180/1893. sz. a. engedélyezte és ugyanazon év augusztus 7-én kelt 35.691. számú nyilatkozatával a vételárat a rend szabad rendelkezésére bocsátotta.

A vételárat a Dombovári Takarékpénztárba helyezték el. Az uradalom 1895. augusztus 31-én a csomai állomáson létesí-

¹⁴ Status 167. — V. ö. K. Fasc. 60. No. 5.

¹⁵ Status 168. — V. ö. K. Fasc. 60.

tendő állatrakodó építési költségeihez hozzájárulás címén ebből a betétből adott 4000 koronát. Majd a rendfőnöknek 1905. szeptember 25-én kelt 1157. sz. rendelkezése alapján a 24.000 kor. n. é. 4⁰/₀-os koronajáradék kötvény vételárához 6005'09 kor.-ával járult hozzá.¹⁶

A volt zálogos ingatlanokhoz tartozó belsőségek a rajtuk lévő épületekkel együtt továbbra is a rend birtokában maradtak. Eladásukra csak a legújabb időben került sor, amikor a dörgicsei alsómajor új cselédháza megépült, s így ezek a cselédlakásokul szolgáló épületek felszabadultak.

f) *Az ú. n. Antalianus-földek szerzése és eladása.* Ezeknek a bonyolult hátterű földeknek s eladásuk után előállott törzsvagyontökének eredete a következő. A felsődörgicsei nemesi birtokoscsaládok egyike az Antal család volt. A család azonban nem Felsődörgicsén, hanem a somogyeyei Köttésen lakott. E miatt a család már a multban is bérbeadta ezt a birtokát.

Ugróczy Ferenc jószágkormányzó 1830. szeptember 14-én kelt záloglevél erejénél fogva zálogba vette Antal Józsefnek 75 hold külsőséget és 10 hold belsőséget kitévő birtokát 7706 váltóforint ellenében 32 esztendőre. Ebben az időben e zálogba vett birtokon két árendás gazdálkodott. A kormányzó az árendásokkal külön bérszerződést kötött, amelynek értelmében a bérlők mindegyike házasszellerek módjára a maguk belsőségén épült házuk után egy-egy váltóforint füstpénzt és 18—18 gyalognapszámot szolgál az uradalomnak. A külső birtok minden holdja után pedig a természetben fizetendő kilenced, illetőleg tized után 42 váltókrajcárt fizetnek. Az uraság ezek után mint quasi jobbágyoknak faizási-jogot engedélyezett.

Az árendásokat ebben a szerződéses viszonyban találta az 1848-as változás, amely az úrbériséget megszüntette s a jobbágyokat a jobbágytelek minden megváltás nélküli birtoklásába helyezte. Az árendások a rendnek ezen csak zálogjogon bírt ingatlanát urbáliális természetű birtoknak minősítették s így az uradalommal, mint földesúrral szemben eddig híven teljesített kötelezettségeikről egyszerűen megfeledkeztek.

A dörgicsei tiszt már 1851-ben perbe fogta a bérlőket az elmaradt tartozások miatt. A bérlők a bíróság előtt elismerték a tartozás fennállását és ígéretet is tettek, hogy kötelezettségüknek a jövőben eleget tesznek. Ígéretük ellenére 1863-ig semmi kötelezettséget sem teljesítettek.

A rend végre 1863-ban a két bérlő hét jogutódját 720'38⁰/₁₀ forintra értékelt és elmaradt haszonbér behajtása céljából perelte a megyei törvényszék előtt. A per 1869-ig húzódott és a rend javára dőlt el. Az 1869. szeptember 17-én meghozott 4383. sz. ítélet kötelezte a jogutódokat az elmaradt hátrálékok megfizetésére. A bérlők ezt az ítéletet megfellebbezték a kir. Táblánál,

¹⁶ Status 168. — V. ö. K. Fasc. 60.

majd a Semmitőszéknél. Ez utóbbi fórum 1871. január 13-án a pert megsemmisítette.

Az 1864—65. években történt helyszínelések alkalmával a telekkönyvi hatóság a peres földeket a bérlők nevére vette fel. Az uradalom ezen felvétel ellen tulajdonjogi igényt és kiigazítást jelentett be.

1862-ben lejárt a zálogolás törvényes 32 esztendeje. A zálogbaadó jogutódjai részéről sem ebben az évben, sem a következő egy esztendei várakozási időben nem történt visszaváltási szándék. A rend erre 1863. november 5-én kötött örök adásvételi szerződéssel 400 forint ráfizetéssel megvette a zálogbaadó Antal József leányától, Antal Emiliától, férjzett Kacskovics Károlynétól a birtok tulajdonjogát.

A bérlőkkel szemben az első sikertelen pert követte a második, amelyben végső fokon a magy. kir. Kúria 1886. december 21-én a következő végítéletet hozta: „A keresetbe vont birtokok megváltható természetű majorsági birtokoknak ítéltetnek s felperes a váltság iránti igényével annak útjára utasíttatik, magától értetődően, hogy amíg a váltság meg nem történik, a kereseti birtokon fekvő tartozások annak birtokosai által teljesítendőek”.

A Kúria ítélete a rend jogos követelését illetőleg nem hagy bennünket kétségben. Úgy látszik azonban, hogy a cenzuális földek analógiájára, t. i. ha valamely ingatlan (föld) 1848. január 1. előtt bérben volt, a bérlőnek joga volt a bérleményben bírt birtok megváltásához, ezen földeket is megválthatóknak nyilvánította.

A hátralékoknak bírói ítélet alapján történt behajtása után a rendkormány a hosszú perlekedésnek végét akarván vetni, méltányosságból a váltságot az időközi kamatok felszaporodásával 3765⁶⁵ forintban állapította meg. A bérlők a rend fenti ajánlatát elfogadták azzal a kikötéssel, hogy az egyesekkel külön-külön kötendő szerződés alapján a váltság az időközi kamatokkal együtt 1905. december 31-ig legyen fizethető.

Ezzel véget ért a hosszú és perekkel tarkított jogügylet. A váltságból és a hátralékos járandóságok összegéből 1905. dec. 31-ig 21.084⁹² koronára felszaporodott ú. n. Antalianus-tőkéen a rend, mint szerzeményi vagyonán 1906. jan. 16-án 21.800 koronás n. é. helyi érdekű kötvényeket vásárolt.¹⁷

g) *A halomi zálogos szőlők eladása.* A jelen fejezet 2. c) pontja alatt említett és Nagy Eszter és Nagy Dávid testvérbirtokosoktól 1834-ben zálogba vett, továbbá a 2. d) pont alatt foglalt és Csemez Mihálytól 1840-ben zálogba vett birtokrészeken a mencshelyi határban az ú. n. halomi dülőben szőlők is voltak, amelyek a Sárffy János és felesége Földy Eszter felsődörgicsei lakosokkal kötött adásvételi jogügylet alkalmával nem kerültek

¹⁷ Status 191—196. — V. ö. K. Fasc. 50. No. 4.

eladásra. Ezek a szőlők a mentshelyi tjkv-ben alábbi bejegyzések alatt voltak találhatóak:

334. A) Mentshely I. Nemesi birtok

1. sorsz. 1411. hrsz. szőlő	1 k. h.	772	□ öl
2. sorsz. 1437. hrsz. szőlő	1 k. h.	400	□ öl
3. sorsz. 1478. hrsz. szőlő	—	1150	□ öl

Mivel ezek a darab-szőlők a már meglévő Pántlika és Agyaglik uradalmi szőlőitől messze kiestek, a szőlődezsma-váltásig is megtörtént, nem volt célszerű ezeket uradalmi kezelésben tartani, azért a rend eladásukra gondolt. Az 1. sorsz. alattit 1885. szept. 8-án kötött adásvételi szerződés szerint megvette öreg Perger József és felesége Hoch Katalin 1000 forintért. A 2. sorsz.-ú szőlőt ugyanakkor ifjú Perger József vette meg 600 forintért. Végül a 3. sorsz. alatti ifj. Perger András és felesége Schönwald Katalin tulajdonába ment át 400 frt lefizetése ellenében.

Az eladásokat a VKM. 8869/1886. sz. a jóváhagyta. A három db. szőlő után befolyt 2000 forint vételár a rendi központba küldetett fel.¹⁸

h) *A felsődörgicsei korcsmaház eladása.* A rend az 1903. márc. 26-án kelt adásvételi szerződés értelmében eladta a felsődörgicsei korcsmaházát és telkéből alábbi módon kihasított részeket a felsődörgicsei ág. ev. gyülekezetnek tanítói lakás és iskola céljaira. Eladattak a következő ingatlanok:

A felsődörgicsei 62. sz. tjkv-ben felvett volt A + 98. hrsz. udvartelek a rajta lévő 51. házszerű épülettel és melléképületeivel, 1525 □ öl belsőségi fundusával, amely a telekkönyvi átalakítások után a 13. sz. tjkv-ben 105. hrsz-t nyert. Továbbá ugyancsak a felsődörgicsei 59. sz. tjkv-ben A + 94. hrsz. alatt felvett 3 kh. 713 □ öl területből minden épület nélkül 1612 □ ölet. Ez a komplexum a telekkönyvi átalakítás után más számokat kapott. Az osztatlan telek a 13. sz. tjkv-ben 101. hrsz-t nyert; az eladott rész száma 101/a lett, míg az uradalom tulajdonában visszamaradt tört birtokrész 101/b hrsz. A visszamaradt terület 3901 □ öl.

A vételár összege 4800 kor. volt, amely a Somogy megyei Takarékpénztárba (Kaposvár) helyeztetett el s mint a kusztodiátus törzstőkéjét tartották nyilván. A VKM. az eladást 41.929/1903. sz. a. hagyta jóvá.¹⁹

i) *Az eladott zálogos birtokok után maradt belsőségek értékesítése.*

α) A rend eladta 1923-ban a felsődörgicsei 13. sz. tjkv-i betétben A + 4. sorsz. és 104. hrsz. alatt felvett 63 □ öl belsőségét Felsődörgicse községnek 200 K-ért. A vételárat mint készpénzbeli törzstőkét kezelték. A VKM. az eladást 13.043/1923. sz. a. hagyta jóvá.²⁰

¹⁸ Status 285. — V. ö. K. Fasc. 50. No. 3.

¹⁹ Status 175.

²⁰ M. A magy. Kegyes Tanítórend Törzstőke-számadása 1934-ig VKM. 867/1936. I. ü. o. — 4.

β) A rend eladta továbbá 1934-ben a felsődörgicsei 13. sz. tjkv-i betétben 21/1. hrsz. az új felmérés szerint a 42. hrsz. a. felvett 285 □ öl ház és udvar ingatlanait Sárffy Károly és felesége felsődörgicsei lakosoknak 1000 P-ért. A vételár készpénz-tőke és a kusztodiátus törzsvagyonához tartozik. A VKM. jóváhagyása: 146/1935.²¹

γ) Fülei István felsődörgicsei lakos 1935-ben megvette a rend tulajdonát képező és a felsődörgicsei kat. birtokívben 126. hrsz. a. felvett 1363 □ öles belsősegeket a rajta lévő épületekkel 3000 P-ös vételáron. A vételárat a kusztodiátus készpénzbeli törzstőkékéjékként kezelték. A VKM. az eladást 146/1935. I. ü. o. sz. a. jóváhagyta.²²

j) Az akali kanászház eladása. Sági Károly akali lakos, dörgicsei urad. intéző megvette az 1936. okt. 2-án kötött adásvételi szerződés értelmében a rend tulajdonái képező és az akali 2. sz. tjkv-ben 78. hrsz. alatt felvett 120 □ öles belsőseget a rajta lévő ú. n. kanász-ház épülettel 2000 P vételáron. A vételár törzstőke. Az eladást a VKM. 2652/1936. I. ü. o. sz. a. jóváhagyta.²³

k) *Telekcsere Papp Aladár alsődörgicsei jegyzővel.* A csere-szerződés 1934-ben kelt. Papp Aladárnak a rend átengedte a felsődörgicsei 13. sz. tjkv-ben A + I. 2. sorszámú és 36. tkv-i hrsz. alatt foglalt és 212 □ öl terjedelmű ingatlanát. Ennek fejében Papp Aladár cserébe adta az akali 50. sz. tjkv-i betétben A + I. 2. sorsz., 649/145/1, 650/145/1, 146/1—149/1-ig terjedő tkvi hrsz-ok alatt foglalt ingatlanait, amelyeknek összterülete 167 □ öl.²⁴

Ezek a cserébe kapott parcellácskák eredetileg a dörgicsei uradalom tartozékai voltak és Dörgicse-Akali MÁV vasútállomás területét Ny-ról záró vasúti őrház alatt a vasúti vonal és a Balaton-part közé esnek. A vasútépítés alkalmával az uradalomból történt kisajátítás után a MÁV mint maradéparcellákon túladott, s így kerültek idegen kézre. Hasznosítás szempontjából pillanatnyilag értéktelenek, hacsak azt nem tartjuk értéknek, hogy ezzel a cserével az uradalmi vízpart minden idegen beékeléstől mentesült.

A cserét a VKM. 144/1934. I. ü. o. sz. a. jóváhagyta.

l) *Telekcsere Alsődörgicse községgel.* A rend 1936. júl. 7-én olyan értelmű szerződést kötött Alsődörgicse községgel, hogy az alsődörgicsei 1. sz. tjkv-ben 17. sor- és 411/3/. tkv-i hrsz. és 4 kat. hold területű ingatlanát elcseréli a község tulajdonát képező és az alsődörgicsei 409. sz. tjkv-ben felvett 411/1. hrsz. ingatlanával. A község által cserébe ajánlott terület szintén 4 k. hold. A cserét a VKM. 579/1938. I. ü. o. sz. a. engedélyezte.²⁵

A csere története a következő. A községtől cserébe kapott

²¹ U. o.

²² M. Területváltozási Kimutatás 1936.

²³ U. o.

²⁴ M. Területváltozási Kimutatás 1937.

²⁵ M. Területváltozási Kimutatás 1937.

és telekkönyvileg fent körülírt ingatlant az OFB szakította ki a kusztodiátus testéből vitézi telek céljára. Mivel a juttatott évek multán sem jelentkezett a telek átvételére, az OFB ezt a vitézi telket a község kérelmére leventetér céljaira a községnek ítélte. Ez a terület azonban az alsódörgicsei Magyali Legeltetési Társulat legelőjének ÉK-i sarkához csatlakozik, és így a nagy távolság miatt alkalmatlan volt a leventéknek gyakorló teréül. Azért kért tehát a község az uradalomtól 4 holdat az alsódörgicsei major szérűskertjével szomszédságban, mert ez a terület közvetlenül a község alatt van. A méltányos kérést a rend készségesen teljesítette.

m) *Az alsódörgicsei kovácműhely eladása.* A rend 1936. ápr. 22-én kelt szerződés értelmében eladta Alsódörgicse községnek a tulajdonát képező és az alsódörgicsei 1. sz. tjkv-ben az 5. hrsz. a. felvett és használaton kívüli kovácműhelyt tűzoltószer-tár céljára 200 P ellenében. A vételár a kusztodiátus készpénz-beli törzstőkéi között van. A VKM. jóváhagyó száma: 580/1938. I. ü. o.²⁶

n) *Az akali halászház kedvezményes eladása lelkészlak céljára.* Rott Nándor néhai veszprémi püspök 1937-ben megvette a rendnek az akali 2. sz. tjkv-ben 44. tkv-i hrsz. alatt felvett ingatlanát a rajta lévő épületekkel és tartozékaival együtt. A rend és a vásárló püspök közös megegyezéssel az ingatlan árát 4000 P-ben állapították meg, úgyhogy a püspök csak 2000 P-öt fizet, a másik 2000 P-t a rend a lelkészlak építéséhez hozzájárulás címén elengedi. A vételár felét, a 2000 P-öt a kusztodiátus törzstőkéi között tartják nyilván. A VKM. az eladást jóváhagyta: 3141/1937. I. ü. o.²⁷

o) *Telekajándékozás körjegyzői iroda és lakás építésére.* A rend 1939. február 1-én kelt adományozási szerződéssel engedélyt adott Alsódörgicse községnek, hogy a még 1909-ben a községnek ajándékba adott és Alsódörgicse 1. sz. tjkv-ben 25/1. hrsz. és 1218 □ öl területű belsőség a község javára bekebelezhető legyen. A rend ugyanis arra való tekintettel, hogy Alsódörgicse 1907-ben körjegyzőségi székhely lett, a nélkül azonban, hogy hivatalos helyről, jegyzői lakásról gondoskodás történt volna, a község fejlődését előmozdítandó, a fent megnevezett belsőséget ajándékozta. Az ajándékozást vagyonfelügyeleti szempontból Serédi Jusztinián bíboros-hercegprímás 7823/1939. sz. a., a VKM. pedig 4144/1939. I. ü. o. sz. a. hagyta jóvá.²⁸

p) *Kisajátítás műútépítésre.* A m. kir. kereskedelemügyi miniszter az Akali község határán is végigfutó balatonkörüli műút céljára kisajátított az akali 2. sz. tjkv.-ben 2., 215., 647/7. és 648. tkv.-i hrsz.-ok alatt felvett ingatlanokból 3 k. hold 778 □ ölet 5037'64 P-ért. Visszakapta azonban a rend kisajátítási

²⁶ U. o.

²⁷ U. o.

²⁸ M. Területváltozási Kimutatás 1938.

kártalanítás címén a birtokon átvezető régi útnak fel nem használt s az új építésénél igénybe nem vett hat darabját (kanyarokat), amelyek 649/1.—649/3., 649/5.—649/7. hrsz. alatt vannak a fenti tkjv-ben felvéve és összterületük 2 k. hold 290 □ öl. A visszakapott területek levonásával a leadás 1 k. hold 488 □ ölre csökkent le.

A kisajátítási egyességet a VKM. 2736/1937. I. ü. o. sz. a., a kereskedelemügyi miniszter pedig 41.461/XI—1937. sz. a. hagyta jóvá.²⁹

s) *A Csabi Dániel-féle házcseré.* Az alsódörgicsei birka-csapás kinyitását akadályozta a csapás vonalába eső és Csabi Dániel és felesége Isó Sára új háza. A csapás csak úgy volt megoldható, ha Csabi telkén vezetik át. Ez a megoldás azonban nem vezetett volna célra, mert Csabi telke olyan kicsi maradt volna, hogy terményeit a megmaradó telken nem tudta volna elhelyezni. Ezért a kormányzó felajánlotta Csabinak házáért a regálébérlő bérházát, amelynek háza ugyan nincs valami jó állapotban, de nagy telke van. Csabi a cserét elfogadta. A csere formai okok miatt nehezen volt végrehajtható, mert Csabi háza cenzuális telken épült. Végre is adásvételi szerződés alapján (1877. III. 22.) a kérdés megoldást nyert s így Csabinak A + 82. hrsz. telke és háza, továbbá a rendnek + 1. sorsz. alatt felvett 40. hrsz. háza és telke egymás között gazdát cserélt.³⁰

t) *Csabi Dániel és társainak cenzuális telek eladások.* A rend 1864. febr. 15-én kelt szerződés értelmében átengedte Csabi Dániel, Szabó Sándor, Csabi Sándor, Mersics Antal és Király Márton alsódörgicsei lakosoknak az alsódörgicsei községben azon cenzuális belsőségeket, amelyekre az uradalmi földkönyv szerint a nevezetteknek 14., 22., 25., 51. és 54. házszerű házaik épültek s amelyekért Csabi Dániel és társai eddig időleges szerződészerű évi 1 forint ezüstpénzt és 18 kézi napszámot fizettek. A törvény szerint Szabó Sándor a váltságért 40 forintot, a többi négy társa egyenkint 120—120 forintot fizetett. Az így befolyt tőkék további sorsa ismeretlen.³¹

u) *Az akali, alsódörgicsei és felsődörgicsei cenzuális földek megváltásáról* szóló szerződéseket a teljesség kedvéért alábbiakban regisztráljuk. Tudjuk, hogy mindazok a területek, amelyek 1848. jan. 1. előtti időben a jobbágytelken felül a jobbágyoknak voltak bérbe (cenzus) kiadva, a törvényes intézkedések következtében a bérlők részéről megválthatókká lettek. A jobbágytelek és a cenzuális földek között a lényeges különbség tehát az volt,

²⁹ M. Területváltozási Kimutatás 1938. — V. ö. a balatonfüredi kir. járás-bíróság 6078/1937. sz. végzésével.

³⁰ K. Fasc. 60. L. u. o. a kormányzó 1873. IV. 24-én kelt és 161. sz. levelét, továbbá a tkv-i bizonylatot.

³¹ K. Fasc. 60.

hogy a jobbágytelek addigi élvezőjének minden váltság nélkül tulajdonjogi birtoka lett, az ú. n. cenzuális, vagyis árendában bírt területekre csak váltságjoga lett a bérlőnek. A volt földesúr és a földek addigi bérlői között egyezkedésnek volt helye, ha a bérlő eddigi bérleményét meg akarta váltani. Az alább következő apró kis parcellák legnagyobb részét szőlőtelepítésre használták fel. Ez a magyarázata annak a nagy igyekezetnek, hogy a bérlők talán kivétel nélkül mind megváltották a bérelt területeket. A megváltást kérők már mint jogutódok, a bérelt parcellák után épügy teljesítették a 18 kézinapszámot, mint a robotos világban elődeik.

a) Akaliak:				Felvett területért váltságot fizetett
Id. Németh István, akali	10. sz.	tjkv.-ben	1—3.	sorszám 60 frt
Szabó József, akali	1. "	"	I. 1—2.	110 "
Szabó Ferenc, akali	2. "	"	I. 3., 11.	20 "
Szalai József, akali	4. "	"	I. 1—2.	40 "
Németh Géza, akali	5. "	"	I. 1—2.	40 "
Osvadt Lidia, akali	6. "	"	I. 9.	40 "
Kovács János, akali	7. "	"	I. 12.	100 "
Özv. Kiss Dánielné, akali	8. "	"	I. 1—3.	50 "
Kálmán Terézia, akali	9. "	"	I. 1—3.	60 "
akali	23. "	"	46. hrsz.	95 "
Beke József, akali	11. "	"	I. 1—3.	90 "
Beke Péter, akali	12. "	"	I. 1—4.	90 "
Szegleti Antalné és 3 kk. gyermeke, akali	58. "	"	94. hrsz.	90 "
Gondos István, akali	17. "	"	25., 27. hrsz.	90 "

β) Alsődörgicseiek:

Fülei Sándor az a.-dörgicsei	57. tjkv.-ben	86. hrsz.	80 frt
Bakonyi János az a.-dörgicsei	32. "	47. "	50 "
Kovács Sándor az a.-dörgicsei	29. "	43. "	70 "
Gold Mór az a.-dörgicsei	57. "	93.	40 "

γ) Felsődörgicseiek:

Kk. Hegyi Testvérek a f.-dörgicsei	14. tjkv.-ben	+ 22. hrsz.	110 frt
Pintér Pál a f.-dörgicsei	16. "	24., 26. "	80 "
Özv. Isó Péterné a f.-dörgicsei	18. "	28., 30. "	90 "
Fülei Jánosné a f.-dörgicsei	19. "	29., 31. "	90 "
Szuper Ferenc a f.-dörgicsei	21. "	33. "	120 "
Hegyi István a f.-dörgicsei	26. "	I. 38., 40. "	95 "
Beke Lajos a f.-dörgicsei	22. "	34. "	120 "
Bogdán József a f.-dörgicsei	27. "	I. 39., 41. "	110 "
Bogdán János a f.-dörgicsei	28., 29.	43., 44. "	65 "
Özv. Fülei Mártonné a f.-dörgicsei	54. "	81., 85. "	100 "
Özv. Vecsei Pálné a f.-dörgicsei	55. "	+ 82., 84. "	50 "
Vecsei Erzsébet és József a f.-dörgicsei	60. "	96. "	70 "
Özv. Potó Péterné és fia a f.-dörgicsei	155. "	42. "	45 "
Özv. Potó Mártonné és kk. gyermekei f.-dörgicsei	53. "	+ 1., 2. "	100 "

Mind a 32 váltság-szerződést a VKM. 27.728/1880. sz. a. jóváhagyta. A váltságösszegeket mint kusztodiátusi törzstőkét kezelték.³²

v) *Tulajdonjogi bekebelezések.* Veszprémi törvényszéki végzések alábbi dörgicsei lakosok javára rendeltek el tulajdonjogi bekebelezéseket volt uradalmi régebbi bérelt területekre:

Horváth János és Viczay Ágnes tulajdonjoga bekebelezte az alsódörgicsei 31. jtkv. A + 1. szorsz. és 46. hrsz. beltelekre. 6538/1897. veszprémi törvényszéki végzés.

Az 1880. ápr. 8-án kelt s a VKM. által 27.728/1880. sz. a. jóváhagyott szerződés alapján az akali 57. sz. tjkv-ben a 93. hrsz. a. felvett ingatlan Gold Mór és neje Böhm Netti javára bekebelezetett. 2405/1885. v. törv.-széki végzés.

A fenti indokolással az alsódörgicsei 32. sz. tjkv.-ben felvett I. 47. hrsz. udvartelekre bejegyzett tulajdonjog Bakonyi János és felesége Takács Borbála javára bekebelezte. Végzés száma: 2411/1885.

Ugyancsak az 1880. V. 17. kelt szerződés értelmében a felsődörgicsei 18. sz. tjkv-ben foglalt 28. és 30. hrsz. földterületre özv. Isoó Péterné, szül. Isoó Eszter és kk. Eszter javára a tulajdonjog bejegyzetett. Végzés száma: 2398/1885.

Az 1880. május 17. kelt és VKM.-i jóváhagyást nyert szerződés alapján a felsődörgicsei 22. sz. tjkv-ben foglalt 34. hrsz. térbirtokára Beke Lajos és felesége Rumi Eszter javára a tulajdonjog bejegyzetett. Végzés száma: 2409/1885.

Az 1880. ápr. 8-án kelt és VKM.-i jóváhagyást nyert szerződés alapján felsődörgicsei 27. sz. tjkv. + 39., 41. helyszínelési számok a. foglalt udvartelki birtokra Bogdán József javára a tulajdonjog bekebelezetett. Végzés: 2407/1885.

Az 1880. május 27-én kelt és VKM.-i jóváhagyással ellátott szerződés alapján a rend felsődörgicsei 19. sz. tjkv-ben foglalt + 29. és 31. hrsz. ingatlanaira a tulajdonjog Sótonyi István és felesége Német Zsófia nevére bekebelezetett. A törvényszéki végzés száma: 2396/1885.

Az 1880. május 27-én kelt és VKM.-i jóváhagyással bíró szerződés alapján a felsődörgicsei 50. sz. tjkv-ben foglalt A + 1—2. sorszámú udvartelki birtokra a tulajdonjog Potó Mártonné sz. Antal Erzsébet, Potó Júlia férj. Beke Jánosné felsődörgicsei és Potó Erzsébet férj. Biró Jánosné henyei lakosok javára bekebelezetett. A törvényszéki végzés száma: 2397/1885.

Az 1880. ápr. 8-án kelt és VKM.-i jóváhagyással ellátott szerződés értelmében a rend akali 5. sz. tjkv. A + 1—2. sz. a. foglalt udvartelki birtokra Németh Géza javára a tulajdonjog bekebelezetett. A végzés száma: 2404/1885.

Az 1880. ápr. 11-én kelt és VKM.-i jóváhagyással ellátott szerződés alapján az akali 8. sz. tjkv-ben A + 1—3. sz. alatt fog-

³² K. Fasc. 60.

lalt birtokra a tulajdonjog özv. Kiss Dánielné sz. Bikádi Zsófia javára bejegyeztetett. A végzés száma: 2401/1885.

Az 1880. május 17-én kelt és VKM.-i jóváhagyással ellátott szerződés alapján az akali 11. sz. tjkv.-ben A 1—3. sorszámú birtokon bejegyzett tértulajdona Beke József javára bekebelezetett. A végzés száma: 2389/1885.

Az 1880. május 17-én kelt és VKM.-i jóváhagyással ellátott szerződés alapján az akali 7. sz. tjkv. A + 12. sorszámú birtokra a tértulajdonjog Kovács János javára bekebelezetett. A végzés száma: 2394/1885.³³

3. Gölle.

a) *A göllei iskolatelek cseréjének eredete.* A rend, mint göllei kegyúr és a göllei volt jobbágyság között az iskolaépítés miatt hosszú évekre visszanyúló súrlódások voltak. A rend véget akart vetni ennek az áldatlan állapotnak. Mivel a régi iskola telkén az újabb követelményeket kielégítő új iskola és mesterlakás elhelyezhető úgy sem lett volna, azért cserébe felajánlotta a gölleieknek Gölle község 1. sz. tjkv.-ben foglalt 42. hrsz. 134. házsámú épületét udvarral és kerttel. Ez a fundus a mérnöki felmérés adatai szerint 1000 □ öl volt. A fundus 935 □ ölre csökkent alá, a többi részt a rend ugyanis a leendő iskola előtti tér kialakítására visszatartotta. A funduson állott egy szolid, mesterlakásnak alkalmas épület melléképületekkel együtt. A cserébe felajánlott ingatlan akkori becsértéke 1200 forint volt.

A gölleiek kapva kaptak a cserén, mert a rend a felajánlott ingatlanért a régi iskolatelket kérte, amely a göllei 28. tjkv. 43. hrsz. a. a göllei róm. kat. iskola nevére volt bejegyezve. Ez a telek 287 □ öllel kisebb és akkori becsértéke csak 220 forint volt.

A csereszerződés 1871. aug. 5-én kelt. A rend a szerződésben kötelezte a gölleieket, hogy az új iskola megépítésében és a mesterlakás átalakításában a rendtől semmiféle címen sem pénzbeli hozzájárulást, sem építőanyagot nem kérnek. A gölleiek mind ezt a kötelezettséget magukra, mind utódaikra 50 évre vállalták. Somhegyi Ferenc akkori rendfőnök 1871. aug. 2-án kelt engedélyével az aug. 5-én kelt szerződést jóváhagyta. A vármegye 1871. aug. 7-én kelt végzésével járult hozzá. Ezen a telken áll ma is a mesterlakás, a felépített új iskola és előtte a kis terecske. Az iskola két tanteremből áll.³⁴

A csereszerződés után a rend 1873. márc. 9-én zárt ajánlatú önkéntes árverést hirdetett a gölleiektől cserébe kapott házfundusra és az 1. tjkv. 42/b. alatt 99 □ öllel bejegyzett kerti beltelekre. Az elsőre Czompó András naki lakos adott be legkedvezőbb ajánlatot, aki 925 forintért a fundust megkapta (1873.

³³ K. Fasc. 50. No. 2.

³⁴ Status 149. — V. ö. K. Fasc. 50. No. 8., K. Fasc. 60. No. 6.

márc. 27.). A másodikat Gölle község kapta meg 54 forint vagy 50 kat. lóhere lekaszásának felajánlásával. Mivel ezen eladásra vonatkozólag a számadásokban semmiféle nyomot nem találunk, valószínű, hogy a rend a birtokvezetőség ajánlatára az 50 hold lóhere lekaszása mellett döntött.

A Czompó-féle eladási árat, mint kusztodiátusi törzstőkét az ú. n. fölös földek tőkéjével együtt tartotta nyilván a rend.³⁵ A Czompó-féle eladásra 10.518/1877. sz. a. jött le a VKM. jóváhagyása, de téves adatokat tartalmazván kijavításra visszaküldetett.³⁵

b) *A kulai és hársasi földek tőkéjének eredete.* Az 1890. okt. 16-án kelt adásvételi szerződés értelmében a rend eladta a göllei 1. sz. tjkv. 382. hrsz. alatt foglalt 63 k. hold. 1217 □ ölnyi és a kulai dűlőben lévő szántóját, továbbá az 1. sz. tjkv. 731. hrsz. alatt bejegyzett 24 k. h. 1246 □ öl legelőjét a közlegelőben a hársasi dűlőben Gölle község polgárainak 24.271'28 forintért. *A közel 90 k. holdas eladást semmi sem indokolta, csupán csak a terjeszkedő Gölle földigényének méltányos kielégítése.* Ma, amikor a község Somogy vármegye egyik erősen gazdagodó „egykés” községe, hasonló méltányos gesztust nem érdemelne meg. A feiügyeleti hatóságnak jóváhagyását is csak ez a szociális szempont igazolhatta, amikor a VKM. az eladáshoz 36.567/1892. számú engedélyével hozzájárult.

A vételárat 1894. decemberéig 5 részletben pontosan befizették. A befizetéseket a Somogy megyei Takarékpénztárba és a Dombovári Takarékpénztárba helyezték el. A VKM. az orci vétel alkalmával megengedte, hogy az eladott göllei földek egész vételára erejéig a rendi vinkulált állampapírokból devinkuláció történhessék, *hogy az egész eladási ár az orci birtok árába legyen befizethető.*³⁷

c) *A göllei urad. orvos lakásának róm. kat. iskola céljára való átengedése.* A rend 1913. január 8-án kelt Egyezség értelmében *minden ellenszolgáltatás nélkül* átengedte a göllei 1. sz. tjkv-ben A alatt felvett 23. sor- és 2078/125. hrsz., „Ház, udvar és kert” bejegyzésű 637 □ öl területű ingatlanát a rajta lévő épületekkel a göllei róm. kat. egyházközségnek a következő feltételekkel:

α) Az egyházközség köteles lesz az eddig orvoslakásul szolgált épületet az illetékes hatóságok által jóváhagyott tervek szerint a kor kívánalmainak megfelelően úgy átalakítani, hogy azon két tanterem és két törvényesen előírt tanítói lakás legyen.

β) Az egyházközség az átalakítást saját költségén végezteti,

³⁵ Status 150—151.

³⁶ Status 113.

³⁷ Status 9—11. — V. ö. K. Fasc. 60., továbbá u. o. Fasc. 61. No. 10.

az iskolát felszereli. Ezen költségekben való részesedéssel a rendet nem terhelheti meg.

γ) Az így átalakított és felszerelt új iskola nem kegyúri jellegű. A rend az iskola további fenntartásában tehát nem mint kegyúr, hanem mint a göllei egyházközség tagja vesz részt.

δ) Az iskola róm. kat. jellege örök időkre biztosítottatik. A rend fenntartja azt a jogát, hogy ha az iskola róm. kat. jellege megszűnnék, az átengedett ingatlan a rajta lévő épületekkel együtt visszazáll, leszámítván a VKM-nek az iskola átalakítására államsegélyül kiutalt 9800 koronáját.³⁸ Ez Gölle második iskolája a templom É-i oldalán.

d) *Telekeladás.* Az 1940. jan. 25-én kelt adásvételi szerződés szerint a rend eladta tulajdonát képező és a göllei 1. sz. tjkv-ben A I. alatt felvett 25. sor- és 1730/24. hrsz., „Házhely a göllei majorban” jelzésű 624 □ öl területű ingatlanát Halász József göllei lakosnak 300 P-ért. A vételár a kusztodiátus törzstőkéi között van.³⁹

e) *A göllei uradalmi orvoslakás eladása.* Az 1940. május 16-án kelt adásvételi szerződés értelmében a rend eladta a göllei 1. sz. tjüv-ben A + alatt felvett 5. sor- és 28. hrsz., „Ház 144. szám alatt, udvar és kert” jelzésű 1 k. h. 675 □ öl területű ingatlanát a rajta lévő épületekkel együtt dr. Villax Ferenc göllei körorvos kkorú leányának, Villax Zsuzsannának 12.000 P fejében. A kkorú képviselőben a vételt Svastics Elek, Somogy vármegye Árvaszékének 6246/1—1940. sz. véghatározatával kirendelt gondnok, kaposvári lakos eszközölte.

Az eladást a VKM. 2008/1940. I. ü. o. sz. a. jóváhagyta.⁴⁰

Az eladott ház eredetileg a régebbi göllei számvevő ispánok lakásául szolgált. A korábbi uradalmi orvoslakásul használt háznak a róm. kat. iskola céljára 1913-ban történt elajándékozása óta az e) pont alatti ház volt az urad. orvos konvenció háza egészen 1940-ig. Az uradalmi orvos most kkorú leányának házában lakik.

4. Hetény.

Hetény, amint a kusztodiátus történetéből tudjuk, mint *prædium* az *attalai possessio*-hoz tartozott. 1835-ben történt különválása után a helyzet megfordult és a gyorsan kiépülő s mindegyre fejlődő Hetény vezető helyre tört előre, és Attala, ahol a rend különben sem gondolt majorépítésre, lett Hetény tartozéka. Azért tárgyalkjuk Hetény cím alatt az attalai változásokat is.

a) *Az attalai nyugdíjasok házána eladása.* A személyzeti Táblák adataiból tudjuk, hogy az uradalom nyugdíjas (kegydíjas) tisztjeinek, illetőleg az özvegységre jutott tiszt asszonyoknak

³⁸ Status 245. — V. ö. K. Fasc. 61. No. 7.

³⁹ M. Területváltozási Kimutatás 1940.

⁴⁰ U. o.

Attalán az ú. n. nyugdíjasok házában biztosított lakóhelyet. Ez a ház a mai kántortanítói ház É-i tőszomszédja és jelenleg a Tarr családé.

A rend ezt a nyugdíjas házat 1892. márc. 7-én kelt adásvételi szerződés értelmében eladta Takács Kristóf attalai jegyzőnek a pálinkaház telkével együtt 2000 forint vételáron. Az eladott ház az attalai 61. tjkv. A + 181. hrsz. a. van felvéve és a házhoz tartozó udvarral, kerttel együtt 1429 □ öl.

A pálinkaház telke, amely a kataszterben káposztás földek elnevezésű dűlőben A + 229. hrsz. a. van jegyezve 1 kat. hold 308 □ öl.

Az eladást a VKM. 36.567/1892. sz. alatt jóváhagyta.

Az eladásból befolyt pénzeszeget a Somogy megyei Takarékpénztárban helyezték el. 1893. jún. 26-án az időközi kamatokkal 2237'82 forintra felszaporodott törzstőkét a kusztodiátus felküldte Budapestre az orci birtok vételárába.⁴¹

b) *Az attalai korcsmaház eladása.* A ház ma is áll és a templom telkének D-i szomszédja. Sarokház a Pula felé kanyarodó törvényhatósági út mentén. Az ingatlan az attalai 61. sz. tjkv. 181., 229. hrsz.-ok alatt foglalt belsőség a rajta lévő korcsmaházzal és a hozzátartozó pálinkafőző helyiséggel együtt. Terjedelme 1 k. hold 1321 □ öl. Az 1892. júl. 18-án kelt adásvételi szerződés értelmében a fent leírt ingatlanokat Boldog József és Visnyei Ferenc attalai lakosok 3700 forinton vették meg.

Az eladást a VKM. 47.855/1892. sz. a. jóváhagyta.⁴²

A Főpénztári Napló bejegyzései alapján a bánatpénzül lefizetett 500 forinton felül maradt összeget a vevők három részletben fizették le. Az egész összeg a Dombovári Takarékpénztárban helyeztetett el.

A rendfőnöknek 1905. szept. 25-én kelt 1157. sz. rendelkezése értelmében ebből a kamatozó törzstőkéből 7744'56 koronát a 24.000 koronás n. é.-ben vásárolt magyar koronajáradék vételárához csatoltak.⁴³

c) *A dombovári ház eladása.* A házat, mint fejezetünk második felében részletesen olvasható, 1883-ban vették 17.500 forint vételáron. Eladása két részletben, sajnos, a legrosszabb körülmények között történt. A ház egy teljes utcai fronttal és két hosszú udvari benyúló szárnyépülettel rendelkezett. Egyik felét 1919. febr. 23-án a Dombovári Könyv- és Papírkereskedelmi Rt., a másik felét pedig 1919. aug. 1-én Rein Ferenc és felesége Preiszsch Matild vette meg. A ház hrszáma 171/1—2. Jelenlegi házszáma Esterházy-utca 17b). Árát takarékpénztári betétként kezelték s így megsemmisült.⁴⁴

⁴¹ Status 129. — V. ö. K. Fasc. 50. No. 11.

⁴² Status 99. — V. ö. K. Fasc. 60.

⁴³ Status 2. — V. ö. K. Fasc. 61. No. 11.

⁴⁴ Adataink a dombovári telekkönyvi hivatalból valók.

5. Mernye.

a) *A kaposvári-felsőmocsoládi Hév kisajátítása.* A címben megnevezett Hév építése alkalmával a rend vasútépítési célra átadott a Hévnak a mernyei uradalomból 6 k. hold 767 □ ölnyi területet, kat. holdankint igen jutányosan, 100 forintos áron. A kisajátításról szóló szerződés 1895. május 7-én kelt. A kisajátítás címén kapott 646.96 forintot „Mernyei vaspálya telekváltsága” néven a Somogy megyei Takarékpénztárba helyezték 1896. jún. 23.

A VKM. hozzájárulási engedélyének száma: 9259/1897.

A rend a méltányos árban átengedett területen felül még 6000 forint értékű hozzájárulást ajánlott fel a vasútépítésre. A 6000 forintos felajánlásból 3800 forintot készpénzben fizetett ki, a többi 2200 forintnak megfelelő értékű téglában szállította le.

A rend a hozzájárulás fejében 60 db. törzsrészvényt kapott. Ebből 40 db.-ot a Kunffy-féle 12 db.-bal együtt (l. az orci birtokvételnél!) a budapesti rendi központhoz küldött fel az uradalom, míg 20 db.-ot a Magyar Általános Hitelbanknál helyeztek el. A nevezett Hév ugyanis hitelbanki érdekelt, amelynek igazgatóságában az uradalmi kormányzó igazgatótagságot nyert. A későbbi ú. n. elsőbbségi eredeti jegyzésű törzsrészvények elérték-telenedtek, s utánuk sohasem fizetett osztalékot a Hév.

A Somogy megyei Takarékpénztárban elhelyezett 646'96 forint törzstőke érintetlenül kamatozott és a veszített világháborút (1914—1918.) követő devalvációkor megsemmisült.⁴⁵

b) *A kenderföldek eladása.* Ez az eladás is annak a sorozatnak egyik tagja, amely a kusztodiátus egész történetén keresztül húzódva a rendi szociális gondolkodás nagylelkűségének bizonyítéka. Ez az eladás Mernye község egyik legújabb települését segítette elő.

Tekintettel arra a központi és vezető szerepre, amely Mernyének nemcsak a piarista gazdálkodás, hanem már a kusztosok idején is kijárt, a tárgytól kissé eltérően itt használjuk fel az alkalmat a mai Mernye települési fejlődésének bemutatására. Legalább az egyik kusztodiátusi településről képet alkothatunk magunknak.

A mai Mernye nem az első település. Neve is más-más az egyes századokban. Ha nem is adunk hiteelt II. Endre király 1239. jún. 11.-ről keltezett egyességlevelében Mernyéről említett kitételének, hogy Mernye szent-istváni alapítás („ex donatione S. Regis”), feltehető, hogy ősi magyar település. II. Endrének hivatkozott összeírása a fejevári egyház javadalmaként említi és Mernyét 25 telkes településnek írja le. Ugyanez az összeírás egy másik Mernyéről, Almernyéről is szól, amely 32 jobbágytelkes település. Az 1506-os összeírás

⁴⁵ Status 2. — V. ö. K. Fasc. 61. No. 11.

Boldogasszonymeryét 8 portával, Almeryét 4 portával bíró településnek írja le. Találkozunk Vásárosmerye, Szentmiklósmerye elnevezéssel. Az elsőből azt következtetjük, hogy már régen jelentősebb hely volt. A Szentmiklósmerye elnevezés meg talán azt mondja, hogy Merye valamikor a mai Szentmiklós pta tájékán lehetett. A mai puszta egészen újkeletű, a múlt század negyedik tizedében kezd kiépülni, tehát ennek a mai majortelepülésnek a középkori Szentmiklósmeryéhez semmi köze. A Merenye, Merenya nevek semmit sem mondanak, mert lehetséges az is, hogy csak elírásokból születhettek meg az oklevélszerkesztő íródeák tolla alatt.

Hogy Merye melyik Meryének történeti folytatása és melyik Merye helyén áll, históriailag nem dönthető el. Hajlandók vagyunk azonban azt hinni, hogy a mai Merye az ősi településnek helye. Ha ezen véleményünket kevés vagy éppen semmiféle dokumentum sem támogatja, a települési lehetőségek és feltételek állításunkat igazolják.

A települést sokféle körülmény befolyásolja és irányítja. Így a középkori egyetlen kultúrcentrum, a templom vagy egy kolostor vagy a környék hegyrajzi, vízrajzi, klimatikus stb. viszonyai. Döntőleg folynak be az ősi településekbe az égtájak és a betelepítendő helyen az ivóvíz közelsége.

Mindezeket összevéve a mai Merye első településének a helységnek azt az utcavonulatát kell tartanunk, amely a Malomároktól K—Ny irányban a Geszti felé elforduló útig terjed. K—Ny-i fekvése miatt a Bakonyból a Balaton keresztül süvítő és uralkodó északi szelektől védetebb hely. Védettségét fokozza, hogy ez a település Ny felől K felé emelkedő völgy. Mivel völgyben van, könnyen található és elegendő mennyiségben a település elengedhetetlen feltétele, a víz.

A régi településnek egy további bizonyítéka az utcában feltalálható rendezetlen telekviszonyok. Különösen az utca D-i során rendszeres az egymás mögé s nem az utcafrontra való építkezés. Ezek a rendszertelen telektörések, amelyek Meryének is csak ezen egy utcájában jelentkeznek, régibb, ősi településre engednek következtetni.

Az ősi építkezési mód is egészen erre az egy utcára szorítkozik. A régi somogyi „*talpas*” vagy „*kontyos*” házakból már csak itt akad egy-egy izelítőnek.

Végül feltevésünk mellett dönt a plébániadomb és a rajta épült templom. A templom egyenes folytatása annak a rendezetlen utcasornak, amelyről előbb szóltunk. Mai temploma a XVIII. század második feléből való, de hogy a plébánia és a templom korábbi századokbeli elődei is már ezen a helyen álltak, igazolják azok a régi sírleletek, amelyeket napjainkban mos ki a plébániadomb löszös oldalából egy-egy záporosó. A régi temetők ugyanis a templom körül voltak, s a plébánia rendszeren a templom közelében.

Jóval későbbi település az ú. n. *Újváros*. Tulajdonkép első sugaras kiágazása az ősi egy utcás települési típusnak. Egészen bizonyos, hogy a XIX. század első, második évtizedében meginduló és nem korábbi település. Telkei szabályosak, utcája széles, szinte térszerű. A „város” elnevezés sem származhatik 1818. előtti időből. Bolla Márton rendfőnök (1809—1830.) ugyanis ebben az esztendőben mernyei hivatalos birtoklátogatása alkalmával dícsérőleg nyilatkozik a mernyei jobbágyok újszerű gazdálkodási rendjéről, amit az uradalmi gazdálkodásból lestek el. A sikeres eredmények láttára a rendfőnök illetékes helyen kieszközölte, hogy Mernye mezővárosi rangra emeltessék és 4 vásár tartására kapjon jogot. A rendfőnök látogatása idején Mernyén 24 új házat látott, talán a nemrég épült újvárosi házak voltak azok. A mai Mernyének ez az utcája a mernyei-somogytúri törvényhatósági út két oldalán kiépülve feltűnően két részre szakad. A D-i fele széles, a közepén haladó köves út mindkét oldalán 3-soros fásítással és széles gyalogjárókkal épült utca. Az északi fele a Kozár-féle háztól feltűnően megszűkül. Elmarad az utca két oldali 3-soros fásítása. Az utca közepét teljesen lefoglalja a törvényhatósági út. Mielőtt azonban ennek a késői településnek történetére térnénk, meg kell említenünk azt az egészen egyedülálló települést, amelyet a népnyelv *Zsibavárnak* nevez.

A Zsibavár nevét onnan vehette, hogy az egy házsorból álló utca előtt van a gyepes, nagy vásártér és a Malomárok vize, amely körülmény libanevelésre igen alkalmassá tette a helyet. A Zsibavár a mai uradalmi cselédházak és a kaposvári—siófoki vasútvonal közé eső terület. Betelepítésére Ugróczy jószágkormányzó 1827-ben gondolt. Célja volt, hogy ezzel a megkönnyített települési lehetőséggel élve, minél több iparos telepedjék meg Mernyén. Ezért Ugróczy a majorsági rétből „házülések”-et adott ki kizárólag mesterembereknek a következő feltételekkel:

Minden mesterember kap ingyen 500 □ ölet. Ebből házhelyül, udvarnak 150 □ ölet szánt, 350 □ ölet kertnek. Kikötötte, hogy házaikat minden kerítés nélkül az utca frontjára lesznek kötelesek kihozni. Az uraság ingyen ad épületfát erdeiből. Ha valaki téglából óhajtaná házát felhúzni, a szükséges téglát előállítási áron kapja meg ugyancsak az uradalomtól.

A mesteremberek minden robot és uradalmi szolgáltatás alól mentesek lesznek.

Ezzel szemben kötelességük fizetni:

A házhely cenzusaként fizetni szokott füstpénzt ..	1 frt -- kr
A 18 kézi napszámváltságáért, à 12 kr	3 „ 36 „
Robot és dézsmaváltságért	5 „ 48 „

Összesen fizettek tehát: 11 forintot egy egész évre. Az urasággal szemben csak a bíraskodási jog elismerésével tartoznak. Faizásuk és legeltetési joguk nincs. Házaikat az uraság tudtával eladhatják, de csak más mesterembernek. Ha valamelyikük erkölcstelen életmódot folytatna, az uraságnak jogában áll a szerződés értelmében házáat a megbecsült érték ellenében elvenni. Ha valamelyik utód nélkül halna meg, köteles a telken található javak felét az uradalomra testálni. Ha pedig végrendelet nélkül halna meg, mindene az uradalomra száll.

Ezen az alapon sikerült Ugróczynak 11 mesterembert letelepíteni, akik sorshúzás útján kapták meg házhelyüket. Az iparosok szakmaszerinti megoszlása a következő: 2 kerékgyártó, 1 asztalos, 1 kőműves, 1 takács, 2 csizmadia, 1 bocskoros varga, 1 cipelős varga, 1 szabó és 1 szűrszabó. A korabeli falusi igényeket mindenben kielégíthették. Feltűnő, hogy nincs köztük kovács. Nem is igen kellett, hiszen még a fatengelyes világ járta.⁴⁶ Az uradalomban is csak 1852-ben találkozunk az első kováccsal.

Ugróczynak ez a szociális szempontból is említést érdemlő rendelkezése művelődéstörténeti tekintetben sok érdekességet tartalmaz. Az iparosok letelepítésével emeli a falu színvonalát. Ha csak egyebet nem említünk meg, mint azt a körülményt, hogy a letelepülők mind írni-olvasni tudók az analfabeta jobbágyokkal szemben, máris sokat mondtunk. Feltétlenül kényelmet jelentett a mesteremberek jelenléte, mert a falubelieknek a mindennapi és elsőrendű szükségletek kielégítésére nem kellett távolabb fekvő és nagyobb helyeket felkeresniük.

Ez a mesterembersor tehát Mernye harmadik települési fázisa.

A negyedik még sokáig váratott magára, és ez a *kenderföldek parcellázásának a története*. Az Újváros megszűkült, de egyenes folytatása helyén voltak a kenderföldek, amelyek az uradalomnak a mernyei 16. sz. tjkv.-ének A. I. 1573. hrsz. alatt felvett tagja voltak és mérnöki kimutatás szerint 41 kat. hold 533 □ öl terjedelemben. A rend a község gazdasági és egészséges fejlődését szem előtt tartva, a község kérésére a további falufejlődés céljából ezt az értékes és településre ideális birtoktestét parcellázta. Az 1905. márc. 26-án kelt adásvételi szerződés értelmében a rend eladta a kenderföldeket Tóth Lajos és társainak k. h.-kint 800 kor.-t számítva. A vevők az eladó uradalommal közösen megállapodva a vételárat 1906. dec. 31-ig tartoztak három részletben megfizetni.

A VKM. az eladást jóváhagyta (38.840/1908. sz.). A jóváhagyással egyúttal elrendelte, hogy az eladásból befolyt 33.066⁵⁰ kor.-t vinkulálандó állampapírokba kell fektetni. Így jutott a rend az 1908. V. 27. kelt és „Magyar Kegyes Tanítórend, Bpest” névre szóló 16.167. számú és 35.100 kor. n. é. egyetlen kötvény-

⁴⁶ M. Protoc. Contract. 1827—1874. — 60.

hez. A kötvény, mint a kusztodiátus törzstőkéje volt nyilván tartva. A devalváció ezt is megsemmisítette. Az eladási árnak a kötvény vételéig felszaporodott kamata, 5500'90 kor. a Rendi Pénztár javára számoltatott el.⁴⁷

A mai Mernye településének ötödik fázisa már napjainkra esik. Az OFB eljárás útján leadott házhelyek az igali törvényhatósági út mindkét oldalán vannak. Az új betelepülés igen rövid idő alatt megtörtént és Mernyének „proletár házak” néven említett falurészletét alkotja. Falufejlődés szempontjából ítélve a dolgot kevésbé szerencsés megoldásnak mondható. A falut annyira megnyújtotta, hogy a proletársor lakói részére templom, iskola, orvos, gyógyszerár és jegyzőség, szóval a falu testi-lelki kultúráját gondozó központok cca 1 $\frac{1}{2}$ km-re vannak.

Egy további falufejlődés esetén csak a templomdombtól D-re eső és a kispazdák határát képező területre lehet számítani.

c) *A vendégtogadó eladása.* A rend 1922-ben eladta a mernyei gazdasághoz tartozó és a mernyei 16. sz. tjkv. A I. 10. sorszám alatt felvett 185. hrsz. ingatlant a rajta lévő korcsmaházzal és melléképületeivel Ispánky György és felesége Németh Rozália mernyei lakosoknak 1,200.000 papírkoronáért.

A hercegprimás 2379/1922., a VKM. pedig 107.842. I./1922. szám alatt hagyta jóvá az eladást. A vételár teljes egészében a Somogy megyei Takarékpénztárba helyeztetett el és devalválódott.⁴⁸

d) *A Hévnek állatrakó építésére adott terület.* 1931-ben adott a Hévnek a rend az állomás mellett lévő rakterületéből (22/24/1. hrsz. 85 □ ölet az említett célra. Mivel Mernyéről cca 1000 db. hizott sertést szállít el az uradalom, a rakodó megépítése életszükséglet volt.⁴⁹

e) *Csereszterződés a plébániával.* A volt mernyei számadói majd intézői lakást az uradalom 1936-ban a Taszárról Mernyére áthelyezett erdőmérnök részére alakította át. A lakás mellett azonban nem volt házikert. A kérdést a plébániával cserével oldották meg, mégpedig úgy, hogy a rend az Orci-patak jobbpartján fekvő tisztalik kertjéhez csatlakozó 1200 □ öl területű rétét (mernyei 16. sz. tjkv. A + 1. alatt felvett 20. hrsz. ingatlanból 20/b. hrszámú részt) átengedte a plébániának, viszont a plébánia cserébe adta a mernyei 35. sz. tjkv.-ben A I. alatt felvett 380. hrszámú ingatlanából a 380/a-val jelölt hrszámú részét, szintén 1200 □ ölet. A cserébe kapott terület az Orci-patak illetőleg a Malomárok balparti két tisztalik kertje mellett húzódik el s így igen alkalmas házi kertnek.

A veszprémi püspök 1246/1938., a VKM. pedig 1362/1938. [i. ü. o. sz. a. adta meg beleyezését a cseréhez.⁵⁰

⁴⁷ Status 33—36.

⁴⁸ Status 157.

⁴⁹ M. Területváltózási Kimutatás.

⁵⁰ Területváltózási Kimutatás 1938.

6. Ószöd.

A Balaton medrét nem tekintve Ószöd területére nézve a 12 gazdasági kerület között az utolsóelőtti helyen áll. Csak Mernye kisebb nála. És mégis Ószödon volt a birtokállományban a legtöbb változás. A változást részint közcélokra történt ajándékozás, részint cserék, részint vételek idézték elő. A birtokvásárlást szükségessé tette a kerület kicsisége. Eredetileg ugyanis olyan kicsiny volt, hogy azon uradalmi gazdálkodást ráfizetés nélkül nem lehetett volna folytatni. A birtokcseréket pedig a gazdaság rendezetlensége sürgette, hogy az uradalmi területek közé eső idegen ingatlanoknak csere révén való megszerzésével a birtok egységesebb, összefüggőbb alakot nyerjen.

a) *Birtokcsere a rend s Lakos József és felesége Ronga Rozália között.* Dornay István jószágkormányzó Somhegyi Ferenc rendfőnök jóváhagyásával 1870. július 23-án fentnevezettekkel csereszerződést kötött, amelynek értelmében a rend tulajdonába adják az ószödi 46. sz. tjkv-ben foglalt A + 52. hrszámú és 36-os számú házukat a 260 □ öles udvarral és kerttel 160 forint becsárban. A rend ennek ellenében átadja nekik az ószödi 42. sz. tjkv-ben foglalt 49. hrszámú házat udvarral és kerttel 366 □ öl terjedelemben. Mivel a rend által cserébe adott ingatlan becsértéke 200 forint volt, azért Lakos József és felesége 40 forintot ráfizetett a cserére. A bekebelezést Somogy vármegye törvényhatósága eszközölte 1871. február 18-án.⁵¹

b) *Öreg Nagy Józseffel és feleségével Kovács Katalinnal kötött csereszerződés.* Somhegyi Ferenc rendfőnök 1878. szeptember 23-án cserébe adta fentemlítetteknek az ószödi 42. sz. tjkv-ben + 259. hrsz. alatt felvett ú. n. Szarkahegyi szántóját. Ezzel szemben Nagy József és felesége cserébe adták a rendnek az ószödi 85. sz. tjkv-ben + 200. hrsz. alatt foglalt, s a völgyi hegyen lévő pincés szőlőjüket, amely a rend pincés-szőlője mellett K-re fekszik s a partig terjed, D-ről az urasági szőlővel egy vonalban van, É-ről az urasági szőlő határolja. A cserét a marcali kir. járásbíróóság 1878. szept. 29-én kebelezte át a cserélő felekre 3347/1878. számú végzésével.

A csereszerződésből azonban kimaradt, hogy Nagy József és felesége a fentleirt ingatlanon felül az ószödi 18. sz. tjkv-ben 204. hrsz. alatt foglalt ingatlanuknak 204/a 1. hrszámú és 580 □ ölnyi részét is cserébe adták a rendnek, amely darab ingatlan az elsőnek említett + 200. hrszámú rész-tartozéka és kiegészítője. Erre a tévedésből kimaradt részre a bíróság nem hozott bekebelezési végzést. A tévedés rendezése és kiigazítása miatt Kalmár Endre rendfőnök öreg Nagy Józsefekkel egy pótszerződést kötött, amelynek erejénél fogva a 204/a 1. hrszámú ingatlan telekkönyvileg is a rend birtokába ment át. A pótszer-

⁵¹ Status 236.

ződés alapján 1883. szept. 17-én már a lengyeltóti járásbíróóság végezte el a bekebelezést.⁵²

Sem az a), sem a b) alatti ingatlan-cserére a rend nem kért miniszteri jóváhagyást.

c) *Tóth György és felesége Nagy Éva őszi lakosokkal kötött csereszerződés.* Nevezett őszi lakosoknak az őszi 57. tjkv-ben foglalt 71. hrszámú és 312 □ ölet kitevő belsőisége a rend belsőisége között volt. Ezért a beltelekért 60 forint ráfizetéssel cserébe adták a Tóth házaspárnak az őszi 45. sz. tjkv-ben + 50/a hrsz. alatt foglalt ugyanakkora rendi ingatlant.

A csereszerződés 1890. okt. 28-án kelt. Az átkebelezést a lengyeltóti járásbíróóság 1890. nov. 15-én kelt végzésével eszközölte. Miniszteri jóváhagyás nincs.⁵³

d) *Gulyás István és felesége Kusz Rozália őszi lakosokkal kötött csereszerződés.* Ugyancsak 1890. okt. 28-án kelt az a csereszerződés is, amelynek értelmében a címben megnevezettek cserébe adták a rendnek az őszi 175. sz. tjkv-ben + 72. hrsz. alatt foglalt s a régi Hollóssy-féle cenzuális telken épült házukat a hozzátartozó kerttel együtt a rend tulajdonát képező és a 42. sz. tjkv. 248. hrsz. alatt foglalt Szarka-hegyi szántóért. A Gulyás házaspár 268 □ ölet adott és a rendtől 300 □ ölet kapott cserébe. Az őszi fiókpénztári és 1890. jan. 30-án kiállított nyugta értelmében a rend erre a cserére még 230 forintot fizetett rá.

A csereszerződést a lengyeltóti járásbíróóság 1890. nov. 15-én kebelezte át a cserélő felek javára. Ennek a cserének sincs miniszteri jóváhagyása.⁵⁴

e) *Ifjú Gaál János és Gaál Péter őszi lakosokkal kötött csereszerződés.* Ezzel az 1898. okt. 28-án kelt csereszerződéssel a rend belső ingatlanát rendezték az idegen ingatlan kiküszöbölésével. Nevezetteknek az őszi 196. sz. tjkv. 73. hrsz. alatt foglalt 392 □ öl nagyságú kertje ugyanis beleékelődött az uradalmi belsőiségbe. Ezért az ingatlanért cserébe adta a rend a Gaál testvéreknek az őszi 15. sz. tjkv-ben 50. hrsz. alatt foglalt ingatlanából a szerződéshez csatolt vázrajzon 50/b-vel, valamint az őszi 42. sz. tjkv-ben 51. hrsz. alatt foglalt ingatlanának a vázrajzon 51/a-val jelzett részét, azon felül még 60 forintot fizetett rá a cserére.

A bekebelezést a lengyeltóti járásbíróóság, mint telek-könyvi hatóság 1890. nov. 15-én végezte. Miniszteri jóváhagyás nincs.⁵⁵

f) *Őszöd községgel kötött csereszerződés.* 1891. dec. 5-én Őszöd község és a rend között a következő értelmű szerződés jött létre. A község átadja a rendnek tulajdonát képező és az

⁵² Status 234.

⁵³ Status 232.

⁵⁴ Status 233.

⁵⁵ Status 237.

őszödi 5. sz. tjkv. 82. hrszámú ingatlanak 82/b-vel jelölt és 10 □ ölet kitevő, továbbá az 5. sz. tjkv.-ben foglalt 84. hrsz. ingatlanának 84/b-vel jelölt 24 □ öl területű részét. Ezzel szemben a rend a községnek cserébe adta az őszödi 43. sz. tjkv.-ben foglalt 83. hrszámú ingatlanából a 83/b-vel jelölt 230 □ ölnyi területet.

Erre a cserére való hivatkozással azonban a község visszaadta a rendnek az őszödi 43. sz. tjkv. 74. hrszámú 400 □ öles ingatlanát, amelyet a rend már a hetvenes években ajándékozott a községnek, lemondván annak eddig élvezett hasznáról és tulajdonjogáról.

A csere tárgya községi vagyon lévén, a vármegye jóváhagyására is szükség volt. A vármegye 1892. május 2-án folytatólagosan tartott közgyűlésén a csereügyletet jóváhagyta. Ennek a cserének már van a VKM-től 842/1893. sz. a. jóváhagyása.⁵⁶

g) *Telekeladás iskola céljára és telekajándékozás templomépítésre.* Az 1906. ápr. 17-én kelt szerződéssel a rend eladta az őszödi róm. kat. egyházközségnek az őszödi 43. sz. tjkv. 17. sorszámú és a 81/a hrsz. alatt felvett 696 □ öles ingatlanát 800 kor-ért iskolaépítésre.

Ugyanezen szerződés értelmében a rend ingyen adott telket ugyanott róm. kat. templom építésére. A telek az őszödi 43. sz. tjkv. A. 17. sorszám és 81/b hrsz. alatt foglalt 270 □ ölnyi belsőség az iskola számára vett telek tőzsomszedságában.

Az iskolai telek eladásából befolyt 800 kor-t a rendi központ az 1907. ápr. 27-én vásárolt 14.592. sz. és 1200 kor. n. é. magyar koronajáradék vételárába fektette.

Az eladást és a vételt a VKM. 5682/1907. számú jóváhagyásával tudomásul vette.⁵⁷

h) *Parcellázás fürdőtelep létesítésére.* A tőzsomszédos Balatonszemes fürdőtelepének fejlődése a rendi vezetőség figyelmét már ismételten felkeltette, nem lehetne-e a szemesi példára az őszödi partot is a balatoni fürdőkultúra szolgálatába beállítani. Különösen a háború után indult meg nagy lendülettel a Balaton somogyi partján az építkezés. Gomba módjára létesülnek az egyes modern fürdőtelepek. A somogyi partot bársonyos homokja, sekély parti vize ideális gyermekfürdővé avatja.

1929-ben szemelték ki a helyet a telep részére. Ez a hely K-ről barázdás folytatása a szemesi telepnek és tart egészen az ú. n. Csapásig, amely az őrháznál a vasúton keresztül megy le a Balatonig. Délről beletartozott még a balatoni tábla domboldala is. Sebes Ferenc rendfőnök 1929. április 30-án adott megbízást Bikfalvy Béla fővárosi mérnöknek a telep felmérésére és a parcellázás megkezdésére. Az eredeti terület 33 k. hold és

⁵⁶ Status 147.

⁵⁷ Status 43—44.

1253 □ öl volt. A Balaton jegének tavaszi olvadásakor azonban az É-i hullámverés lassan-lassan lemart a partból bizonyos területeket, s így a kimért telep egyre csökkent, pedig a parcellák eladása és az építkezés nem várt arányokban indult meg. A telep gyors kiépülésének és fejlődésének felbecsülhetetlen szerencséjére a Kereskedelemügyi Minisztérium Jóléti Egyesülete az őszi partot szemelte ki létesítendő üdülőjének helyéül. A hatalmas arányú üdülő 1936-ban felépült. Még ugyanennek az esztendőnek őszén dr. László Géza min. osztályfőnök és az Elnöki Osztály vezetőjének hathatós támogatásával hozzá kezdett a rend a nagyon megfogyatkozott parton a parti védőmű kiépítéséhez. A minisztérium 10.000 pengős államsegélyt eszközölt ki, ingyen adta a mérnöki vezetést, tarifamérséklésben részesítette a rendet, hozzásegítette az olcsóbb anyagbeszerzéshez, mégis a rendnek kerek számban 56.000 P-be került a védőmű kiépítése. A védőmű építésével kapcsolatban 30 m szélességben kotrógéppel történt feltöltéssel ugyanolyan szélességben visszahódították a medret, úgyhogy ma az őszi balatonparti sétány a maga 620 m hosszával és 3 k. hold 295 □ öl területével a Balaton legimpozánsabb parti sétánya. A part és a partszálon futó sétány a rend tulajdona.

A parcellázásra szánt terület a keresk. Üdülő hatalmas telepen kívül 116 villatelepre osztatott fel, amelyek most, amikor e sorokat írjuk, az utolsóig elkelték. A modern műutakon kívül, amelyeket szintén a keresk. Minisztérium előzékeny figyelmének köszönhet a fürdőtelep, az említett 3 k. h. 259 □ ölnyi parti sétány mellett még két kisebb park (1 k. h.), a játéktér (4 k. h. 685 □ öl), tennispálya (763 □ öl) és a balatoni táblából kihalászott cca 300 □ öl kápolnatér szolgál a telep közönségének használatára.

A Fürdőegyesület kebelében alakult Templomépítő Bizottság hamar megépíti a telep templomát. A rend az építéshez ingyen felajánlott telekkel, földmunkával és fuvarokkal, végül kamatmentes kölcsönrel járult hozzá. Ugyancsak a rend ajándéka a templom harangja. A templom megáldása és használatbavétele 1937. augusztus 15-én történt.⁵⁸

7. Taszár.

a) *A homoki vasúti őrháznál megálló céljára kisajátítás.* A Máv a Bátaszék—Dombóvár—Zákány Vasúttársaság tulajdonában volt vasúti vonal államosítása után Taszár és Homok községek kérésére a homoki őrháznál megállót létesített. A Máv ennek céljára kisajátított a renddel 1891. június 29-én kötött szerződés értelmében a taszári 44. számú tjkv. 416. sorsz. alatt foglalt uradalmi területből 346 ölet 400 forinton.

⁵⁸ Az adatokat Bikfalvy Béla mérnök szíves közléséből vettem.

Az eladást a VKM. 50.893/1891. sz. a. jóváhagyta. *Az eladásból befolyt összeg az orci birtok vételárába lett befektetve.*⁵⁹

b) A Bátaszék—Dombóvár—Zákány vasút építése alkalmával a rend a taszári birtokán átfutó vonal építésére a taszári 44. számú tjkv. 416. hrszámú ingatlanából *ingyen átengedte a nevezett társaságnak a szükséges területet.* Az ajándékozott terület 4 k. hold 1123 □ öl. Erre az ajándékozásra a rend nem kért miniszteri hozzájárulást. A címben jelzett vasút megnyitása 1872. augusztus 14-én történt.⁶⁰

c) *Ress Sebestyénnel kötött ideiglenes és Ress Józseffel kötött végleges szerződés.* Kemény Pál taszári kasznár 1866. október 31-én felsőbb jóváhagyással a következő ideiglenes érvényű egyességet kötötte Ress Sebestyén homoki lakossal. Ress Sebestyén elcseréli a homoki Darazsin-dülőben a Kapos vizére lejtő és a sántosi határ mentében fekvő ingatlanát az uradalomnak ugyancsak a Darazsiban Mohr István kertje végében Ny-ra húzódó ingatlanával az alábbiak mellett. Ress Sebestyén a cserében adott földet addig nem veszi vissza, amíg a rend azt cserében birtokolni akarja. Ha ellenben vagy ő maga, vagy a törvényes jogutódjai ragaszkodnának a visszavételhez, ez esetben ő, illetőleg örökösei kötelesek lesznek annak a hídnek az árát megteríteni, amelyet az uradalom a Kapos vizén vert az ő földje, illetőleg földjük felhasználásával annyival is inkább, mert a rendtől cserébe kapott föld nagyobb és értékesebb is.

Bertalan Alajos kormányzó az ideiglenes cserét rendfőnöki engedéllyel⁶¹ 1894. június 20-án végleges cserével váltotta fel. Ezen csere értelmében Ress Sebestyén örököse, Ress József örök tulajdonul átadja az uradalomnak a homoki 42. számú tjkv-ben foglalt 586/a. hrsz., valamint a 245. tjkv-ben foglalt 586/b. hrszámú ingatlanait. Az uradalom viszont átengedi Ress Józsefnek a homoki 1. sz. tjkv.-ben felvett 587. hrszámú ingatlanából az 587/a. alatt jelzett részt, összesen 3000 □ ölet a Resstől cserébe kapott 2748 □ ölével szemben.

A VKM. a fenti cserét 42.412/1895. sz. a. jóváhagyta.⁶²

d) *Két homoki ház és telek eladása.* Az 1907. ápr. 17-én kelt adásvételi szerződés értelmében a rend eladta a homoki 1. sz. tjkv A. alatt felvett 2. sorszámú és 6. hrsz. alatt jegyzett és 39. házzszámmal ellátott házát kerttel és udvarral együtt Rippl János taszári lakosnak 2700 kor.-ért.

A fent jelzett napon kelt további szerződéssel eladta a homoki 1. tjkv-ben A. alatt felvett, 4. sorszámú, 46. hrszámú és 34. házzszámmal ellátott házát udvarral Lehőcz Márton taszári lakosnak 640 kor.-ért.

⁵⁹ Status 131.

⁶⁰ Status 131.

⁶¹ Rf. levél 1894. IV. 16. — 798. sz.

⁶² Status 145.

A VKM. mindkét eladást engedélyezte: 72.034/1908. sz. A VKM. az eladást jóváhagyó leiratában elrendelte, hogy az ingatlanok eladásából befolyt összeg vinkulált államkölcsön kötvénybe helyeztessék el. Ebből az összegből vette a rend a „Magyar Kegyes Tanítórend, Budapest” névre szóló 3500 kor. n. é. 15.855. sz. és 1908. febr. 22-én kiállított vinkulált papírját.⁶³

e) *A taszári nagyállomás és rakodó létesítésére vonatkozó ingatlan ajándékozás.* A Máv Taszáron csak egy kitérő állomást akart építeni. Azonban az 1908-ban megejtett előzetes közigazgatási bejárás alkalmával Vámos Károly kormányzó a rendkormány megbízásából azzal az ajánlattal állott elő, ha a Máv a rend gazdaságán egy rendes személyszállító és állatrakodóval bővített állomást létesítene, ebben az esetben a rend a szükséges terület minden kártérítés nélkül bocsátaná a Máv rendelkezésére.

A zágrábi Uzletvezetőség erre a kijelentésre 1909. ápr. 23-án 15.175/II. számú átiratában megkereste a rendfőnököt, mire Magyar Gábor, az akkori rendfőnök az 1909. május 14-én kelt 560. számú és alábbi tartalmú nyilatkozatot adta ki. Ha a Máv a Kelenföld—Zágráb vasúti vonalon a 41. órház tájékán a rend birtokán olyan állomást épít, amely személy-, termény- és állatszállításra korlátozás nélkül használható lesz, a rend erre, esetleges vágánybővítéshez *díjmentesen átenged 10 k. h. körüli területet*, hogy az anyagárkok a rend birtokában maradnak vissza. Az állomáshoz vezető és a közforgalmat lebonyolító utat is biztosítja a rend.

A kisajátított terület 8 k. hold és 1464 □ öl. A kisajátított terület ajándékozása a taszári 44. sz. tjkv. 416 hrsz. alatt felvevett ingatlanából történt. Az állomást 1911. május 1-én adták át a közforgalomnak.

Az állomástól ÉK-re fekvő nagy anyagárokban az uradalmi erdészet nemes füztelepet létesített.⁶⁴

f) *A kaposhomoki korcsmaház és telek eladása.* 1912-ben adta el a rend a kaposhomoki 1. sz. tjkv-ben A. alatt felvett 5. sor- és 76. hrszámú „Korcsma a 21. sz. alatt udvar s kerttel 1160 □ öl” jelzésű ingatlanát Stagl János és Stagl József kaposhomoki lakosoknak 4700 kor.-ért. A vételár 1912. júl. 15-től nov. 26-ig kamatozott, majd nov. 27-én 67'80 kor. kamataival együtt a rendi központba küldték fel.

A VKM. az eladást jóváhagyó leiratában — 119.956/1912. sz. — elrendelte az eladási árnak vinkulált állampapírba való elhelyezését. A rend a törzstökén egy darab s a „Magyar Kegyes Tanítórend, Budapest” névre szóló, 1912. dec. 18-án kiállított, 23.105. számú, 5600 kor. n. é. koronajáradék kötvényt vásárolt. Az eladási árból fennmaradt 19'51 kor.-t a Moktár által 1913. jan. 11-én kiállított 83.146. számú betétkönyvecskébe helyezték el.⁶⁵

⁶³ Status 59—60. — V. ö. az 1908 március havi vonatkozó levelezést.

⁶⁴ Status 153.

⁶⁵ Status 88—89. — V. ö. Levelezés 80/1913. sz. a.

g) *A taszári volt erdőmérnöki ház és telek eladása.* A jószágkormányzó előterjesztésére az eredetileg Taszáron lévő erdőmérnöki hivatalt a rendfőnök az 1937/38. gazdasági esztendővel Mernyére helyezte át. Az áthelyezés célja volt a gazdasági központ egységesebbé tétele, hogy a mérnök munkája központilag kapcsolódjék be az egységesebbé vált központi vezetésbe. A taszári eddigi erdőmérnöki lakás így feleslegessé vált. Taszár községgel 1938. január 2-án létrejött szerződés értelmében a rend eladta, a község pedig megvette körjegyzői lakás céljára. Az eladott ingatlan a taszári 44. sz. tjkv-ben a 2. sorsz., 91. hrsz. alatt van felvéve és udvarral, kerttel együtt 2 k. hold és 103 □ öl. A vételár 20.000 P. A vételt a község részéről a BM., az eladást a rend részéről a VKM. hagyta jóvá: 581/1938. I. ü. o.⁶⁶

h) *Csonka Sándornak történt házhelyeladás.* Az 1939. márc. 10-én Taszáron kelt adásvételi szerződés értelmében a rend eladta, Csonka Sándor taszári lakos pedig megvette a rend tulajdonát alkotó és a taszári 44. számú tjkv-ben A. alatt felvett 6. sor-, 416a. 22 hrszámú ingatlanából a 416a. 22b. hrszámú és 389 □ ölből álló részt □ ölenként 1 P-vel. A terület az állomásépülettől ÉNy-ra húzódó anyagárok K-i sarka.

A VKM. az eladást 1377/1939. I. ü. o. sz. alatt jóváhagyta.⁶⁷

8. Vadé.

A felsőmocsoládi-siófoki vasút építésekor történt kisajátítás. Az 1908. okt. 13-án kelt kisajátítási szerződés a fentnevezett vasút építése alkalmával arra kötelezte a rendet, hogy vadéi ú. n. Keleti erdején keresztül tervezett vasúti vonal építésére a szükség szerint igénybe veendő területet a Hév-nek engedje át. A kisajátítás a vadéi gazdaságnak Gamás község határában a 181. tjkv. 746. hrsz. alatt felvett erdőingatlanára vonatkozott. Az igénybeveendő terület 6 k. h. 683 □ öl. A váltság ára k. holdankint 800 koronában állapított meg. A szerződés a törvény értelmében kötelezte továbbá a rendet, hogy az erdön keresztül szaladó vasúti vonal mindkét oldalán mindaddig, amíg a vasút üzemben marad, erdősíteni nem fog és beleegyezését adja ahhoz, hogy a jelzett területre vonatkoztatott szolgalmi jogot elismeri és ennek bekebelezését tűri.⁶⁸

Az 1909. május 28-én kelt 41.062. számú VKM-i jóváhagyás kötelezi a rendet, hogy a kisajátításból befolyó 5141'50 koronát vinkulált állampapírokba fekteti. Ez azonban nem történt meg, mert a Statusban még 1918-ban is vannak feljegyzések, hogy ez

⁶⁶ Területváltozási Kimutatás 1937.

⁶⁷ Területváltozási Kimutatás 1940.

⁶⁸ Status 51.

a tőke a Somogy megyei Takarékpénztárban van. A Status 1918-as utolsó feljegyzése szerint a tőke 8865'89 koronára szaporodott fel.⁶⁹ A devalváció következtében megsemmisült.

9. Várong.

A rend 1919. nov. 26-án eladta a várongi 66. sz. tjkv-ben felvett A. I. alatti és 122—124. hrszámú ingatlanát Sipos István várongi lakosnak 10.000 koronáért. A 122. hrszámú ingatlan ház és beltelek 187 □ öl, a 123. és 124. hrsz. alatti kert pedig 682 □ öl. Az egész vételár a Somogy megyei Takarékpénztárba helyeztetett el és megsemmisült.

10. Az 1848-at megelőző időben történt ingatlaneladások és ajándékozások.

A birtokváltásoknak lehetőleg teljes regisztrálása a rendi birtoktörténet szempontjából jelentőséggel bír, hogy a különböző levéltári lelőhelyekről összegyűjtött adat összesítve egy helyen kerüljön kimutatásra. Azért mindazokat a változásokat, amelyek az 1848-as előtti időkben akár eladás, akár ajándékozás útján idéztek elő a kuszodiátus birtokállományában apadást, és amely változások szerződéses formában jelentkeznek, alábbiakban foglaljuk össze.

a) *Újabb házhelyajándékozás Mernyén mesteremberek letelepítésére.* Már a mai Mernye települési viszonyainak ismeretetésével kapcsolatban a Protocollum Contractuum 1827—1834. kötetének 6. oldalára való hivatkozással részletesen foglalkoztunk Ugróczy Ferenc jószágkormányzónak azzal a telepítési akciójával, hogy Mernyén 1827-ben 11 mesterembernek adott egyenkint ingyen 500 □ ölnyi területet a mernyei rétből házépítés céljából, akik 1828-ban házukat fel is építették. Ugróczy a továbbiakban még a következő öt iparosnak adott egészen azonos feltételek mellett települési lehetőséget 500—500 □ öl *ingyentelek adományozásával.* 1834-ben Gilicze József csizmadiának, 1835-ben Vargha József mészárosnak, Pintér József csizmadiának és Kiss János szabónak. Végül 1836-ban Fullér János kőművesnek.⁷⁰

b) *Az attalai árendás házána eladása.* 1835. szept. 15-én kötött szerződés alapján a rend eladta Visnye János attalai házatlan zsellérnek az attalai árendás házát 500 frt v. c. 1836. ápr. 24-től kezdve a többi ház példájára Visnye évi 1 frt füstpénzt fizet és 18 kézirobotot szolgál.⁷¹

⁶⁹ Status 19.

⁷⁰ Protoc. Contract. II. 2., 31., 32. és 56.

⁷¹ U. o. 51.

c) *A mernyei uradalmi méhész ház eladása.* Az 1839. febr. 24-én kelt szerződés alapján vette meg Galamb Márton mernyei kovácsmester az uradalmi méhész házat a hozzátartozó telekkel együtt 300 forintért v. c. értékben. Figyelemreméltó kikötése a szerződésnek, hogy eladás esetén a rend elővételi jogát fenn tartja magának.⁷²

d) *Eladás a homoki szőlőből.* Az 1841. jan. 10-én kelt szerződés értelmében a rend eladta Moór István homoki jobbágnak a homoki szőlő Ny.-i részén lévő új ültetésű szőlőjét a hozzátartozó présházzal, egy „szimpla” préssel és 30 akó ürtartalmú hordóval 1100 forintért v. c. értékben. Az eladott szőlőt azonban terheli a bordézsmá és dézsmát ad a gyümölcsstermésből.⁷³

e) *A fonói urasági hajdúlakás eladása.* Eladása azért vált aktuálissá, mert az egyik vevőnek, Simon Ferenc házas zsellérnek háza útban állt az építeni szándékolt új urasági cselédháznak. A fonói és taszári előjárók az urasági hajdúlakást 110 forint értékben, Simon Ferenc házat pedig 35 forintban becsülték fel. Az 1841. júl. 9-én kelt szerződés értelmében a hajdúház 110 frt. értékű elejét Simon Ferenc házas zsellér vette meg saját háza átengedésével és még 75 frt ráfizetéssel. A hajdúház hátulját Baráth József házatlan zsellér kapta meg 75 frt becsérték lefizetése ellenében. A hajdúház felsőházi szomszédja Keszthelyi Ferenc, alsó szomszédja pedig Fodor János házas zsellérek voltak. A hajdúházból 150 frt folyt be. A hajdúházat megvevő két házas zsellér egyenkint fizette az 1—1 frt füstpénzt és teljesítette a 18—18 napi kézirobotot.⁷⁴

f) *A göllei mézárászék és a vele kapcsolatos lakóház eladása.* Az uradalom a címben jelzett vagyontárgyakat az 1842. jan. 3-án kötött szerződés értelmében eladta Csima Ferencnek 1250 frt-ért minden kir. kisebb haszonvételi jog nélkül. Csima Ferenc birtokában a ház zsellérház jellegűvé vált s így fizette utána a szokásos évi 1 forint füstpénzt és 18 kézirobotot szolgált. Az eladott ingatlan Puska Ferenc és János, továbbá kis Cser Ferenc jobbágházai között volt.⁷⁵

A most felsorolt hat ingatlan eladásából befolyt összegnek hovatfordításáról nincsenek adataink. Törzstőkeképpen kezelték-e, vagy egyszerű bevételként bántak vele, erre vonatkozólag kutatásunk eredménytelen maradt.

Tekintettel arra, hogy 1827-től kezdve 1861-ig az uradalmi összes szerződések hivatalos másolatai három folió kötetben nyilván vannak tartva, nem hinnők, hogy a birtokállomány eladási tételében könyvünkben fel nem vett egyéb adatok vol-

⁷² M. Protoc. Contract. II. 144.

⁷³ U. o. 206.

⁷⁴ U. o. 220.

⁷⁵ U. o. 237

nának. Fejezetünk A) és a következő B) alatt ismertettek az állományban történt apadási, illetőleg gyarapodási körülményeket egészen megközelítő pontossággal teljességgel kimerítik.

11. Sürgős házhelyek és az OFB. ítéleteivel leadott területek kimutatása.

Az elvesztett világháború és hazánk gyalázatos megcsónkítása után bekövetkezett politikai magyar légkörben a *földbirtok igazságosabb elosztása volt az a varázsige*, amelyről felelős kormányok, politikai pártok, társadalmi alakulatok egyformán úgy gondolkodtak, hogy ez lesz az a csodaszer, amely levezeti az ezer okból származó szociális nyomort és elégedetlenséget. A tulajdonjog minden tiszteletben tartása ellenére el kell ismerünk, hogy a magyar földbirtok megosztása bizony elég aránytalan volt. Azt sem lehet tagadni, hogy azok a néprétegek, amelyek rátermettségük, becsületes munkavállalás és élni akarás nevében követelték részesedésüket a magyar rögből, az embersegebb élet nevében joggal követelték.

A magyar földbirtok rendeződésének természetes és nem intézményes folyamata nem újkeletű. A nagybirtoknak természetes és fokozatos lemorzsolódása ugyanis már a világháborút megelőzőleg lassú folyamatként észlelhető volt. A háború után, amikor intézményes rendezkedések történtek, ez a folyamat meggyorsult, s mindnagyobb eltolódások jelentkeztek a kisbirtok javára.

A vesztett háború után az 1920 : XXXVI. t.-c. körvonalazza először a földbirtok helyesebb megosztását szabályozó rendelkezéseket. A törvényes intézkedések értelmében a kusztodiátus házhelyekre és földbirtokpolitikai célokra az alábbi ingatlanokat bocsátotta az OFB. rendelkezésére:

a) *Akaliban* az OFB. 178/1924. sz. a. hozott ítéletével a 66. birtokíven felvett 498., 502—504., 506., 508. és 1120 kat. hrszámú ingatlanokból összesen: 56 k. hold és 1068 □ öl legelőt.

b) *Alsódörgicsén* a fenti számú ítélettel a 97-es birtokíven felvett 953., 955. és 1624. kat. hrszámú ingatlanokból összesen 49 k. hold 1430 □ öl legelőt.

c) *Attalán* a szentiváni kerülethez tartozó és a 108-as birtokíven a 2868—2875. és a 2889—2894. kat. hrszámú ingatlanokból 108 k. hold és 895 □ ölet. Az ítélet száma: OFB. 35.506/1926.

Ezért a leadásért a rend az Esterházy hercegi hitbizomány-nak Újdombovár község határában lévő ingatlanaiból Attalára esően kárpótlásul 90 k. h. 414 □ öl csereingatlant kapott. A tényleges leadás tehát 18 k. hold 381 □ ölre redukálódott.

d) *Balatonöszödön* a 98-as birtokíven a 129., 312., 334., 343., 361/1—2., 364/1., 685., 701. és 705. kat. hrszámú ingatlanaiból 23 k. hold és 819 □ ölet, amelyből 3 k. hold 568 □ öl házhely,

20 k. hold és 251 □ öl pedig mezőgazdasági ingatlan. (OFB. 32.676/1923. és 41.075/1925.)

Ezt a leadást megelőzően a rend sürgős házhelyek címén szabad kézből 2 k. hold 1200 □ ölet adott le 1920-ban. Így a *balatonöszödi* összes leadás: 26 k. hold 419 □ öl.

e) *Fonóban* az 53-as birtokíven felvett 1355—1356., 1358—1362., 1404—1408. és 1411/2. kat. hrszámú ingatlanokból 100 k. holdat. Ebből 11 k. hold és 400 □ öl házhely (OFB. 11.244/1922.) és 88 k. hold 1200 □ öl mezőgazdasági ingatlan. (OFB. 60.581—1929.)

f) *Göllében* a 298-as birtokíven a 684/6., 2514., 2516., 2537., 2557., 2558/1—2., 2559/1., 2586—2602., 2629/50a—50b., 2629/51., 2629/57a—57b., 2629/58, 2629/59a—59b és a 2629/79. hrszámú ingatlanokból 401 k. holdat és 372 □ ölet. (OFB. 20. 845/1923.)

Az OFB. az Esterházy hercegi Inám pusztai hitbizományából 111 k. hold és 593 □ ölet, az újdombóvári ingatlanából pedig 82 k. hold és 1572 □ ölet juttatott vissza csereingatlan címén a rendnek. Így a tényleges göllei leadás csak 206 k. hold és 1406 □ öl maradt, amelyből 12 k. hold 1424 □ öl házhelyre, 193 k. hold és 1582 □ öl pedig mezőgazdasági ingatlanra esik.

Az időközben megjelent Novella a Kegyes Tanítórend birtokait, mint célbirtokot, lehetőleg mentesíti a mezőgazd. természetű leadásoktól. Ha azonban a helyi viszonyok úgy követelték, mint pl. Attalában vagy Göllében, hogy a juttatottak számára csak a rendi birtokból lehetett az igénybevett terület kiadni, a Novella jogot adott a rendnek, hogy a leadott területek helyett csereingatlant igényeljen. A rend mindkét esetben, különösen pedig az attalái birtokrendezés alkalmával abban a szerencsés helyzetben volt, hogy ezirányú igénylését mindkét helyen a barázdás szomszédú hercegi hitbizományból kérhette, s így állott elő a göllei esetben a részleges, az attaláiban pedig a teljes csereingatlan juttatással való kárpótlás.

g) A *kisdobszai* OFB-tárgyalás hasonló előnyös helyzetbe juttatta a rendet. Az OFB. ugyanis a helybeli igényjogosultaknak a rend 76-os birtokíven a 247/1—7. k. hrszámok alatt felvett ingatlanaiból 59 k. hold és 1151 □ ölet juttatott. Ugyanekkor azonban igénybevett Széchenyi István gróf lajosházi (Kálmánca) birtokából a rend nagydobszai gazdaságához É-ről barázdásan csatlakozó részéből 40 k. hold és 99 □ ölet, amit a rend csereingatlan címén kapott meg. Így a kisdobszai tényleges leadás 19 k. hold és 1052 □ ölre csökkent le, amelyből 2 k. hold és 400 □ öl házhelyül, 17 k. hold és 652 □ öl pedig mezőgazdasági ingatlanokul szolgál. (OFB. 32.339/1923. és 45.661/1925.)

A kisdobszai földbirtokrendezésnek esett áldozatul a kisdobszai fenyveserdő, amelyet a rend mint a gazdaság szélére eső erdőt felajánlott, hogy a rendezéssel előálló nagyobb méretű alaki deformációt elkerülje.

h) *Mernye*. A rendnek mernyei 159-es birtokíven felvett

2414/1. és a 2416/1—2. kat. hrszámú ingatlanaiból 6 k. hold 500 □ ölet már 1924-ben igénybevett házhelyek céljára az OFB. (5436/1924., majd 69.886/1926.). 1927-ben ugyanazon a birtokíven felvett 2413/1. hrszámú ingatlanból ugyancsak házhelyek céljára 5 k. hold 1126 □ ölet vett a bíróság igénybe. Így a rend mernyei gazdaságából csak házhelyekre adott le összesen 12 k. hold és 26 □ ölet.

i) *A nagydobszai* 92-es birtokíven felvett 389/2. kat. hrszámú ingatlanból a bírói ítélet 14 k. holdat vett igénybe. (OFB. 32.399—1923.)

Az OFB. azonban a Jasik- és Sebők-féle ingatlan-juttatást később visszaitélte a rendnek, ezzel 4 k. hold 800 □ öl került vissza. A tényleges leadás tehát csak 9 k. hold 800 □ öl. Ebből 3 k. hold 800 □ öl házhely, 6 k. hold pedig mezőgazdasági ingatlan.

j) *Pettend.* A pettendi 20-as birtokíven felvett 218., 342/a—b kat. hrszámú és a rend tulajdonában lévő ingatlanokból 41 k. hold 1461 □ ölet igényelt és ítélte oda a bíróság, amelyből 2 kat. hold házhely, 39 k. hold és 1461 □ öl mezőgazdasági ingatlan. (OFB. 32.399/1923. és 53.275/1925.)

A rend már 1920-ban a szerb megszállás ideje alatt a pettendi határban fekvő Örhegyből leadott 33 k. hold és 120 □ ölnyi területű ingatlant szőlőtelepítésre. Ezt a leadást az OFB. bíróság a tárgyalás folyamán tekintetbe is vette. A pettendi tényleges leadás összesen 74 k. hold és 1581 □ öl.

k) *Taszár.* A taszári 52-es birtokíven felvett 218—219., 1756—1762., 1807. és az 1841—1483. hrszámú ingatlanokból a bíróság 68 k. holdat és 1290 □ ölet vett igénybe, amelyből a taszári igénylők házhely és mezőgazdasági, továbbá az orci juttatottak mezőgazdasági igénye elégtetett ki. Ebből a leadott területből 5 k. hold és 1028 □ öl házhelyül, 63 k. hold és 262 □ öl pedig mezőgazdasági ingatlanul szolgál. (29.757/1924.)

l) *Várong.* A várongi 71-es birtokíven felvett 831—836. kat. hrszámú ingatlanból a leadás 64 k. hold és 1254 □ öl. A 832/25. kat. hrszámú ingatlanból már ezt a tárgyalást megelőzően sürgős házhelyek címén 5 k. hold és 1200 □ ölet vett igénybe az OFB. A várongi összesített leadás tehát 70 k. hold és 854 □ öl. (9635/1923.)

m) *Orci.* Szándékosan hagytuk utoljára, mert Orci kerület nem a kusztodiátus tartozéka, hanem szerzeményi birtok. Orciból csak az orci házhelyigénylések nyertek kielégítést, a mezőgazdasági igények kielégítése Taszárról történt. Az orci 41-es birtokíven felvett 1160 kat. hrszámú ingatlanból 1 k. hold 1400 □ ölet ítélte oda házhelyül az OFB. (OFB. 29.757/1923.)

Az OFB. eljárás különösen két kerületet sujtott érzékenyen, mégpedig Fonót, amelyből 100 és Várongot, amelyből 70½ hold szántót ítélte oda az OFB. Mindkét kerület már ere-

detileg is kicsiny volt. Ez az érzékeny megcsonkítás Fonó szántójának területét 451 k. hold és 978 □ ölre csökkentette. Ha a központi gépműhely és a mőmalom alkalmazottjainak számát figyelembe vesszük, kerek számban 50 konvenciót tesz ki ez a szám, úgy a gazdaságnak házilag kezelt szántója jóval 400 hold alá csökkent. Hasonló, sőt rosszabb volt a helyzet a várongi gazdaságban mindaddig, míg Patak-majornak 1929-ben történt megvásárlása az egyensúlyt helyre nem billentette. A 292¹/₂ holdas vételből ugyanis 262 k. hold a szántó, és így a nem egész 300 hold szántóterület 559¹/₂ k. holdra egészült ki.

Az OFB. eljárás az egyetlen Vadé—Szentmiklós kerületet nem érintette.

A kusztodiátus annak ellenére, hogy a Novella azt, mint egészen a nemzet közösségét szolgáló célbirtokot védte, mégis ténylegesen 715 k. h. és 607 □ ölet adott le birtokállományából. Ha a kerek számban 102 kat. hold akali és alsódörgicsei köves legelőt levonjuk ebből az összegből, a megmaradt és igénybe vett 613 holdnyi terület a kusztodiátus legjobb szántóiból adatott le.⁷⁶

Az 1920. XXXVI. t. c. alapján lefolytatott földbirtokreform során bírőilag igénybe vett és a házhelyek kivételével összes, megváltandó ingatlanai megváltási árának beszédését a földbirtokrendezés pénzügyi lebonyolítására alakult szövetkezetre bízta a rend. A szövetkezetet közönségesen Lebosz-nak hívják. Alábbiakban egy összesített tabelláris kimutatást adunk arról, mekkora a rendnek a megváltásért járó bejelentett összege, mit törlesztett a Lebosz, és mennyi még a Lebosztól való követelése pengőben. A Lebosz alatt feltüntetett törlesztése, illetőleg a rend követelése 1940. áprilisában záratott le. (Tudomásunk szerint komoly törlesztés azóta sem történt.)⁷⁷

Sor-szám	Község	Bejelentett tartozás	A Lebosz törlesztése	Követelés a Lebosztól
1.	Akali	6.700-40 P	—	6.740-40 P
2.	Alsódörgicse	7.142-75 "	5.207-85 P	1.934-90 "
3.	Balatonöszöd	10.727-41 "	8.408-52 "	2.318-89 "
4.	Fonó	73.485— "	34.525-95 "	38.959-05 "
5.	Gölle	148.983-36 "	48.833-64 "	100.149-72 "
6.	Kisdobsza	5.978-24 "	4.793-10 "	1.185-14 "
7.	Nagydobsza	6.457-37 "	5.910-15 "	547-22 "
8.	Pettend	13.667— "	10.788-06 "	2.878-94 "
9.	Orci-Taszár	42.900-41 "	33.573-50 "	9.326-91 "
10.	Várong	39.584-09 "	29.986-57 "	9.597-52 "
	Összesen ...	355.626-03 P	182.027-34 P	173.598-69 P

⁷⁶ Adatainkat a M.-ban őrzött OFB ítéletekből vettük.

⁷⁷ M. A Leboszsal való elszámolásról szóló Kimutatás. 1940.

12. A dézsma- és robotváltság.

A dézsma és robot, mint földesúri járandóság a földbirtok integráns jogi tartozéka volt. Az 1848-as törvények a jobbágságot ezen szolgáltatásoktól is mentesítették. Ezen elmaradt földesúri járandóságokat az állam a címben megnevezett váltsággal némileg kárpótolta. A rend ezen a címen soproni földtehermentesítési kötvényben 228.490 p. forintot kapott (= 239.914'50 o. é. frt-tal).

A soproni intézet 1863-ban visszakövetelte ezt a kötvényt és egy újabb, 1301. sz., szintén soproni földtehermentesítési, de csak 228.130 p. frt értékű kötvénnyel cserélte ki. Időközben kiderült ugyanis, hogy a várongi szétkülönülés alkalmával a várongi jobbágyok $17\frac{1}{16}$ holddal kevesebbet kaptak. E miatt történt a kötvényből a 360 frt-os levonás.

Ez utóbbi kötvényből 1877. októberében 28.030 p. frt-ot (= 29.431'59 o. é. frt-tal) kisorsoltak. A rend ezen a kisorsolt összegben a VKM. 9867/1878. sz. rendeletére 36.600 p. frt n. é. 5°/o-os szelvényes földtehermentesítési kötvényt vett. Készpénzben 39'38 p. frt maradt még.

A 228.130 p. frt-os és az 1877. sz. 36.000 p. frt-os kötvényt bevonták s a m. kir. központi állampénztár helyettük egy soproni A. betűs 1876. sz., 200.100 p. frt, továbbá egy A. 1877. sz. 36.600 p. frt névértékű kötvényt adott. Az elsőből kisorsoltak 59.420 p. frt-ot, amiért 1887. májusában 62.391 o. é. frt-ot fizetett az állam. Ezen a kisorsolt pénzen vásárolták a 68.600 o. é. frt névértékű, 5°/o-os magyar papíráradékot, amelyet azután a 2004. sz. „Kegyes Tanítórend” névre szóló 68.600 o. é. frt-ról kiállított kötvényre írtak át. A betérjesztett 200.100 p. frt-os kötvény helyett a 2159. sz., 140.680 p. frt-os, soproni A. betűs kötvényt adták. Készpénzben 84'95 frt o. é. maradt.

1889-ben az 1888. XXXII. t.-c. alapján az 5°/o-os magyar földtehermentesítési kötvényeket 4°/o-osakra konvertálták. Ekkor kapta a rend e fent jelzett 1877. sz., 36.600. és a 2159. sz. 140.680 p. frt-os kötvények helyett az 1889. január 1-én kelt 210. sz. 210.400 o. é. frt-ról szóló, 4°/o-os magyar földtehermentesítési kötvényt és készpénzben 75'36 frt-ot.

A már említett 68.600 o. é. frt névértékű magyar papíráradékot az 1892. évi XXI. t.-c. alapján a szőlődézsmanál kimutatott papíráradéki kötvényekkel együtt konvertálták.

A dézsma- és robotváltság kötvényeit a veszített első világháborút követő devalváció filléres értékekre zsugorította össze, úgyhogy ez a törzstőke is teljesen megsemmisültnek tekinthető.⁷⁸

⁷⁸ M. Status 77.

B) A birtokállományban beállott gyarapodás.

1848 előtt a kusztodiátus birtokállományában vétel útján alig történt változás. A rendnek abban az első négy évtizedben elég gondot adott a birtok átvételére felvett adósságoknak törlesztése és az allódgazdálkodásra való előkészülés. A meglehetősen pusztán átvett kusztodiátus gyors bemajorosítása, az élő és holt instrukció fokozatos beszerzése, az elvadult területek telkesítése, az erdők rendezése, a birtokregulációkkal járó költségek annyira kimerítették anyagi erejét, hogy gondolni sem lehetett birtokgyarapításra. Azonban a többször is emlegetett teljesség kedvéért az 1848-as idők előtti szerződések tüzetes átnézése közben talált jelentéktelenebb vagyongyarapodásokat is számbavettük és az alábbiakban soroljuk fel.

1. Az 1848 előtti időkben történt vagyongyarapodás.

a) „Szőlő-levél.” 1841. febr. 1-én létrejött és a címben jelzett néven nevezett szerződés értelmében Gelentsér Mátyás eladta a rendnek a várongi hegyen Nagy Ferenc felső szomszédságában lévő 2 kapás szőlőjét a hozzávaló két pincével és gyümölcsössel 150 frt-ért. A szerződést a hegyesterek is aláírták az előljáróságon kívül.⁷⁹

b) *Ingatlanszerzés örökség útján.* Vajda Anna, néhai Tódor János özvegye, fonai lakos 1842. dec. 6-án a fonai bíró és esküdtek jelenlétében tett végrendelet értelmében a rendre hagyta fonai házát, belső telkét, továbbá a Telekihegyen lévő felsőszőlőjét hálából, mert amikor özvegyeségre jutott, a kormányzó elengedte neki a zsellérház után fizetni szokott 1 frt cenzust és elengedte a 18 robotot is. A rend az örökséget elfogadta, mert az örökbehagyónak jogszerű örököse nem volt.⁸⁰

c) *A birtokszerzésnek egyik neme volt a zálogbavétel,* amikről jelen fejezet A) 2. c, d, e és f pontjai alatt már részletesen megemlékeztünk.

2. Dörgicse.

a) A Budapest—Tapolca között futó vasútvonal építése alkalmával a Máv többet sajátított ki a rendi ingatlanból, mint amennyire szüksége volt. Ezeket a *főlösen kisajátított és fennmaradt kis parcellákat* a Máv eladta Molnárffy Béla akali lakosnak, aki megengedte, hogy Zvicker Béla, akkori dörgicsei intéző az akali új tisztiháznál lévő konvenciók kertjéhez csatolja és használhassa azokat. A parcellák annyira kicsinyek voltak ugyanis, hogy egymagukban használhatatlanok voltak. Nem tudjuk elhallgatni, hogy a lovasi és a kékkúti birtok eladása ugyanazon intéző idejében történik, aki ezeket a rendtől kisajátított és visszamaradt parcelláknak visszavásárlási lehetőségére felsőbbségének

⁷⁹ Protoc. Contract. 209.

⁸⁰ U. o. 265.

figyelmét felhívni elmulasztotta. 1925-ben Molnárffy kijelentette, hogy neki a tiszti kertben telekkönyvileg nevére bekebelezett parcellái vannak, amelyeket most áruba bocsát. A kérdéses kis terület legfeljebb pretium affectionis-szal bírt a rendre nézve, azért Hannig István jószágkormányzó szorgalmazására az 1925. márc. 31-én Akaliban kelt és Bpesten a rendfőnök által ugyanazon év ápr. 6-án jóváhagyott szerződés értelmében a rend megvette Molnárffy Bélától a tulajdonát képező és az akali 296. számú tjkv-ben A + 1—9. sorszámú és 97—98, 99a—b és 100—104. hrsz. alatt foglalt ingatlanokat 15,000.000 papírkoronáért (= 1200 aranykorona), amelyben már benne van az eddigi használat díja is.⁸¹

b) *A Csabai-féle szőlő vétele Agyaglikon.* Ifjú Csabai Rezső 1936. szept. 2-án kelt adásvételi szerződés értelmében eladta a rendnek az aldörgicsei 103. számú tjkv-ben A + alatt felvett I. sorszámú és 389. hrszámú ingatlanát (beültetett szőlő) egy rajta lévő préházzal. Területe 1235 □ öl. A vételár □ ölenkint 2 P, összesen: 2470 P.

A vételt a VKM. 3891/1936. I. ü. o., az FM. pedig 11.129/1937. VII. 1. sz. alatt hagyta jóvá.⁸²

c) *A Rádóczy-féle szőlővétele Agyaglikon.* Rádóczy Károly 1936. nov. 2-án kelt adásvételi szerződéssel eladta a rendnek az alsódörgicsei 101. számú tjkv-ben A + alatt foglalt 1—2. sor-, 385. és 388. hrszámú, továbbá a 102-es tjkv-ben felvett A + 2. sor- és 387. hrszámú ingatlanait □ ölenkint 1 P-ért. A terület 1734 □ öl be nem ültetett szőlőterület Agyaglikon. Mind a Csabai-, mind a Rádóczy-féle szőlő újra lett telepítve.

A VKM. 2891/1936. I. vm., a FM. pedig 11.129/1937. VII. 1. sz. alatt jóváhagyta a vételt.⁸³

3. Hetény.

A dombovári ház vétele. A rend 1883. okt. 1-én kelt szerződés alapján megvette Goldschmied József dombovári lakosnak a dombovári 107. tjkv A + 73/a, 73/b hrsz-ok alatt foglalt 504 □ öl belsőséggel bíró házát, amely a kapubejáróval kettéválasztott két külön lakásból és mindegyik benyúló szárnyhoz csatlakozóan két magtárból és istállóból állott, 17.500 forint vételáron.

A vételt az alábbi körülmény tette indokolttá. Az uradalmi kisvasút kiépítése előtt Göllének és Heténynek az őszi esőzések beálltával a tavaszi kiszáradásig szinte lehetetlen volt közlekedni a Budapest—Gyékényes vasútvonal csomai vagy dombóvári állomásaival. Ez az állapot szinte determinálóan hatott a két legértékesebb kerület terményeladásaira. Ezt az akadályt kiküszöbölendő vette meg a rend a magtárakkal rendelkező dombovári

⁸¹ Status 159. — L. a visszakebelezésről szóló 1143/1925. sz. tkv-i Végzést.

⁸² M. Területváltozási Kimut. 1936.

⁸³ U. o.

házat. A cséplés után a járható utakon a két kerület eladásra előirányzott gabonanemű termékeit leszállíthatta a magtárakba. Onnan azután akkor adhatott azokon túl, amikor az eladás akár árkonjunktúra, akár egyéb ok miatt aktuálissá vált.

A dombovári ház vételárához a rend az alábbi pénzeket használta fel:

A Dombovári Takarékbán lévő szerzeményi tőkét	12.647'04	frt
A törzstőkéből	4.282'33	„
A főpénztárból (1000 frt vételre + 476'25 frt aequivalens adóra)	1.476'25	„
Összesen:	18.405'62	frt-t.

A dombovári ház után befolyó lakbéréket a vételár törlesztéséig a Dombovári Takarékpénztárba helyezték el. Ezek a tőkésített összegek 1897. február 1-én elérték a 18.000 forintot. Ettől az időtől kezdve a ház bérleti jövedelme a hetényi gazdaságot illette.⁸⁴

Az uradalmi kisvasút megépítés után a dombovári ház eredeti rendeltetését elvesztette, azért eladásra került.

4. Mernye.

a) *A Holics-féle ház vétele.* A rend 1882. április 4-én kelt adásvételi szerződés értelmében megvette Holics Géának a mernyei 15. sz. tjkv-ben + 15. hrsz. alatt foglalt ingatlan illetőségét, vagyis ezen ingatlanra vonatkozó földhaszonvételi és épület tulajdonjogát. A vételár 450 frt volt. A vételárat a rend akként egyenlítette ki, hogy átvállalta és kifizette kk. Ispánki Ilka, kk. Ispánki Gábor és kk. Ispánki Ferenc javára egyenkint bekebelezett 69—69 forint tőkét és e tőkéknek 1880. július 27-ig hátrálékos 7%-os kamatjait. A vételárból még fennmaradt összeget pedig kifizette Holics Géának.⁸⁵

A ház a mesterembereknek ingyen adott egyik telken áll és Ny-ról a szélső telek. (V. ö. Jelen fejezet A. 5) b) és 10. a) alatt mondottakkal.) A ház átalakítva *Kiscseléd-ház* néven ma is használatban van.

b) *A Gilicze—Jankó-féle ház vétele.* Az 1892. január 16-án kelt adásvételi szerződés értelmében a rend megvette Jankó Antaltól a mernyei 117. sz. tjkv-ben foglalt A + 183. hrszámú ingatlanát házzal, udvarral és kerttel együtt 650 forint vételáron. A ház néhai Gilicze József hagyatéka volt és Jankó Antal Somogy vm. árvaszékének 10.483/1891. sz. végzése alapján vehette meg a hagyatékból. A bekebelezést a kaposvári járás-

⁸⁴ Status 214.

⁸⁵ Status 221.

bíróság, mint telekkönyvi hatóság 1892. január 25-én 496. sz. alatt kelt végzésével rendelte el.

A fent körülírt telken épült házat az uradalom lebontattas a pusztá telket az 1900-ban épült uradalmi orvosi lakás telkéhez csatolta, és ma kertül használják.⁸⁶ A hetényi és mernyei házvételkekhez nem kért a rend VKM-i hozzájárulást.

5. Orci.

Az orci gazdasági kerület nem a kusztodiátus birtokállományának ősi tartozéka, hanem a rend szerzeményi birtoka. Az 1893. június 28-án kelt adásvételi szerződés értelmében a rend Lévay Imre rendfőnök és Bertalan Alajos jószágkormányzó idejében megvette Boxberg Frigyes és Boxberg Viola báró tulajdonát képező 1160 k. hold és 1320 □ öl kiterjedésű birtokát készpénzben kifizetendő 300.000 forint vételáron. A birtok az Orczy báró család ősi birtoka volt, amelyről a család nevét is vette, és házasság útján került a Boxberg báró család tulajdonába.

Csáky Albin gróf, Magyarország akkori kultuszminisztere a vételárat magasnak találta és nem adta meg a vételhez hozzájárulását.

A rend erre hivatalos becsléssel részletesen megokolta, milyen előnyös ez a vétel reá nézve, és újból kérte a VKM. hozzájárulását, illetőleg a vétel jóváhagyását. Ugyanekkor kérte a kultuszkormányt, hogy engedje meg, hogy a vételárat a rendi törzsvagyonhoz tartozó tőkéből fizethesse ki.

A VKM. 9643/1897. sz. leiratával a vételt engedélyezte, egyben tudomásul adta, hogy a vételár kifizetése a törzstőkék terhére mehet.

A vételár összeállítása a következőkép történt:

Törzstőke készpénzben	85.762'30	frt
Egy db 373.100 kor. n. é. 4%-os koronajár.-kötvény	186.550'	„
A 86.300 frt n. é. vink. regáléváltság-kötvényből	<u>35.558'</u>	„

Osszesen: 307.870'30 frt

A 300.000 forinton felül igénybe vett tőke a vétel alkalmával felmerült költségek fedezésére szolgált.

Ebben a vételben, illetőleg a kikötött vételárban pusztán csak a földbirtok szerepelt minden instrukció nélkül. Az eladást az teszi még különösebbé, hogy az épületek sem lettek a vételárba bele kalkulálva, s így a vevőnek külön becslés alapján kellett azokat átvenni. Az épületeket 35.077'15 frtra becsülték. A rend most már arra kérte a VKM-t, hogy a becslés útján megállapított 35.077'15 frt-t a következő módon egyenlíthesse ki. Az el-

⁸⁶ Status 219.

adott uradalmi épületekből befolyt pénzekből 11.679 frt áll rendelkezésre. A hiányzó 23.398'15 frt pedig más törzstökéből legyen minden megtérítési kötelezettség nélkül kifizethető.

A VKM. ez utóbbi kérést megtagadta. Sőt még további megkötéssel élt. Mivel a vételáron felül mutatkozó 7870'30 frt-ban a birtok bérlője, Kunffy Adolf által a birtok mellett elvonuló Hév-re jegyzett 1200 forint is bennfoglaltatik, ezt az 1200 forintot sem engedte a törzstökéből kifizetni. Azt azonban megengedte, hogy a törzstőke az épületekre szükséges 23.398'15 forint és a Hév-kötvények 1200 frt-os árának fedezésére, tehát összesen 24.598'15 forintot kölcsön adjon az uradalomnak, amely ezt az összeget 30 éves amortizációval a törzstőke számlának vissza fogja fizetni. A VKM. 1897. okt. 20-án 60.043. sz. alatt leküldte az uradalomnak a 30 éves törlesztéses tervet. A kamatlábat 4%-ban állapította meg. Az uradalom a törlesztést 1898. január 1-én kezdte meg és 1927. jan. 1-én fejezte volna be. Az összeomlást követő pénzdevaluáció idején ez a törlesztés illuzóriussá vált, s 1924-ben Hannig István jószágkormányzó a hátralékos összeget papírkorona-értékben egyben kifizettette.⁸⁷

6. Őszöd.

Az őszödi birtokon a multban csak a kusztos volt az úr. Ezt bizonyítja a kusztosok korának története. E mellett szólnak az általános összeírások, az árendás szerződések, amelyekben egész Őszöd felett egyedül a kusztos rendelkezett, és nem voltak társbirtokosai. 1701. után nemes Sánkó Miklós és Boldizsár testvérek, hogy hogyan, hogyan sem, de szert tettek Csankó Benedek és Csapó János jobbágytelkeire, amelyeket azután 1719-ben örök zálogba adtak Vásonyi Györgynek. A Vásonyi-család ehhez a birtokláshoz 1743-ban már nádori jóváhagyást eszközölt ki, és ettől az időtől kezdve ők, majd a jogutódlással bíró Hollóssy-, Kazay- és Bárány-családok élvezték Őszödöt $\frac{1}{3}$ birtoklási jussal a birtok jogi tartozékainak (halászás, legeltetés, makkoltatás stb.) $\frac{1}{3}$ -ados élvezetével együtt. A rend a történeti érvekre való hivatkozással több ízben is perbe fogta a Vásonyi-örökösök haszonélvezeteinek jogos voltát, de mindannyiszor eredménytelenül.⁸⁸

A rend őszödi birtokvételei sorozata nem egyéb, mint a mult század első felében az őszödi gazdaság egész történetén végig húzódó Vásonyi-féle pernek radikális felszámolása. Amit joggal, érvekkel nem tudott a rendiség világában elérni, azt most megtámadhatatlan üzleti alapon rendezti. A Vásonyi-féle

⁸⁷ Status 66—69. — Az orci birtokvételre vonatkozó hiv. levelezést l. K. Fasc. 60.

⁸⁸ K. Fasc. 60. „Acta ad Revindicationem duarum sessionum Colonialium in Őszöd.”

birtokot ugyanis rövid 15 éven belül maradéktalanul megvette.

a) *A Hollóssy-féle birtokvétel* volt az első szerzés (1869.). Hollóssy Károly 1854-ben halt meg. Őszödi ingatlanait (szántó, szőlő, házak) 1862-ben a kaposvári császári és kir. megyei törvényszéknek 1855. aug. 2-án kelt 1853. sz. átadási okirata alapján Hollóssy Julianna hagyatékára kebelezték be. Már 1865. jún. 25-én birtokjogilag Pongrácz Terézia nevéen áll a Hollóssy-féle hagyaték. Ettől a Pongrácz Teréziától vette meg a rend az 1869. aug. 1-én kelt adásvételi szerződés alapján a fent jelzett ingatlanokat, amelyek az őszödi 42. sz. tjkv. szerint alábbi helyrajzi számok alatt vannak bejegyezve. A + 46., 49., 51., 53., 66., 73., 170., 182., 191., 194., 199., 207., 214., 218., 224., 248., 256., 563., 567. és 572/a. Az 572. sz. ingatlanak 572/b-vel jelölt 610 □ ölnyi részét a Déli Vasút Társaság vette meg 1862. dec. 31-én Székesfehérvárott kelt szerződés értelmében Pongrácz Terézia-, Pál- és Istvántól 61 frtéért.

A rend által megvett ingatlanok összesen 168¹/₂ holdat tesznek ki. A 22.000 forint vételárat egészen a rend fizette ki. A Főpénztár 1869. aug. 10-iki bejegyzése szerint a kusztodiátus csak 384'50 frt-ot fizetett a Hollóssy-féle ingóságok után.

A megvett birtokot a lengyeltóti járásbíróóság, mint tkv-i hatóság 1869. aug. 14-én kebelezte be a rend javára 3842. sz. alatt.⁸⁹

A Hollóssy-kert elnevezés ma is él az őszödiek nyelvén. Ez a terület a szérűskerttől K-re volt, ami OFB. útján kiosztásra került.

b) *A Bárány-féle birtokvétel 1873-ban.* Kaszás Ferencné, szül. Bárány Teréziának Bárány Károly, Alpár János, Kaszás Kálmán és Kaszás Dezső gyermekei édesanyjuk megbízásából 1873. jan. 14-én örök adásvevési szerződést kötöttek a rend megbízottjával, Dornay István uradalmi kormányzóval. A vétel tárgya Őszöd község 45. sz. tjkv-ben + 150., 103., 203., 564., 568., 576. és 571. hrszámú belsőség, rét, majorsági szőlő, szántó, legelő és Balaton-apatás volt. Az összterület 1200 □ ölével számítva 30 hold és 1082 □ öl. A területtel a birtokhoz tartozó összes jogok, haszonvételek, Balaton-apatás a vevő tulajdonjogába mentek át. A vételár 4326 forint volt.⁹⁰

Az uradalmi Főpénztári Naplóba 1873. jan. 14-ikén a következő bejegyzést írták: „Bárány-örökösöknek 30 hold és 1082 □ öl — 1200 □ ölével 140 frt — 2326'23 forint hátralék kifizettetett”. A hiányzó 2000 forint Bárány Károly felsőmocsoládi lakosnál volt 6%-os kamatra kölcsönadva, amely összeg a szerződés megkötésekor a vételárba betudatott. A vételárat egé-

⁸⁹ Status 242.

⁹⁰ Status 239—240.

szen a kusztodiátus fizette ki, s így a Bárány-féle és a Hollóssy-féle birtokvétel rendi szerzemény.

A vett birtokot a lengyeltóti kir. járásbírótság, mint tkvi hatóság 1873. febr. 26-án a rend javára bekebelezte.

c) *A Koch-féle szőlővétel 1881-ben.* Koch János igali lakos, kir. járásbíró Mernyén 1881. aug. 15-én kelt adásvételi szerződés értelmében eladta a rendnek az őszödi 112. sz. tjkv-ben + 169., 178., 180., 183., 202. és 219. hrszámú és a Koszorú-, Völgyi- és az Oreghegyen lévő szőlőit és szőlőföldjét 1600 forinton. A mernyei Főpénztári Napló 1881. aug. 18-iki bejegyzése szerint a vételárat a kusztodiátus fizette ki. Ezek a szőlőterületek a mai hegyi szőlők nagyobb részét alkotják. *Ez is rendi szerzemény.*

A lengyeltóti járásbírótság, mint telekkönyvi hatóság 1881. aug. 21-én kelt 3919. számú végzésével a rend javára bekebelezte.⁹¹

d) *A Koch-féle birtokvétel 1884-ben.* Az 1884. március 16-án kelt adásvételi szerződés értelmében Koch János eladta a rendnek az őszödi 112. sz. tjkv-ben 63., 67b), 69., 70., 562., 569., 570. és 575. hrsz. alatt foglalt ingatlanait a rajta lévő épületekkel és összes jogi tartozékaival együtt. A vételár 26.500 frt. Mivel azonban az adás-vétel tárgyát képező ingatlanokra Huchthausen Keresztélynek és feleségének Rohmann Erzsébetnek haszonbéri joga, az eladónak pedig előbb nevezett házaspár elleni törlési pere; továbbá Szita Andrásné, szül. Luka Ida javára 277'85 frt, azután 14'05 frt és járulécai erejéig mellékösszárólag bekebelezett végrehajtási zálogjoga; a Somogygyeji Takarékpénztárnak 4300 frt és további 400 frt, Koch Jánosnének pedig 10.000 frt és járulécai erejéig terjedő zálogjoga, végül pedig Hónig Izidornak haszonbéri joga volt bekebelezve, ezért az eladó kötelezte magát, hogy mindezen bejegyzéseket a saját költségén töröltetni fogja és ez irányban a vevő renddel szemben teljes szavatosságot vállalt.

Miután az eladó a törléseket eszközölte s a törlésekről szóló bizonylatokat be is mutatta, a rend 1884. márc. 11-én a vételárra lefizetett Makkfalvay Géza urad. ügyvéd kezébe 25.500 frt-t. Foglalóra ugyanis már u. azon év februárjában lefizetett 1000 forintot.

Az eladott birtok bérleti használatra Hónig Izidornak volt kiadva. A bérlet 1882—1892-ig, azaz tíz éves tartamra szólt. A bérleti szerződés értelmében a szerződésnek joghatálya mindkét szerződő fél örökösire és jogutódaira is átszáll és kötelező, akár eladás, akár elhalálozás által áll be a birtoklásban változás. A rendnek tehát a bérletben levő birtok átvételére vonatkozóan egyezkednie kellett a bérlő Hóniggal. Az egyezkedés lefolyásáról — sajnos — nincs írásos feljegyzésünk, de hogy

⁹¹ Status 225.

mégis megtörtént, a Főpénztári Napló 1884-es bejegyzései határozottan igazolják az egység létrejöttét:

A már említett foglalót is itt összegezzük	1000'—	frt
Febr. 17. Hónig Izidornak ingóságok kifizetésére	1700'—	"
Febr. 28. Hónig Izidor haszonbérlőnek	1800'—	"
Aug. 28. Hónig Izidornak véglegesen ingóságok után	1200'—	"
Ápr. 20. Szemesi jzónék bérleti s ügynöki kielégítés	2000'—	"
Nov. 19. Balaton szab. illeték a Koch-féle birtok után	9'77	"

A kusztodiátus főpénztára összesen: 7709'77 frt-ot fizetett.

A kusztodiátus a vételár kifizetésére a rend budapesti Gyár-utcai bérházának pénztárából kölcsönként 25.000 forintot kapott. A kusztodiátus 5%-os kamatláb mellett évi 1775 forintos részletekkel amortizálta a kölcsönként összeget.

Ezek szerint a Koch-féle 132 kat. holdas és 299 □ öles birtok (Balaton nélkül) a rend szerzeményi birtoka.

A vett Koch-féle birtok művelési ágak szerinti megoszlása:

Szántó	89 kat. hold	1049 □ öl	
Kert	1 " "	438 "	
Rét	28 " "	639 "	
Legelő	12 " "	1203 "	
Terméketlen	— " "	170 "	132 k. h. 299 □ öl
Balatonmeder		180 "	967 "
			összesen: 312 "	1266 □ öl.

A lengyeltóti kir. járásbíróság, mint tkvi hatóság a most leírt birtokot 1884. márc. 28-án kelt és 665. sz. végzésével a rend javára bekebelezte.⁹²

A Koch-féle birtok nevét ma is őrzi a mai tisztilakkal szemben fekvő ú. n. Koch-akol. A tisztilak a Koch-család kúriája volt és egészen régi formájában áll. A tisztilak Ny-i frontján körülfutó zárt folyosó egészen újkeletű. A Szemes felé vezető köves út és a tisztilak felé vezető utakkal határolt tábla sarkában állott a két Vásonyi-féle zsellérház, amelyeket már a rend bontatott le. A rendi major a mai tisztli kert D-i határától D-re eső majorrészlet volt. Ide épült már a piaristagazdálkodás korában a tisztilak, a ma is jó állapotban lévő iparosok háza, D-i végén az egykori kápolnával.

⁹² Status 227—228.

e) *A Déli Vasúttól vett telek.* Kalmár Endre rendfőnök 1884. május 19-én kelt 590. sz. leiratában felhatalmazta Makkfalvay Géza uradalmi ügyészt, hogy az őszödi Koch-féle birtok kikerekítésének útjában álló és a D. V. birtokát képező 1178 □ ölnyi területet a rend részére megvehesse. Így jött létre az 1884. nov. 14-én kelt szerződés, amelynek értelmében a fent jelzett területet a rend megvette 117 forint vételáron. Az összeget a Központi Pénztár fizette ki, s így ez is szerzeményi birtok. A rend javára történt bekebelezést a lengyeltóti kir. járásbíró-ság 989/1885. IV. 14. számú tkvi végzésével eszközölte. A vasút részéről az eladást a Közmunka és Kereskedelemügyi miniszter engedélyezte 45.249/1884. XII. 14. sz. alatt.⁹³

f) *A Kazay-féle birtokvétel 1888-ban.* Kazay Miklós kaposvári lakosnak az őszödi 47. sz. tjkv-ben A + 67/a. hrszámú ingatlanára, amely 70. és 71. szám alatti házból, udvarból és kertből állott, a lengyeltóti kir. járásbíró-ság 1888. szept. 17-re árverést hirdetett. A rend az árverésen megvette a fenti ingatlanokat 600 □ öl belsőséggel 445 forintért. A szilárd anyagból épült ház a községben, a Szólád felé vonuló úttest törésénél van és cselédlakásul szolgál.

A megvett ingatlant a Főpénztári Napló 1888. jún. 30-iki és szept. 30-iki bejegyzése szerint a kusztodiátus fizette ki, s így ez is szerzeményi vagyon.⁹⁴

g) *A Tanczinger-féle birtokvétel 1887-ben.* Az 1887. dec. 11-én kelt adásvételi szerződés szerint Tanczinger József és felesége Németh Katalin őszödi lakosok eladták a rendnek az őszödi 84. sz. tjkv-ben foglalt + 181. hrszámú és a mai Koszorú-hegy D-i parcelláját alkotó 1 k. hold 1400 □ öl területű szőlőjüket pincével és minden tartozékaival együtt. A vételár 280 frt volt. A rend javára való bekebelezést a lengyeltóti járásbíró-ság, mint tkvi hatóság az 1887. dec. 19-én kelt 2867 sz. végzéssel eszközölte.

A vételárat a Főpénztári Napló 1888. jan. 13-i és 20-i bejegyzései szerint a kusztodiátus fizette ki, s így ez is szerzeményi vagyon.⁹⁵

h) *A Császár-féle szőlő vétele 1934-ben.* Az őszödi Koszorú-hegy uradalmi szőlőbirtokába idegen testként ékelődött be ez a címben jelzet szőlőparcella. A koszorúhegyi uradalmi szőlő művelése, ellenőrzése sürgette, hogy ha kell, túlfizetés árán és szerezze meg a rend az idegen beékelődést. Örömmel ragadta meg tehát az alkalmat, amikor a tulajdonosok ezen ingatlanukat áruba bocsátották. Az ingatlan tulajdonosai Császár Lajosné és társai, ú. m. Gombos Jánosné és kk. Zana Margit balatonőszödi, illetve látrányi lakosok voltak. Az adásvételi

⁹³ Status 223.

⁹⁴ Status 230.

⁹⁵ Status 231.

szerződés 1934. február 17-én kelt. Az ingatlan a balatonöszödi 33. sz. tkvi betétben A I. 179. tkvi hrsz. alatt foglalt 1 k. hold 730 □ öl szőlő és gyümölcsös. A vételár 950 pengő.

A kk. Zana Margit részéről az eladást Somogy vm. árvaszéke engedélyezte: 10.078/1934. Az eladáshoz a FM. 68.212/1934., a vételhez a VKM. 841/1934. I. sz. alatt járult hozzá. A bekebelezés (Lengyeltóti) száma: 5165/1934.⁹⁶

i) A Gaál-féle szőlővétel 1938-ban. A Gaál- és a következő Zana-féle szőlő éppen olyan kényelmetlen idegen beékelődés volt az Oreghegy és a Présház feletti-nek nevezett uradalmi szőlők között, mint a Koszorúhegyen a Császár-féle szőlő volt. A birtokvezetőség éberén vigyázott, hogyha ezek a fent említett parcellák valaha eladásra kerülnek, a rend azokat mindenáron vegye meg. Erre a vételre 1938-ban került a sor. Ugyanis özv. Gaál Imréné, mint a kk. tulajdonosnak, Gaál Imrének törvényes képviselője eladta, a rend pedig megvette a Balatonszemesen 1938. február 26-án kelt szerződés értelmében a balatonöszödi 110. sz. telekkvi betétben foglalt 1401., 1402/1., 1403/2. és az 1404. kat. számú ingatlant 2000 P-ért. A vásárolt ingatlanból 193 □ öl rét és 1031 □ öl fiatal, karózott. termőben lévő oltványszőlő. Az összterület 1224 □ öl.

Az eladáshoz Somogy vm. árvaszéke 10.535/1—1938., a FM. pedig 73.410/1938. sz. alatt járult hozzá. Bekebelezése 7968/1940. szám alatt történt Lengyeltótiiban.⁹⁷

j) A Zana-féle szőlővétel 1938-ban. Özv. Zana Károlyné, balatonöszödi lakos eladta É-ről a renddel, D-i oldalról a fentemlített Gaál-féle szőlővel barázdás szomszédos szőlőjét s a rend megvette azt ugyancsak 2000 P-ért. A szerződés 1938. február 26-án kelt. A megvett ingatlan 1115 □ öl hazai szőlővel beültetett és a balatonöszödi 111. sz. tkv-i betétben A + I. 1—3. sorszámok alatt, 1402/2. s 1403/1. hrszámok alatt foglalt.

Az eladáshoz a FM. 101.188/1939. sz. alatt járult hozzá. A bekebelezés száma: 8801/1939.⁹⁸ A h)—j) pontok alatt foglalt vagyontárgyak szerzeményi birtokrészek.

Az i)—j) alatt leírt ingatlanokon felül az uradalmi öreghegyi és a volt Gaál-féle szőlő közé esik még egy idegen szőlőparcella. Ha sikerül valamikor a rendnek ennek a megvétele is, akkor a Koszorúhegyen kívül az Oreghegy is egészen a rend tulajdonába kerül, s a két hegy egy zárt rendi szőlőbirtokegységet fog alkotni.

A vételekkel és cserékkel az öszödi gazdaság megnagyobbodva és rendeződve ma egy egységes kis gazdaság képét nyújtja.

⁹⁶ M. Területvált. Kim. 1936.

⁹⁷ U. o. 1938.

⁹⁸ U. o. 1938.

7. Taszár.

A kaposvári bérház vétele. Kutatásaink közben annak nem akadtunk nyomára, hogy magában a gazdaságban vétel útján bármiféle vagyongyarapodás történt volna. Így Taszáron magában a gazdaságban csak azok a változások történtek, amelyek jelen fejezetünk A. 7. pontja alatt ismertettünk már.

A kaposvári bérháznak (Fő-utca 32.) és a velejáró erdőjognak vásárlási oka a következőkben keresendő. A régi vasúttalan és járhatatlan utakkal bíró világban a kormányzónak Kaposvárról, a vármegye székhelyéről való megfordulása sok akadályba ütközött. Azért, hogy ezeken a bajokon segítsenek, már az első rendi kormányzó, Ugróczy Ferenc részére állandó lakást, lovai részére pedig istállót bérelt az uradalom. Amint később látni fogjuk, Kaposvárral, a kaposvári kereskedőkkel semmiféle üzleti összeköttetése nincs az uradalomnak még abban az időben, így az állandó „szállás” inkább az átutazások és a megyei központban a hivatalos ügyeknek gyorsabb és kényelmesebb lebonyolítását szolgálta.

A kaposvári „szállás” bérlésére vonatkozó első adatunk 1827. december 28-ról való, amikor a taszári kasznár, Jarányi István Ugróczy megbízásából özv. Weberné házában egy szobát, istállót és kocsiszínt bérelt ki évi 50 forint és két öl hasábfafizetése ellenében. A fűtés, kiszolgálás és benntartózkodás idején reggeliadás a bérbeadó kötelessége.⁹⁹

1836-ra özv. Schwarcz Ferencné, szül. Kemény Antónia „felsőházában” bérel a kormányzó két egymásba nyíló szobát évi 130 frt v. c. haszonbér ellenében, amiért a bérbeadó még kiszolgálással, fűtéssel, világítással is tartozik. Azonkívül, ha a kormányzó benn éjszakázik, a „fölstökömöt” is tartozik megfizetni. Lovainak istálló, kocsijának kocsisín jár.¹⁰⁰

1836. november 30-án a következő évre Sróder József gyógyszerész ad a kormányzó számára ugyanazon feltételek és szolgáltatmányok mellett szállást, mint özv. Schwarcz né.¹⁰¹

1838. november 3-án Kazimirovits Max kereskedővel szerződik, aki a vármegye házával szemben lévő házában ad egy bútorozott szobát, 4 lóra istállót és kocsisín-használatot évi 100 frt v. c. bérfizetése ellenében.¹⁰²

Ennek az állandó szálláscserének 1865-ben véget vetettek. A rend ugyanis ezen év július 22-én megvette Michel József és felesége Vimmer Ludovika tulajdonát képező s ma 32. házszámmal ellátott házat 2400 forintért. A házhoz 496'8 □ öl telek tartozik. Utcai frontja emeletes s 5 szobás összkomfortos lakás van alatta. Az udvari része földszintes, és 4 lakás van benne.

⁹⁹ M. Protoc. Contract. I. 1827. sz. szerződés.

¹⁰⁰ M. Protoc. Contract. II. 85. o.

¹⁰¹ U. o. 139.

¹⁰² U. o. 266.

A ház tartozéka a Cseri-dűlőben 540 □ öl szántó, a Strand-dűlőben 619'2 □ öl adó alá nem eső terület, azonkívül a városi erdőben erdőjog, ami kb. évi 6 m³ tűzifát ad a kormányzóság részére fenntartott szoba fűtésére.¹⁰³

8. Szentiván.

Siva-pusztta vétele. Pallavicini György őrgrof 1933. szeptember 2-án kelt adásvételi szerződéssel eladta a rendnek a göllei 264. sz. tjkv-ben A + 1. sorszámú és 1729. hrsz. alatt felvett 233 kat. hold 804 □ öl kiterjedésű Siva-pusztáját a rajta lévő gazdasági épületekkel, cselédházakkal, a megvett birtokra eső mezőgazdasági kisvasút teljes felszerelésével kat. holdankint 500 P-ért. Az egész vételár 116.750 P. Ez a nyers vételári összeg az ügyvédi, közvetítői, mérnöki és átírási költségekkel együtt 129.560'18 P-re emelkedett.

Siva-pusztta É-i határa a göllei uradalommal, K-i határa pedig a szentiváni uradalommal barázdás szomszéd. A göllei nagy rendi komplexumnak tehát szervesen kiegészítő része. A pusztát a szentiváni kerülethez csatolták. A két pusztát cca 1200 m kisvasút köti össze.

Művelési ágak szerint való megoszlása a következő:

Szántó	191 k. h.	529 □ öl
Kert	—	432 "
Rét	9	1185 "
Legelő	26	1513 "
Erdő	2	1120 "
Adómentes	2	189 "

Kat. tiszta jövedelme: 2806'46 aranykorona.

Az ingatlan eladását, illetőleg vételét a FM. 85.362/1933. VI. 2. sz. alatt engedélyezte. Az igali járásbíróság, mint telekkv-i hatóság 6605/1933. sz. végzésével bekebelezte a rend nevére. Siva a rend szerzeményi birtoka.

9. Várong.

a) *Az ú. n. Papszőlő megszerzése.* Néhai Bolla Antal, az első teljhatalmú kormányzó végrendeletében várongi szőlőjét a préházzal együtt¹⁰⁴ a göllei plébániára hagyományozta azzal a kikötéssel, hogy ezen alapítvány fejében havonként két szentmisét végez az ő és testvére, Bolla Márton piarista rendfőnök lelkiüdvéért.

A göllei plébánosok a várongi hegyen lévő szőlőt házilag kezelték és a köteles dézsmát az uraságnak beszolgáltatták. Csak Parragh László göllei plébános kapott saját személyére a bor-

¹⁰³ Adataink Kaposvár városi tkvi hivatalából valók.

¹⁰⁴ M. Területvált. Kimut. 1936.

dézsma fizetése alól felmentést, de jogelismerés címén évenként 1 ezüst tallért volt köteles az uradalmi pénztárba befizetni.¹⁰⁵

A göllei plébánosok egészen 1907-ig házi kezelésben művelték a szőlőt. Süttő Gyula plébános azonban egyházmegyei főhatóságának engedélyével a renddel 1907. április 22-én egyességet köt és a plébánia várongi szőlőjét örökre és visszavonhatatlanul eladta a rendnek. A szerződő felek kikötései az alábbiak:

A várongi 57. sz. tjkv-ben A + 375. hrsz. alatt felvett 2 k. hold és 707 □ öl szőlő a rajta levő építményekkel és berendezésével a rend tulajdonába megy át. Ennek fejében a rend kötelezi magát, hogy 1907-től kezdődőleg a göllei plébánia javadalmasának évenként hat hektoliter éves bort szolgáltat ki a mindenkori várongi termésből a plébános hordóiba. A rend kikötötte, hogy jogában áll a bort hektoliterenként 30 kor-val megváltani. A misekötelezettséget a jelen szerződés is kiköti és érvényben tartja.

Jelen szerződést Hornig Károly báró veszprémi megyés püspök 3426/1907. sz. alatt, a VKM. pedig 111.944/1907. sz. alatt hagyta jóvá.¹⁰⁶

b) *Patak-major megvétele 1929-ben.* A rendi vezetőségnek az első földreform után állandó gondolata volt, hogy az érzékeny igénybevétellel megcsonkított kusztodiátus birtokállományát valami formában a reformot megelőző nagyságban helyreállítsa. Ezt a gondolatot Sebes Ferenc rendfőnök (1928—1940.) képviselte a legerőteljesebben. Az ő nagyvonalú birtokszervező politikájának első és jelentős kiteljesítése Patak-major megvétele volt. Ezt követte az ugyancsak komoly lépés számba menő sivai szerzés, majd a meglévő uradalmi szőlőkhöz csatlakozóan az őszödi, dörgicsei és várongi kisebb szőlőparcellák megvásárlása.

Az 1920-as évek földbirtokreformja összesen 715 k. hold és 607 □ ölet szakított ki a kusztodiátusból. Ezzel szemben 1929—1938-ig 531 k. hold 1156 □ öl megvételével igyekezett a rendi birtokszervező politika a kusztodiátusi statusquo visszaállítására. Ha azonban figyelembe vesszük az 1933-ban kezdődő és a következő években folytatódó mádi birtokszervezéseket, továbbá az 1941-ben Zimányi Gyula rendfőnöksége alatt történt sásdi (Baranya vm.) nagy hengermalom vételét, akkor megállapítható, hogy *nemcsak a visszaszerzés történt meg, hanem értékben az igénybe vett terület kb. háromszorosan tért vissza más formában a rendi törzsvagyonhoz. És történt mindez egy decennium alatt, ami a rendi birtokpolitika és a birtokvezetés legbeszédesebb igazolója.*

A földbirtokreform, amint erre a gondolatra már másutt is

¹⁰⁵ Lásd Ugrórczynak 1833. okt. 13-án kelt engedmény-levelét a göllei plébánia levéltárában.

¹⁰⁶ Status 244.

rámutatunk, a különben is egészen magára hagyott és kicsi Várongot igen fájdalmasan érintette. A birtok arányain túl méretezett szőlőjének karbantartása, a megmaradt birtok talajerőfenntartásáról való gondoskodás sok gondot adott a birtokvezetésnek. A kérdés nehézségein engedélyezett erdőirtás folytán felszabaduló újabb szántóterülettel igyekeztek segíteni. Ez jelentett ugyan valami kis jobbratulódást, de azért félmegoldásnak sem volt mondható. Várongnak üzemi költsége (külön tiszt, külön iparosok, külön parancsoló emberek stb.) túlságos teher volt a kicsi birtokon. A lehető legjobb időben indult meg tehát 1929-ben a tolnai Váronggal barázdás szomszédú somogyszili gróf Hunyady-féle nagybirtok parcellázása.

Az 1929. november 23-án létrejött adásvételi szerződés értelmében gróf Hunyady Károly és Ferenc, a somogyszili dominium tulajdonosai eladták a rendnek a somogyszili 35. sz. tjkv-ben A + 107—109. és 111. sorszám alatt foglalt 292 k. hold és 843 □ öl területű ingatlanukat a következő tkv-i hrszámok alatt: 1889/19/92/76., 77., 78., 80., fákkal, a rajta levő épületekkel és a majorban talált istállótrágyával együtt. A vételár 289 k. hold és 1543 □ öl terület után k. holdanként 980 P volt, míg a 2 k. hold 900 □ öles halastói részletért 33⁰/₀-os kedvezménnyel 1682'64 P-t fizetett a rend. Az összvételár tehát 285.848 P volt, amit két részletben fizettek meg. 1929. október 1-én 150.000 P-t, 1930. április 1-én a maradékot 8⁰/₀-os kamataival együtt.

Patakmajor ára a vétel körül felmerült összes költségek felszámításával 308.237'47 P volt.

Patakmajor Somogy vármegyében van, de amint fentebb mondtuk, a tolnai Váronggal barázdás szomszéd s így nemcsak Somogyszil és Várong, hanem Somogy és Tolna vármegyék között is határfekvésű birtok.

A birtok, amelyen egy hatalmas istálló és egy cselédház áll, a kat. birtokív adatai szerint a következő művelési ágakra oszlik:

Szántó	262 k. hold	47 □ öl
Rét	3 " "	— "
Legelő	17 " "	1262 "
Erdő	1 " "	1084 "
Adómentes	8 " "	50 "

Osszesen: 292 k. hold 843 □ öl

A birtok kat. tiszta jövedelme: 2100'81 aranykorona.

A vételt a VKM. 120—4—44/1930., a FM. 72.406/1930. VII. 2. sz. alatt hagyta jóvá. Az igali járásbíróság, mint telekkönyvi hatóság 2612/1932. sz. végzésével az újonnan nyitott 2992. sz. telekjzkv-be jegyezte be.¹⁰⁷

¹⁰⁷ M. Területvált. Kim. 1936.

A Pallavicini-féle Siva hasonlíthatatlanul előnyösebb vétel a somogyiszi birtokvételnél. Sivánál egy karban tartott gazdaság került a rend kezére. Patakmajor legalább 5—6 esztendői intenzív trágyázás és talajmunka után közelítette meg Várong termését. Siva abban az időben került eladásra, amikor a földárakban egészen indokolatlan zuhanás volt. Patakot pedig akkor vette a rend, amikor a földárak kulmináltak. Sivának a szállítás sohasem probléma, mert kisvasúttal rendelkezik, amely Szentivánban csatlakozik az Attala—Csoma fővonali állomásra befutó uradalmi mezőgazdasági gőzüzemű vasúthoz. Pataknak messze fekvő állomásai az üzemi költségek emelését okozzák. Siva felületi viszonyai ideálisak, ellenben Patakon a Hunyady-erdőségből D-felé kinyúló hegynyelv meredek fekvésénél fogva műveleti tekintetben nehéz feladat. Mégis meg kellett venni ezt a csatlakozó birtokrészt, hogy a csonkán maradt Várong rentabilitása biztosítható legyen.

c) *A Tánicsik-féle szőlővétel 1936-ban.* Tánicsik Istvánné és Tánicsik Józsefné várongi lakosok az 1936. január 31-én kötött adásvételi szerződés értelmében eladták a rendnek a várongi 13. sz. tjkv-ben I. 1—3. sorsz. és 1090—1092. hrszámok alatt levő szőlőből, szántóból és rétből álló 1471 □ öles ingatlanukat □ ölenként 50 filléren, összesen tehát 735'50 P-ért. A megvett ingatlan a várongi uradalmi szőlő barázdás szomszédja és 1937-ben amerikai alanyra oltott szőlővel telepítették be.¹⁰⁸

Ezzel lezárjuk a kusztodiátus birtokállományában a piarista gazdálkodás idejében végbement változásoknak hosszú és részletes fejezetét. Az első, amit a figyelmes olvasó megállapíthat, hogy ez a 130 éves gazdálkodás nemcsak lelkiismeretesen megtartotta a nemzeti vagyonnak a piarista kezekre bízott ezt a kis hányadát, hanem értékes vagyontárgyakkal gyarapította azt. Az értékesítéseket, eladásokat tárgyaló tételek főleg épületekre vonatkoznak. Ezek az épületek akkor, amikor a királyi kisebb haszonvételi jogoknak még birtokában volt a kusztodiátus, jelentős, jövedelmező vagyontárgyak voltak. A regáléváltság után csak gondot adó tehertételek maradtak. Ezért történt meg az egyes falvakban az árendás házaknak, korcsmáknak és vendéglőknek értékesítése vagy cseréje.

Ami a törzsvagyon földben fekvő ingatlanváltozásait illeti, a rend egyetlen talpalatnyit sem adott fel belőle, hacsak szociális szükségszerűség a földtől való megválást nem sürgette. Akkor, amikor a kusztodiátus hatalmas földbirtokkomplexumoknak összeomlását és idegen kézre csúszását láthatta az utóbbi száz esztendő lefolyása alatt, megnyugvással állapíthatjuk meg, hogy a kusztodiátust nem kötött jellege, hanem a rendet egyéb vonatkozásaiban is kísérő piarista puritánság, a piarista munkás kezek és a hozzáértés mentette meg.

¹⁰⁸ M. Területvált. Kimut. 1936.

VIII.

Növénytermelés.

A kusztodiátus területének nagyságát illetőleg a művelési ágak szerint való történeti végigvezető kimutatás nem adna reális képet. A XIX. századnak majdnem egész első felében még csak p. m.-ös földekben számítanak. Ez azonban csak megközelítő számítás. Tudjuk, hogy országos szokás szerint 1 hold földre 2 p. m. vetőmagot szórtak. De ettől a szokástól a helyi viszonyok miatt számtalan az eltérés. A p. m.-ös alapon történő számítás tehát nem volna célravezető.

De a holdak szerint való számítás sem jelenti még a valószínűságot. Ez ugyanis, amiről később bővebben szólunk, még egy kerületen belül sem állandó és ezért nem megbízható. Változott a földek minősége, művelési ág, sőt a birtokos személye szerint is.

Az első használható kimutatást a kat. felmérés szolgáltathatta volna, ha ennek a terület mérnöki pontos megállapítása

A kerület	Szántó		Kert		Rét		Szőlő		Legelő	
	kh	öl	kh	öl	kh	öl	kh	öl	kh	öl
1. Dobsza ..	896	209	8	327	150	413	1	186	204	339
2. Dörgicse ..	628	121	5	1355	98	1151	29	290	882	355
3. Fonó	451	978	4	245	46	1516	—	—	37	1238
4. Gölle	1.486	1093	6	375	57	943	—	—	224	984
5. Hetény ..	1.895	1090	2	1018	141	1094	—	—	284	693
6. Mernye ..	485	811	7	1399	22	1570	—	—	32	653
7. Orci	844	1204	1	624	52	674	—	—	129	447
8. Ószöd....	383	1110	4	981	98	585	23	880	162	911
9. Szentiván.	1.090	169	1	205	31	1493	—	—	122	1546
10. Taszár ...	1.105	419	9	387	142	1278	4	318	309	128
11. Vadé.....	1.072	1104	10	1038	145	280	3	780	230	513
12. Várong ..	559	966	2	133	19	1215	13	198	83	845
Összesen .	10.899	1334	64	87	1008	1012	74	1052	2703	652

lett volna a főcélja. De amint alább látjuk, nem az volt. Ezért eltekintettünk a különben is hosszadalmas történeti szemponttól és a kusztodiátus birtokállományát csak a mai kat. kimutatás után az alábbi táblázatban adjuk.*

A terület kimutatására még csak kataszteri adatok állanak rendelkezésünkre. A kat. felmérésekről tudjuk, hogy inkább adózási szempont a fontos, és így a valóság és a kat. felmérés között vannak eltérések. A jelen század huszas éveiben próbálkoztak az uradalom magán felmérési munkálatokkal (Fonó, Szentiván), azonban a kevésbé sikerült munka miatt kénytelen volt abbahagyni azzal a gondolattal, hogy az új telekkönyvi felmérésekkel kapcsolatban külön uradalmi felvételeket fog készíttetni. Így készült el Dörgicse, Őszöd és Vadé felmérése és térképezése. 1938-ban megtörténtek Mernyén is a háromszögelési pontkitűzések. A közbejött második világháború azonban a felméréseket bizonytalan időre kitolta.

Az üzemtanok a legértékesebb termelési eszközt, magát a telket két főcsoportra osztják, ú. m. termelő telekre és nem termelő telekre. Az első főcsoportba tartoznak a szántó, rét, legelő, kert, szőlő, erdő, nádas, bánya és a használható vizek. A nem termelő telek kategóriájába sorolják az utakat, majorterületeket, szérüket, árkokat és a birtoknak azokat a terméketlen részeit, amelyeket vagy nem lehet telkesíteni, vagy olyan költségbe kerülne a telkesítés, hogy a reá fordított kiadás nem állana arányban a várható eredménnyel.

A kusztodiátus balatoni része — kerek számban 5487 k. hold — használható víz ugyan, de ebből a használatból származó jövedelem az óriási területhez mérten annyira elenyésző, hogy

Erdő		Nádas		Balaton		Adómentes		Összesen		Kat. tisztajöv.
kh	öl	kh	öl	kh	öl	kh	öl	kh	öl	Pengő
679	1045	—	—	—	—	60	952	2.000	271	18.835-92
1408	918	42	37	4296	601	42	300	7.433	328	11.679-77
200	86	—	—	—	—	37	1325	778	588	7.139-84
—	—	—	—	—	—	58	826	1.833	1021	23.744-64
213	698	—	—	—	—	90	1096	2.628	879	36.161-13
—	—	—	—	—	—	22	656	571	289	6.024-52
83	—	—	—	—	—	42	113	1.152	1462	12.873-17
49	543	6	1055	1190	894	23	955	1.492	1514	8.333-30
136	1189	—	—	—	—	62	485	1.445	287	16.451-01
890	1210	—	—	—	—	77	240	2.538	780	21.282-62
1071	335	—	—	—	—	41	504	2.574	1414	13.165-75
139	1343	—	—	—	—	29	710	847	610	7.791-88
4872	967	48	1092	5486	1495	588	152	25.764	1443	183.993-53

a termelő területek alább következő százalékos kimutatásából nyugodtan kihagyhattuk:

Kerület	Szántó	Kert	Rét	Szőlő	Legelő	Erdő	Nádas	Adóm.
	s z á z a l é k							
1. Dobsza ...	44·82	0·43	7·53	0·06	10·20	33·91	—	3·05
2. Dörgicse ..	20·01	0·19	3·16	0·92	28·12	44·92	1·34	1·34
3. Fonó.....	58·08	0·51	6·04	—	4·80	25·69	—	4·88
4. Gölle	81·06	0·33	3·14	—	12·25	—	—	3·22
5. Hetény ...	72·12	0·10	5·40	—	10·81	8·13	—	3·44
6. Mernye ...	85·03	1·41	4·03	—	5·65	—	—	3·88
7. Orci	73·28	0·13	4·56	—	11·19	7·20	—	3·64
8. Ószöd	51·02	0·60	13·09	3·12	21·59	6·51	0·95	3·12
9. Szentiván .	75·43	0·08	2·21	—	8·51	9·48	—	4·29
10. Taszár	43·53	0·36	5·63	0·17	12·18	35·10	—	3·03
11. Vadé	41·67	0·38	5·63	0·14	8·08	41·59	—	1·61
12. Várong ...	66·02	0·25	2·33	1·55	9·85	16·52	—	3·48
Összesen ..	59·34	0·40	5·23	0·50	12·01	19·08	0·19	3·25

Üzemtani megállapítások szerint egy-egy gazdaság területének százalékos ideális megoszlása az alábbi séma szerint volna kívánatos:

Szántó	60—70% között
Kert	1% körül
Rét	5—10% között
Legelő	10% körül
Erdő	10—15% között
Nem termő terület	4%-ig ² maximálisan.

A kusztodiátus összterületének művelési százalékos kimutatása meglehetősen pontos megközelítéssel egyezik a rendszeren nem gyakorlatból eredő minták követeléseivel. A helyi adottságokkal azonban számolnunk kell. Hogy Gölle, Hetény, Mernye, Szentiván százalékosan „túltengő” szántóarányosága nem szállítható le, az a helyi adottságokból magyarázható. Hogy Vadé, Taszár és Dörgicse feltétlen erdőterületei semmiféle ideális üzemi követelmények kedvéért meg nem változtathatók, ugyancsak a helyi viszonyok ismeretében egészen természetes. Hogy Dörgicsén megfeneklik minden üzemi séma szerint való számítás, és mindennek a természeti adottságok és nem az üzemi követelmények szabnak határt, szintén egészen megérthető az előtt, aki egyszer Dörgicsét gazda-szemmel nézte végig.

A kusztodiátusnak három vármegyére kiterjedő birtokállománya meglehetősen szétszórt. De még a Somogy megyében

fekvő tíz kerülete között is nagyok a szétválasztó távolságok. Ideálisan összefüggő terület Gölle—Hetény—Szentiván közel 6000 k. holdas komplexuma. A Fonóval egységes testet alkotó Taszár és Taszártól nem is 1 km-re fekvő Orci is mint gazdasági egység kielégíti a kényesebb gazda kívánalmait, de a nagy göllei egységtől elég távol fekszik, hogy közöttük a sokszor járhatatlan utak miatt nehézség nélkül bonyolítottassék le az uradalmi forgalom. A harmadik egységet, mint területi összefüggést még Mernye, Vadé-Szentmiklós adja, bár Mernyét Szentmiklóstól a mernyei községi határ egyik fele, Szentmiklóst Vadétól a közbeékelődő Kisbaba idegen középbirtok választja el.

Ha a kusztodiátus mind a 12 kerülete egy teljesen összefüggő egységet alkotna, ez a körülmény olyan gazdasági előnyöket tudna biztosítani, amelyek hirtelenében át sem tekinthetők. Első sorban más volna a gazdaság elrendezése, és más üzemi elgondolások érvényesülhetnének. A négy kis kerület, Fonó, Mernye, Ószöd és Várong, amelyeket ma szétszórtságuk miatt kell mint külön intézőségeket fenntartani, beolvadnának a többi kerületbe. Kevesebb lenne a tiszt, felügyelő és az iparos konvenció. Kevesebb lenne a teher az épülettöke és a holt felszerelés számláján. Kevesebb volna a közvetlen hasznot nem hajtó igásállat, és helyette több a haszonállat. Eredményesebb lehetne az egyes kerületek üzemi összedolgozása, mert a szétszórtságban bizonyos elkülönülésre törekvő kerületek nem érzik úgy át az egységes, nagy, átfogó üzemi gondolatot. Könnyebb, egyszerűbb és intenzívebb lehetne a központi irányítás és ellenőrzés. Kevesebb volna a központi hivatalok (számvevőség, könyvelés) irodái és havonkint visszatérő sablon-munkája, és több időt lehetne keríteni a gazdálkodást racionálisabbá tehető üzemi elmélyülésekre.

Nem tagadható, hogy a szétszórtságban is vannak előnyök. A szétszórtságnak egyik kézzelfogható haszna, hogy az elemi csapások (jégverés, árvíz, rovarkár stb.) kártétele kisebb, mint a tökéletes egységet alkotó nagybirtokon. Nagy előnyt jelent a szétszórtságban az a körülmény is, hogy az egyes kerületek lakottabb települések között könnyebben és olcsóbban jutnak munkaerőhöz, mint a nagy összefüggő birtokok, amelyeken nincsenek falutelepülések. Előnyt jelent az is, hogy a szétszórta gazdaságok közelebb vannak közigazgatási, gazdasági központokhoz, mint az összefüggő nagybirtok. Azonban mindezen előnyök meg sem közelítik azt a többletet, amit egy nagybirtok fizikai egysége jelent.

Az 1804-es kamarai összeírás idején kisebb-nagyobb mértékben a kusztodiátusnak mind az öt kerületében volt bizonyos allodiális gazdálkodás. Majorságos művelésre csak Mernyén találtunk, a többi négy kerületben az allódbirtok megművelésére kizárólag jobbágyrobotot használtak fel. Az alábbi kimutatás

szerint a bérlőnek *allód- és majorságos gazdálkodása cca 1198 holdon folyt:*

1. Meryén három kalkaturában cca	52 holdon
Vadén két	110 "
Őszödön egy	20 "
2. Göllében négy	439 "
Attalán két	180 "
3. Taszáron négy	130 "
Fonóban két	110 "
4. Nagydobszán négy	41 "
5. Dörgicsén öt db-on	54 "
Ságon két	62 "

Összesen... . cca 1198 holdon.

Az összeírás egyes helyeken csak p. m.-ös földekkel számol, másoknál holdakat használ. Ezért kimutatásunk csak megközelítő pontosságú, mert a korabeli szokást tartván szem előtt, 2 p. m.-ös földet 1 holdnak vettünk. Feltehető, hogy a most kimutatott allódbirtok valósággal nagyobb is lehetett.

Az allódkezelésbe vett ingatlanokon kívül tekintélyes számban *fölös vagy maradványföldek* is voltak, amiket az uradalom vagy részes művelésben, vagy a szokásos kilenced fizetésének ellenében, vagy napszám fejében adtak ki a jobbágyoknak használatra. A jobbágyok a kikötött napszámot készpénzfizetéssel is megválthatták.

Az öt kerület fölös földjei következőleg oszlottak meg:

1. Merye:	
Vadén	134 hold
2. Gölle:	
Attalán	485 "
3. Taszáron	780 "
4. Nagydobszán	207 "
5. Kisdobszán	252 "
Pettenden	91 "
6. Dörgicsén	50 "

Összesen 1999 hold.

A javadalom uradalmi részéből tehát *3197 hold szántó volt használatban*, ami a múlt század elején még akkora uradalomban is, mint a kusztodiátus volt, tekintélyes mennyiséget jelentett, amit a kamarai összeírás is nyomatékosan kiemel. Az allód és fölös földek mennyisége a kusztodiátus mai szántóföldi területének megközelítőleg 30%-a volt.

Az allodiaturán a gazdálkodási rendszer *ugarolással fenntartott nyomásos vagy gabonagazdálkodás volt. Két nyomásos*

volt a gazdálkodás Vadén, Fonóban és Ságón, ahol a szántó két szakaszra oszlott. Göllében négy kalkaturára szabott szántón szintén 2 nyomásos a gazdálkodás. Mernyén 3 nyomásosan, Taszáron és Dobszán pedig 4 nyomásosan gazdálkodtak. A dör-gicsei dirib-darab földeken, amiket szinte úgy lopott el az ember az adottságok mostohaságából, rendszeres nyomásos gazdálko-dás alig volt keresztülvihető.

A nyomásos gazdálkodás nem sokáig tartotta magát a piarista gazdálkodás idejében. A javított nyomásos gazdálkodá-son keresztül (takarmány beiktatása) a váltógazdálkodás gon-dolata elég gyorsan jelentkezett a rendi gazdálkodásban. A mer-nyei levéltárban talált vetésforgók vagy Szentmiklósnak házi kezelésbe vétele alkalmával végzett üzemi számítások, amelyeket Pfisterer Károllyal, az Esterházy hercegi hitbizomány igazgatójá-val végeztettek el, bizonyítékai annak, hogy a birtokvezetés az állatállomány növekedésével a földhasználat jövedelmezőbb for-máit kereste.

Szentmiklósnak 1836-ból származó első „vetőterve” a követ-kező volt. A táblák száma 15 és 1100 □ öllel számított 50 hol-dasak. 1. # Ugar. 2. Őszi kalászos. 3. Tavasz kalászos füvesítve. 4—6. Kaszáló. 7—9. Legelő. 10. Zabosbükköny. 11. Őszi repce. 12. Őszi kalászos. 13. Répa. 14. Fele bükköny, tele borsó mag-termelésre. 15. Zab.

Az első 9 tábla tipikus Koppelgazdálkodási rendszer, amely-ben a trágyás ugart őszi, majd tavasz kalászos követi, utána 3—3 éves füves kaszáló és legelő sorakozik azzal a különbség-gel, hogy a füves területek után, ami a Koppel-rendszerben a végen foglalt helyet, még egy váltógazdasági forma fejlődik ki. A közölt vetőrendszerben 38% a füvesítés (4—9.), 27% a kalá-szos (2., 3., 13., 15.), 7—7% pedig ugarra, takarmányra, takar-mánymagtermelésre, kereskedelmi növényre és kapásra esik.

A 10—15-ik tábla váltórendszere az egyes növényeknek egymás után való következtetését illetőleg komoly üzemi elgon-dolás eredménye. Két-két növény között elegendő az idő a vetési munkák rendes végzésére. A 15 éves szakasznak egyszeri trá-gyázása miatt való aggodalmunkat csak részben enyhíti a hat-éves füvesítés, mert az őszi repce már hálásan fogadta volna az istálló-trágyát. Cukorrépa termelésének gondolata is felvető-dött a vetőrendszer készítése alkalmával, de közelebbi cukor-gyár hiánya miatt halva született elgondolás volt.¹

Majdnem egy időből való a „hetényi 10 osztályos Mezei Gazdaságot Kimutató Tabella No. 1. 1838—1847-ig”.²

1. # Dohány. 2. Árpa lóherével. 3. Lóhere-kaszáló. 4. Lóhere-

¹ K. Fasc. 30.

² M. Vetésforgók 1838—1892-ig.

kaszáló és legelő. 5. Ugar. 6. Búza. 7. Tavaszi kalászos. 8. Őszi rozs. 9. Ugar. 10. Búza. Az eleje kifogástalan négyesforgó, a nagyobbik fele még tipikus, ugarozással fenntartott gabonagazdálkodási rendszerre vall. 50⁰/₀-os benne a kalászosok termelése, 20—20⁰/₀ a takarmány és ugar, végül 10⁰/₀ benne a kapás kereskedelmi.

A No. 2. forgója pedig a következő volt: 1. # *Ugar. 2. Kukorica és burgonya. 3. Tavaszi árpa lóherével. 4. Lóhere-kaszáló. 5. Búza. 6. Zabosbükköny. 7. Rozs. 8. Zab. 9. Legelő.*³

A vetőtervhez fűzött sorokban sok gyakorlatiasságra valló megjegyzés van. Megállapítja, hogy a váltógazdálkodásra való áttérés költség nélkül nem esik meg. Hogy pedig miatta a jövedelem ne csorbuljon, azért ajánlja a vetőterv szerzője, hogy No. 1. trágyázott tábláját vállalkozóknak kell dohánytermelésre kiadni. A cca 60 holdas tábláról a dohányért 110 frt jövedelemre számít. Ezen a pénzen meg lehet venni a következő évre szükséges lóheremagot, s még telik belőle a lóhere kaszálási és gyűjtő napszámaira is. A talajművelésre az a megjegyzése, hogy a vetőszántás gyorsabban elvégezhető legyen, hat db. „kilenc lábú ekére” (extirpator) volna szükség. Csak ezzel a vetőtervvel véli a birka szaporítását és a tiszta jövedelem gyarapodását elérni.

Nem érdektelen Göllének egy 1868-ból ránk maradt 7-es forgóját ismertetni. 1. # *Bükköny. 2. Őszi repce. 3. Búza vagy tavaszi árpa lucernával. 4. Lucerna-kaszáló. 5. Ugyanaz. 6. Ugyanaz. 7. Kukorica, „kolompér”.*

A még mindig kevés istállótrágya hiányában talajerő fenntartása szempontjából kifogástalan forgó, de talajművelés tekintetében nem kívánatos. Igazi takarmányos forgó (⁴/₇ takarmány, ¹/₇—¹/₇ kalászos, kapás és kereskedelmi növény). Helytelen elgondolás benne, hogy a lucernát a forgóba iktatja be.⁴

Göllének (Szentivánnal, Szentpéterrel és Kispusztával együtt) 1870—1881-ig tervezett művelési kimutatása a termelendő növények ⁰/₀-os megoszlását a következőkben állapítja meg:

Kalászosok (őszi búza, őszi és tavaszi rozs, tavaszi árpa, zab és hajdina)	49°60′/0
Kapások (tengeri és burgonya)	15°70′/0
Kereskedelmiek (őszi és tavaszi repce)	3°40′/0
Takarmányfélék (zabosbükköny, lóhere és lucerna) . .	12°90′/0
Legelő (mesterséges)	5°40′/0
Ugar	13°— ⁰ / ₀
Osszesen	100°/0.

³U. o.

⁴M. Vetésforgók 1838—1892-ig.

A gabona aránya normális. Kevés a takarmányféle, látszik, még a birkán, igáson kívül nincs más haszonállat. Hiányzik a répa. Általában a répa termelésére nehezen fanyalodnak rá. Az 1836-ból való szentmiklósi tervezetben már rendes forgóba van a répa iktatva, de ne feledjük, hogy a tervezetet nem somogyi gazda, hanem Pfisterer Károly csinálta. A kusztodiátusban még sokáig az ú. n. *soronkívüli földeken* termelték, ha egyáltalában termelték, mert a répakultúra sok napszámot és több hozzáértést is követelt. Dicséretére legyen mondva a tervezetnek, hogy a dús fehérjetartalmú pillangósok arányszáma magasabb a drága termelésű és jóval gyengébb tápértékű zabosbükkönynél. Amint eddig is láttuk, a lóhere termelése általános, az is marad mindvégig. A lucernától idegenkednek, és rendszeren csak soronkívüli sorson tengődik kisebb-nagyobb darab földeken. A tervezet arányszámai ahhoz mérten, hogy alig mult el még 30 esztendő a jobbágygazdálkodástól, kielégítőnek mondható.⁵

Jellegzetes, megrögzött kusztodiátusi váltó a következő 8-as forgó. (Szentmiklós, 1871.)⁶ 1. # Zabosbükköny. 2. Búza. 3. Árpa lóherével. 4. Lóhere-kaszáló. 5. Kaszáló és legelő. 6. Kapás. 7. Őszi rozs. 8. Zab.

Sajátos hibája, hogy állandóan zabosbükköny alá trágyáznak. Ha a kapást a forgó első felében helyezték volna el, az kapta volna meg a trágyát, azért gazdaságosabban évényesült volna, mint a kétes értékű zabosbükkönyben. A kapás után iktatott őszi rozs egészen elhibázott fogás. Kapás után ugyanis, bármi legyen is az, kikéstünk az időből rozsvetésre. A rozs ülepedett talajt kíván, kapás után pedig laza talajba kerül. Egy másik hibája, hogy egy 8-as forgóban kétszer következteti a tavaszi kalászoszt őszi kalászos után. Igaz, még mindig jobb, mintha őszi kalászos követne őszt.

A vetésforgók kérdése állandóan foglalkoztatta a gazdasági értekezleteket. Az 1869. jan. 5-én tartott értekezleten Polák a következő, megszívlelésre méltó bejelentést tette: „Mivel a célszerű vetésforgás a tiszta jövedelem előállításának egyik legbiztosabb alapja, ellenben, ha ez téves nézeteken alapszik, ha a talaj természetével, termőerejével és a helybeli viszonyokkal összhangzásban nincsen, a tiszta jövedelemre vagy már jelenben, vagy pedig jövőben igen káros befolyással lehet”.⁷

1874-ben az uradalom növénytermelésében egy nagyfontosságú fordulat állott be, mikor is Kemény Pál tiszttartó felső megbízásból elkészítette az egész uradalom vetőrendszerét, amit két-évi próba után felterjesztettek a budapesti központnak jóváhagyás céljából.⁸ A jóváhagyás megtörtént.

Kemény Pál vetésforgói a *Földkönyv* címet viselő és a

⁵ U. o.

⁶ U. o.

⁷ M. Gazd. Érték

⁸ U. o.

mernyei levéltárban található kötetben vannak megírva. Az első és egységes elgondolásból származó és módosításokon még keresztül nem ment Kemény-féle forgók kerületekként alább következnek.

1. Dobsza.

a) *Árkus-puszta*. 9 tábla, átlagban 60.000 □ öl nagyságban.
1. # Zabosbükköny. 2. Búza. 3. Árpa. 4. Tengeri. 5. Ugar. 6. Búza.
7. Zab. 8. Ugar. 9. Búza.

b) *Istvánmajor*. 6 tábla, átlagban 48.000 □ öl nagyságban.
1. # Zabosbükköny. 2. Őszi repce. 3. Búza. 4. Tengeri. 5. Árpa.
6. Rozs.

c) *Kisdobsza*. 7 tábla, átlagban 45.000 □ öl nagyságban.
1. # Zabosbükköny. 2. Búza. 3. Burgonya. 4. Árpa lóherével.
5. Lóhere-kaszáló. 6. Legelő. 7. Őszi kalászos.

2. Dörgicse.

a) *Alsódörgicsei belsőmajor*. Vetőrendszerét csak 1879-re állították be. 9 tábla, átlagban 31.000 □ öl nagyságban. 1. # Zabosbükköny. 2. Búza. 3. Árpa baltacimmal. 4. Baltacim-kaszáló. 5. Ugyanaz. 6. Búza. 7. Tengeri. 8. Ugar. 9. Őszi kalászos.

b) *Ságpuszta*. Vetőrendszere csak 1879-től van. 10 tábla.
1. # Zabosbükköny. 2. Búza. 3. Árpa baltacimmal. 4. Baltacim-kaszáló. 5. Ugyanaz. 6. Búza. 7. Tengeri. 8. Ugar. 9. Őszi kalászos.
10. Zab. A két forgó teljesen egyezik egymással.

c) *Becsernek* 6 db, 7¹/₂ kat. holdtól 10¹/₂ kat. holdig terjedő földdarabjait (Erdei a), Cselédházi, Vászolyi, Erdei b), Pajtai és Nagytói), továbbá *Kékkútnak* szintén 6 db és egyenkint 7¹/₂ kat. holdnyi táblácskáit soronkívül kezelték.

3. Gölle.

a) *Belsőmajor*. 14 tábla, átlagban 60.000 □ öl nagyságban. Az első (1875.) vetőterve sikerületlen volt, azért 4 esztendei használat után 1879-ben helyét a következő rendszer váltotta fel: Az egyik 8-as, a második 6-os.

1. # Ugar. 2. Őszi repce. 3. Búza. 4. Répa és burgonya.
5. Árpa lóherével. 6. Lóhere. 7. Búza. 8. Tavasz kalászos.

1. # Zabosbükköny. 2. Búza. 3. Kukorica. 4. Árpa vagy ugar. 5. Búza. 6. Zab.

b) *Szentiván-puszta*. 19 tábla, átlagban 60.000 □ öl nagyságban. Ennek is 1879-ből van az első vetésforgója. Két részre oszlik, az első 10-es, a második 9-es forgó.

1. # Ugar. 2. Búza. 3. Árpa lóherével. 4. Lóhere-kaszáló.
5. Legelő. 6. Búza. 7. Kukorica. 8. Ugar. 9. Őszi kalászos.
10. Tavasz kalászos

1. # Zabosbükköny. 2. Búza. 3. Árpa lóherével. 4. Lóhere.
5. Búza. 6. Kukorica. 7. Ugar. 8. Őszi kalászos. 9. Tavasz kalászos.
Lényegében alig van a két szakaszban eltérés egymástól.

c) *Kispuszta*. 10 tábla, átlagban 40—41.000 □ öl nagyságban. 1. # Zabosbükköny. 2. Búza. 3. Kukorica. 4. Árpa lóherével.
5. Lóhere-kaszáló. 6. Legelő. 7. Búza. 8. Kukorica. 9. Ugar. 10. Búza.

d) *Szentpéter-puszta*. 10 tábla, átlagban 60.000 □ öl nagyságban. 1. # Ugar. 2. Őszi repce. 3. Búza. 4. Árpa lóherével. 5. Lóhere. 6. Legelő. 7. Búza. 8. Kukorica. 9. Ugar. 10. Rozs.

4. *Hetény*.

a) *Alsóhetény*. 14 tábla, átlagban 55.000 □ öles nagyságban. 1. # Zabosbükköny. 2. Búza. 3. Kapás. 4. Tav. repce. 5. Búza. 6. # Ugar v. takarmány. 7. Őszi repce. 8. Búza. 9. Árpa lóherével. 10. Lóhere. 11. Legelő. 12. Búza. 13. Kukorica. 14. Rozs.

b) *Csőkepuszta*. 20 tábla, átlagban 42.000 □ ölesek. Két 10-es szakaszban kezelték. Az első vetésforgója: 1. # Ugar. 2. Őszi repce. 3. Búza. 4. Árpa lóherével. 5. Lóhere. 6. Búza. 7. + Kukorica. 8. Ugar. 9. Őszi kalászos. 10. Zab.

A második szakasz vetőrendszere: 1. # Zabosbükköny. 2. Búza. 3. Árpa lóherével. 4. Lóhere. 5. Legelő. 6. Búza. 7. + Kukorica. 8. Ugar. 9. Őszi kalászos. 10. Tav. kalászos.

c) *Felsőhetény*. 12 tábla. Két 41.000 □ öles tábla kivételével a többinek átlaga 55.000 □ öl. Vetésforgója: 1. # Zabosbükköny. 2. Búza. 3. Árpa. 4. Rozs. 5. Zab. 6. # Zabosbükköny. 7. Búza. 8. Tav. repce. 9. Búza. 10. Kukorica. 11. Rozs. 12. Zab.

5. *Mernye*. Kemény Mernyéről a következőket írja: „Rendezetlen állapot. A Tusculanum takarmány termesztés mellett soronkívüleg kezeltek. A mernyei városon felül fekvő rész (volt Kenderföldek, ahol ma az ú. n. Újváros megszűkült utcájának része épült) sem vehető rendszerbe, ez is soronkívüleg műveltetik. A 4 cseri irtás táblára és az örsi út melletti irtásra a következő rendszer állapított meg 1876-ban: 1. # Zabosbükköny. 2. Búza lóherével. 3. Lóhere-kaszáló. 4. Legelő. 5. Búza. 6. Kukorica, burgonya. A cseri irtás táblái közül három 31.200 □ öles, egy pedig 33.578 □ öl. Az örsi út mellett való irtás tábláinak még nem volt rendes „felmérési felosztása”.

a) *Szentmiklóspuszta*. 16 tábla, átlagban 55.000 □ ölesek. Vetésforgója két szakaszos. Az egyik 10-es forgó, a másik 6-os. A 10-es forgó vetőrendszere: 1. # Zabosbükköny. 2. Búza. 3. Árpa lóherével. 4. Lóhere-kaszáló. 5. Legelő. 6. Búza. 7. Kukorica. 8. Ugar. 9. Őszi kalászos. 10. Zab. A hatos forgó vetőrendszere: 1. + Ugar. 2. Búza. 3. Kukorica. 4. Ugar. 5. Rozs. 6. Zab.

6. *Ószöd*. 18 táblája van, amelyek átlagban 20 magyar holdasok (12000 □ öl). Vetőrendszere két szakaszos, mind a kettő 9-es forgó. Az első forgó vetőrendszere: 1. # Tav. repce. 2. Búza. 3. Kukorica. 4. Árpa. 5. Ugar. 6. Búza. 7. + Ugar. 8. Búza. 9. Tav. rozs. A második forgó: 1. # Zabosbükköny. 2. Búza. 3. Árpa lóherével. 4. Lóhere-kaszáló. 5. Legelő. 6. Búza. 7. Kukorica. 8. Zab. 9. Rozs.

7. *Taszár*. Forgója nincs bent a Földkönyvben, mert Kemény még kasznár korában 1870-ben elkészítette a saját kerülete „föld termelési beosztásának kimutatását”, amit teljes egészében közlünk.

Taszári kerület földtermelési be-

	Év	1	2	3	4	5	6
Taszári belső major	1870	T. repce #	Zab	Búza	Búza	Búza	Ugar #
	1871	Búza	T. repce	Kapás	Ugar #	Zb. bükk.	Őszi repce
	1872	Zb. bükk.	Búza	Búza	Őszi repce	Búza	Búza
	1873	Búza	Zb. bükk.	T. repce #	Búza	Árpa lóh. +	Kapás
	1874	Árpalóh. +	Búza	Búza	Kapás	Kaszáló	Búza
Fonó	1870	Zb. bükk. #	Ugar	Búza	Árpa-zab	Búza	Ugar
	1871	Búza	Búza	Árpa lóher.	Kukorica	Zab	Búza
	1872	Árpa lóher.	Ugar	Kaszáló	Ugar	Ugar	Zab
	1873	Kaszáló #	Búza	Legelő	Búza	Őszi rozs	Ugar
	1874	Legelő	Kukorica	Búza	Zab	Zb. bükk. #	Búza
Palota	1870	Zb. bükk. #	Búza	Ugar	Búza	Búza	Burgonya
	1871	Búza	Ugar	Búza	Ugar +	Burgonya	Búza
	1872	Burgonya	Búza	Zb. bükk. #	Búza	Búza	Ugar +
Dábó	1870	Irtás	Búza	Irtás-árpa	Ugar	Ugar	Búza
	1871	Árpa	Zab	Búza	Búza	Búza	Ugar
	1872	Búza	Ugar #	Árpa	Ugar	Zab	Búza

8. Várong. 11 tábla, átlagban 42.000 □ ölesek. Vetésrendszere: 1. # Zabosbükköny. 2. Búza. 3. Árpa lóherével. 4. Lóhere-kaszáló. 5. Legelő. 6. Búza. 7. Kukorica. 8. Ugar. 9. Búza. 10. Zab. 11. Rozs.⁹

Az első és uradalmilag általánosan elrendelt vetőrendszer Kemény Pálnak elévülhetetlen érdeme marad a kusztódiátusban. Ha a mai növénytermesztés szemszögéből tekintünk vissza a 70 éves alkotásra, természetesen sok fogyatékoságára tudunk rámutatni. Ez azonban nem Kemény Pálnak rovására megy, hanem magát az akkori termelési rendszert kellene elmarasztalnunk, ha egyáltalában van joga a mai gazdálkodásnak ilyen elmarasztaló ítéletet mondani. A vetésforgók hibái nem alkotójuk fogyatékos szakismeretére vallanak, hanem a korabeli gazdálkodás egész menetére. Így a birka kivételével még nincs állattenyésztés. Az állattartás is csak gulyán ridegen tartott, legelőn élő marhában mutatkozik. Nincs trágya, pedig a növénytermelés annak függvénye. Azért igyekeznek a korabeli vetésforgók a termelés kárára a trágyát az elég sűrűen beiktatott ugarolással pótolni. A gazdálkodás általános képe még mindig erősen a régi gabonagazdálkodás jellegét

⁹ Az összes kerületre vonatkozó adatokkal l. M. Vetésforgók 1838—1892-ig.

osztásának kimutatása 1870-ből.

7	8	9	10	11	12	13
Búza Árpa lóh.+ Kaszáló Legelő Búza	Ugar Búza T. repce # Búza Zb. bükk.	Búza Zab Ugar # Őszi repce Búza	Zb. bükk. Búza Árpa lóh.+ Kaszáló Legelő	Őszi repce Búza Kapás Búza T. repce #	Árpa lóh.+ Kaszáló Legelő Búza Ugar #	Mák Takarm. Búza Ugar # Őszi repce
Burg.onya, Kukorica Ugar Búza Kukorica Ugar	Búza Kukorica Búza Zab Ugar	Búza Zb.bükk.# Búza Árpa lóhere Kaszáló	Ugar Búza Zb.bükk.# Búza Árpa lóher.	Kukorica } Ugar } Búza } Zb.bükk.# } Búza }	30 h. ő. rozs 20 h. ugar 20 h. őszi repce mak- kal vetve 30 h. őszi rozs mak- kal vetve Erdő Erdő	Ugar Búza Kukorica Ugar Búza
Ugar Búza Ugar	Őszi rozs Zb.bükk.# Búza					
Hajdina Ugar Őszi repce						

hordja magán, sőt egyes kerületek (Felsőhetény, Szentmiklós, Őszöd) határozottan még a nyomásos gazdálkodásra emlékeztetnek. Egy másik hiba, hogy a gabonatermelés túltengése elnyom minden differenciáltságra való törekvést, ezért általánosan azok a vetőrendszer formulák, amelyekben két-három kalászos követi egymást. Feltétlenül elítélendő a kizárólagos zabosbükköny alá való trágyázás. Csak a csökei két szakaszos forgó mindegyikében fordul elő, hogy kapás kapott egy fél istállótrágyát. Nem kívánatos, hogy kivétel nélkül minden kerületben voltak ú. n. soronkívüli földek, amelyeken a termelés ötletszerű is lehetett, s valószínűen mostohább kezelésben részesültek.

A vetésforgónak minden fogyatékosága ellenére is nagy jelentősége volt abban az időben. Először kötötte a kezelő tisztet, továbbá az az alap lett, amelyre a haladó és apránként differenciálódó növénytermelés újításait, módosításait felépítette.

Nincs szándékunkban a forgó fejlődését az eddigi aprólékos nyomon követéssel tovább ismertetni, csak néhány mozzanatra mutatunk rá, amik az uradalmi növénytermelésben korszakos jelentőségűek voltak. Az első ilyen mozzanat az 1894-ben bevezetett *cukorrépa-termelés* volt, ami a cukorrépa-

termelő gazdaságok forgóiban lényeges eltolódásokat eredményezett. Nemcsak a termelendő növények egymásutániságának kijelölésében teremtett könnyebbséget, hanem a tavaszi árpa termesztésének fellendítésére is szolgált. 1924. tájékán a *luceina erőltetett termesztésével* a zabosbükköny elvesztette a takarmánytermesztésben a vezető szerepet, s helyébe léptek a fejrjedűs egyéb pillangósak, a lóhere, baltacim és lucerna. A harmadik mozzanatot századunk 30-as éveinek második felében a *hüvelyes növények* nagyarányú kiterjesztésében jelölhetjük meg. A termelés már a kívánatos mértékben differenciált és többretű lett még a háborús gazdálkodás követelményeire, amik az olajosok intenzívebb termelését rendeletileg írják elő. A szűkebb körben mozgó régi forgók nehézségei elmaradtak, és a sokféle termelendő növény miatt az egyeseknek a növényélettani követelményeknek megfelelő helyet lehet a forgóban biztosítani.

A gabona, főleg a búza termesztésében nagy a visszaesés. 1880-ban az uradalmi búzaterület 2071 k. h. volt. Tíz év alatt sem emelkedett, mert 1890-ben is csak 2079 a vetés területe. A múlt század 90-es éveiben a legelőtörések miatt már 2699 kat. holdra emelkedik a búzával bevetett terület. Még 1929-ben 2647 holddal az első világháborút követő két évtizedben utoljára kulminál s utána lassú lemorzsolódással már 1941-ben 1919 k. h.-ra esett vissza.¹⁰ A rozsnak 1880—1900. között 584 k. h., az árpának 870 k. h., a zabnak pedig 496 k. h. volt a vetésátlaga. Mind a három kalászos vetésterülete emelkedett. A mai rozsvetés területe cca 100 holddal, az árpáé cca 150 holddal, a zabé 50—70 holddal emelkedett. A rozs vetésterületének emelkedését magyarázza a cselédség szaporodása és a magasabb cselédkonvenció, az árpáét a 90-es években érthetővé tette a cukorrépa termelése, ma a nagyarányú sertés-hizlalás, a zabét pedig a két ménés fenntartása.

Kimondott *szabadgazdálkodást* sohasem engedélyezett a rendi birtok vezetősége. Bizonyos józan konzervatívizmusa a növénytermelésben is keresett valami határt, megkötöttséget, s bár a forgók keretein belül mindig tudott rugalmasan alkalmazkodni a változásokhoz, sohasem ért el oda, hogy a termelést determináló keretekről, a forgókról lemondjon.

Összehasonlítás és tanulság céljából álljon itt a javadalom legértékesebb kerületének, Heténynek mai vetőrendszere. Ez a közlés a szakembernek világosan beszél egyúttal a nívóról is, amit a rendi gazdálkodás a növénytermelési üzemágban 134 év küzdelmes munkájával megteremtett.

¹⁰ M. Termésátlagok 1880—1900-ig és az újabb Terméskimutatások.

Alsóhetény.	Felsőhetény.	Csökepuszta.
1. # Kapás.	1. # Kapás.	1. # Kapás.
2. Árpa lóherével.	2. Zab baltacimmel.	2. Búza.
3. Lóhere.	3. Baltacim-kaszáló.	3. Hüvelyes
4. Kapás.	4. " -legelő.	4. Búza lóherével.
5. Hüvelyes.	5. Búza.	5. Lóhere.
6. Rozs.		6. Rozs.
7. # Kapás.	6. # Kapás.	7. # Kapás.
8. Búza.	7. Búza.	8. Búza.
9. Tengeri.	8. Tak.-keverék.	9. Tak.-keverék.
10. Zab.	9. Rozs.	10. Őszi árpa.
11. Kapás.	10. Kapás.	11. Kapás
12. # Kapás.	11. # Kapás.	12. # Kapás.
13. Hüvelyes.	12. Árpa lóherével.	13. Árpa baltacimmel.
14. Búza.	13. Lóhere.	14. Baltacim-kaszáló.
15. Tak.-keverék.	14. Búza.	15. " -legelő.
16. Búza.	15. Kapás.	16. Búza.
17. Kapás.		17. Kapás.
18. Luc. forgón kívül	16. Luc. forgón kívül.	18. Luc. forgón kívül.
19. " "		
20. " "		

A három pusztán termesztett növények %-os megoszlása a következő:

Kapás	35%	Kapás	31'25%	Kapás	27'75%
Kalászos	30%	Kalászos	37'50%	Kalászos	38'90%
Takarmány	25%	Takarmány	..	31'25%	Takarmány	..	27'75%
Hüvelyes	10%			100%	Hüvelyes	5'60%
		100%						100%

Első tekintetre feltűnik a kapás-növények magas százaléka. A talaj struktúrájának kívánt állapotban tartása és gyomirtás szempontjából felbecsülhetetlen előny. A termelt növények egymás után következtetése kifogástalan. A takarmányos táblák kivétel nélkül pillangósok, a zabosbüköny száműzve. A trágyát állandóan a kapások kapják. A kalászosok alacsony %-al szerepelnek. Vannak kerületek, amelyek a trágyázást illetően előnyösebb helyzetben vannak Heténynél (pl. Orci, Taszár), de ilyen vetésforgóval úgy lehet a talajerővel gazdálkodni, hogy a trágyától legtávolabbra került növény sem érezheti a talajerő gyengülését.

Ezzel lezártuk a 134 éves piarista gazdálkodás vetőrendszereinek fejlődéstörténetét. Most vegyük vizsgálat alá, milyen volt a termelés, és hogy tudott az uradalom termelvényeinek piacot teremteni.

A kezdő rendi gazdálkodás vetőtervei szerint búzát, rozsot, őszi árpát, zabot, tönkölybúzát (*Triticum durum*) és Dörgicsén alakort (*Spelta*) termeltek. A hajdinát a gabonafélék között említik. Továbbá rendszeresen foglalkoztak tengeri és burgonya termelésével is. Az allódgazdálkodásban a hangsúly a búza termelésén volt, úgyhogy a házilag termelt búza már 1810-ben is tetemesen felülmúlta a dézsmából származó búza mennyiségét. (4801 p. m.—905 p. m.) Ez a mennyiség a mindenkori búzavetések állapotától, azonkívül a szaporodó szántók mennyiségétől függött. 1818-ban az allódbúzából 5784 p. m.-t, dézsmabúzából pedig 2027 p. m.-t jegyeznek fel a terméskimutatások. Alig két év múlva, 1825-ben az allódtermés mennyisége 6285 p. m.-re emelkedett fel.

Kétszerest csak a jobbágyok termeltek. A dézsma rendes termések idején 3500—4000 p. m. között szokott váltakozni az első két évtizedben. Rozsot már maga az uradalom is termeszt, de a dézsmából befolyó mennyiség rendszeresen nagyobb, mint az allódgazdálkodásból származó rozsé. A kétfajta termelésből cca 3000 p. m. a bevétel, de voltak évjáratok, amikor az 5000 p. m.-t is meghaladta. Így 1815-ben, 1825-ben. Tav. árpával egyik termelés sem foglalkozott, ellenben őszi árpát mind a két fél vetett. Az uradalmi termelés egy-két évben haladta meg az 1000 p. m.-t, a dézsma rendszeresen jóval alatta maradt az ezernek. Zabot mindketten kb. egyforma mennyiségben termeltek, és a kettőnek összege 6000—7000 p. m. között szokott mozogni. Tönkölybúzával inkább a jobbágyok foglalkoztak, házi kezelésben nem rendszeresen vetik. Különben is oly csekély mennyiségben produkálják, hogy voltak esztendő, amikor a kétféle termelésből 200 p. m. sem lett. (1813., 1814., 1817., 1818. stb.) A hajdinát rendszeresen 1817-től kezdik vetni. Termését keresztben és kévékben számolják el. A dézsma átlagban 800—900 kereszt között hullámzik, az allódtermés amannak kb. egy negyede. A tengerit csutás korában mérték le. A dézsma eredménye fölényesen vezet az uradalmi mellett. A kétféle termés évi összege a 6000—7000 p. m.-t is megütötte. Burgonyatermeléssel az allódgazdálkodás is, a jobbágyok is foglalkoztak. A jobbágyok termelése feltűnően kevés volt, mert az évi dézsma csak néhány száz p. m. szokott lenni. 1812-ben találkoztunk a kimutatásban cirokkísérlettel, de utána nincs nyoma, hogy rendszeresen termelték volna.¹¹

Ezek voltak a XIX. század elei gazdálkodás szemes és gumós természetűjei. A piarista gazdálkodásban 1822-ben jelenik meg először az őszi repce, ugyanakkor az őszi lencse is. Az előbbiből Őszodón 1 p. m., Taszáron pedig 2 p. m. vetőmagot használtak fel. Lencsét Mernyén termeltek az ú. n. Alsómezőn (az 1834-es regulációval a jobbágyoké lett, a templomtól D-re eső terület)

¹¹ M. Fasc. XLII. 1809—1816., XLIII. (1817—1827.)

és a Tuszkulánumban, összesen csak 6 $\frac{1}{2}$ p. m.-ös földön. Termelésük nem rendszeres, feltehető, hogy időnként csak a házi-szükséglet kielégítésére termelték.¹²

1828-ban Ószödön tav. rozssal kísérleteznek. Ugyancsak ebben az évben találkozunk a búzaféleség első megkülönböztetésével. Több somogyi gazdaságban ugyanis, mint Mernyén, Hetényben és Dobszán egy „veres búza”-féleséggel próbálkoznak. Valószínűnek tartjuk, hogy a később kitenyészített somogyi tarbúzának az őse volt. A somogyi tarbúzáat a délsomogyi kisgazdák még ma is vetik helyenkint.¹³

1830-tól kezdve az írások rendszeresen beszámolnak a dézsmakáposztáról. 1831. nov. 15-én Jarányi István dörgicsei kasznár nem kevesebb, mint 1073 fej káposztát vezet be számadásába, amit az alsó- és felsődörgicsei jobbágyok szolgáltatnak be. Ugyanazon évben Vajda Vince ószödi ispán 150 fejet vesz számadásba.¹⁴

Az uradalom konyhakertészettel sohasem foglalkozott, még a rendházaktól igényelt konyhakerti növényeknek szántóföldi termelésével sem. Ezeket az uradalom maga is vagy vette, vagy dézsmából származtak (pl. mák, bab stb.). 1829-ben a göllei kasznárt Fehérvárra küldték, effélék beszerzésére.¹⁵ 1835. szeptember 13-án „bab, vagyis rácborsó” dézsmá beszerzése felől történik intézkedés.¹⁶

Kendertermelés jobban csak a jobbágyoknál van, és az uradalom csak a dézsmá fejében beszolgáltatott kenderkórót és kendermagot értékesítette. A szerződések adatai szerint a termelés minimális lehetett, hiszen az uradalom 1841. november 10-én az összes kerületekből befolyt dézsmát, 27 mázsa és 55 font gyaratlan kendert értékesítette mázsánként 24 frt-on.¹⁷ A kender ára eléggé hullámzik. 1836-ban a dézsmá mázsájáért 35 frt-ot, a kendermag p. m.-ért pedig 10 frt-ot fizettek.¹⁸ 1839-ben a mag ára csak 3 frt volt.¹⁹

A fonalas növények termesztésére később sem fordított különösebb gondot az uradalom. A kendernek való alacsonyabb fekvésű, humózus talajokat soronkívül inkább répatermelésre használták fel. Az uradalmi talaj nem kedvez ezek termelésének, ezért maradtak legtöbbször sikertelenek a lenkísérletek is.

¹² M. Fasc. XLIII. 8., 9., 11. és Fasc. XLIV. 5.

¹³ M. Fasc. XLIV. 1.

¹⁴ M. Fasc. XLIV. 8.

¹⁵ M. Protoc. I. 9. e). 1829., 1830., 1833. stb.

¹⁶ M. U. o.

¹⁷ M. Szerződések II. 231.

¹⁸ M. U. o. 75.

¹⁹ M. U. o. 161.

A már említett hetényi dohánytermelésen (1838.) kívül még Nagydobszán kísérleteztek vele valami formában. Egy 1838. április 29-i szerződés értelmében Gross János németújfalusi lakos dohánytermelésre bérbbe vett az uradalomtól $3\frac{3}{8}$ hold földet.

Még pedig:

Nagydobszán az ú. n. Gerekert É-i része mellett	$\frac{3}{8}$ holdat 9'— frt-ért v. c.
Nagydobszán a régi sertésól helyén	$1\frac{3}{8}$ „ 31'— „ „
A hagyói csárdánál a régi méhes helyén	$\frac{6}{8}$ „ 15'30 „ „
A pettendi marhafekvés helyét ..	$\frac{6}{8}$ „ 15'30 „ „

Osszesen: $3\frac{3}{8}$ hold 70'00 frt-ért. v. c.²⁰

A szerződést a következő esztendőben meghosszabbították.²⁰ A bérleti összeg szokatlanul magas, úgy látszik, hogy a dohánytermelésre bérelt földnek pretium affectionis-a van. A gadácsi jobbágyok is ugyanakkor, tehát 1839. március 10-én kelt szerződés alapján bérbbevették a hetényi 6. táblát, amely az uradalom trágyázott be repce- vagy mákvetésre, holdját 10 frt-jával azzal a kikötéssel, hogy érés után azonnal le kell a földet tisztogatniok, hogy „az uraság azonnal felkeverhesse azt”.²¹ Nyilván búzát vetettek utána. Ilyen kollektív bérbbeadásoknál mindig kikötötték az egyetemleges felelősséget.²²

Az Observationes feljegyzései között olvassuk, hogy 1814-ben a *milánói tönköly* majdnem semmivel sem adott többet, mint a közönséges.²³

Ugyancsak az Observationes soraiban találkozunk a következő feljegyzéssel. 1816-ban a mernyei 16 ökör „cyklamium vagyis kolompírt” evett. A burgonyát igen alkalmasnak találták takarmányozásra. Ugyancsak 1816-ban *borsóvetéssel* kísérleteztek Mernyén. $2\frac{5}{8}$ p. m.-t vetettek el, s az eredmény $13\frac{3}{4}$ p. m. volt. Pesten abban az időben 28 frt-ot, helyben Mernyén pedig 20 frt-ot fizettek érte. Az Observationes-nek az a megállapítása, hogy hozama nagyobb, ára pedig jobb a búzáénál. Mert míg a búza 1 p. m.-je $4\frac{1}{2}$ -et termett, addig a borsóé majdnem 6 p. m.-t adott.²⁴ Ezen tapasztalat ellenére a következő években mégsem találkozunk termelésével.

A fenti hozam megállapítása érdekes bepillantást enged abban az irányban, hogy mi volt a korabeli búzatermelés átlag-

²⁰ M. U. o. 125.

²¹ M. U. o. 139.

²² M. U. o. 145.

²³ K. Fasc. 3.

²⁴ U. o.

eredménye. Mivel 1 holdra (1200 □ öl) szórvavetéssel rendszeren 2 p. m.-t vetettek, 1 hold termése cca 9 p. m. volt és így az elvetett mag kb. 4¹/₂-szeresét adta vissza. Ez a megállapításunk azonban csak hozzávetőleges, mert ha 1¹/₂ p. m. volt a vetőmag, akkor az elvetett magnak valamivel több, mint 5-szöröse térült vissza aratáskor.

Hogy egy jó negyed század haladása mit jelentett a termés-hozamok emelkedésében, részletesen leközelítjük az 1843-ban termelt összes kalászosok uradalmi átlaghozamát.

1 p. m. elvetett mag után uradalmi átlagban lett:

Búzából: 7'28 p. m. — A maximális termés Göllében volt 10'24 p. m.-vel, a minimális Dörgicsén, ahol Ság 3'62 p. m.-t, Becser pedig 3'46 p. m.-t adott.

Rozsból: 7'65 p. m. — Legmagasabb a vadéi átlag, 11'10 p. m.-vel (homok!), legalacsonyabb a dörgicsei eredmény 3'56 p. m.

Őszi árpából: 13'31 p. m. — Csak három helyen volt. Göllében 15.50 p. m., Dobszán 8 p. m. és Dörgicse 5.14 p. m.

Tav. árpából: 6'18 p. m. — Fonóban 13'48 p. m., Hetényben 11'20 p. m. jelenti a maximumot, Dörgicse 1'62 p. m.-vel az utolsó helyen volt.

Zabból az 5'31 p. m.-s átlag alacsony. Nem csoda, hiszen a zab a termelés egész vonalán mindig a legmostohább helyzetben volt, és sokat bíztak élelmes tulajdonságaiban. Ebben is Gölle vezetett 6'45 p. m.-ős átlagterméssel és Dobsza 2 p. m.-je, mint minimum csak azért lépett Dörgicse nyomába, mert ebben az évben Dörgicsén nem volt zabtermelés.²⁵

1843-nak a próbát a teljes csépléssel összehasonlító termés-kimutatása a következő:

Próbacsépelés szerint p. m.-ben							
Őszi búza	Tavaszi búza	Kétszeres	Őszi rozs	Tavaszi rozs	Őszi árpa	Tavaszi árpa	Zab
m a j o r s á g o s							
11.086	44	—	7.508	133	1.303	2.888	7.262
d é z s m a							
2.815	—	2.373	3.642	—	288	126	1.646
13.901	44	2.373	11.150	133	1.591	3.014	8.908

²⁵ K. Fasc. 60.

Teljes cséplés szerint p. m.-ben							
Őszi búza	Tavaszi búza	Kétszeres	Őszi rozs	Tavaszi rozs	Őszi árpa	Tavaszi árpa	Zab
m a j o r s á g o s							
9.611	39	—	6.774	80	1.334	2.851	6.870
d é z s m a							
2.190	—	1.954	3.773	—	259	194	1.536
11.801	39	1.954	10.547	80	1.593	3.045	8.406

A majorságos gazdálkodás eredményei mellett a dézsma már hasonlíthatatlan inferioritásban van. Csak emlékezzünk vissza azokra a számokra, amelyeket fentebb az 1809—1827-ig terjedő nem egészen két évtizedes gazdálkodás kimutatásából közöltünk, milyen eltulodások állottak be másfél évtized alatt. Nem szorul magyarázatra, mert a számok beszélnek helyettünk.

A következő 5 esztendő még tudna valami lényegtelen elváltozásokat a kusztodiátus növénytermelésében kimutatni, de az már olyan csekélység, hogy a fent közölt utolsó rovatos kimutatásunkat bátran mondhatjuk a sirjába szállt jobbágygazdálkodás zárókövének.

A birtokjogi átállítás, amint tudjuk, nagy aggodalmak elé állította a rend központi és mernyei vezetőségét. A forradalom birtokjogi vívmánya, ez a minden idők eddigi legnagyobb föld-reformja, mégis anélkül vonult el fölötte, hogy a birtok alapjaiban megrázkódott volna. Egy olyan gazdaság, amelyben a majorságos művelésből eredő egy évi szemesgabona megközelíti a 30.000 p. m.-t, mindenesetre nagyobb önbizalommal tekintett a jövőbe, mert sorsa nem a partra vetett halnak a sorsa volt, hiszen a kezdet nehéz instruáló küzdelmein észrevétlenül átesett a négy évtized alatt. Az 50-es évek eleje ismét az új rendhez szokás esztendei voltak. 1858-ban már az eladásra szánt készletek is megközelítik az 1843-as évnék össztermését. A robotot a feles termelés váltja fel. Amit házi erővel nem tudtak megművelni, azt kiadták a volt jobbágyoknak felesben. 1858-ban a kusztodiátus terméseredményei a következők voltak: Búza 16.785 p. m. (12.040 p. m.); őszi rozs 12.219 p. m. (6153 p. m.); tavaszi rozs 1770 p. m. (1202 p. m.); őszi árpa 1012 p. m. (1012 p. m.); tav. árpa 5414 p. m. (4269 p. m.); zab 6028 p. m.; hajdina 1088 p. m. (700 p. m.); csöves tengeri 10.256 p. m.; burgonya 3254 p. m.²⁵ Termeltek még őszi és

²⁵A közölt mennyiségek a feles és aratórész levonásával értendők. A zárójelbe tett számok az eladásra szánt tételeket jelentik.

tavaszi repcét, mákot és kölest, de mindezt kisebb arányokban. A tengerit, hajdinát, mákot és burgonyát ebben az időben kizárólag feles művelésben termelték, míg a többi majorságosan és felesen.

Ebben az esztendőben az átlagtermések a következők voltak: Búzából 7'27, őszi rozsból 6'58, tav. rozsból 4'70, őszi árpából 9'21, tav. árpából 8'42 és zabból 6'— p. m.²⁷

A terméseredmények átlagának emelkedésére magyarázatra nem szoruló világosságot vet alább következő két táblázatos kimutatásunk. Az első 1880—1900-ig, a második pedig 1925—1941-ig terjedő időszak termelési viszonyainak hű képe. Az első kimutatás 21 esztendeje abból a korból való, amikor a rendi gazdálkodás leveti magáról a régi gazdálkodás sok évtizedes ódságát s minden téren erőteljes nekilendülésnek indul. A második kimutatás 17 esztendeje pedig a két világháború közé eső korszak képe.

Év	Búza k. h.	Átlag q	Rozs k. h.	Átlag q	Árpa k. h.	Átlag q	Zab k. h.	Átlag q
1880.	2071	6-70	646	6-11	643	5-33	410	9-17
81.	2119	7-83	594	6-11	641	7-03	410	9-17
82.	2190	6-34	561	6-25	695	4-63	443	5-40
83.	1965	12-21	662	8-03	789	8-77	561	9-24
84.	1971	8—	727	6-75	751	5-67	474	7-19
85.	2119	9-37	570	7-50	814	7-55	471	8-23
86.	2003	9-64	724	6-59	843	9-85	460	7-63
87.	2021	8-38	657	6-54	840	5-55	514	6-92
88.	2033	11-54	533	8-56	904	9-60	508	9-48
89.	2037	11-64	563	7-84	942	7-53	457	6-70
90.	2079	9-21	539	7-82	891	5-54	506	7-16
91.	2102	10-76	551	8-70	901	9-21	524	9-18
92.	2124	7-32	510	4-02	877	8-12	487	8-03
93.	2137	9-74	556	7-51	922	7-26	458	7-64
94.	2039	9-75	574	7-38	864	9-49	456	8-72
95.	2062	10-88	541	9-07	922	8-73	432	8-19
96.	2237	9-41	577	5-84	985	5-88	570	6-32
97.	2278	10-45	511	8-68	1011	8-80	557	8—
98.	2397	7-62	539	6-78	1007	9-09	561	8-78
99.	2524	9-06	536	7-82	1044	8-80	582	8-88
1900.	2699	8—	597	8-06	979	9-77	568	—
21 éves átlag ...	2153	9-23	584	7-24	870	7-72	496	8-01 ²⁸

A búza a 21 éves átlagban hatszor haladta meg a 10 q-ás termést, és hétszer emelkedett a 9 q fölé. A 21 éves 9'23 q átlag az akkori országos átlagokhoz viszonyítva igen jó.

A rozs, amint a vetésforgók ismertetése igazolta, mostoha kezelésben részesült, amit a termés kimutatás is bizonyít. Rendszeren

²⁷ K. Fasc. 61.

²⁸ M. Term. kimutatások.

a forgó végére került 7—8—10 esztendőre a trágyától. A 7'24 q átlagtermés 21 évre vonatkoztatva ugyancsak a korabeli országos átlagok szemmel tartásával jó közepesnek minősíthető. Ágig a búza vetésterületében, különösen a 90-es években lassú emelkedés észlelhető, a rozs vetésterülete szinte állandó. Csak konvencióra termelik, eladásával nem foglalkozott az uradalom.

Az árpa rendszeresebb és okszerűbb termelése is csak a cukorrépa kultúrájával kezdődik. A kimutatás világosan rámutat, hogy termelése akkor lendült elevebb ütembe. A 21 éves átlag a tavaszi kalászosoknak kevésbé kedvező somogyi viszonyok számba vételével az akkori országos átlagoknak fölényesen felette áll.

A zabnak 8'08 q-ás átlagát a vetőrendszerbe való kedvezőtlen elhelyezése eléggé megmagyarázza. Termelése kevésbé rizikós, mint az árpáé, sőt szép eredményeket is tud adni, ha normális tenyész körülményei vannak.

Következő kimutatásunk tanulságos bizonyítéka annak, hogy az időközben állattal teljesen beinstruált gazdaság változatosabb növénytermelési rendszerével és tökéletesebb talajművelésével egy negyedszázad elmúltával milyen lényeges változásokat produkált.

Év	Búza		Rozs		Á r p a				Zab	
	Bev. terület	Átlag	Bev. terület	Átlag	őszi		tavaszi		Bev. terület	Átlag
					Bev. terület	Átlag	Bev. terület	Átlag		
	kat. hold	q	kat. hold	q	kat. hold	q	kat. hold	q	kat. hold	q
1925.	—	13-72	—	12-71	—	15-47	—	10-50	—	11-24
1926.	2394-50	11-39	704-25	11-17	202-75	9-36	769-25	8-44	677-00	9-96
1927.	2484-75	9-53	688-95	7-08	129-50	9-02	848-90	9-63	681-60	11-78
1928.	2536-50	11-79	672-75	11-22	114-00	9-78	874-75	11-50	713-50	13-13
1929.	2647-25	11-77	664-75	11-81	100-50	8-97	743-75	9-26	696-75	10-19
1930.	2597-00	10-80	591-00	10-19	80-50	10-36	831-00	8-93	767-75	8-02
1931.	2476-00	8-90	587-50	9-84	107-75	9-07	851-00	5-53	705-00	6-62
1932.	2426-00	9-95	639-25	10-63	217-50	9-68	732-25	12-03	681-00	12-34
1933.	2374-00	11-45	636-75	12-57	139-50	15-36	776-75	12-84	711-25	13-58
1934.	2227-50	10-67	617-00	7-54	98-50	7-53	976-50	9-69	660-75	9-72
1935.	2224-25	11-15	548-00	8-29	118-00	7-76	912-50	10-85	668-25	9-60
1936.	2250-00	10-95	629-00	9-60	67-25	7-98	971-25	7-83	714-00	7-55
1937.	2169-50	10-01	598-00	8-85	107-25	11-57	914-75	7-43	535-75	8-79
1938.	2146-55	13-46	625-50	10-69	157-00	10-70	877-50	10-86	486-60	10-83
1939.	2230-75	13-12	644-50	10-27	138-25	9-43	852-75	10-94	529-75	12-35
1940.	2000-20	11-55	685-25	10-55	124-00	8-45	921-75	11-58	661-35	10-21
1941.	1919-20	12-04	633-50	12-07	123-75	10-78	889-15	11-20	477-25	12-65
1925—1941. átlag	—	11-31	—	10-30	—	10-07	—	9-93	—	10-50
1880—1900. átlag	—	9-23	—	7-24	—	—	—	7-72	—	8-01
Átlag emelkedés ..	—	2-08	—	3-06	—	—	—	2-21	—	2-49

A jelen század kezdő éveiben a rendi gazdálkodásnak minden vonatkozásában mutatkozó modernebb törekvései a növénytermelésben is jótékonyan éreztették hatásukat. A hazai nemesítés akkor még csak jámbor óhaj, így a termelés megújhodását még csak vetőmag változtatásával igyekeznek elérni, mert hazai nemesített mag nem áll rendelkezésre. Az első idegen búzaféleség, amellyel kísérletezni kezdtek, a *bánáti búza* volt.²⁹ A káptalani beszámoló úgy emlékezik meg róla, hogy az 1901/02-es bőségesen csapadékos esztendőben sem dőlt meg. A vetőmag változtatása helyes úton és a kívánt célból indult el. A régi magyar búza ugyanis kiváló belső tulajdonságai mellett három súlyos hibában szenvedett. Szemtermése nem volt kielégítő, megdőlésre volt hajlamos és a gabonarozsdával szemben nem volt ellenálló. E három hiba kiküszöbölése, illetve csökkentése a búzanemesítés célkitűzése.

1901-ben Ószödön *Hanna-sörárpát* vetettek, amivel az 1901. évi budapesti sörárpa-kiállításon a gazdaság a II. díjat nyerte. Ezekben az esztendőkben az árpa termelése annyira előtérbe került, hogy az 1899/1900—1901/02. hároméves ciklusban 220 vagon árpát adtak el 291.000 kor.-ért. A sörárpa termelését Dörgicsén, Ószödön és Vadén sürgették. Ezekben a kerületekben egy eléggé tűrhető jellegű sörárpát lehet elérni, de termelése a helyi körülmények miatt eléggé korlátolt. A somogyi többi gazdaságban is próbálkoztak vele, de elfogadható minőségű sohasem lett belőle. A kusztodiátus talajai nem árpa-, még kevésbé sörárpatalajok.

1902-ben Magyaróvárról hozatott *5-féle burgonya vetőmaggal* kísérleteztek. A kísérlet nem járt jelentősebb eredménnyel. Dobszának és Vadénak van egy kevés homokja, illetőleg homokos talaja, ahol egy tipikus homoki forgóban (rozs-burgonya) érdemes volna termelésével foglalkozni. Ezek az alkalmasabb talajok azonban annyira kis területre szorítkoznak, hogy egy nagy gazdasági üzem keretében nem érdemes a vele való bibelődés, mert tömegtermelésekre nem gondolhatnak.

Az említett 3 éves repce, bükköny, baltacim és egyéb takarmánymagvakból annyit produkált, hogy az uradalmi szükségletek kielégítése után 297 vagon maradt eladásra.³⁰

Az 1909-es káptalani jelentés további kísérletekről számol be. Orciban *francia búzát* vetettek. Ez a búza a somogyi talajokon a hazai fajtáknál jóval bővebb termő, de minősége silányabb, s megvan benne a megdőlésre való hajlam, és a rozsdának sem tud ellenállni. Tömeghozama miatt termelése addig folytatódott, míg a piac érdeklődése a minőségi búzák felé kezdett tájolódní.

A Hanna-árpát akkor már az egész uradalmi vonalon termelték, amikor Ószödön a *Kneifel-félével* próbálkoznak. A jelen-

²⁹ Kápt. Jzkv. 1903.

³⁰ Kápt. Jzkv. 1903.

tés szerint bővebb termő a Hannánál, de sörgyártásra nem alkalmas.

Ezekből az esztendőkből már *tengeri-kísérletekről* is vannak adataink. Amint tudjuk, a tengerinemesítés célja a csutka és a szem arányszámának a szem előnyére való javítása. A kusztodiátusi tengeri kísérleteket még nem ez a gondolat vezette akkor. A kusztodiátus somogyi és tolnai földjei kiváló kukoricatermő talajok. Az uradalom, különösen a nagyarányú sertés- és marhahízalás idején, továbbá a tehenészetek felállításának kora óta talajainak ezt a jó tulajdonságát igyekezett is minél inkább kihasználni s így a tengeri termelést a lehetőségek határáig kiterjesztette. E miatt azonban a forgókkal gyűlt meg a gazdaságok baja. Egy hűvös nyár vagy csapadékos őszt követően a tengeri olyan későn került le a földről, hogy a jól-rosszul végzett talajmunka után a búzatermések problematikussá váltak. Ezen akartak segíteni korán beérő kukorica-féleségeknek a forgókba való beiktatásával, hogy a korai tengeri után legyen elegendő idő a vetőmunkák elvégzésére. Így kezdték termelni a *putyi, sági, pignoletto* és *cinquantino* apró szemű, de jóval kevesebb hozamú tengeriket. Majd a nagyobb szemű, elég korán érő *fehér páduait* vezették be. Azonban termése nem volt kielégítő, szára is alacsony, minőségileg pedig kisebb értékű.

A 20-as évek vége felé több gazdaság próbálkozott az amerikai származású *Gold-Jelov* sárgaszemű kukorica termelésével. A növény hatalmas növésű szára könnyen bírta a 3—4 csőtermést. Hozama extrém terméseket adott (40—45 q), de legritkább esetekben tudott beérni. Nem a mi klimánk alá való. Végül a 30-as évek derekán a *Fleischmann-féle* sárga lófogú, a *pettendi aranyözön* és a bőtermő és koraérő *Roth-King*-ben állapodott meg a termelés.

1916. őszén egyszerre 3 irányú búza vetőmagkísérletet állított be az uradalom, mégpedig Berchtold gróf árpádhalmi gazdaságából hozatott 2 vagon utántermelt *Székács-félével*, azután a kaposvári Georgia gazdaságából vett 2 vagon *francia búzával*, végül a büssüi Gaál-uradalomból szállított szintén 2 vagon somogyi tar búzával. Maximális eredményt egy 36 holdas táblán a somogyi tar búza mutatott (18 q), a francia 16 q-ig, a Székács-féle 15 q-ig emelkedett.³¹

A pirosszemű és jó sikértartalmú *diószegi búza* szintén még az első világháború alatt honosodott meg az uradalomban. A húszas években a domináló Székács-búza mellett a bőtermő, de kevés sikértartalmú és törékeny kalásznyakú *Esterházy-búza* egy db. ideig a favorit, míg a harmincas években (1934.) fel nem tűntek az eddig legtöbbet ígérő *Bánkúti-féleségek*, majd később a *Hatvani-búzák*.

³¹ Kápt. J kv. 1918

A rozs felfrissítésére az 1925-ös káptalani jelentés szerint a *Fleischmann-féle*t használták fel.

Az 1929-ben rendezett kaposvári országos mezőgazd. kiállításon borain kívül növénytermelési kollekciójával is az I. díjat nyerte el az uradalom.

A *gabonakereskedelmet* a XIX. század egész folyamán a kusztodiátusban majdnem kivétel nélkül zsidó kereskedők bonyolították le. A piarista gazdálkodás két kezdő évtizedében legtöbbször a helybeli és környékbeli árendások a gabona vásárlói. Mernye, Gölle, Attala, Dobsza, ritkábban Taszár regálébérlőinek neve mellett a toponári, szili, igali, sőt a karádi árendások is vevők. Ezek a falusi kiskereskedők sokszor egészen komoly tételek vételére is vállalkoztak, nem egyszer megvették egy-egy nagyobb kerület egy-két ezer p. m.-re menő gabonakészletét. Rendes fizetők. Történetünk folyamán nem esett arról szó, hogy ezekkel az árendásokkal pénzforgalom vagy fizetés tekintetében a legkisebb kellemetlensége lett volna az uradalomnak.

A tételek elfuvarozása rendesen az uradalom gondja, ami a korabeli útviszonyok mellett rendkívüli teljesítményeket követelt. Ezek a lehetetlen és járhatatlan utak az eladásra is, az áralakulásokra is káros kihatásokkal voltak. Bolla kormányzó 1818. márc. 13-i rendelkezésben irányárakat adott a tiszteknek, amelyekben a kusztodiátusi készleteket értékesíteni lehet. E szerint a búza kilója 12 frt, a kétszeresé 11 frt, a rozsé 10 frt. Ugyanazon évi okt. 27-i rendelkezésében már arról panaszkodik, hogy a gabonák eladhatatlanok. Vevőket kellene Veszprémben vagy Kanizsán keresni, mert helyben a búza kilója csak 4 frt, a kétszeresé 3 frt, a rozsé pedig 2 frt.³² Ugyanazon esztendő májusában uradalmi fogatokon Högyészre küldött búza kilájáért 7 frt 15 kr-t és 7 frt 30 kr-t, a kétszeresért 4 frt 30 kr-t fizettek. Dörgicse Veszprémbe küldte felesleges rozsát, ahol 5 frt 30 kr-t kapott érte. Dobsza helyben 6 frt-ot kapott a búzáért, Pécsre szállítva 7 frt-ot ért el.³³

Szorult helyzetekben, amikor a gabona otthon eladhatatlan volt, Veszprém és Kanizsa piacaira, sőt még Mitrovicára is küldték belőle.³⁴

A harmincas évektől kezdve a nagyobb tételeket rendesen városi gabonakereskedők vették meg. Nagykanizsa, Veszprém, Keszthely, néha Bonyhád gabonakereskedői az állandó vevők. Péccsel még Dobszának is kevés az összeköttetése, csak a sőt szokták onnan beszerezni. Kaposvárnak elmaradottságára jellemző, hogy még a falusi árendásokkal sem tudta a versenyt felvenni. Az 1869-i „összeírása a Kapos városában létező iparosok-

³² M Protoc. I. 9. b)

³³ U. o.

³⁴ U. o.

nak és kereskedőknek" című és 2943/1869. sz. alispáni rendeletre végzett összeírás szerint Kaposvárott 216 iparos és kereskedő között csak hatan voltak kimondottan gabonakereskedők.³⁵ Az első kaposvári kereskedő, akinek nevével találkoztunk, Reiner Ábrahám, aki 1824. januárjában vette meg a göllei 300 p. m. őszi árpát,³⁶ a második Hirschfeld Jakab, aki 1842. augusztusában Hetényből 100 p. m., Taszárról pedig 35 p. m. mákot vett 13 frt egységáron,³⁷ a harmadik Kemény Pál, aki 1868-ban található a vevők között, s aki ezután gyakrabban szerepelt az uradalom kereskedelmi életében, mint vevő.³⁸

A gabonaárak kialakulására sokféle tényező volt befolyással. Kereskedelmi életünk szervezetlensége miatt legkevésbé a világpiacon, hanem inkább a helyi viszonyok, a közlekedési körülmények, nem egyszer maguk a terméseredmények is. Az eladásokat a Protocollumok szerint az első két évtizedben kilátszóan és p. m.-ben eszközölték. A harmincas évektől a hetvenes évekig majdnem állandóan a p. m. járja. 1871-ben már vámmázsára tértek át és ezt használták mindaddig, míg a méterrendszeren alapuló mai súlyegység életbe nem lépett.

Módunkban volna a gabona árki alakulását a piarista gazdálkodás kezdetétől fogva a legújabb időkig ismertetni. Gazdaságtörténeti szempontból nem is volna hálátlan téma, de mi mégis eljuttuk ebben a fejezetben arra bővebben kitérni. A gazdaságtörténeti statisztikák már elvégezték azt. A kusztodiátushoz hasonló körülmények között gazdálkodó földbirtok számos volt az országban, és a statisztikák ezekből az országos átlagtípusból táplálkoznak. Mint egyéb kérdésben, ebben a vonatkozásban is inkább az általánostól való elütés érdekeit bennünket, és az értékesítésnek inkább az egyéni, sajátos színezetű keretét igyekeztünk megírni.

A mesterséges takarmány kérdése nem sok adattal honorálta kutatásunkat. De ez talán természetes is. Az állattartás és állattenyésztés ú. n. istállós kora egészen új keletű. A birka, a gulya az év kétharmadát legelőn töltötte. Sőt az igások nyári takarmányozása is az extenzív viszonyok között legeltetésre szorult. A nyomásos, majd az ugarolással tarkított vetőforgók világában az ugar, a szántatlan tarlók, különösen pedig a természetes legelők annyi takarmánnyal szolgáltak a gazdáknak, hogy a delelőre kifogott igásállat megtalálta rajtuk elegendő élelmét. A rétek, bár sokáig gondozatlanok, a tavaszi szalmával együtt eloszlatták a téli takarmányozás gondjait, így a mesterséges takarmányok intenzívebb kultúrája csak az állattartás és állattenyésztés nívó-

³⁵ Somogy vm. levéltára.

³⁶ M. Protoc. I. 9. b).

³⁷ M. Szerződések II. 225.

³⁸ M. Gazd. Érték.

sabb fokán vette kezdetét. A marhahizlalás, amint tudjuk, a mult század 90-es éveiben, a tehenészetek pedig a jelen század második évtizedében vannak azon a ponton, amelyen a mesterséges takarmányok termelése komoly üzemi tételt jelentett.

Az alábbiakban majdnem kizárólag szálas takarmányokról esik szó. Gyök- és gumós növényekkel ugyanis alig foglalkoztak. A takarmányrépa annyira elhanyagolt, hogy amint láttuk, a forgókban helye sem volt. Az ú. n. soronkívüli, inkább vízparti darabföldeken termelték, ha egyáltalában termeltek. A burgonya mindig részes művelésben volt; ezt a szokást a mai napig is megtartotta az uradalom. Ez azonban korántsem jelent kultúr-elmaradottságot, mert szociális célt szolgál. Az uradalom ugyanis répa- és burgonya-vetésterületét a cselédség létszámának arányában cselédjeinek adja ki részes művelésbe, hogy konvenciók földjüket teljes egészében tengeri termelésre tudják felhasználni. A részművelésből származó burgonya és répa elegendő a cseléd háztartása számára és állatai téli takarmányozására.

Első adatunk (1811.) a bükkönyre vonatkozik. Az Observationes a dörgicsei földek silány termésével kapcsolatban a rétek és legelők gondozására és a bükkönytermelésre hívja fel a kerületi tiszt figyelmét.³⁹ A következő feljegyzést 1812-ből találtuk, amely szerint ebben az évben a bükköny Mernyén igen jól sikerült.⁴⁰

1814-ből való az első feljegyzés, amely a takarmány mennyiségét is megnevezi. Amint tudjuk, a takarmányt a kazlak hosszúságával mérték. Ebben az évben 152 öl széna és 31 öl sarjú mellett 6 öl mohar és $\frac{1}{2}$ öl bükköny volt. A rázottat (széna és tavaszi szalma keveréke) már a kazalban előre elkészítették (valószínűleg a fermentálás kedvéért) és ebből 27 öl volt.⁴¹

1815-ben az egész uradalom takarmánya 141 öl széna, 45 öl sarjú és 23 öl rázott. Takarmánynak készített moharból 8 öl, mag-nak hagyva 2 boglya, takarmánybükköny 8 öl és mag-nak hagyva 2 boglya volt.⁴²

1820-tól kezdve a feljegyzésekben a takarmánykazlaknak nemcsak hosszát, hanem magasságát és szélességét is megtaláljuk. Rendesen egyforma magas ($2\frac{1}{2}$ öl) és egyforma széles (3—3'5 öl) széles takarmánykazlakat raknak. A takarmánykazal hosszúságát a takarmány mennyisége határozta meg és elmentek a számozásban 15 ölnyire is. Összesen 299 öl a száraz takarmányuk.⁴³ A szénát minőségileg parrag, sáros v. lápos szénának nevezik.

1821-ben igen jó takarmánytermés lehetett:

³⁹ K. Fasc. 3. Observationes etc.

⁴⁰ U. o.

⁴¹ M. Fasc. XLII.

⁴² U. o.

⁴³ M. Fasc. XL. III. 4.

A meryei districtusban	10	kazal	takarmány	volt	110	öl	hosszban
A göllei	15	"	"	"	119	"	"
A tászári	4	"	"	"	20	"	"
A dobszai	6	"	"	"	43	"	"
A dörgicsei	7	"	"	"	68	"	"

Ebben a takarmánymennyiségben azonban réti szénán és sarjún kívül még csak bükköny van.⁴⁴

Az eddigi bükkönnyt valószínűleg csak magában vetették, mert az 1825-ös rendfőnöki birtoklátogatás feljegyzéseiben olvasható először a zabosbükköny (*vicia cum avena mixta*), amit a tászári gazdaságban vetettek.⁴⁵

1824-ben fordul elő elsőnek, hogy Meryén egy 4 öl széles, 4¹/₂ öl magas és 4 öl hosszú lucernakazalról tesznek említést az írások. Még Vadén és Öszödön van „egy kevés” lucerna. Dörgicsén olyan kevés a takarmány, hogy az allódiális szőlők gyomlálási hulladékát is takarmányul szárítják meg.⁴⁶

A bükkönyvetés lassan-lassan emelkedik. Az 1824. július 11-i rendelkezésben olvassuk, hogy „számosan vagyon Bükkön vetve”.⁴⁷ A lucerna azonban igen nehezen szaporodik. 1826. április 9-i bejegyzés szerint Sopronból hozatnak lóheremagot, még pedig 2 mázsát.⁴⁸ Ettől kezdve a lucerna mellett van lóheretermelés is. A váltórendszerek történeti ismertetésénél láttuk, hogy a lóhere termelése uradalomszerte kedvező fogadtatásra talált, de a lucerna termelését valami csökönös tartózkodással mellőzték. Mentségükre talán csak azt lehet felhozni, hogy a lucerna mélyrétegű és meszes talajt szeret, a kusztodiátus lösz talaja pedig általában mész-szegény. A lucerna mai termelési viszonyai ellenben azt mutatják, hogy kellő kezeléssel, trágyázással és a talajok megválasztásával egészen elfogadható hozatot ad.

Ugyancsak a váltók történeti fejlődése mutatja azt is, mikor lépett sorba a két értékes pillangós takarmány mellé a baltacim. Ott, ahol elegendő természetes legelő nincs, a birkatartás pedig nagy, felbecsülhetetlen értékű legelőt ad.

A zabosbükköny a jelen század első negyedében is még vezető takarmány volt. Attól kezdve a tisztikar ránevelésével mindjobban háttérbe szorult termelése.

Az uradalom mai takarmánykészletét legalább 75—80%-ban mesterséges takarmányok alkotják. A rétek a cselédség állatainak takarmányszükségletét biztosítják, és így az uradalom csak mesterséges takarmánytermelésre támaszkodhatik. Mivel az uradalom elsősorban állattartásra berendezett üzem, rétje pedig

⁴⁴ U. o.

⁴⁵ K. Fasc. 33.

⁴⁶ M. Fasc. XLIII. 8.

⁴⁷ M. Protoc. I. 9. d.

⁴⁸ M. U. o.

kevés, ez magyarázza azt a körülményt, hogy a földhasználati kimutatások szerint a szántóföld 28—32⁰/_o-át a takarmányfélék foglalják le.

Cukorrépatermelés. Domanek Alajosnak 1884. decemberében kelt és 49/1885. sz. alatt a rendfőnökséghez intézett üzemi változtatásokat előterjesztő levelében történik a cukorrépáról az első említés. Domanek azonban még nem cukorgyártási célra, hanem szesztermelés céljából gondolja a kusztodiátusban a cukorrépa termelését meghonosítani. Sajnos, az uradalmi szeszgyárral foglalkozó tervek sohasem valósultak meg, és így Domaneknek jobb sorsra érdemes előterjesztése is tárgytalan maradt. A kaposvári cukorgyár csak egy évtizeddel később létesül, a felsődunántúli, már akkor üzemben lévő gyáraktól pedig nagy távolság és szállítási nehézségek választották el az uradalmat.

1890-ben alakult meg Kaposvárott a Mezőgazdasági Ipar Részvénytársaság (MIR), amely még ugyanazon évben bérletbe vette Esterházy herceg kaposvári dominiumát. A vállalat 1893. őszén kezdett bele a kaposvári cukorgyár építésébe, amellyel 1894. őszére el is készült. Az első kampány 1894-ben kezdődött napi 50 vagon répa-kapacitással. (A gyár mai teljesítménye 220—240 vagon répa.) Egészen kézenfekvő volt a gondolat, hogy a kusztodiátus, amelynek birtokai aránylag csekély távolságra esnek a gyártól, mindjárt kezdetben bekapcsolódjék a termelésbe, noha a tisztikar ellenszenvvel fogadta a termelést.

Árvay Ferenc uradalmi tisztartó 1896. november 21-én kelt üzemi számításaival sietett is a kormányzó előtt feltárni, hogy a cukorrépatermelés ráfizetéssel járó üzemág.

Bármennyire elfogadhatónak látszott is Árvay számítása, amit még alátámasztott a kezdő évek alacsony termelése (1894-ben 69'59 q, 1895-ben 91'64 q és 1896-ban 95'46 q), Bertalan kormányzó mégis ragaszkodott a cukorrépatermelés folytonosságához. Jól tudta, hogy az első esztendők nehézségei a termelés gyermekbetegségei csupán, amelyek később maguktól is elmúlnak. Nem voltak még ugyanis a répara kellőképp előkészített talajok, a termelést a tisztikar ellenszenvje kísérte, és hiányzott náluk a megkívánt szaktudás, végül a répakultúrához szükséges szakmunkások sem voltak.

Az uradalom 1894-ben, az első esztendőben 260 k. hold répavetéssel lépett be a termelésbe Alsóhetényben, Mernyén, Göllében és Taszáron. 1895-ben ezekhez csatlakozott az előző évben vásárolt Orci is. Ebben az évben 281 kat. holdon folyt a termelés.

1896-ban Szentmiklóson is kísérleteznek termelésével. A következő esztendőben azonban az akkori közlekedési viszonyokra való tekintettel Szentmiklós kimaradt a termelésből és csak Alsóhetényben, Göllében, Orciban, Mernyén és Taszáron volt répakultúra. Nemsokára Mernye és Orci is elhagyta a termelést, és az uradalmi kisvasút kiépítése után (1913.) csak a göllei

nagy komplexum három kerületére — Gölle, Hetény, Szentiván —, azonkívül a fiúmei fővonal mellett elterülő Taszárra szorított a termelés.

A negyedik termelési esztendőben a répa meghaladta a 100 q-ás állagot (104'17 q), az ötödik évben 134'63 q, 1899-ben pedig elérte a 136'82 q állagot, ami 1912-ig a legmagasabb hozam volt.

Kimondottan cukorrépa-talaj vajmi kevés van a kusztodiátusban. Csak Taszárnak a Kapos balpartján van néhány táblája, amelyeknek talaja mélyrétegű, humózus répatalaj. A birtok egyéb löszös talajai a legjobb talajművelés mellett sem tudnak maximális répatermést adni.

Az uradalom példáján indulva 1896-ban egy mernyei kisgazda, Decsi István is vállalkozott cukorrépatermelésre, még pedig igen jó eredménnyel (162 q-ás átlag). Példája azonban nem vonzott. Somogy kisgazdáinál a cukorrépa termelése nem tudott meghonosodni.

Még 1898-ban öt kerületben folyt a termelés:

		q-ás átlaggal	49'98	frt	tiszta	jövedelmet	mutatott	ki	k.	h-kint.
1. Mernye	112									
2. Gölle	139'68	"	"	63'38	"	"	"	"	"	"
3. Hetény	161'14	"	"	75'24	"	"	"	"	"	"
4. Taszár	133'53	"	"	64'41	"	"	"	"	"	"
5. Orci	150'—	"	"	90'30	"	"	"	"	"	"

Bár ezen tiszta jövedelmi kimutatáshoz sok szó fér (nem számítja fel az 1 holdra eső adókat, a központi és gépműhelyi költségeket, az épülettöke leírást, az istállótrágyának az első évben való 40%-os felhasználását stb.), a cukorrépatermelést mégis jövedelmező üzemágnak kell tekintenünk. Jövedelmezőségét emeli az utána következtetett növénytől elvárható több termés, a gazdaságban maradó répafej, az ingyen szelet és a gyári áron beszerezhető melasz.

1904-ben a cukorrépa területe 300 k. h.; 1910-ben már 413 k. h. Maximumát 1914-ben érte el 558 k. holddal.

A cukorrépaszerződéseket egy évre szólóan kötötte a két szerződő fél. 1913. ápr. 24-én a cukorgyár és az uradalom között egy külön megegyezés jött létre, amelynek értelmében az eddigi évenként kötött szerződést egy hosszabb lejáratú szerződés váltotta fel. Ezen újabb szerződés szerint az uradalom vállalkozott arra, hogy 1914—19-ig bezárólag 680 k. hold cukorrépát fog termelni. Ezen vállalt kötelezettséggel szemben a cukorgyár biztosította az uradalomnak árcsökkenés esetére is a répa q-ja után a 2 kor. átvételi árat. A cukorgyár elfogadta továbbá az uradalomnak azt a kikötését is, hogy amennyiben a prágai cukortözsde hivatalos árjegyzékében a naponként jegyzett 88%-os nyers cukor ára okt. 1-től dec. 31-ig terjedő időszakban magasabb lenne 22 kor.-nál, a gyár az uradalomnak bizonyos felülfizetéseket lesz köteles teljesíteni. Még pedig 22 kor.-tól 25 kor.-ig minden meg-

kezdtet korona után 4 fillért, a megkezdett 25 kor.-tól a további kor. után 6 fillért tartozik minden tisztasúlyú répa q-ért téríteni.

Az ajánlat kecségető volt. A termelő tisztek és a répamunkások egyaránt beleérték magukat a termelésbe, amit világosan igazol a szerződést megelőző hat esztendőnek egészen kielégítő uradalmi átlaghozama, amely 130 q fizetett súlyú répán mindig felüljárt, sőt 1912-ben ez az uradalmi átlag 438 k. h. répara vonatkoztatva elérte a fizetett 160.58 q-t. *Az uradalmi félszázados cukorrépatermelésének ez volt a csúcsteljesítménye.*

Hogy milyen forradalmi változást jelentett volna a kusztodiátus növénytermelésében az évenkénti 680 k. holdon való cukorrépatermelés, könnyen elképzelhető. Az uradalom szántóterületének cca $\frac{4}{10}$ -e fokozatosan szükségképen mély művelésben és gondos talajmunkában részesült volna, a talajerő egyre fokozódott volna, ami a répa után sorakoztatott növényeknek, főleg az árpa emelkedő terméshozamában jelentkezett volna. Az állattartásra is erősen kihatott volna, mert a marhahizlalás jóval felette lett volna akkori kereteinek.

1914-ben az előző évi 410 kat. hold cukorrépájával szemben 558 k. holdra emelték a termelést. A göllei közel 6000 holdas összefüggő komplexum ígérkezett a termelésre legalkalmasabbnak. Mivel azonban ezen a területen lévő három uradalmi kerületnek egyetlen kiépített útja sem volt, állomása, Attala—Csoma pedig 8—10 km-re esett, a szerződésileg vállalt nagyarányú termelés belekényszerítette az uradalmat kisvasútjának kiépítésére, amely 1913-ban tisztára az uradalom költségén meg is épült.

Az 1914. július 26-án kiűtött első világháború, sajnos, a szerződés további teljesítését lehetetlenné tette. Már az 1914. tavaszán vetett 558 k. hold répanak kiszedési és leszállítási munkálatai is súlyos helyzetek elé állították az uradalmat. A következő két esztendőben már nem is volt termelés. 1917-ben szerény 25 holddal megindul újra, de 1940-ig csak egyetlen évben, 1930-ban emelkedett fel 260 holdnyi termeléssel a maximumra. Az intenzívebb termelés elmaradásának többféle oka volt. A jelen század 20-as éveiben a cukorgyártásban nemzetközi viszonylatban beállott túltermelés egyrészt leszorította a répa árát, másrészt pedig a termelőterület erős korlátozásával járt. Ezek a körülmények és a termelési költségek fokozatos emelkedése a cukorrépatermelőknél kedvét szegte.

Az uradalom növénytermelése is más tájak felé kezdett orientálódni. A cukorrépatermelés stagnáló esztendeire esik a nagyarányú uradalmi sertéshizlalás kialakulása és a tehenészetekre fordított nagyobb figyelem. Ez a körülmény határozta meg növénytermelésének irányát is. Megkezdődött a tengeritermelés kiterjesztése és a növendékállatokra való tekintetből a magas fehérjetartalmú hüvelyesek (szójabab, kfle borsófélék stb.) termelésének bevezetése. Így a cukorrépatermelés, amelyért a század

első és második évtizedében annyi áldozatot hozott az uradalom, harmadrangú kérdéssé vált.

Az angol-szász világhatalmak a második világháborúban is az elsöben annyira bevált tengeri blokádhöz fordultak Németország és szövetségeseinek kiéheztetése céljából. Ha nem is sikerült a terv, mégis behozatali nehézségek elé állította a tengelyhatalmakat. A cukrot is, mint elsőrendű élelmiszert, adagolni kellett. Ezért a cukorrépa termelését korlátozó rendeletet megszüntették és a termelést szabaddá tették. Az uradalom azonban más irányba alakult növénytermelési rendszere miatt nem fordulhatott nagyobb figyelemmel a cukorrépakultúra felé. 1940-ben 188 k. holdon termelt répát. A cukorrépának az utóbbi esztendőben növényi és állati kórokozói annyira elszaporodtak, hogy ez a körülmény is beleszült a répatérületnek most már az uradalom részéről jövő korlátozásába.

A kusztodiátus 1894—1940-ig négy termelési esztendő kihagyásával (1915., 1916., 1925., 1928.) összesen 9513'5 k. holdon 1,180.206'40 q tisztasúlyú répát termelt. A 43 termelési esztendőnek 1 holdra vonatkoztatott átlaga 116'59 q tiszta súlyú répa volt. A 43 termelési esztendő közül 1930-ban volt a legkisebb uradalmi átlag, 60'87 q tisztasúlyú répaterméssel. Abban az esztendőben szárazság, betegségek és rovarinvázió tette tönkre 180 k. h. termését. A legmagasabb átlag 1912-ben volt 160'58 q répával 438 k. holdon.

A répa átvételi ára 1894—1914-ig q-kint 1'68—2'— kor. között hullámzott. Ahogy romlott a korona vásárlóereje, úgy emelkedett a répa ára. 1921-ben 140 kor.-t, 1922-ben 1000 kor.-t, 1923-ban 13.000 kor.-t, végül 1924-ben 36.500 kor.-t fizetett a gyár 1 q répáért.

Valutánknak pengőszámításra való áttérése után, 1926-ban 2'85 P-ben állandósult az átvételi ár, ami 1931-ben 2'39 P-re, 1932-ben pedig 2'03 P-re esett vissza. 1937—1939-ig 2'15 P volt a répa ára. 1940-ben 2'80 P-re ugrott ki. Ma újból háborús, tehát irreális árak vannak érvényben.

A répatermelés igen értékes mellékhaszna a visszajáró répaszelet. A gyár 1894-től 1901-ig a beszállított répának csak 35%^o-át adta vissza a termelőnek ingyen nyers szelet formájában. 1902—1906-ig a répa 40%^o-át, 1907—1931-ig 50%^o-át, 1932—1938-ig 55%^o-át, végül 1939-től 60%^o-át kapják vissza a gazdák.⁴⁹

⁴⁹ M. Lt.: Az uradalom cukorrépa termelése 1894—1900.

Dr. Novacsek János kaposvári cukorgyári igazgató szíves közlése, amiért itt is hálás köszönetet mondunk.

Dr. Molnár István: A Somogy megyei Gazd. Egyesület története. Kaposvár, 1929.

IX.

Szőlő- és pincegazdaság.

A szőlőkultúra a dunántúli lankás vidéken ősi eredetű. A szőlőtermelés a legújabb korig majdnem teljes egészében jobbágykezekben volt. A földesurak allód szőlőműveléssel alig foglalkoztak, mert a dézsmaszőlők egyre nagyobbodó területe bőségesen öntötte a bort az urasági pincékbe, s így nem voltak ráutalva a sok aprólékos munkát, tehát sok robotot igénylő allód-szőlők tartására. A kusztodiátusban is alig jön számításba a néhány hold allód szőlőterület, de annál több volt a dézsmaszőlő. A bor volt a földesuraságnak egyik kitűnően bevált jövedelmi forrása. A bevételt még fokozta az a körülmény, hogy eladása nem volt problematikus, hiszen az uradalmi korcsmák elsősorban az uraság borait mérték. Ez az oka annak, hogy a szőlőterület kiterjesztése annyira szíven feküdt a birtokosoknak.

Ismeretes dolog, hogy a forradalmi törvények, de még az 1853. márc. 3-i császári nyílt parancs is több nemesi, illetőleg földesúri kiváltságot érvényben hagyott. Ezek közé tartozott a bordézsmá is, amit meglehetősen későn, 1868-ban rendeztek a bordézsmá megváltásával. Az allód szőlőkultúra tehát csak a mult század 70-es éveiben kezd rohamos módon fejlődni, hogy pótolják a dézsmabor kiváltság eltörlése miatt beállott uradalmi borhiányt.

Az 1778. febr. 3-án kelt vármegyei szőlőösszeírás szerint a birtok somogyi részein Mernyén, Homokon az ú. n. Telekihegyen és Öszödön voltak szőlők. A Telekihegyen volt a taszári és homoki jobbágyokon kívül a fonaiak szőlője is.

Az 1810. év befektetéseiről szóló írás már említi, hogy az uradalom Mernyén, Várongon és Homokon ingyen földeket adott a jobbágyoknak szőlőtelepítésekre. Mernyén egy dombos-völgyes vidéket adtak (a mai ú. n. Újhegy) azzal a feltétellel, hogy a jobbágyok az első 5 évben semmit sem fizetnek, de 5 év után a termőre erősödött szőlő után fizetik a dézsmát. Homokon, ahol az uraságnak szőlője nem volt eddig, 8 holdat allódszőlőnek jelentettek ki. Ezen új területen telepítendő szőlőnek, továbbá a Vá-

rongon telepitésre adott 26 hold után is a betelepítés esztendejétől számított 5. évre szintén bordézsával fognak adózni.¹

Mernyén 1837. febr. 12-én egy újabb szőlőtelepítésre kötött a kormányzó 37 jobbággal szerződést, akiknek összesen $27\frac{1}{4}$ hold (1100 □ ölével) területet mértek ki a geszti út mellett. Ezek közül 16-an kaptak 1—1 holdat, 20-nak $\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{2}$ hold jutott, $\frac{3}{4}$ hold lett a templomatyáé, végül $1\frac{1}{2}$ hold az iskolamesteré. A szerződés feltételei a következők:

1. Két éven belül ki-ki tartozik a juttatott területet *jófajta szőlővel* elrakni.

2. Négy éven át a földet mindenki ingyen bírja.

3. Az ötödik évtől kezdve mindenki a termés $\frac{1}{5}$ -ével adózik az uraságnak.

4. A szőlősorokban őszi barack kivételével *tilos gyümölcsfát ültetni*. A köztetermelés (káposzta, répa vagy kolompér) sincs megengedve.

5. Ha valaki szőlőjétől meg akarna válni, szándékát tartozik az uraságnak bejelenteni és csak annak engedélyével és helybenhagyásával adhatja el azt. Az uraság az elővételi jogot kiköti magának.

A szerződést több okból szándékosan részleteztük. Más uradalmakban is szokás volt, hogy szőlőtelepítésre osztottak ki ingyen földet a jobbágyok között. Talán szociális belátás is vezette az uraságokat ezzel az adományozással, mert a szőlő jövedelme nagy megkönnyítést jelentett a jobbágy sorsán. Azonban az az érzésünk, hogy az uradalmak javát szolgáló üzleti fogás is volt ez az ingyen földosztás, mert a termőre jutott szőlő $\frac{1}{5}$ -de nagyobb jövedelmet jelentett bármily mezőgazdasági termelésnél. Ez volt a szőlőterület növelésének könnyű módja.

A szerződésben világos utalások vannak a szőlő szakszerű kezelésére. „Jófajta” vesszőt kell kirakni; tilos a köztes művelés és a szőlőben magában a gyümölcsfa ültetése az őszi barack kivételével. Ez utóbbi gyér lombzatával nem árnyékolja be a szőlőt, rövid élete miatt pedig nem talajzsaroló.

Végül kortörténeti szempontból sem utolsó annak megemlítése, hogy a hites jegyző és iskolamester, továbbá a templomatyá kivételével egyetlen egy jobbágy sem tudta nevét aláírni, mindegyik csak kézjegyét keresztezte alá a szerződésnek.²

A zalai részeken a következő helyek dézsmaszőlőiről tudnak forrásaink. A legrégebb az *agyaglíki* szőlő, amelyről már Gorup Ferenc kusztosnak a veszprémi káptalannal folyó birtokperében egy 1659. ápr. 9-én kelt akta is megemlékezik.³ Ez a szőlő már a rendi birtoklás idején is tekintélyes terület volt, igazolja

¹ M. Fasc. XLV. 2.

² M. Szerződések II. 85—86.

³ M. Fasc. XXII. 1.

egy 1811-ből ránk maradt szerződés, amelynek értelmében Miczki János 1000 akó bort vett meg a dörgicsei pincéből.⁴

Az agyaglikai szőlővel egy időben fordulnak elő írásainkban a *Betze, Fenyé, Öregleshegy, Kislegyhegy és az Erdei szőlő*.⁵ Ezek ma is használatban lévő dülőnevek. Obersteiner Antal uradalmi mérnök már 1817-ben felmérte a dörgicsei szőlőket.⁶ 1824-ben az evangélikus iskolamesterek,⁷ 1830-ban pedig a nagyvázsonyiak kérnek kollektaszedésre engedélyt, hogy templomaikat renoválhassák.⁸ Az *Extractus Vinorum* c. kimutatásokat esztendőről-esztendőre vezették.⁹

A Dörgicséhez tartozó *Kékkúton* és *Lovason* is voltak dézsmaszőlők.

Még idegen uraság jobbágjai is igyekeztek a kusztodiátus területén szőlőhöz jutni. A mocsoládi jobbágysok 1816. márc. 3-án szerződésre léptek Bolla Antallal egy Vadén létesítendő szőlő telepítésére.¹⁰ A jobbágysok a szerződést alá is írták, de a rendi vezetőség nem adta meg hozzájárulását, és így Vadén sohasem lett szőlő.¹¹

Még a dobszai kerülethez tartozó Pettend határában, *Örhegyen* volt dézsmaszőlő.¹²

A tolnai *Várong* szőlőjének telepítését Hrabovszky István végeztette 1751-ben.¹³

A *homoki és agyaglikai* allódszőlőket, amint az előzőkből tudjuk, Edling Rezső gróf a bérlőnek inskribálta. Ez a körülmény kezdettől fogva szálfka volt a rend szemében, mert a bérlő a házi kezelésbevétel után is mintegy társtulajdonos szerepelt, és ez a két birtokdarab idegen test volt a kusztodiátusban. Azért a rend nem várta meg a jogilag vélelmezett 32 esztendőt, aminek elmúltával ezek a birtokrészek de iure et facto visszaszálltak volna rá, hanem azoknak mielőbbi megváltására törekedett. A homoki szőlőt síma megegyezéssel sikerült 1820-ban Horváth Zsigmondtól visszaszerezni, aki akkor Hugonnay néven grófi méltóságra emelkedett már. A rend 2400 frt értékű búza, kétszeres és zab átengedése fejében visszakapta a szőlőt a rajta lévő présházzal és préssel együtt. A múzeális értékű faprés most is ott van a régi présház helyén emelt új épületben. A hegytetőről a Kapos-völgyének gyönyörű panorámája tárul a szemlélő elé.

⁴ M. Fasc. LIX. 1.

⁵ M. Fasc. XXIV. 2. g. — U. o. Borösszeírás 1824.

⁶ M. Fasc. LXXI. c. 20.

⁷ M. Fasc. LXX.c. 21.

⁸ M. Fasc. XXXIV. 69.

⁹ M. Fasc. LII. 5., 6., 11. stb.

¹⁰ M. Fasc. XXV. 1. hh.

¹¹ M. Fasc. LIX. dd. 3.

¹² M. Fasc. LIX. dd. 3.

¹³ M. Fasc. LXXXI. 1.

A megváltásról szóló irás 1820. május 3-ikán kelt és a következő napon megtörtént a vagyontárgyak átvétele.¹⁴

Az agyaglikai szőlő és a csorszai rét visszaszerzése már hosszadalmas huzavonával történt. 1821. szept. 7-én Bolla rendfőnök a teljhatalmú megbizottal Dörgicsére ment, mert tudomására jutott, hogy Horváth János, a meghalt bérlő másik fia vonakodik az inskribált rétet visszaadni, noha erre vonatkozólag már 1821. júl. 21-én szerződési formában dűlőre jutottak vele. Horváthnak zokon esett, hogy a provinciális bírói úton hívatta meg ezen birtokrész visszakebelezése céljából. Horváth meg sem jelent, mire az uradalom Csorszát birtokba vette. Horváth a dolgok ilyen komolyra fordulására barátságos egyezkedés ürügye alatt Pesten kereste fel a provinciálist. Horváth csak 25.000 forint válttság fejében hajlandó a két vagyontárgyról lemondani. A rendfőnök Horváth ajánlatát tanácsával megtárgyalván, ismételten leutazott Dörgicsére, ahol a kormányzóval s néhány öreg dörgicsei jobbaggyal megbecsültette Csorszát és Agyaglikat. A bejárás és beclés után csak 15.000 frt váltságot ajánlott fel Horváthnak, majd ajánlatát odamódosítja, hogy hajlandó 20.000 frt-ot fizetni, de akkor nemcsak a fundus, hanem a rajtuk való összes építmények, azontúl még a rét termése és a szőlő hozama is a rend tulajdonába megy át. Horváth a rendfőnök emez ajánlatára azzal felelt, hogy ő megyei esküdtekkel becsültette meg a szóban forgó értékeket és most már 27.400 frt a követelése, de ravaszul hozzáteszi, hogy a béke kedvéért kész 25.000 frt-tal is megelégedni. Ajánlatát a rendfőnök és kormánya visszautasította s egyben megindította Horváth ellen a pert.

A perben a zalai főispán közvetítő szerepet vállalt. Szerinte 17.000 frt-os váltságdíj méltányos, és elfogadása esetén a per elkerülhető lenne. A provinciális tanácsosaival együtt a hosszúra nyúlható és költséges per helyett magáévá tette a közbevetett indítványt. Horváth kamarás most alkudozásokba kezd. Kezdetben még ragaszkodik a 25.000 frt-hoz, majd 20.000 frt-tal is beérné. A rendfőnök egy krajcárral sem hajlandó a közbevetett ajánlat összegénél többet fizetni, mire Horváth János nagynehezen szintén elfogadta a 17.000 frt-os váltságdíjat. A megegyezésről szerződést kötöttek, amely szerint 5000 frt-ot azonnal fizetnek, a hátralevő 12.000 frt-ról pedig kötelezvényt adott a rend, hogy fél év leforgásával kamatmentesen megfizeti azt. A szerződés 1822. ápr. 28-án kelt.

A hátrálékos váltságdíj lefizetése már aug. 14-én megtörtént. Ezzel az utolsó üggyel megszűnt a rendnek a Horváth-családdal való közösködése. Ettől az időtől kezdve a rend az egész kuszodiátusnak kizárólagos birtokosa.¹⁵

Még ugyanazon év májusában ismételten lement a rend-

¹⁴ K. H. P. II. 27. — M. Acta Revisionis Cust. 1820.

¹⁵ K. Hist. Prov. II. 34—35., 39—40. — V. ö. M. Acta Revisionis Cust. 1822.

főnök Dörgicsére, hogy a visszakerült területek felett intézkedjék. Elrendelte az agyaglikai épület renoválását és a szőlő intenzívebb művelését. (Ma is ugyanaz az épület áll rajta.)

A rendi borgazdálkodás kezdő 25 esztendejéről kitűnő összefoglaló képet nyújt az 1834-ben összeállított *Extractus procreationis et proventus e vinis in Dominio Mernye ab anno 1809. usque 1834. inclusive* c. rovatolt írás.¹⁶ A kimutatás szerint 1809-ben majorsági szőlő csak Ószödön és Várongon volt. Dézsmaszőlők: Mernye, Ószöd, Homok-Teleki, Várong, Dörgicse, Kékkút és Lovas jobbágy szőlőtelepülései. Attalán a jobbágyok csak a 20-as évek elején jutottak szőlőhöz, első termésük 1821-ben volt. Attalán és Lovason a rend sohasem telepített allódszőlőt, ellenben a többi helyen mindenütt. Mernyén 1816-ban, Homokon 1815-ben, Dörgicsén 1812-ben, Kékkúton pedig 1820-ban volt a majorságos szőlők első termése.

A 25 év majorságos és dézsmaborok összegének átlaga 2795 akó 56 icce volt. A legbővebben termő esztendő 1834. volt, amikor a kétfajta borból 5742 akó 52 icce került az uradalmi pincékbe. Utána a legjobb évjárat a 1812-es esztendő 4895 akó és 18 iccérével. Megközelíti még 1823 (4680 akó 34 icce). Háromezer akón felüli eredmény még hat esztendőben volt. Katasztrofálisan rossz volt a termés 1814-ben, amikor az uradalom majorsági és dézsmabora összesen 548 akó és 33 icce volt.

Az 1834-ik esztendőről olvassuk a rendi annalesben, hogy igen nagy volt akkor a szárazság. Szent György napja körül volt egy kis eső, utána okt. 22-ig majdnem semmi sem. Igen nagy volt a takarmányhiány. A legelők már kora nyáron kiszültek, s az egész országban pusztul az állatállomány. A szemtermés kielégítő volt, ebben nincs hiány. A bor mennyiségileg is, minőségileg is annyira jó, hogy a kitűnő 1812-es évjáratához hasonló.¹⁷

Kezdetben csak vörös és fehér borok vannak. 1814-ben azonban a várongi, ószödi és dörgicsei majorságos termésből 37 akó kástélyos bort is készítettek.¹⁸ A vörös bor zömét a dézsmadja adja. Ez talán azzal magyarázható, hogy a jobbágyok szívesebben termelik a fekete szőlőt, mert a belőle származó bor kisebb rizikóval kezelhető, mint a kényesebb természetű fehér.

Az uradalmi pincékben sincs rendes borkezelés. Többször van említés romlott vagy beteg borokról. 1814-ben Várongon törköly és szilvacefrén kívül romlott borokból is égetnek pálinkát.¹⁹

Egy 1836. nov. 6-án keltezett szerződés értelmében Grünhut Ábrahám toponári árendás vett a taszári pincéből 100 akó 1834-es vörös, továbbá 50 akó 1835-ös vörös, végül ugyanezen évjáratú 50 akó fehér bort akónként 8 frt-tal. A szerződésben ez a szokat-

¹⁶ K. Fasc. 61.

¹⁷ K. Hist. Prov. II. 165.

¹⁸ M. Fasc. XLII.

¹⁹ K. Observ. in Rationibus factae. Fasc. 3.

lan kitétel olvasható: „a kereskedő az ecetes és szagos borokat kivéve minden bort köteles átvenni.²⁰

1836. dec. 15-én Molnár József számtartó Tóth Péter mernyei plébánossal minősíti a dörgicsei pince borait. A dörgicsei pince a mai magtár alatti pince. Földszintjén volt a kerületvezető tiszt lakása. 877 akó borból 52 akót találnak igen jónak, 301 akót jónak minősítettek. 321 akó már csak tűrhető, 203 akó pedig egyenesen rossz. A 390 akó új termésből is van 11 akó rossz és csak 300 akó a tűrhető bor. Igen gazdag a szótáruk a hibás vagy beteg borok megnevezésére: kevésbé ecetes, ecetes, nyúlni kezdő, nyúlós, bűdös stb.²¹

Mivel a 70-es évekig a dézsma képezte az uradalmi borforgalom gerincét, azért természetes, hogy sok az arravaló hivatkozás. A dézsmaborokat évenként rendszeresen összeírják (*Conscriptio Vinorum*). Gondosan ügyelnek rá, hogy a dézsma beszéde körül visszaélések ne legyenek. Egy 1824. nov. 1-én kelt rendelkezés szigorúan meghagyja, hogy „parashti embernek ne adattasson kezébe az akolópálca”.²² A dézsma beszédését minden kerületben más kerületből kirendelt tiszt végezte.

A borokat évenként leltározzák. Akadnak jobbágyok, akik a dézsmával adósak maradtak. Az adósságot vagy a következő termésből fizették, vagy pénzben váltották meg. A dézsmaborokra vonatkozó rovatos kimutatás igen részletes: 1. A termés mennyisége. 2. A hegyvám leszámítása a teljes termésből. 3. A hegyvám levonása utáni összeg, ami dézsma alá kerül. 4. A dézsma mennyisége. 5. A hegyvám feltüntetése. 6. A múlt évi dézsmatarozás. 7. Az idei dézsma és a tartozás összege. 8. Gyöppénz. — A hegyvám és a gyöppénz nem függvénye a termésnek, ezek állandó mennyiségek. A hegyvámot természetben, a gyöppénzt pénzben fizették.²³

A dézsma fizetése alól bizonyos személyek helyenként felmentést kaptak. Így Dörgicsén a hegybírónak 6, a hat dörgicsei hegymesternek összesen 6, a kékkúti hegybírónak 2, a két kékkúti hegymesternek 2 akó, a halomi hegymesternek pedig 32 icce dézsmát engedtek el.²⁴ Várongon Parragh László göllei plébános kap személyére évenkénti folyamodás után felmentést, Mernyén pedig Tóth Péter plébános kéri személyére a dézsma fizetése alól való mentesítést.

A borok fejtésének terminusát rendeletileg adják a tisztek tudomására. Egy 1831. jan. 23-án kelt intézkedés szerint a borok fejtése *holdfogytával* végzendő.²⁵

A borok árát a termelési helyek szerint szintén a központ

²⁰ M. Szerződések II. 76.

²¹ M. Borösszeírás. No. 9.

²² M. Protoc. I. 9. d.

²³ M. Borösszeírás No. 9.

²⁴ U. o.

²⁵ M. Protoc. I. 9. e.

határozza meg. Az 1824. aug. 8-i rendelkezés szerint a kisleludi (Attala) dézsmabor iccájét 2 kr-ért, a dobszait 3 kr-ért, a várongit pedig 4 kr-ért mérték.²⁶

Az 1831. nov. 6-iki gazd. gyűlés a borok korcsmai mérésének árát iccénként a következőkben állapítja meg. Vadén, Göllében, Attalában, Hetényben 4—4 kr., Mernyén 5 kr., Dobszán pedig 6 és 8 kr.²⁷

A borok ára néha egészen szeszélyes változásokat mutat. Pl. az 1832. ápr. 9-i ármegállapítás értelmében Mernyén és az árkusi vendégfogadóban 6 kr-t, Vadén 5 kr-t, a göllei kerület kimérő helyein 4 kr-t kértek egy icce borért. Ugyanazon év okt. 7-én a mernyei és göllei kerületekben már 8 kr, Vadén 6 kr, Árkusban pedig 10 kr a bor iccája.²⁸

1840-ben az árak még tovább emelkedtek. Az első eset, hogy idegenből vett bor korcsmai kimérési áráról is említést tesznek a Protocollumok. Így Dörgicsén az ő fehér bor iccája 12 kr, a baranyi vörös boré 10 kr, a gabonapálinkaé pedig 38 kr.

Nagy tételekben a borok java részét az árendások szokták megvenni. 1835-ben a taszári bor 2 frt 30 kr-ért kelt el akóként. A következő évben is az az ára, de már 8 frt-on is cserélt gazdát.²⁹

Az értékesítés mikéntjének különossége miatt érdemes fel-
említeni azt az üzletet, amelyet 1836-ban kötött az uradalom Altstetter Salamon veszprémi kereskedővel a dörgicsei borokra vonatkozólag. Nevezett kereskedő megvette a dörgicsei és az agyag-
liki pincék borait. 2000 akóig 8 frt egységárat fizetett, azonfelül már csak 6 frt-ot. A borok elszállítására egy egész esztendei terminust kapott a vevő.³⁰

A 40-es években a borárak katasztrofálisan alakultak. 1842-ben egy akó dörgicsei ára 2 forint 12 kr. 1843—46-ig 1 frt 36 kr, 1847—1849-ig 1 frt 48 kr. 1850-ben 2 frt-ra, 1851-ben 3 frt-ra emelkedett.

Pálinkaégetésre csak a majorságos szőlőből származott törkölyt használhatták fel, mert a dézsmaszőlők törkölyét maguk a jobbágyok égették ki. A törköly számbavételével 1824-ben találkoztunk először; abban az évben az uradalmi törköly 168 akó volt.³¹

A királyi kisebb haszonvételek közül a legtöbb hasznot az italméréssel kapcsolatos üzemek jelentették. Igaz, hogy a bérletek elég alacsonyak voltak, de azzal, hogy az uradalom azokban saját borait mérette ki, árujának helyben való értékesítésében megtalálta számítását.

²⁶ M. Protoc. I. 9. d.

²⁷ M. Protoc. I. 9. e.

²⁸ U. o.

²⁹ M. Szerződéssek. II. 35., 76.

³⁰ U. o.: 77.

³¹ M. Fasc. XLIII. 8.

Az uradalom öt kerülete összesen 21 italmérési joggal rendelkezett. Ezek a következők voltak.

a) *Mernyei kerület.* Mernyének magának egy vendégfogadója, Ószödön a faluban egy korcsmája, Vadén pedig egy csárdája volt. A mernyei és ószödi házakat eladta, a vadéi csárdából többszörös átépítéssel a mai tisztalak lett. Összesen: 3.

b) *Göllei kerület.* Göllében a faluban egy vendégfogadó, Attalán a templom D-i szomszédságában egy korcsma, Felsőhetényben egy csárda, Várongon szintén egy csárda volt. A felsőhetényi csárda a legelő É-i részének sarkában állott, romjai ma is látszanak, mert csak a jelen század második évtizedében szüntették be üzemét. Összesen: 4.

c) *Dobszai kerület.* A nagydobszai vendégfogadó és a kisdobszai korcsma, mindkettő a falvak házsorában, ma községi tulajdon. A pettendi helységbeli korcsmaház ma magánkézen van. Az aligvári csárda az istvándi út mentén a kisdobszai határban még a jelen század második tizedében erdőőri lakásul szolgált. Lebontották. Az Órhegyen lévő ú. n. messzelátói csárda ma az erdőőr lakása; nevét régóta viseli s onnan kaphatta, hogy a nagy dobszai síkságon az egyetlen magaslat, s katonai figyelőhelyek lehettek. (Órhegy, Messzelátó.) A hagyói csárda, a pettendi határban levő uradalmi erdő hagyói dülőjében, a mai cigánytelep helyén állott. Összesen 6.

d) *Dörgicsei kerület.* Alsódörgicse, Felsődörgicse, Akali és Kékkút helységekben egy-egy korcsma. Összesen: 4.

e) *Taszári kerület.* Taszáron, Fonóban és Homokon volt egy-egy falusi korcsma, Dábónak az Orci erdő felé eső részén egy csárda állott. Összesen: 4.

Pálinkaégető (nép nyelven *kukolá*-nak nevezik a pálinkafőző helyiségeket) 10 helyen volt: Akaliban, Alsódörgicsén, Felsődörgicsén, Kékkúton, Ószödön, Göllében, Attalán és Várongon, Nagydobszán, Homokon.³²

A regálék bérletét rendszerint három évre kötötték le. Ezen idő alatt a bérösszeg nem volt emelhető, de a bérlő sem kérhetett bércsökkentést. A falutelepüléseken kívül fekvő csárdák kivételével a bérletek zsidókézen voltak. Alig akad egy-egy magyar ember a falusi árendások között. A bérlők a bérösszeg fejében a lakáson és üzlethelyiségen kívül bizonyos naturáliákban is részesültek; rendszeren 4—8 p. m.-ig kétszerest, ritkábban búzát vagy rozstot kaptak. A bérlők legtöbbje a bérlemény nagyságához mérten ingatlant is kapott használatra, szántóföldet vagy rétet, vagy mind a kettőt. Dörgicsén Akali és Ság-puszta között az útszélen egy darab szántónak, Dobszán pedig az István-majorban egy rétnek ma is *zsidó föld*, illetőleg *zsidó rét* a neve. Az árendások fát nem kaptak, faizási joguk

³² M. Szerződések I. 15—16.

sem volt. A szerződések szigorúan kikötik, hogy a bérlők az uraság jobbágyainak csak 30 kr erejéig hitelezhetnek.

A regálébérlők mindenütt az uraság borait voltak kötelesek mérni, kivéve a dobszai és dörgicsei kerületeket, azonkívül a mernyei kerületben az őszödi korcsmát. A dörgicsei kerületben azonban, nevezetesen Alsódörgicsén 25, Felsődörgicsén 20, Akaliban 25, Kékkúton pedig 30 akó uradalmi bort tartozott az árendás az áprilisi borárakon venni. Ahol az árendások az uraság borát mérték, ott a szokásos csappénzt kapták, ami a bornál egy akó után 2 garas, egy icce pálinka után pedig 1 kr volt.³³

A regálébérlők a haszonbért készpénzben fizették. Kötelesek voltak továbbá a bérlet minden 50 forintja után 1 font kávét és 1 font cukrot beszállíttatni. Ha a cukrot nádméz helyettesítette, abból kétszer annyit adtak.

A szerződések megírásáért az uradalmi írnoknak minden egyes szerződés után egy pengőforintot fizettek a bérlők. A bérleti összegek az életnívó és a drágulás mérvéhez képest fokozatosan emelkedtek. Az 1828-ban kezdődő 3 éves ciklus minden évében 4014 frt készpénz, azonkívül 40 font kávé és 40 font cukor volt a bevétel.

A pálinka forgalomba hozatala a pálinkafőző bérlőinek joga. A vendégfogadósoknak nem volt szabad pálinkát mérni, kivéve az úri renden lévő utazó vendégeknek, de már a kísérő szolgálmezélyzetet nem szolgálhatták ki vele.

1840-ben találtunk a borpalackozás első nyomára. A dörgicsei pincében kezdték, s nem is volt másutt palackozás. A Protocollum „nagyobb butellá”-ról és „kisebb butellá”-ról tesz említést.³⁴ Hogy kezdetben milyen borokat palackoztak, arról nincs tudomásunk. De amikor a 70-es években fokozatosan betelepült a dörgicsei Pántlika-dűlőben az uradalmi új szőlő, abból az időből már ismerjük a szőlő nemes fajait: olasz rizling, rajnai rizling, mézes, muskotály, tramini, furmint, opportó, kardarka, kék burgundi és kéknyelű. Érdekes, hogy a dörgicsei borok királya, a szilváni még nem szerepel, csak a 80-as évek vége felé tűnik fel a Pántlikában.³⁵

A mernyei vendégfogadóban már 1840-ben forgalomba kerültek a dörgicsei palackozott borok, és 8 hónap alatt 22 db iccés palackot és 212 db messzelyes palackot adtak el belőle.³⁶

A szőlőgazdálkodásban a szőlődézsma törvényes rendezéséig alig volt változás. Ennek a jogi kiváltságnak megvonása azonban gyökeres reformoknak lett az oka. A volt úrbéresek kétféle jogi természetű szőlőterülettel rendelkeztek.

³³ M. Szerződések II. 164.

³⁴ M. Protoc. I. 9. f.

³⁵ M. Borászat c. iratcsomó.

³⁶ K. Fasc. 61.

Az egyik a jobbágytelek szoros tartozéka volt, a másik az úrbéri telek állományán kívül állott. Az elsővel járó tartozások a telek úrbéri jogviszonyainak rendezésével elintéződtek. A másiknak a rendiség világában járó dézsmáját, mint a szőlő tartozását birtokosának meg kellett váltania. A törvényhozás a megváltást az 1868. XXIX. t.-c.-kel kötelezően rendezte.

A megváltás megtörténte után a kusztodiátus 1872. márc. 24-én átadott a rendi központnak 7 db. vinkulált szőlődézsma-váltásági kötvényt, összesen 91.520.— frt névértékben.

Ezeket az értékpapirokat időközben kisorsolták, s az így befolyt pénzen a rendi központ ugyancsak 7 db. vinkulált 5⁰/₀-os magyar papíráradék birtokába jutott 103.400 frt n. é.-ben és még 334'86 frt készpénzben.

A továbbiakban ez a 7 db. és 103.400 frt n. é. kötvény és egy 68.600 frt. n. é., robotváltáság címen nyilvántartott, összesen tehát 172.000 frt n. é. 5⁰/₀-os papíráradék az 1892 : XXI. t.-c. rendelkezései értelmében 4⁰/₀-os koronajáradékra konvertáltatott. Ez az eredete a rend. 1. számú, 373.100 kor. n. é. és 4⁰/₀-os koronajáradék papírjának.

A rend az orci birtokvételnél más papírokkal együtt ennek a papírnak is devinkulálását kérte, hogy azt is birtokvételbe fektethesse, amit a V. K. M., mint a rend vagyongfelügyeleti hatósága 49.631/1897. sz. leiratában meg is engedett.³⁷ Mindenesetre ma is megnyugtató lehet a rendre annak tudata, hogy a szőlődézsma papírjainak értéke értékálló objektumban maradtak meg, s nem jutott az értékromlás szomorú sorsára.

Húsz évvel később, 1888-ban nyert rendezést a nemesi világ egy másik kiváltsága, az italmérési jog. Az 1888. XXXV. t.-c. ezt a jogot is megszüntette és jövőben „a szesz italok kimerése és kis mértékben való elárúsítása fölött a kizárólagos rendelkezési jog az állam részére tartatik fenn”. (1. §.) A hivatkozott törvény azonban az italmérési jog eddigi tulajdonosait jogfosztás címén kártalanította. A tc. 3. §-a foglalja magában azt az alapelvet, amely szerint a törvényhozás a kártalanítás nagyságát megállapította: „Az italmérési jogoknál a kártalanítás alapját rendszerint maga a jog után az 1882. évi január 1-től 1886. évi dec 31-ig adó alá vont összes jövedelemnek $\frac{1}{3}$ -e képezi . . . a megállapított kárpótlási alaphól azonban 10⁰/₀ mindig levonandó. Az ekként megállapított tiszta kárpótlási alapnak húszszoros összege képezi a kártalanítás teljes összegét . . .”

A törvénycikk 19. §-a a kártalanítás módozatait tárgyalja: „A holt kéznek, törvényhatóságoknak, városoknak, községeknek, alapítványoknak, hitbizományi vagyon birtokosainak s

³⁷ Bővebben I. M. Status 78—80.

a közalapoknak járó kártalanítás egész összegéről egy-egy kötvényezett kötvény állíttatik ki, mely forgalomképes kötvényekkel csakis a vagyonkezelésük felügyeletére hivatott illetékes hatóságnak s a pénzügyminiszternek engedélyével cserélhető ki.”

A kuszodiátus az összegyűjtött adatok alapján a fenti tc. rendelkezése értelmében 1891. július 19-én regáléváltság címén 15 db $4\frac{1}{2}\%$ -os vinkulált kötvényt kapott, melyeknek névértéke: 86.300 frt volt. A kikerekítés miatt a 383'52 frt fölös összeget a Központi Pénztár bevételezte.

Az orci birtokvétel kapóra jött a rendnek. Élt is az alkalmossal és a törvényben is biztosított jogával, azért a kötvények devinkulálását kérte. A VKM. 9643/1897. sz. leiratában megengedte, hogy a regálékötvényeket devinkuláltassák, s a felszabadult összegből 36.350 Orci vételére legyen fordítható. A fennmaradt összeget a VKM. rendeletére (49.631/1897.) egy újabb és vinkulált kötvénybe kellett elhelyezni, aminek névértéke 49.950 forint volt.

Az 1902. V. t.-c. 1. §-a módot adott arra, hogy bizonyos államadósságok kötvényei bevonassanak s a kötvény névszerinti tőkeértéke kifizetessék. A törvény másik intézkedése értelmében a meglévő kötvény egy mérsékeltbb kamatozású újabb kötvény konvertálására is felhasználható volt. A rend az utóbbit választotta és 49.950 frt n. é., 4% -os vinkulált regálékötvényét 1903. május 30-án egy 103.300 kor. n. é., de már csak 4% -kal kamatozó magyar koronajáradék kötvénnyel cserélte fel. A kikerekített összeg miatt készpénzben 56'36 kor-t kapott.³⁸ Ez a kötvény a vesztt világháború után devalválódott.

A bordézsma megváltása új fordulatot idézett elő a szőlőgazdálkodásban. Hogy az urasági pincék üresen ne maradjanak, uradalmi szőlők telepítéséről kellett gondoskodni. Ez a művelés minden tekintetben haladást jelentett. A nemes szőlőfajták gondos megválasztásával ugyanis megkezdődött a minőségi termelés, a szakszerűbb telepítés és művelés pedig a termés-hozam mennyiségét emelte.

Még a dézsma megváltását megelőzően 1860. tájékán kísérleteztek szőlőkultúrával a göllei kerülethez tartozó Kispusztán, de 15 évi eredménytelenség után a szőlő kivágásra került.³⁹ A göllevidéki szőlőtelepítések inkább az egyes tisztek egyéni ambíciójának kielégítése, mint jól felfogott uradalmi érdek volt. Mái a telepítés elgondolása is téves volt, hiszen ennek a vidéknek talaj- és klimatikus viszonyai eleve ellene mondanak minden próbálgatásnak.

1903-as káptalanon egy másik és szintén meddőnek bizonyult göllei telepítésről számolnak be, amit a szentiváni erdő

³⁸ M. Status 80—81.

³⁹ M. Borászat c. iratcsomó.

ÉNy-i sarkához csatlakozó és emelkedettebb fekvésű táblán végeztek. A háború alatt a kispusztai szőlő sorsára jutott. A kivágott szőlő 8 k. h. volt.

A piarista pince jó nevét a 70-es évek első felében Dörgicsén a *Pántlika*-dűlőben telepített szőlő alapította meg. Ideálisan sikerült a betelepítendő terep megválasztása. Szakszerű volt a szőlőfajták kiválogatása. A terep szárazabb klímája és ásványi eredete mind olyan tényező, hogy a telepítési munka csak jó reménységgel kezdődhetett. A telepítést Hertelendy István dörgicsei kasznár vezette.

A 70-es évek derekán a Pántlika már termőbe ment át, úgyhogy 1876. december 19-én a birtokon tartózkodó Somhegyi Ferenc rendfőnök szóbeli rendelkezésével utasította Dornay István kormányzót, hogy fogjon bele a pántlikai pince és villa építésének előmunkálataiba. A következő évben Dörgicse ú. n. aszói részében kiégették a szükséges téglát, s robbantással elkészítették a pince helyét. A pincét a fölébe épített villával 1877—78-ban hozták tető alá.⁴⁰ A villát Dornay Istvánról *Istvánvillának* nevezték el, ez a hivatalos elnevezés azonban nem ment át a köztudatba, mert a villát a dűlő nevééről *Pántlika* néven ismeri a környék népe.

A szépen sikerült szőlőnek csak rövid ideig örülhetett a rend. 1886-ban ugyanis már Zalában is fellépett az Amerikából behurcolt filloxéra, ami katasztrófával fenyegette az egész kontinens bortermését. Hertelendy kasznár 1886. július 19-én értesíti először a kormányzót, hogy a filloxéra Agyaglik és Pántlika szomszédságában a polgárparcellákban már fellépett. Az uradalmi szőlőket még nem inficiálta, de már ajánlja az ellenálló amerikai szőlővesszők rakását.

1886. október 21-én kelt levelében jelenti, hogy a minisztériumból kiküldött szakember már Akaliban, Dörgicsén és Zánkán is megállapította a filloxéra jelenlétét, és csak a gyérítést tartja ellene egyedüli remédiumnak, az amerikai vesszőt nem ajánlja. Hertelendy ennek ellenére kísérletképpen 400—500 darab amerikai vesszőt akar elrakni. November 30-i levelében a Jack-féle amerikai alany telepítését kéri, mert Franciaországban is ez díszlik a legjobban. Jelenti továbbá, hogy Felsőörs vidékén is Jack-kal és más ellenálló fajtákkal próbálkoznak. Az arácsi hegyen Kenessey Móric szőlőjében szénkénegezéssel kísérleteznek. Hertelendy mindkét fajta védekezést figyelemmel kíséri.⁴¹

1887. júl. 5-án tartott gazd. gyűlésen Domanek Alajos kormányzó megdöbbenéssel jelenti, hogy Agyaglik és Pántlika veszedelemben forog, és pusztulásukkal kell számolni. Nehogy az uradalom e csapás következtében abba a helyzetbe jusson, hogy

⁴⁰ U. o.

⁴¹ U. o.

még uradalmi borszükségeit sem tudja kielégíteni, azért azt ajánlja, hogy szaporítsa a rend somogyi szőlőterületeit Mernyén, Ószödön és Taszáron, ha lehet és kell, még szomszédos kész szőlők megvételével is.⁴²

Az 1894-es káptalan jegyzőkönyvében olvassuk, hogy a rendi vezetőség a fenti tanácsok után elrendelte, hogy Dörgicsén próbálkozzanak meg amerikai vesszővel való telepítéssel. Kezdetben 6 kat. holdra tervezték a telepítést, de amint az 1903-as káptalan jelentése ismerteti, a telepítést 10 holdra egészítették ki. Ugyanezen káptalan jegyzőkönyve szerint a telepítés nem sikerült. Az volt a megállapításuk, hogy az amerikai vesszővel való kísérletezés a hazai viszonyok között nem válik be, hamar kizpusztul, bora pedig messze alatta marad a hazai tőkén termett boroknak. Mind megannyi téves megállapítás. Feltehető, hogy a telepítésnél nem vették figyelembe, hogy a Pántlika talajának méisztartalma helyenkint az 50%-ot eléri, és olyan vesszővel történt a betelepítés, amelyik ekkora méisztartalmat nem bír el. Ezért hamar ki is pusztult. Ami pedig a borok minőségét illeti, indokolatlan hamis ítélet. Az amerikai vesszővel való további telepítéstől el is állottak, és sokáig, a jelen század 20—30-as éveig csak szénkénegezéssel tengődött a dörgicsei szőlő. Ekkor kezdődött el a pántlikai, majd az agyaglikai telepeknek tökéletes rigolirozásával az amerikai alanyra oltott új szőlők fokozatos telepítése, ami kb. 12 év alatt teljes befejezést nyert.

A filloxera pusztításával járó csapás ellensúlyozására az *őszödi Balaton-part* immunis homokján 1890-ben kezdtek új szőlőtelepítésbe. Az 1894-es káptalan gazdasági beszámolója szerint már 10 holdas az a szőlő, amely fokozatos további telepítéssel cca 18 k. holdra egészült ki.

Ugyanez a szándék vezette a rendi birtok vezetőségét, amikor a *dobszai Órhegyen* 3 k. hold homoki szőlőt telepít, amely a következő években cca 9 k. hold nagyságú lett.

A filloxera a várongi szőlőt is tönkretette. Teljes felújítását az 1903-as káptalan szerint a század elején kezdték meg.

A dörgicsei borok jó neve itthon is, külföldön is jóhángzású a kereskedelmi szakkörökben. A mult század 80-as éveiben Salo Schindler breslauer bornagykereskedő ismételtelen vevője a dörgicsei boroknak.⁴³

Különösen palackborai révén lett híressé a dörgicsei pince. Nem csoda, mert az 1897-es borleltár adata szerint 10—15 éves, teljesen kiérett és kikezelt borokat használtak fel palackozásra.⁴⁴ Az 1896-os millenniumi világkiállításunkon olyan kelete volt a dörgicseinek, hogy 3142 db. felvitt palackból 2939 kelt el.⁴⁵

⁴² M. Gazd. Ért.

⁴³ M. Borászat.

⁴⁴ U. o.

⁴⁵ U. o.

A mult század kilencvenes éveiben a dörgicsei borokat már hivatalosan analizáltatják.⁴⁶

Nagy kitüntetés érte a dörgicsei pincét, amikor a pozsonyi II. országos kiállításon 1902-ben közel 1300 borfajta bor közül a II. díjat kapta. Helyezésben csak a hegyaljai volt előtte.⁴⁷

A szőlők területének nagysága egyre fokozódik. Az 1909-i káptalani jelentés értelmében *Mernyén telepítettek be 10 k. holdat*, amelyet 30 évi fennállása után 1937-ben vágtak ki.

A világháború konjunkturális borárainak hatására Szinger Kornél kormányzó a harmadik dörgicsei szőlő telepítésébe fogott, hogy Dörgicse tömegboraival is megjelenhessen a piacon. A *Kistelek* nevű dűlőben 1916. tavaszán 5 k. hold hazai szőlőt létesít. A következő két esztendőben 1¹/₄—1¹/₄ k. holddal egészíti ki, úgy hogy ez a szőlő 7¹/₂ holdas telep lett. Kivágása napjainkban aktuális.⁴⁸

Amint fentebb említettük már, a dörgicsei szőlőknek amerikai alanyú vesszőkkel való telepítése századunk 20-as éveinek derekán kezdődött és 12 év multán 1937-ben ért véget. A Pántlika és Agyaglik szőlői teljesen rendben vannak. Befejezést nyert az őszi hegyi szőlő koszorúhegyi része, teljes felújításra vár még a kivénhedt *Öreghegy*. Hasonló rendszeres felújítás folyik *Várongon*, továbbá a *taszári* és *szentmiklósi* kisebb szőlőkben.

Az 1931-es káptalani jelentés szerint a dobszai szőlőt kivágták.

Az 1890-ben telepített őszi homoki szőlőnek javarésze kiöregedett és megérett a kiirtásra. Az új telepítés azonban nem a kiélt homokon történt, hanem a Budapest—Nagykanizsa vasúti fővonal és a balatoni műút között húzódó legelősavon. Hazai vesszővel (immunis homok!) való betelepítése 1936-ban kezdődött és 1942-ig 8 k. holdig haladt előre.

Agyaglikon, az őszi Koszorúhegyen és Öreghegyen, végül *Várongon* szerzett legújabb parcellák előnyösen csatlakoznak az uradalmi szőlőhöz, s mint annak kiegészítő részei értékes vételek. Részletesen a birtokváltásokról című fejezetünkben szólnunk róluk.

Az uradalmi szőlőkben általában az olasz rizling az uralkodó fajta. Állandó és rendszeren bőven termő, azonfölül zamatos asztali bort ad. Az eladásra kerülő boroknak nagyrésze olasz rizling. Tovább tartott óborok kezelésére és palackozására csak a Pántlika pincéje van berendezve. A dörgicsei pince mai palackborai a következők: édes rizling, száraz rizling, ugyanez a kétféle szilváni, muskotály, szürkebarát és vörös burgundi. Jónévű a dörgicsei ürmös, aminek készítésével a 30-as években kezdett a pince foglalkozni.

⁴⁶ V. ö. Levelezés 429/1896.

⁴⁷ 1903-as kápt. jzkv.

⁴⁸ V. ö. 1918. kápt. jzkv.

Végezetül még a jelentősebb uradalmi pincékről kell szólnunk. Ósi pince, vagyis még a kusztosok idejéből való az agyaglikai ú. n. dézsmapince. Ma használaton kívül, illetőleg mezőgazdasági termények elraktározására szolgál. Ósi pince még a várongi kispince. Piarista időben és legkorábban készült a mai dörgicsei magtár alatt lévő pince (1812.),⁴⁹ továbbá a taszári tiszti udvaron levő uradalmi pince (1826.). A Pántlika-villa alatti nagy, keresztalakú és cca 6—7 ezer hl befogadóképességű pince 1877—78-ban, az őszödi hegyi pince pedig 1885-ben épült.

A dörgicsei pince jó hírének beszédes tanúi azok a kitüntetések, amelyeket a különféle hazai és európai kiállításokon nyert. A mai napig 7 aranyéremmel büszkélkedhetik. (Budapesti orsz. kiállítás 1885, Országos Faluszövetség borkiállításain Budapesten 1920., Tapolcán 1922., Balatonfüreden 1933-ban két aranyérem, Orsz. Szőlő- és Borgazdasági Kiállítás Budapesten 1922., Szent István-heti borkiállítás Budapesten 1928.) *Ezüstérem 3 db.* (Orsz. Szőlő- és Borgazdasági Kiállítás Budapesten 1922., Orsz. Faluszövetség borkiállítása Balatonfüreden 1933-ban két db.) *Bronzérmet* nyert az amszterdami 1883-as és a brüsszeli 1888-as világkiállításon. *Elismerő díszoklevelet* kapott a Balaton Egylet balatonfüredi 1883-as és 1888-as kiállításán, a Mezőgazdák 1890-es bécsi, a Balaton Szövetség 1922-es és 1929-es balatonfüredi, a pozsonyi 1902-es, Balatonfüred és vidéke gyümölcs- és borkiállításán 1909-ben, végül Szegeden az 1899-es szegedi mezőgazdasági országos kiállításon.

⁴⁹ M. Fasc. XLV. 2.

Állattenyésztés.

Ami kevés állat a rendi gazdálkodás kezdetén a birtokon volt, az a legelőgazdálkodás állata volt. A mai fogalmak szerint való állattenyésztésről nem beszélhetünk, mert annak a korának gazdálkodási rendszeréből hiányzott a tudatos állattenyésztésnek csaknem minden feltétele. Hiányzott elsősorban magában a gazdában a szükséges szaktudás. Hiányoztak az értékesebb állatfajok számára az elengedhetetlen épületek. A növénytermelés gabonagazdálkodásban merült ki, az állattenyésztés lényeges követelménye, a mesterséges takarmány még meglehetősen mostoha gyerek. A század első két esztendejében a kusztodiátus utolsó bérlőjének két szerény juhnyája van és csak 1802-ben szaporodott fel háromra. Sertésfalkája négy helyen volt. A sertés nagyon kezdetleges körülmények között legelőn, legfeljebb makkon él, ha van makktermés. Ennek hiányában csak legelőn él, mert a zsákból való sertéstartáshoz annak a gazdálkodásnak nincs szíve. Különben is a gyakran fellépő sertésbetegségek, amelyek ellen védekezni nem tudtak, időnkint az állomány csökkentéséhez vezettek. Az a néhány darab és a vadéi legelőre összevert különféle nemű és korú szarvasmarha a birtok nagyságához viszonyítva tenyésztési szempontból szóba sem jöhetett. A ló pedig teljességgel hiányzott a kusztodiátus allód-gazdálkodásában.

A rendszer egyedül a juhászatnak kedvezett, és feltételei csak ennek az állattartásnak fejlődési lehetőségét biztosították. Amint az ország legtöbb nagy birtokán, a rendi gazdaságokban is a század 70—80-as éveig a birka az uralkodó állatnem, és a gazdálkodás is az egész vonalon birkagazdálkodásra volt beállítva. Forrásaink a juhászatra, annak fejlődésére, a fejlődés irányítására, a nyájak nemesítésére bőséges anyagot szolgáltatnak, úgyhogy a fejlődés körülményeit egész aprólékos pontossággal nyomon lehet követni. A kusztodiátus állattenyésztésének ismertetésében a sorrendet mi is a birkával kezdjük.

A) *Juhászat.* A juhászat fejlődése hosszú és fokozatos. A többi állatnem tenyésztési eredményei szinte ugrásszerűek.

Ez a megállapítás főleg a szarvasmarha- és a lótenyésztésre vonatkozik. A juhászat történetében lépésről-lépésre kísérhetjük a fejlődési folyamat egyes mozzanatait. Mindezt az a történeti háttér adja meg, amellyel a kusztodiátus állattenyésztésének kifejlődésében olyan gazdagon egyedül csak a juhászat rendelkezik.

1802-ig a bérlőnek Göllében és a dörgicsei Ság-pusztán volt egy-egy tenyészete: Göllében 1684 db., Ságon 490 db. Összesen: 2174 db.

1802-ben Szentgyörgyi Horváth Jánosnak megszűnt a rád-pusztai bérlete. Az ottani bérleten volt juhállományát lehajtatta Mernyére, és ezzel megvetette a harmadik tenyészet alapját. Az 1808-as birtokátadás idejére állománya a következő:

1. Mernyén	1807 db.
2. Göllén	2097 „
3. Ságpusztán	970 „
<hr/>	
Összesen: 4874 db. ¹	

A piarista házi kezelésbe jutott kusztodiátus a bérlő fenti birkaállományából azonban bizonyos selejtezéssel csak a következő mennyiségű birkát vette át:

1. Mernyén	983 db.-ot
2. Göllén	1518 „
3. Ságon	1027 „
<hr/>	
Összesen: 3528 db.-ot	

41.942 frt 30 kr vételáron. A bérlő a hivatalos *aestimatio* és az átadás időpontja között átcsoportosítást végzett a nyájak között. Nincs kizárva azért, mert a hivatalos becslés a dörgicsei nyáját értékelte a legmagasabbra s így azt a nyáját szaporította fel.²

Ezzel a 3528 db. birkával indult meg a piarista gazdálkodás juhászata 1809-ben. Az állomány hazai parlagi birkából állott.

1811-ben a rendi uradalom a közbeeső két évben a jobbágyoktól dézsma fejében kapott bárányokból és az allód-nyájak szaporulatából *felállítja negyedik tenyészetét Öszödön*. Az 1811-es létszám az alábbi volt:

1. Mernyén	1150 db.
2. Öszödön	448 „
3. Göllén	1269 „
4. Dörgicsén	1454 „
<hr/>	
Összesen: 4321 db. ³	

¹ M. Fasc. XLV. 2., 22.

² U. o.

³ K. Fasc. 3. „*Observationes in Rationibus Factae. Anno 1816.*

A Protocollumok bizonyosága szerint a birkák takarmányozása eléggé leegyszerűsített volt. Az anyák a legeltetési időnyben csak legelőt, télen át szénát és szalmát kaptak. Még a szoptatás idején sem volt abrakolás. A bárányok takarmányozása is elég mostoha. Takarmányuk anyatej, majd később jobb takarmány (sarjú és lucerna, ha egyáltalán volt lucerna), nyáron pedig legelő. Csak az elmaradt, gyengébb bárányok kaptak külön zabdarát. A kosok zaboltatása mindig külön rendeletre történt, de csakis az üzetést megelőző hetekben és az üzetés ideje alatt. A kosok napi abrakfejadagja egy icce zab volt.

1816-ig a birkát kétszer nyírták egy évben. Ekkor történt intézkedés, hogy jövőben csak egy nyírás lesz egy esztendőben.⁸

Az úsztatásra vonatkozólag évről-évre külön rendelkezést kaptak a juhászatok. Egy 1824. május 16-i rendeletből tudjuk, hogy birkaúsztatás az alábbi helyeken volt. Göllében a kispusztai Kosdomb⁹ Ny-i lejtője alatt folyó patakban. 1824-ben építettek Taszáron úsztatót a Kapos vizén. A mernyei úsztató a Malomárkon volt. Dörgicse és Ószöd a Balatonban úsztatta birkáit.¹⁰ A göllei és mernyei úsztatók maradványai még ma is láthatók, a tászáriak nyomait megsemmisítette a Kapos vízének szabályozása.

A gyapjúnak úsztatás útján való mosása a XX. század elejére is átjutott, bár már 1869-ben állt a pesti gyapjúmosó gyár. Az azon év április 1-i gazd. értekezlet foglalkozott is a kérdéssel, gyárilag mosassa-e az uradalom a gyapjút, vagy az eddigi szokás szerint? A gyapjúnak Pestre való szállítása, a zsirban való nyírási költségtöbblet, a gyapjú mázsájának 2—3 frt mosatási díja miatt az értekezlet arra az álláspontra helyezkedett, hogy az uradalom továbbra is az eddigi szokás szerint, úsztatással mossa a gyapjút. Annyit megengedett az értekezlet határozata, hogy próbára néhány mázsát felküldenek gyári mosásra.¹¹

1826-ban a birkatartás célkitűzése már határozott formában jelentkezik: „A mostani környülállásokban a gazdaságnak legelső ága lévén a birkaszaporítás és nevelés, úgy nem különben a gyapjúnak gyarapítása és nemesítése, mely csak úgy eszközölthetik, ha a birkalegelő szaporíttatik és jobbítottatik. Ugyanazért a tarlókra és az őszi búza- és zabvetéseket is szükséges lóheremaggal behinteni, hogy a birka aratás után a tarlónkon egész hideg őszig jó legelőt nyerjen.”¹²

Az első részletes és az egész uradalomra kiterjedő, kor és nem szerint szétválasztó kimutatás 1827-ből való, amikor már

⁸ M. H. P. I. 400.

⁹ A legelő helyén ma szántó van, de a *Kosdomb* nevét megtartotta.

¹⁰ M. Protoc. I. 9. d)

¹¹ M. Gazd. Értek. 1867—1897.

¹² U. o. Protoc. I. 9. d)

Taszáron áll az ötödik tenyészet. A kimutatás rovatai már egészen ugyanazok, mint a mai kimutatások rovatai.¹³

Kerület	Öreg			2 esztendő			1 esztendő			Összesen
	kos	ürü	nőstény	kos	ürü	nőstény	kos	ürü	nőstény	
1. Mernye	—	347	772	—	148	201	8	63	108	1647
2. Ószöd	—	63	246	—	60	50	—	58	75	552
3. Gölle	126	287	1311	62	257	307	—	191	208	2749
4. Taszár	—	207	560	—	151	195	17	79	151	1360
5. Dörgicse	—	220	759	5	163	201	—	157	211	1716
Összesen ...	126	1124	3648	67	779	954	25	548	753	8024

Gölle már a juhászat központja és ezt a kiváltságát megtartotta mindvégig. Göllében van a törzsnyáj, és onnan történik a kosok szétosztása az üzetési évadra. Igen helyes érzékkel jobb anyáktól más tenyészetekben is nevelnek kosokat, hogy a beltenyésztéssel járó veszedelmektől megszabaduljon a nyáj.

Az 1828-as esztendőől kezdve rendszeres feljegyzéseket találunk a tenyésztésben annyira fontos osztályozásról s a vele kapcsolatos mustrálásról. Az osztályozás kiterjedt első sorban „a szörre”, — a szörön a gyapjút kell értenünk — korra, fogazatra és esetleges egyéb hibákra. Nagy veszedelem a sokféle betegség és a gyakori tömeges elhullás. Dombrády János tisztartónak 1841. szept. 9. kelt kimutatása felsorolja azokat a betegségeket, amelyek az elhullások előidézői: *kergeség, tüdőrothadás, májromlás* (májmetely), *vérben-hullás* (az akkor nem ismert lépfene, amely ellen „erelni”, vért eresztetni szoktak. Ezek az erelések rendszeren kint a legelőkön végeztek el, így a kusztodiátus földjei még ma is inficiáltak a lépfene roppant szívós életű bacillusával), *motozás*, (tetanusz), *sorvadás* (tuberkulózis) *himlő* (főleg a bárányoknál), *lépdaganai, sármotozás* stb.¹⁴

A tömeges elhullás a következő évtizedekben is nagy pusztításokat okozott a nyájokban. Különösen a lépfene. Mivel ezt a betegséget közönségesen vérbajnak ismerték („vérben hullott”) és ellene orvosságul az erelést tartották, a juhások, ahol érték, ott eresztettek vért a megbetegedett állatokból, s így az aklok is, a legelők is fertőződtek és terjesztői lettek ennek a veszedelmes betegségnek. A bajt csak a lépfene elleni oltás óta lehetett megfékezni.

Az 1868. okt. 6-án megtartott gazd. értekezlet fájdalmasan számol be a taszári nyáj vesztességéről, mikor is abban az egyet-

¹³ M. Fasc. XLV. 29.

¹⁴ M. „Juhászat 1824—1890.”

len nyájban egy negyed év alatt 400 db. hullott el „vérbajban”, az egész uradalomban pedig 1000 db. rövid 3 hónap alatt.¹⁵

A következő esztendőben arra gondolnak, hogy a betegség megakadályozására idegen vidékről való kosok vételével megállítják a taszári elhullásokat, azért a tihanyi apátság kapolyi és jabai gazdaságából vesznek kosokat. Az ősödi állomány kiegészítésére ugyancsak az apátság szántódi nyájából vásárolnak 100 db. birkát azzal a gondolattal, hogy az ősödi és szántódi klíma-közösségnek jótékony hatása lesz a nyájra.¹⁶

Az 1885/86-ban egy esztendő leforgása alatt 2218 db. birka pusztult el ebben a betegségben, az 1886. szept. 30-i tisztiszéki beszámoló szerint. Az értekezlet bizonyos megnyugvással veszi tudomásul, hogy a pusztulás kisebb az előző esztendők káránál. Elképzelhető, milyen veszteségei lehettek az uradalomnak! Az évi elhullás az egész állomány 10—15%-át jelenti.¹⁷

Nemcsak betegségek tizedelik a nyájakat, hanem a gondatlan bárányoztatás maga is érzékeny veszteségekkel jár. Járányi István dörgicsei kasznár jelenti 1830. májusában, hogy a bárányozás eredménye 551 db. bárány, amelyből még az anyák alatt 222 db., tehát a született bárányok 40%-a elhullott.¹⁸

Himlő ellen 1829-ben (ápr. 12-i gazd. ért.) már oltással védekeznek.¹⁹

Különösen sok gondot fordítanak az anyák osztályozására, mert a nem kívánatos tulajdonságokat az anya örökíti át legközvetlenebbül az utódokra. Akár tudatosan, akár nem, de mindenestre érdekes, hogy 5—7 éves korban mustrálnak, amikor a birka foghíjassága rendes körülmények között jelentkezni szokott. Ez az eljárás fedi a legújabb tenyésztési elvek gyakorlatát. Újabban ugyanis a mustrálást 8—10 esztendőskorra is kitolják azoknál az egyedeknél, amelyek akár jól örökítenek, vagy kielégítő gyapjútermelő képességüket a jelzett korhatárig is tartják.²⁰

1828-ban a mustrálás idején már 9609 db. volt az öt tenyészet állománya, amely a következő esztendőben, 1830-ban csak 9658-ra emelkedik. Oka, mert 1828-ban 1226 db.-ot selejteztek ki, tehát az állomány 12½%-át. 1829-ben már csak 842 db.-ot mustrálnak ki, tehát a selejtezési százalék 8½-re csökkent le.²¹

A mustrákat részben azonnal értékesítik, részben — különösen az ürüket „göboly”-re, azaz hízlalásra fogják. Pl. 1829-ben Mernyén 201 db. ürüt hízlalnak.

A kusztodiátus juhászatában a létszám szaporítása mel-

¹⁵ M. Gazd. Értek. 1867—1897.

¹⁶ U. o.

¹⁷ U. o.

¹⁸ U. o. Fasc. XLIV.

¹⁹ U. o. Protoc. I. 9. e)

²⁰ M. Fasc. XLV. 32.

²¹ U. o. és Protoc. I. 9. e)

lett a legfontosabb, hogy a hazai állományt minél gyorsabban merinóra állítsák át. Ez magyarázza azt az áldozatkészséget, amelyet az állomány átkeresztzése céljából kosvételekre fordítottak. Innen a birkatenyészet iránt nyilvánított figyelem, amelyet nemcsak a tisztek és kormányzók, hanem maguk a rendfőnökök is tanúsítottak a tenyészet iránt. Bolla Márton, de különösen Grosser János rendfőnök szinte személyesen irányította a tenyésztést és birtoklátogatásai alkalmával különös érdeklődéssel kísérte a fejlődést. A *Historia Provinciae*-ben, amelyet maguk a rendfőnökök vezettek, valóságos szakbejegyzések vannak a juhászatról.

Bolla Márton 1817-ben „*Introducta oves pabulandi nova ratio*” címen leírja, hogy a takarmányozásnál egy újfajta etető jászolyt látott használatban, amelynek rácsos felső részébe a széna, az alul futó csatornába pedig a birka abrakja kerül. Azt a megjegyzést fűzi hozzá, hogy ezzel az etetési eljárással a takarmányban nagy megtakarítás érhető el.²²

Ugyanott tesz arról is említést, hogy abban az évben a juhok között nagy volt az elvetélés és meddőség. Erről az a megállapítása, hogy a bajt a fedező kosok elosztása körül történt mulasztás okozta. A kosok ugyanis rendszertelenül voltak a nyájakon és így „*furtim et vagam*” történt az üzetés. Elrendeli, hogy a koselosztás és a nyájrabocsátás előre megállapított terminusra történjék.²³

Bolla Márton rendeletére történt 1828-ban a *részesbirkás* tartásának megszüntetése és helyette a *száraz-birkás* alkalmazása.²⁴

Grosser Jánosnak az 1833-as birtoklátogatása alkalmával egészen modern ízű elgondolásai vannak. Mivel a kusztodiátus tömegterményeinek, a gabonának és bornak kereskedelmi életünk szervezetlensége és a távoli piacok miatt a közel jövőben jobb értékesítésre nincs kilátása, a gyapjú pedig az egyre emelkedő árak miatt — 1829-ben 50 forint, 1833-ban már 110 forint mázsánként (56 kg) az ára — biztos árucikknek ígérkezik, gondolkodik, hogyan lehetne a juhállományt mennyiségileg emelni és minőségileg finomítani? Azért tanácsolta már 1832-ben a kormányzónak, hogy az allódiális földeket hozassa rendbe, vegyen belőlük művelés alá annyit, amennyit az uradalmi igaerő és a jobbágyrobot megbír, hogy a szemtermésből a gazdaság házi szükséglete s az eddig eladásra került mennyiség meg legyen, de *termeljen az uradalom minél több takarmányt*, és legyen elegendő természetesen leelő, hogy a juhnyájak száma emelhető legyen.²⁵

1832-ben Grosser rendfőnök rendeletére 12 db. kost vesz-

²² K. H. P. II. 5.

²³ U. o.

²⁴ K. H. P. II. 63—64. — Protoc. 1828. I. 9. e)

²⁵ K. H. P. II. 148—149.

nek Hunyadi gróf tenyészeteiből. A rendfőnök a tenyészet fejlesztését egy törzsnyjá felállításával akarja fokozni. Azért 1833-ban személyesen megy el Magyaróvárra és ott Wittmann Antal főhercegi jószágkormányzóval 4 db. fiatal kost, à 100 frt és 30 db. anyát, à 30 frt választ ki vételre a főhercegi tenyészeteiből.

1833-ban újból vesznek Hunyadi gróf nagylóki tenyészeteiből 300 db.-ot — valószínűleg jobb mustraanyát — a göllei és mernyei nyájak között leendő elosztás céljából. A Historia Provinciae ezt írja róluk: „lanam sic dictam *Mittel-fein* deferebant“, azaz középfinomságú gyapjas birkák voltak. Feltehető tehát, hogy már vagy merinók, vagy ahhoz egészen közelállók voltak. Ugyanakkor a dörgicsei és taszári nyájról az a megállapítása, hogy „*bonam communem lanam* habent“, vagyis, hogy jó közepes gyapjas nyáj. Ezekkel akarja a jobbágyoktól dézsmából származó anyagot nemesíteni, hogy ne csak számbelileg emelkedjenek a nyájak, hanem legyen minőségi javulás is.²⁶

Grosser János figyelme még messzebbre is terjed. 1834-ben Wittmann Antallal történt előzetes megbeszélés alapján három uradalmi legényt küld Magyaróvárra, hogy tanulják meg a főhercegi juhászatokban a merinóval való bánásmódot. Az egyik a mosoni, a másik a bordacsi, a harmadik pedig a miklósfalui juhászszamadónak keze alá került. A fiukat Kovács István hetényi ispán vitte fel, aki megbízásból újból 4 db. kost vásárolt.²⁷

Grosser majdnem minden évben tesz valamit, hogy a rendi juhászat minél hamarább elérje a kitűzött célt. Így 1835-ben Dornay Istvánt, Ugróczy Ferenc kormányzó adjunktusát küldte fel Magyaróvárra a göllei ispánnal, hogy a mosoni árverésen vegyenek részt és vásároljanak újabb merinó-anyagot. A szeptember havában megtartott árverésen nevezettek a következő anyagot vették meg a rendi juhászat részére:

4 db. fiatal kost, à 100 frt	400 frt — kr
50 db. öreg nőtényt (25-öt à 20 frt és 25-öt à 21 frtjával)	1041 „ — „
175 db. 2 éves nőtényt (22 frt 10 kr-tól 25 frt 10 kr-ig)	4107 „ 20 „
Osszesen	5548 frt 20 kr. ²⁸

Az 1837. gazdaság esztendőről a rendi történet szomorú szavakkal emlékezik meg. A kusztodiátus jövedelme igen megcsappant. A terményárak ugyanis az egész vonalon lezuhantak. Pl. egy p. m. búzának 2 frt, a kétszeresnek és árpának 1 frt, a zabnak meg 30 kr az ára. Esett a gyapjú ára is. A legutóbbi eladás-

²⁶ K. H. P. II. 149.

²⁷ U. o. 168.

²⁸ M. Juhászat 1824—1890.

kor alig érte el mázsája a 66 frtot, pedig 80—100 frtot is adtak érte már a multban. A gazdasági krízis ellenére sem engedi meg Grosser rendfőnök, hogy a juhászat fejlődésében megállás legyen. Sürgeti a juhállomány átnemesítésének minél előbb való befejezését és újból idegen kosokat vásárol. Mennyire szívéhez nőtt a kusztodiátus juhászata, mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a szűkös gazdasági viszonyok között vette a legértékesebb, a nagyon drága két db. törzskönyvezett kost Károlyi Lajos gróf tenyészetéből. Az egyik 91-es szarvszámot viselt, 4 éves, és ára 140 császári arany. A másik 347-es számú volt, 2 éves, 30 császári aranyat fizettek érte.

Ugyanazon esztendőben az Alsókrisztina városrészben volt eladó egy Szászországból behozott kosfalca. Ebből is vett a provinciális 12 db. válogatott kost, db.-ját 70 frt-ért. A kosok 2 évesek voltak. Két kocsit szállította le őket a kusztodiátusba.²⁹

1939. április 18-án vállalja a fásasztó mernyei utat, csak azért, hogy a kusztodiátus birkáit még gyapjában lássa. Utazásának ez volt egyetlen célja, mert április 24-én vissza is fordult Pestre.

Másodszor is lement június 14-én titkára kíséretében. Ez alkalommal Vámoson (Mernye közelében) megvett a *Vámosi Birkatenyésztő Társaság* nyájából 7 db. toklókost. A kosok Leutovic és Osach apáktól származó törzskönyvezett állatok. Áruk 566 frt (46, 53, 66, 80, 80, 100, 141 frtosok).³⁰

Még ezen esztendőben a Medárd-napi pesti vásáron Grosser rendfőnök vett 8 db. 2 éves nőtényt Károlyi Lajos gróf tenyészetéből.³¹

A XIX. század első fele lassan-lassan elmúlik a nélkül, hogy a többi állatnem fejlesztése körül — az igásökrök számának állandó szaporodását nem tekintve — valami jelentősebb mozzanat történt volna. Minden gazdálkodási megmozdulás a birka jegyében áll. Még az uradalmi építkezések is. Az 1840-es márciusi rendfőnöki birtoklátogatás után a rendi krónikában a következőket olvassuk: „Elkészültek a dörgicsei, taszári, fonai és a felsőhetényi birkaaklok”. (A dörgicsei és a fonai mai is birkaakol. A felsőhetényi növendékmarhaistállónak van átalakítva, a taszáriból pedig egy modern tehénistálló lett.) Külön kiemeli a bejegyzés, hogy a *birkanyájak már mindenütt tető alatt vannak*, míg a szarvasmarha számára csak téli tanyahelyről (stabulum) történt gondoskodás.³²

Még Grosser rendfőnöksége idejében keletkezett a *hatodik tenyészet* Hetényben.³³ 1841-ben a kusztodiátus birkaállománya a következő:

²⁹ K. H. P. II. 218.

³⁰ U. o. 242. és M. Juhászat 1824—1890.

³¹ K. H. P. II. 243.

³² U. o. 250.

³³ U. o.

Mernye Őszöddel	3.679 db.
Gölle	4.312 „
Hetény	1.900 „
Taszár	2.755 „
Dörgicse	3.093 „

Osszesen: 15.739 db.

1843. december 31-én a hat nyáj kerete 15.630 db., de ebben még nincs benne az akkor már megszámlált 4259 db. bárány, úgyhogy a bárányokkal együtt 1843-ban 19.889-es létszámmal közeljár a rendi juhászat a 20.000-hez.

1848—1852-ig minden évben mind a hat kerület állományát végösszegben ismerjük augusztusi kimutatással. Tehát ezekben a kimutatásokban is hiányzik a bárány-állomány:

	1848	1849	1850	1851	1852
Mernye-Őszöddel	4.054	4.242	4.739	4.310	
Gölle	3.970	4.281	4.119	3.847	
Hetény	3.232	3.014	2.913	2.752	
Taszár	3.402	3.608	3.420	2.821	
Dörgicse	3.833	4.286	4.270	2.563	
Összesen	18.491	19.431	19.461	16.293	17.483 ³⁴

Az 1859-es esztendőből teljes részletes kimutatásunk van:³⁵

Kerület	Öreg			2 éves			1 éves			Idei			Összesen
	kos	ürü	nöstény	kos	ürü	nöstény	kos	ürü	nöstény	kos	ürü	nöstény	
1. Mernye .	50	642	820	14	283	347	25	252	326	68	386	449	3.662
2. Gölle . . .	69	775	910	48	250	324	66	310	407	77	293	433	3.962
3. Hetény . .	31	399	558	45	89	225	33	142	216	34	209	290	2.271
4. Taszár . .	—	550	600	—	227	265	—	205	223	—	309	309	2.688
5. Dobsza . .	12	115	275	16	112	150	10	100	137	14	119	142	1.202
6. Dörgicse .	22	609	802	23	282	329	16	286	307	22	394	416	3.508
7. Őszöd . .	—	284	50	—	—	—	—	—	—	—	—	—	334
Összesen .	184	3374	4015	146	1243	1640	150	1295	1616	215	1710	2039	17.627

Az előző évben, 1858-ban 17.448 db. az állomány. Az 1859-es állomány a fenti kimutatásban betelelés előtt áll, tehát a születendő bárányok csak a bárányozás megtörténte után fognak számadásba vétetni. A *tenyészetek száma Dobszával már hétre emelkedett fel.*

³⁴ K. Fasc. 60.

³⁵ K. Fasc. 61.

A birka felfelé emelkedő tendenciát mutat. Az 1867-es állomány már megközelíti a 20.000-et:

1. Mernye	4.079 db.
2. Gölle	3.105 „
3. Hetény	2.173 „
4. Taszár	3.094 „
5. Dobsza	3.135 „
6. Dörgicse	3.356 „
7. Ószöd	562 „
Összesen.. ..	19.504 db.

Az 1869. június 30-i létszám 20.404 db. Ez a maximális létszámú állomány, amellyel kutatásunk közben találkoztunk. Az előző évi létszám is felette van a 20.000-nek a maga 20.292 db. birkájával.³⁶

Az a gyakori kosvétel, amelyet Grosser rendfőnök idejében eszközölt az uradalom, mind ritkább lesz. Érthető. A nyájak átkeresztezésének munkája befejeződött, s az uradalom minden tenyészetét már tisztavérű merinó-tenyészetnek tarthatjuk. 1876-ban Somhegyi Ferenc rendfőnöksége alatt a Drezda melletti beitzschi dominiumból egyszerre 25 db. (1 db. 3 éves, 15 db. 2 éves és 9 db. 1 éves) finomgyapjas elektoral-negretti tenyészkest vesz az uradalom.³⁷

Az uradalmi juhászat hőskora, azaz a kialakítás, a kinemítés és a fokozatos létszámemelés kora Grosser János rendfőnök nevéhez fűződik. Az ő ambíciója, amellyel a legtöbb hasznot nyújtó üzemágot kezelte, az áldozathozatal és az ő személyes hozzáértése, ezek azok az összetevők, amelyeknek eredője az uradalmi juhászat fénykorát eredményezte a múlt század 60-as és 70-es éveiben. A tenyészirány minden törés nélküli egyenes vonalban van, a cél a minél finomabb merinógyapjú előállítás. Az uradalmi merinó-negretti gyapja általános finomsága a AAAA/AAA—AAA.

A gyapjú finomítására elhatározó az 1867. november 1—2-án tartott gazdasági értekezlet intézkedése. Az értekezlet kimondta ugyanis, hogy az egész finom gyapjút termelő juhokat az egyes nyájakból kiválogatva egészen külön a mernyei, hetényi és a göllei nyájakban fogják a jövőben tartani, a többi kerületben a középfinom gyapjas juhokat helyezik el. A szétválasztással azt akarták elérni, hogy az egész finom gyapjú a középfinomtól elkülönítve legyen értékesíthető. Ezzel a szétválasztott értékesítéssel magasabb gyapjúárat reméltek elérni.

Ugyanez az értekezlet határozta el, arra kell törekedni,

³⁶ M. Juhászat 1824—1890.

³⁷ K. Fasc. 60.

hogy az uradalmi juhállomány az öregekkel és toklókkal együtt minél előbb elérje a 20.000-et. Az uradalomnak ez az óhaja, amint fentebb említettük, már 1868-ban teljesedett.³⁸

1869-ben, amint az április 1-én tartott tiszti szék jegyzőkönyvében olvassuk, az uradalmi gyapjúnak háziosztályozása a következő volt:

- I. osztályúak a mernyei és hetényi nyájak,
- II. osztályú a göllei nyáj,
- III. osztályúak a taszári és dobszai nyájak, végül
- IV. osztályúak a dörgicsei és őszödi nyájak.³⁹

A szeptember 2-án lefolyt gazdasági értekezleten maga Somhegyi Ferenc rendfőnök elnökölt. Az értekezleten az a nézet alakult ki, hogy a házilag végzett osztályozás ellenőrzésére az 1870-es gyapjúosztályozást országos nevű szakértőre kellene bízni. Erre Somhegyi ajánlatára a következő évi osztályozásra egy *Fromm* nevű juhszakértőt hívott meg az uradalom.⁴⁰

A piarista gyapjú már nemcsak a hazai piacon márka. 1844-ben az OMGE által rendezett juhkiállításán az uradalom törzskosaira felfigyelnek és elismerésben részesítik.⁴¹ Az uradalmi gyapjút ismerik a világpiacra is, és vevői hosszú ideig külföldi nagykereskedők és gyárosok.

Az 1890-ben rendezett nagy nemzetközi bécsi gyapjúkiállításán a magyar gyapjú-szekción a 80 finomgyapjas kiállító közül a rendi gyapjú a 10. helyezést kapta. I. díjas volt 7 tenyésztet. Hogy milyen szakértelemmel vezették az uradalmi tenyésztést, ezen a kiállításán beigazolódott, mert a 7 I. díjas tenyésztet közül 4-ből vásárolt a multban a rend tenyészanyagot. (*Hanny-féle Rád, Károlyi Alajos gróf Tótmegyer, gróf Hunyadi Imre Kéthely és Metternich hg. Bajna-Bia.*)

II. díjas (ezüstérem) 18 volt. Ezek közül az *uradalmi gyapjú* a harmadikat kapta. A rendi gyapjúra ez volt a hivatalos bírálat: „Igen jó gyapjú, finom, selyemlágyságú, szép növés. Sajnos, a tenyésztet hanyatlik“. A magyar egyházi birtokok közül öten állítottak ki.

- 1. Kegyes Tanítórend. 10. helyezéssel a 3. ezüstérmet kapta.
- 2. A ciszterciták előszállási uradalma. 44. helyezés (19. bronzdíj).
- 3. A székesfehérvári káptalan. 55. helyezés (elismerő oklevél).
- 4. Az esztergomi főkáptalan. 62. helyezés (elismerő oklevél).

³⁸ M. Gazd. Értek. 1867—1897.

³⁹ U. o.

⁴⁰ U. o.

⁴¹ U. o. — V. ö. Károlyi György grófnak, az OMGE elnökének Grosser Jánoshoz írt és 1844. júl. 1-én kelt levelét.

5. A veszprémi püspökség. A 17 nem díjazott kiállító között volt.⁴²

A hazai merinónak azonban nemsokára leáldozóban a napja. Még volt egy világméretű remény, amely a reményt tartotta a tenyésztőkben. A 90-es években ugyanis a két legnagyobb mennyiségű finom gyapjút termelő terület, Ausztrália és a La Plata államok merinótenyésztésüket erősen csökkentették s helyette nyájaikat húsbirkára keresztelték át. Oly nagy mennyiségben került ez a keresztelt gyapjú a piacra, hogy Amerika gyapjúpiacai hivatalosan jegyezték már. Erre a hazai merinótenyésztők egy része arra az álláspontra helyezkedett, hogy megszabadulván az európai piac a két hatalmas tengerentúli versenytárustól, a hazai finom gyapjú nemcsak tartani, hanem emelni is tudja árát.⁴³

A tenyésztők csalatkoztak. A birkatartásnak ideje alkonyodóban, és ennek a körülménynek számos oka van. Az egyik az európai általános nyugalom és csend. A század közepén a forradalmakverte hullámok elsimultak. Az államok kialakulása egyidőre nyugvópontra ért. A népesség rohamosan szaporodik, épp ezért a külterjes gazdálkodásról (birkagazdálkodás) intenzívebb üzemműveletre kell áttérni. A legelőket fel kell törni, és ezzel a birkatartásra halálos csapást mértek. Különösen a merinótartó gazdákat éri érzékenyen a csapás. A merinó ugyanis szinte kizárólag csak a gyapjúban találta meg jövedelmezőségét. A fejlődő gazdasági élet azonban a birkától is egy további hasznosítást követelt. A tökéletesedő textilipar már a keresztelt gyapjúból is finom árut tud kiállítani. Nemsokára pedig megjelenik a látóhatáron a mindenféle gyapjúnak verhetetlen ellenfele és versenytársa, a *gyapot*.⁴⁴

Ez volt a gyapjútermelés és a juhtenyésztés világhelyzeti képe a múlt század utolsó két évtizedében. A kusztodiátus válaszútra került tenyésztéssel. *Létszámcsökkentés és irányváltás*, ez a két probléma vár megoldásra. A 70-es években már megállt a számbeli fejlődés, sőt bizonyos apadást is mutat, bár a *nyolcadik tenyészetnek* az egészen önállóvá lett Várongon való felállításában ebben az időben történt.

1880-ban a 8 uradalmi tenyészetben 17.161 db. az állomány. Egy évtized elmúltával ez a szám 17.979-re emelkedik fel.⁴⁵ Sőt 1894-ben régi fényének utoljára tér vissza sugara, amikor még egyszer eléri a 19.874 db.-os létszámot, hogy azután a hajdan híres piarista juhászat a fokozatos létszámcsökkentés útjára lépjen.⁴⁶ Szinte megható látni azt a vonakodást, amely az uradalom viselkedésében nyilatkozik meg az állomány apasztása körül. Nehéz

⁴² *Gazdasági Lapok* 1890. szept. 21.

⁴³ *Hazánk: A gyapjúüzlet kilátásai* 1895. XII. 8.

⁴⁴ *Gazdasági Lapok* 1890. IX. 21.

⁴⁵ M. Juhászat 1824—1890.

⁴⁶ 1894-es Káptalani Jzvk.

búcsút venni valami olyan értéktől, amely szinte egyedül volt idáig a kusztodiátus jóhírének hordozója.

A reális gazdasági élet azonban nem ismer elérékenyülést. Az 1903-as káptalan gazdasági jelentése józanul megállapítja, hogy a kusztodiátus a jelen gazdálkodási rendszerében képtelen lesz a talajerő visszapótlására. A szarvasmarha terhére kiterjesztett birkaüzemelés esetén nem lesz a szántóföldi művelésbe vett földek számára elegendő az istállótrágya. Már pedig az új irányok felé orientáló gazdálkodás elvárja, hogy a kusztodiátusban a 4—5 évenkénti trágyázás mihamarább beálljon. Azért szükséges a juhászatban a radikálisabb változás, s helyette szarvasmarhahízalásra áttérni, hogy az uradalom mennyiségileg, minőségileg is több istállótrágyát termelhesen. A gazdálkodás rendszerváltozását sürgeti a Kaposvároton 1894-ben épült cukorgyár üzembehelyezése is. Az uradalom ugyanis a gyár megindulásától kezdve bekapcsolódott cukorrépatermelésével a modernebb gazdálkodásba, amely most már sürgetőleg követeli a szarvasmarha haszonállat tartásának bevezetését.

Az 1902/03. gazdasági esztendőben az állományból eladtak 2016 db.-ot, és így az 1902. jún. 30-i 17.645 db.-ból álló tenyészet 1903. június 30-án csak 15.629 db. birkával számol. Az 1903-as káptalani gazdasági beszámoló aláhúzottan hangsúlyozza, hogy *az eladott birkák árán 63 db. hízóba állítandó ökröt vettek*, mégis még kb. egy évtizedig 15.000 körül van a birkaállomány. Még 1911. jún. 30-án is 15.249 db. birka szerepel az évváró állatleltárban.⁴⁷

A gyapjút 1904-ben mosták utóljára a birka hátán. A költséges, a legnagyobb munkaidőben sok munkaerőt elvonó és mégis gyakori elhullással járó gyapjúmosás helyett 1905-től kezdve az uradalmi gyapjú már mosatlanul — zsírban — cserélte gazdát.

A kusztodiátus juhászatában a létszám csökkentése mellett a világ juhászatában végbement változások nyomain a második problémának, *a tenyészirány változtatásnak* is be kellett következni. Szinte rosszul esik látnunk, hogy amíg a számbeli csökkentéssel óvatos lassúsággal és féltő módon jártak el, az irányváltozást nem egészen rendszeresen előkészített eljárással, szinte elhamarkodva ejtették meg. A féltő gonddal kitenyészített merinót, közel 100 esztendőnek munkáját könnyedén dobták oda kísérletező dilettantizmusnak. Majdnem négy évtizednek kellett elmúlnia, hogy a kísérletező próbálkozásoknak vége szakadjon, és a jelen század 30-as éveinek elején határozott irányt vegyen fel, és megállapodjék az uradalom mai magyar fésűs tenyészirányára mellett.

Már Domanek Alajos kormányzót is foglalkoztatta az a gondolat, hogy a létszámapasztáson felül még irányváltoztatásra

⁴⁷ Az 1909. káptalani jzkv.

is szükség lesz az uradalmi juhászatban. 49/1885. sz. alatt kelt levelében már a francia húsmerinóra való áttérést ajánlja rendfőnökének. Példákra is hivatkozik. Megemlíti, hogy Chotek Rezső gróf korompai uradalmában, a kisbéri ménésbirtokon, Bábolnán, továbbá a debreceni és kassai állami birtokon már van francia húsbirka.⁴⁸

Az uradalom Orci megvétele után Várongról 300 db. merinó anyát áttelepített az új birtokra s ezeket a Széchenyi Emil gróf lábodi tenyészetéből vett *hampshiredown* angol húsjellegű kosokkal keresztezte át. Ez a keresztezés azonban csak az orci nyájra szorítkozott, a többiben egyenlőre maradt a merinó elektroál-negretti. Ez az angol birka nagy testű, mély és hosszú törzsű, szarvatlan, végtagjai és pofája fekete. Szerkezete azonban kevésbé szilárd; gyorsan fejlődő és hízékony, de fölötte igényes. Nem magyar viszonyok közé való állat. Később, a mult század vége felé az őszödi cca 300 db. merinóra *southdown*-kosokat eresztettek rá. A *southdown*-birka kifogástalan húsformákkal bír, kisebb a *hampshiredown*-nál, de még kényesebb annál.

1906-ban az orci keresztezett nyájra a keszthelyi tanintézet gazdaságából *rambouillet* francia húsbirka jellegű kosokat vettek. Ez a franciabirka húsjellege mellett tömöttebb, nagyobb mennyiségű, a fésűgyapjúnak megfelelő minőségű gyapjút adott.

1912-ben újból kísérlet tárgya a juhászat. Az egyetlen Orci kerületben maradt meg ettől az időtől kezdve egy kb. 300 anyás merinó-törzsnyaj. A többi kerület a *rambouillet* jellegből a nagyobb testű, hosszabbfürtű, kevésbé zsiros-gyapjas *merinó-prekoz* irányra tért át. Ezen belül divatszerint váltakozott a szarvas vagy szarvatlan típus. A prekoz kora alig töltötte ki az egy évtizedet, a 20-as évek közepe táján a magyar fésűs, a 7–8 cm hosszú AA, AA/A minőségű gyapjas birka lett a felkapott.⁴⁹

A jelen század huszas esztendeiben már csak az egyetlen orci tenyészet maradt meg merinó irányban, a többi gazdasági kerület állománya a középtestű magyar fésűs-gyapjas lett. Ekkor Dörgicsén, Dobszán, Fonóban, Göllén, Hetényben, Orciban, Őszödön, Vadén és Várongon volt birka. Egyedül Taszárnak és Szentivánnak nem volt birkája.

A juhászatban történt még egy irányváltozási törekvésről is be kell számolnunk, hogy ezzel azután le is zárjuk a piarista juhászat fejlődésének történetét. Az 1928-as káptalan jegyzőkönyvében a kormányzó gazdasági jelentésében a következőket olvassuk: „Gyapjúnk minőségi értékének és hatásfokának emelése céljából programmunkba vettük az eddig gondosan őrzött tisztavérű merinó-juhállományunk szélesebbkörű tenyésztését,

⁴⁸ V. ö. 1885-ös levelezéssel.

⁴⁹ Néhai Rauss Károly ny. urad. főszámvevő közlése, aki 1886-tól kezdve cca három évtizeden keresztül az uradalom juhosztályzója volt.

fejlesztését. Az orci gazdaságon kívül Dörgicsén, Őszödön és Fonóban is be fogjuk vezetni fokozatosan ezt a már-már kihálásra kárhozottat, de ma értékben megnövekedett tenyészirányt".⁵⁰ Amikor ezek a sorok íródtak, a merinógyapjúnak konjunkturális áremelkedése volt. Az uradalom 1927/28-ban merinó és fésűsgyaját egységes áron értékesíti, mégpedig zsírban per kg 3'20 P-ért, a következő évben 3'50 P-ért. Egy év múlva, tehát 1929/30-ban a fésűsgyajúért 2'80 P-öt fizettek, a merinóért pedig 4'50 P-öt.⁵¹ Ez volt a csábítás oka, amiért a fentebb említett három tenyészetben megkezdte az uradalom a fésűs-gyapjas állománynak visszamerinósítását. Ez a visszakeresztezés azonban nem sokáig tartott. A merinó ára katasztrófálisan lezuhant, úgy hogy nemcsak a három kerületben lett a fésűs-gyapjas birka visszaállítva, hanem 1937-ben az uradalom merinó-törzsnájától is végleg megvált. Amilyen ambícióval és áldozatkészséggel történt a több, mint 20.000 db.-ból álló uradalmi merinó nyájaknak sok évtizedes tenyésztői munkával való kinemesítése, éppen olyan részvétlenséggel mondott búcsút az uradalom százados tenyészetének. Ez az idők jele! A gazdálkodás megszűnt úri passzió lenni, az úri kedvtöltés helyét az üzemi előszámítások foglalták el. A számok pedig ridegek!

Az uradalom vérfelfrissítés és gyapjúnemesítés céljából állandóan igyekezett idegen tenyészanyag vásárlásával nyájaiban a nivót megtartani. Az 1914-es káptalani beszámoló szerint 1911—1913-ig 7 db. húsmerinó és 2 db. finomgyapjas merinó-kost vettek. Az 1918-as káptalan gazdasági jelentése szerint a húsmerinóból 5 db.-ot, finom-merinóból pedig 4 db. kost szereztek be. 1917—1920-ig a göllei törzsnájra 9 db. húsmerinó kost vásároltak.⁵² 1923. és 1924. tavaszán a budapesti tenyészállatvásáron Pallavicini őrgróf pusztaszéri, illetőleg derekegyházi tenyészetből még 6—6 db. húsmerinó kost vesznek, de már 1924-ben Károlyi László gróf felgyői tenyészetéből 2 db. praekoz-kost is vásárol az uradalom.⁵³

1926-ban a testnagyság és fűrtmagasság emelése céljából a keszthelyi gazd. akadémia tenyészetéből szereznek be 2 db. fésűsgyapjas kost.⁵⁴

Az uradalom húsmerinó kollekciója az 1925-ös budapesti tavaszi tenyészállat-kiállításán az I. díjjal kitüntetve.⁵⁵

1927—1930-ig a fésűsállományra Németországból és a felsőiregi tenyészetből, a merinóra pedig a nagylóki tenyészetből összesen 9 db. tenyészkost, a baki és a keszthelyi tenyészetekből

⁵⁰ Az 1928. Káptalan jzk.

⁵¹ V. ö. az 1931. káptalan jzkvével.

⁵² Az 1922-es káptalan gazd. jelentéséből.

⁵³ Az 1925-ös káptalan gazd. jelentése

⁵⁴ Az 1928-as káptalan gazd. jelentése

⁵⁵ U. o.

pedig 18 db. kosbárányt és 49 db. nőténybárányt szereztek be vérfriassítás okából.⁵⁶

1930—1933-ig 4 db. mezőhegyesi fésűskost és 1 db. merinó-kost vett a juhászat a herceg Metternich-féle híres merinótenyészetből.

1932-ben a budapesti mezőgazd. kiállításon az uradalmi tenyészet merinó-anyáival az I. díjat, *1933-ban pedig ugyanott merinó kosaival a nagydíjat kapta meg.*⁵⁷

1933—1937-ig terjedő időben 16 db. fésűskost szereztek be az ország legjobb tenyészetéből.

1939-ben a fésűsgyapjas uradalmi kollekció az I. kosdíjat nyerte el a bpesti tenyészállatvásáron.

1937. jún. 30-án 8531 db. birkából állott az állomány. Ebből a számból 471 db. volt a finom posztógyapjas merinó, a többi már mind fésűsgyapjas volt. Ezen év nyarán az uradalom a merinótól végkép megvált.⁵⁸

Az uradalom mai juhállománya 8000—9000 db. között ingadozik és a következő kerületekben van elhelyezve:

1. *Dobsza* (Felsőárkus majorban). 2. *Dörgicse* (Alsódörgicsei majorban és Ságpusztán). 3. *Fonó*. 4. *Gölle* (Kispusztán és Szent Péter-pusztán. Göllében vannak a kosok és a pepinér-nyáj). 5. *Hetény* (Alsóhetényben és Csökepusztán). 6. *Orci* (Tömörkepusztán). 7. *Őszöd*. 8. *Vadé* (Szentmiklóspusztán a tenyészet, Vadén a 2 évesek). 9. *Várong* (A központi majorban a tenyészet, Patakmajorban a 2 évesek).

Az uradalmi juhászat mai hasznosítása a következő. A főhasznat a gyapjú adja. A tenyészirány célja minél tömegesebb és a fajtajellegnek megfelelő AA/A és A minőségű gyapjútermelés. A bárányoztatás nov.—dec. hónapokban zajlik le. A tenyészetre alkalmas nőtényeket meghagyják tovább nevelésre, az alkalmatlanokat, a kosbárányokkal együtt hízlalják. A hízott bárány valamikor keresett husvéti cikk volt; az utóbbi évtizedben azonban alacsony árak mellett is körülményes volt az értékesítése. A mustrabirkákat tarlók hiányában azonnal értékesítik. Az ürühízlalással felhagytak, pedig a rendi gazdálkodás kora kezdete óta szokásos volt az uradalomban.⁵⁹ A hízlalt ürűnek Anglia, főleg pedig Franciaország volt a piaca. Az első világháborút befejező és szerencsétlenül elhibázott Páris környéki békediktátumok után a nevezett országokkal való kereskedelmi kapcsolatunk majdnem teljesen megakadt. Hozzájárult még az önellátásnak egészségtelen gazdasági elve, amely sok magyar agrárcikknek, így a hízlalt ürűnek elhelyezését is kérdéssé tette. A hazai piacra nem lehet számítani, mert a magyar izlésnek nem vág a birka. Kisebb mér-

⁵⁶ Az 1931-es káptalan gazd. jelentése.

⁵⁷ Az 1934-es káptalan gazd. jelentése.

⁵⁸ Az 1937-es káptalan gazd. jelentése.

⁵⁹ K. Observations in Rationibus factae. Anno 1811. — Fasc. 3.

tékben foglalkozik az uradalmi juhászat még tenyészanyag eladásával is.

A XIX. század nyolcvanas éveig a kusztodiátus legnagyobb pénzforgalmát a gyapjú eladásból befolyó jövedelem alkotta, nem csoda tehát, ha az valóságos ünnepi esemény számban ment. Ami a szüret a szőlős vidék életében, ugyanaz volt a gyapjú értékesítése a birkatartó gazdaságokban. Kusztodiátusi fontosságát és rendkívüliségét még az is emelte, hogy a gyapjút rendszeren Pesten, nem egyszer maguk a rendfőnökök adták el. A gyapjúnak egyéb mezőgazdasági terményeket meghaladó kivételességét az is mutatja, hogy a huszas évek derekától kezdve pengő-pénzen cserélt gazdát, sőt a vételár egy bizonyos hányadát effektív-aranyban, dukátokban fizették. Amíg a piarista gyapjú nem volt márka és mennyiségileg sem jelentett komolyabb tételt, addig csak a falusi árendások vették, később azonban külföldi nagy cégek, rendszeren bécsiek, majd a hazaiak vásárolták meg.

A gyapjú árát a század elején a kontinentális háborúk irányították, lévén a gyapjú a háborús idők keresett cikke. A napoleoni veszedelem megszűntével a bécsi kongresszus teremtette látszólagos konzolidáció hatását a gyapjú ára is megérezte. A század közepén lezajlott nemzeti irányú forradalmaknak nem volt akkora átütő ereje, hogy az árakra irányítólag tudtak volna hatni. Azonban a piacokon nemsokára megjelenő versenytársa, a gyapot a gyapjút kiemelte egykori világszerepéből. A népesezés, különösen a szegény népi elem szaporodása az olcsó gyapotnak kedvezett.

A gyapjúárak piaci kialakulásának ezek voltak okai és kísérői. Az árak hullámozása hűségesen nyomon követte ezeket a politikai, illetőleg közgazdasági világeseményeket.

A piarista gazdálkodás első gyapjútételét 1810-ben mázsánként (56 kg) 245 frt-on értékesítette. 1811-ben 400 frt-ra ugrott ki az ára.⁶⁰ 1814-ben 250 frt-ra esett le, a báránygyapjú ára pedig 200 frt volt. 1816-ban átlag minőségben 200 frt, 1817-ben pedig minőség szerint 212, 170 és 160 frt-ot fizettek érte. 1819-ben ismét emelkedik valamit, mert újból 225 frt-on lehetett átlag minőségben túladni rajta.⁶¹

1826-ban már pengő-forintban számolják el az árát, ami 1826—1832 között 30—80 frt között hullámozott.⁶² Mélyponton 1826-ban volt, csúcspontja 1832-ben.⁶³

Az első külföldre szóló eladást Pollák Dávid bécsi céggel bonyolították le 1833-ban. Pollák a gyapjúért 110 frt-ot fizetett, amire még mázsánként egy arany is járt.⁶⁴

Az eladások kivétel nélkül forma szerint szerkesztett, gon-

⁶⁰ M. Fasc. LV.

⁶¹ K. Fasc. 3.

⁶² M. Fasc. LVIII.

⁶³ M. Protoc. a megfelelő éveknél és u. o. Fasc. LVIII.

⁶⁴ M. Protoc. 1833. év. 174.

dosan kiállított szerződések alapján történtek. A szerződésnek egyszer *Contractus* máskor *Egyezőlevél*, majd *Engedőlevél* vagy *Egyezés* a neve. A külföldre szólók nyelve német, az itthoni eladásokat magyar nyelvű kötlevél kíséri. A falusi árendások közül egyesek héberül írják alá a nevüket, mások pedig németül és gót betűkkel. A szerződéseket általában magyarul írták, mint ahogyan egyéb vonatkozásban is a piarista gazdálkodás ügyvitelére magyar nyelvű, csupán az egyházi vonatkozásúakat szerkesztették latinul.

A század első felében Alexander Schöller, Dávid Victor, Dávid Pollák, Samuel Stein und Sohn, Biedermann stb. bécsi cégek a rendi gyapjú átvevői. A piarista gyapjú a rendi gazdálkodás első huszonöt esztendejének elteltével már tételt jelent és minőséget képvisel, azért tartják a külföldi vevők érdemesnek az árut felkeresni.

Kezdetben az eladásokat közvetlenül a kormányzóságon vagy a rendi központban, Pesten bonyolították le. 1838-ban történt az első közvetített eladás. Grosser János rendfőnök megbizta ugyanis Strasser Fülöpöt, hogy adja el a következő évi gyapjútermést. Ez volt az *első uradalmi ágens*, aki a szerződés értelmében a rendfőnök teljesjogú megbízottja (Bevollmächtigter) volt.⁶⁵ Ez az ágensi megbízatás a legtöbb nagy uradalomban még a jelen század elején is megvolt (v. ö. házizsidó!). Az uradalom minden kereskedelmét az ágens bonyolította le, aki közvetítő munkájáért megegyezés szerint minden vétel-, illetőleg eladási ár 1—20%-át kapta. Amint már említettük, a rendi gazdálkodásban ez az állás Szinger Kornél kormányzósága idején véglegesen megszűnt.

A Bécsben eladott gyapjúnak elszállításáról az uradalomnak kellett gondoskodnia, amit már nem az ú. n. jobbágy hosszú fuvarokkal oldottak meg, hanem fuvaros vállalkozókkal egyezkedtek. Egy ilyen bécsi szállítás részleteit alábbiakban közöljük. Az 1842-ben nyírt és eladott gyapjú elszállítására vonatkozó szerződés 1842. május 7-én kelt. A kormányzó egységet kötött Kurucz Ferenc és Farkas János székesfehérvári fuvarosokkal. A gyapjú elszállítására öt, esetleg hat hosszú kocsira volt szükség. A fuvarosoknak kellett a gyapjút letakaró gyékényfonatról és a kellő kötelekről gondoskodni. Mernye—Bécs viszonylatban mázsánként 4 frt 30 kr volt a fuvardíj, aminek felét előre Mernyén fizették ki, a másik felét Bécsben kapták meg. A fuvarosok lovaik részére 5 p. m. zabot és egy petrence szénát kaptak. Magyar területen a lovak után a gazdaság fizette a vámot, de „Némethonban” a gyapjú után fizetendő vám is a fuvarosok terhe volt.⁶⁶

⁶⁵ M. Szerződések. II. 137.

⁶⁶ U. o. 253.

1841-ben Grosser rendfőnök cca 200 centnert, azaz mázsát adott el 77 aranyforint egységáron.⁶⁷

1860-ban 25.772²/₄ font az uradalmi gyapjú mennyisége.⁶⁸

A tiszta merinó idején 130—140 q körül szokott a mosott gyapjú lenni. Később ez a szám emelkedik valószínűen a jobb takarmányozásra. 1878-ban már 148'61 q a gyapjú.⁶⁹

Az 1894-es káptalan gazdasági jelentése hat egymást követő esztendő eredménye mutatja ki, ami igen alkalmas a juhászat jövedelmezőségének megállapítására:

1888/89-ben	138'43 q	mosott gyapjúért	33.301'50	frt	volt	a	bevétel.
1889/90-ben	149'97	„ „ „ „	36.047'59	„ „ „ „	„ „ „ „	„ „ „ „	
1890/91-ben	145'89	„ „ „ „	34.212'55	„ „ „ „	„ „ „ „	„ „ „ „	
1891/92-ben	129'80	„ „ „ „	30.630'18	„ „ „ „	„ „ „ „	„ „ „ „	
1892/93-ban	149'33	„ „ „ „	35.259'68	„ „ „ „	„ „ „ „	„ „ „ „	
1893/94-ben	156'05	„ „ „ „	35.558'77	„ „ „ „	„ „ „ „	„ „ „ „	

A hat esztendőnek átlagos gyapjútermése 144'91 q mosott gyapjú, az évi átlagos bruttó bevétel pedig 34.168'38 frt volt. Egy q-ért a hat év átlagában kereken 237 frt-ot kapott az uradalom.

Nem egész egy évtized multán a létszám apasztása a gyapjúban már érezteti hatását. Az 1903-as káptalan beszámolója szerint az 1899/900—1901/02. három éves ciklusban a gyapjú évi átlaga kereken 124 q, tehát közel 21 q-val kevesebb, mint az előző kimutatásban volt. A gyapjú ára ugyanaz.

Az 1906-os káptalan jelentése hozza utoljára az uradalmilag mosott gyapjú eladását. Az 1909-es káptalani jegyzőkönyvben szerepel először az az értesítés, hogy az uradalom zsírban adta el gyapjútételét, ami a három esztendőben (1905/06—1907/08) 1093'33 q volt és 135.990 kor-t kaptak érte. A gyapjú mennyiségi csökkenését természetesen magyarázza a nagyarányú létszámcsökkentés. A három év alatt ugyanis nem kevesebb, mint 6182 db. mustra birka került eladásra. A szennyes gyapjú q-ja kereken 124 kor-ban értékesült.

Az első világháború és az azt követő zavaros esztendők adatai nem irányadók, mert egy beteges, sőt bátran mondhatjuk, természetellenes gazdasági élet függvényei voltak az árak. Az 1931. és 1934-es káptalani tanulságos kimutatások azonban világosan rámutatnak a gyapjú árának kataszrofális zuhanására, ami azután a birkatartó gazdaságok teljes csődjéhez vezetett. Annyira lecsökkent a magyar birkaállomány száma, hogy a csonka ország szükségletének kielégítésére sem volt elegendő a magyar gyapjú.

⁶⁷ U. o. 206.

⁶⁸ K. Fasc. 61.

⁶⁹ U. o.

Az uradalom hét éves gyapjúeladási kimutatása szomorúan igazolja ezt a szörnyű világkrízist, ami nemcsak a gyapjúban, hanem a mezőgazdaság összes üzemeiben hihetetlen árlemorzsolódást okozott ugyanakkor, amikor a mezőgazdálkodás egyéb feltételei (munkaerő, ipari cikkek árának, az adónak stb. emelkedése) is a legkárosabban befolyásolták a termelést. A gyűlöletfűtötte békediktátumok után egy csapásra megszűnt a nemzetközi hitelélet. Márpedig ami az emberi szervezet háztartásában a vérkeringés, ugyanaz a nemzetközi gazdasági életben a jól szervezett és olcsó hitel. Ehhez járult még 1931-ben az Amerika és Európa pénzüciacain átszáguldó bankkrízis. A szomorú emlékü 1931. júliusi bankzárlat idejétől kezdve a saját keserű levében forgó hazai pénz is eltűnt a forgalomból. A pénz, a helyett hogy egészséges és természetének egyedüli megfelelő rendeltetését, a javak előállítását és forgalmát biztosította volna, gyümölcsetlenül hevert a bankok pénzes szekrényeiben.

A hitel megszűnése természetesen a devizaforgalom zárlatához vezetett. A nemzetközi pénzforgalom hiánya nyomán bekövetkezett az export-import elmaradása. Ami megmaradt belőle, a megszigorított vámsorompók miatt nevetséges kontingens-morzsákra zsugorodott össze.

A mezőgazdálkodás mindig nehezebb helyzetben volt, mint az ipari termelés. Az ipari termékek legtöbbször elhasználása ugyanis nincs időhöz kötve, raktározhatók, és ha egy kis tőke áll az üzem rendelkezésére, kivárható velük az idők fordulása. A mezőgazdálkodás produktumai azonban nagyobb részben gyors felhasználásra váró javak (hús, zsír, tej stb.), s így nem raktározhatók. A mezőgazdálkodás tehát kényszerhelyzetek előtt áll, az idő nem neki dolgozik.

Ennek a nyomasztó válságnak hű kifejezője a gyapjúpiac is:

1927/28-ban a fésűs és merinó gyapjú egységes áron értékesült 3'20 P.

1928/29-ben a fésűs és merinó gyapjú egységes áron értékesült 3'50 P.

1929/30-ban a fésűs gyapjúért 2'80 P-t, a merinóért 4'50 P-t fizettek. Erre az áremelkedésre történt, amint hallottuk, az uradalmi visszamerinósító törekvés.

1930/31-ben a merinónak már csak 3'70 P, a fésűsnek 1'34 P az ára.

1931/32-ben a merinó 2'30 P-re esett, a fésűs tartotta 1'32¹/₂ P-vel a nívót.

1932/33-ban a merinó ára 1'85 P-re zuhant, a fésűs gyapjúért 1'10 P-t fizettek.

A következő évben a merinót már egyáltalában nem is keresik, és a fésűs 1'95 P-n kelt el.

Ez a körülmény határozta el az uradalomban a fésűs irányzat végleges kialakítását.

A most folyó második világháború miatt az árak kialakulását hatósági intézkedések szabályozzák. Hogy mi követi a háború befejezését, a jövő titka. A történelem megismétlődik, s így jó darab ideig keserű viszonyok közé kerül a nemzetközi termelés.

A juhászat mellékhaszna a gyapjú főhasznosítása mellett bőrből, mustra eladásokból, majd legújabban hizott báránnyokból származik. Csak röviden foglalkozunk velük, mert összesítve sem közelítik meg a gyapjú értékesítéséből eredő hasznot.

A birkabőr kizárólag a helyi értékesítés árucikke. A környékbeli falusi árendások rá a vevők. Az ár olyan egységesen kialakult, hogy évtizedeken keresztül alig van benne eltolódás. A mustrabirkából befolyó összeg sem tétel még a kezdő gazdálkodásban sem. Ezt is kizárólag az árendások vásárolták fel. Eladásuk rendszeres aratásban történt, és a vásárlók a töretlenül hagyott tarlókon feljavították a kisebb-nagyobb falkákat és szőlős vidéken szüret táján vágták és mérték a falusi mézár-székekben.

A hizott ürü sem volt sohasem jelentős tétel. Bárányhízalással csak a XX. század elején kezd az uradalom foglalkozni. Maximálisan 2000—2200 db. került, mint húsvéti bárány értékesítésre. Még a 20-as években 1'75—1'80 P volt a kizsigerelt bárány kilójának ára, később olyan árzuhanás következett be a cikkben, hogy 1933-ban már csak 65 filléren értékesült. Nem cikk, s így az uradalom sem fordít gondot rá.

B) *Szarvasmarha*. Fejlődésének története kevésbé színes és gazdag, mint a juhászaté. Igaz, hogy két utolsó évtizedét nem tekintve a XIX. század állattenyésztése a birka jegyében állott, mellette a szarvasmarhatartásnak minden megmozdulása csak az igásökörállomány fenntartására és gyarapítására szolgált. Mert az a két tehéngulya, amelyekről birtoktörténetünk megemlékezik, szintén csak az igásállomány pótlására volt rendelve. A birka annyira favorit állat, hogy mellette a szarvasmarhát nem is tudják értékelni a kornak gazdái. Grosser rendfőnök, aki határozottan juhszakértő volt, 1833-ban a kusztodiátus teheneit és üszöit eladatta, hogy azok árán is birkát vegyenek.⁷⁰ A szarvasmarhának még 1840-ben sincsenek rendes istállói. Csak téli tartásukra tákoltak össze valamiféle tanyahelyeket (stabulum), ellenben a birkanyájak tartós anyagból épült aklai már mindenütt készen álltak.⁷¹

A szarvasmarhára közgazdasági kényszerhatások terelték rá a figyelmet. A múlt század 90-es esztendeiben Amerika a maga korlátlan tömegtermelésével ráfeküdt az európai piacokra és leszorította a mezőgazdasági termelvények árát. Bennünket

⁷⁰ K. H. P. II. 149.

⁷¹ U. o. 250.

búzatermelésünkben érintett súlyosan. A század utolsó évtizedében a búza mellett a gyapjú volt a mezőgazdaságnak az az áruja, amely tömegével jelentékeny tétele volt a gazdaságok mérlegének. A búzát az amerikai dömping, a gyapjút pedig az ausztráliai tömeggyapjútermelés nyomta.

Ezek a nehéz közgazdasági gondok ösztönszerűen új orientációk felé terelik a gazdák figyelmét. Így differenciálódik a kusztodiátusban is a növénytermelés a cukorrépakultúra megindulásával (1894.) és ennek elmaradhatatlan függvényével, a göbolyhízalással pedig állattartása lett tartalmasabb.

A kusztodiátus komoly értelemben vett szarvasmarha haszonállat tartásának kezdő határkövét a cukorrépatermelés rakta le. Volt ugyan a rendi gazdálkodás kezdő korától állandóan úgynevezett göbolyhízalás, de ez csak az igából kiselejtett ökröknek feljavítása volt. Ez a hízalás számszerűleg kevés, minőségileg meg jelentéktelen. Arra, hogy kimondottan hízóba állítás céljából vásároltak volna tömegesebben tinókat, igen gyér adat állott rendelkezésünkre.

A rendi gazdálkodás marhatartásának magva a dobszai, majd a hetényi rideg tehéngulya volt. A szaporulatot helyben, a vegyes állományú gulyákban nevelték. Ez a szaporulat volt első pótlása az igaerőnek. Mivel azonban ez az utánpótlás a házi kezelés gyors fejlődése miatt elégtelennek bizonyult az egyre szaporodó igaerő kiegészítésére, azért tinókat kezdtek vásárolni. A vett tinókat kezdetben ugyancsak Dobszán és Hetényben helyezték el. Később már így sem bírta ez a két gulya az igaerő pótlását, azért a szedett tinókból fokozatosan a helyi férőhelyekhez és legelőkhöz méretezett újabb gulyákat állítottak be Göllében, Taszáron, Vadén, Szentmiklóson. Időnként Fonóban is volt tinó, sőt Dörgicse köves és erdei legelőjére is került belőlük. A legnépesebb mindig a dobszai volt, mert a legelők feltörése után itt maradt a legtöbb legelő. A dobszai gulyában időnkint a 200 db.-ot is megközelítette a létszám, a többi helyeken ellenben 30—60 db. körül volt tinó. A tinók maximális száma 650—700 db. körül volt a tehenészetek felállítása előtt.

A szarvasmarhák másik hasznosítása a selejtezésből kikerült ú. n. mustraökrök meghízalása volt. Ez állandó üzemág volt, azonban ebben a formájában sohasem volt valami jelentős tétele a mérlegnek.

A tehenészetek koráig ez a kusztodiátus marhaállományának összefoglaló fejlődéstörténete. Most lássuk ezt a fejlődést részleteiben.

Az 1808-as átvételi szerződés szerint a bérlőnek Meryén 12 db. ökre és Vadén 66. db. különféle nemű és korú marhája volt egy vegyes gulyába verve. Ezt az állományt a rend átvette és ezzel kezdte meg gazdálkodását.

A vadéi állomány hamarosan feloszlik, mert az 1811-es

állatlétszám kimutatás szerint Göllében 67 db., Mernyén pedig 16 db. ökör van. Természetesen ez még nem mind igásökör, hanem javarészt gulyabeli állat.⁷²

Az 1814-es kimutatásban Göllében 110 db. a tinó s növendékállat, Mernyén pedig 16. db. az igásökör. Ekkor még a két tehéngulya nincs meg.⁷³

1818-ból van már adat arra is, hogy göbölyhízalással foglalkoztak: „A göbölyökröknek mindennap kétszer, reggel és este adattasson egy párnak egy etetésre egy fölöntő *apritott vagy vágott krumpli*, erre minden etetéskor egy fölöntő *örlött hajdinaliszt* tétetessék”.⁷⁴

A kiselejtezett ökröket kezdetben ott hízalták, ahol mustrálásra kerültek. 1824-ben már vettek hízalásra néhány darab tinót, mert Dobszán a „Pécseen vett tinóval együtt” 16 db. a göböly. Takarmányuk minden etetésre 1 p. m. aprított krumpli és fél p. m. *zabdara* a 10 db. részére.⁷⁵ Arra még nem gondolnak, hogy hízóállatot nem gazdaságos fehérjében gazdag takarmányon tartani, olcsóbb és eredményesebb a keményítődús tengeridarával való hízalás.

1827-ben egy pár kihízalt göböly ára 250 frt.⁷⁶

1829-ben már megvan a dobszai tehéngulya, állományából 15 db. szarvasmarhát kötnek le hízalásra.⁷⁷

A tehéngulyákról 1828-ban történik a Protocollumokban először említés. Minden valószínűség szerint ebben az esztendőben szedték össze vásárokon a teheneket és küldték őket rideg tartásra Dobszára és Heténybe. A gulyabeli teheneket mindkét helyen fejésre fogták. 1829-ben a fejésről külön egyességet kötöttek a gulyással, hogy a vajnak és túrónak $\frac{2}{3}$ -része az uraságé, $\frac{1}{3}$ -a a gulyás járandósága azért, „mert a fejéshez nem szokott tehenek megszeliidítése kezdetben nem kis munkát kíván”.⁷⁸

Sűrű a panasz az ismételten pusztító „marhadög” miatt. 1829. február 1-én jelenti a kormányzó a gazdaggyűlésen, hogy Fehér és Veszprém megyékben marhadög lépett fel, ezért Somogy megye szigorú zárlatot rendelt el a szarvasmarhának a megyéből való kivitelére és behozatalára. Figyelmezteti a tiszteket, ügyeljenek éberén, nehogy alattomban idegen helyről marha kerüljön az uradalomba. Vigyázzanak a tisztek arra is, nehogy a megijedt jobbágyok marháikat a dög elől elvesztegezzék, s így állat híján a mezőgazdasági munka megakadjon. Ugyanazon év november 22-én már azt jelenti, hogy a dög a vármegyében is fellépett Csurgó mellett Alsokon: „az öreg bélhurka vagyis szásrétű pacal

⁷² K. Fasc. 3. — Observationes in Rationibus factae. Anno 1816.

⁷³ U. o. Tabellaria notio Bon. Cust. Anno 1815. conscripta.

⁷⁴ M. Prot. I. 9. b)

⁷⁵ U. o. Prot. I. 9. c)

⁷⁶ U. o. Prot. I. 9. d)

⁷⁷ U. o. Prot. I. 9. e)

⁷⁸ M. Prot. I. 9. e)

elszáradása dühösködik". A dög ellen a következőket rendeli el: a marhák bővebb sózása, tiszta és szellős levegőjű istálló, naponkint tiszta kútvízzel háromszori itatás. A hetényi fejőstehe-
neket borjastól együtt Dobszára rendeli.⁷⁹

Az 1834. év rendkívül száraz volt. Szent György körül volt egy kis eső, utána október 22-ig majdnem semmi sem volt. Aggasztó a takarmányhiány, nincs legelő, s ráadásul az egész országban marhadög pusztít.⁸⁰

A marhahízalásra utaló írásaink kivétel nélkül csak a mustraökor hízalásáról szólnak.⁸¹ A hízalás kereteit a selejtezés szabályozza, tehát a múlt század utolsó negyedének kusztodiátusához mérten kicsi. Minőséget a II. és III. osztályú vén ökröktől nem várhattak. Ilyenformán ez a hízalás egy akkora domíniumban, mint a rend birtoka, alig jöhetett jövedelmezőség szempontjából tekintetbe.

Maga a vezetőség is tudatában volt, hogy az uradalmi marhahízalás legfeljebb csak „provinc városok” igényeit elégítheti ki, azért intenzívebb hízalásra gondolt. Az 1869. április 1-én tartott tiszti gyűlésen arra a megállapodásra jutottak, hogy jövőben a hízóállatok takarmányozása intenzívebb lesz, amennyiben a hízók egyenkint és naponkint 7 icce darát kapnak a hízalás kezdetén, később pedig 8 iccére fogják őket. Sőt annyira mentek, hogy 600 mázsa olajpogácsa „táp- és gyógyszer” takarmány vételét is elhatározták.⁸²

A hízalás színvonalán azonban mindaddig a legjobb szándék sem tudott segíteni, míg fiatal állatok hízalására nem tértek át. Ez pedig csak az 1892/93. gazdasági esztendőben következett be az 1894-es káptalan birtokbeszámolója szerint.⁸³ A jelentés hat esztendő statisztikai összesítése (1888/89—1893/94) 564 db. göbölly hízalásáról számol be. Ez azonban csak kezdet, mert az uradalmi hízalás csak a cukorrépatermeléssel párhuzamosan érte el uradalmi formáját.

A következő három évi ciklusban 446 db. a hízott marhák száma. Ugyanez a káptalan (1897.) jelnti, hogy 3 év alatt 744 db. tinót vettek. A hízalás már a kívánt úton halad.

Kilenc év múltán az 1906-os káptalan 1065 db. göbölyszám-
ban jelenti a 3 éves eredményt, s így a 3 évi átlagban az egy esztendőre vonatkoztatott emelkedés 206 db.

Az 1909-es káptalan jegyzőkönyve a 3 éves ciklus 1016 db. göböllyéről számol be. *Az értük kapott 584.539 kor. nyers bevétel az uradalom legmagasabb bevételi tételét képezi.*

⁷⁹ U. o.

⁸⁰ M. K. H. P. 165.

⁸¹ V. ö. M. Szerződések, II. 80., 147., 190., 211, stb., továbbá a Gazd. Ért. 1867—1897.

⁸² M. Gazd. Érték. 1867—1897.

⁸³ A következőkben a káptalani jzkvekre való hivatkozásokat mellőzzük.

Az első világháború előtti uradalmi gőbölyözés az 1911/12—1913/14-ig terjedő 3 év alatt 1324 db.-bal elérte maximumát, mikor átlagban az évenkénti hizlalás 441 db. volt.

A háború alatt ez a szám megcsappant, s a háborút követő forradalmak utáni években a marhahizlalás meg is szűnt.

A kénytelen szünetelés után 1926-ban vette fel uradalmunk újból az elejtett fonalat, amikor megépíttette egyszeri beállításra 56 db. marhát befogadó felsőhetényi modern gőbölyistállóját. Az intenzív marhahizlalás azonban 1934-ben indult meg. A felsőhetényi hizlalás mellé sorakozik ugyanazon évben a sivai. Istállója egyszeri beállításra 80 db.-ot tud befogadni. Sorban következett Gölle és Szentmiklós (1937., 1938.); Göllében 70—75 db., Szentmiklóson pedig 40 db. egyszeri beállítással a gőbölyök száma. Mivel a hizlalás folyamatos volt, hat hónapi hizást számítva, minden istálló kétszer telt meg egy-egy év alatt. Az uradalom ezekben az években legalább 500 db.-ot vetett piacra. Mivel azonban a nevezett kerületeken kívül alkalmi hizlalások is akadtak (Dobsza, Fonó), vagy előhizlalással a hathónapos terminust megrövidítették, azért az évi hizlalás megközelítette a 600 db.-ot. *Ezekben az években érte el az uradalom hizlalási csúcsteljesítményét.*

Az 1939. szeptember 1-én Németország és Lengyelország között kitört háború az első világháborúnál is nagyobb arányú totális háborúvá szélesedett ki. Magyarország cselekvőleg 1941-ben sodródott bele. A háborús anyaggyártkodás a mezőgazdasági termelvényeket zárta, ami azután bizonytalan időre véget vetett a marhahizlalásnak.

Addig, amíg komolyabb hizlalásba nem kezdtek, a marhahizlalásban a járműökrön volt a hangsúly. Az ökrök takarmányozása nagyon egyszerű: réti széna, bükköny, főleg *rázott*, aminek előre való elkészítését a gazdagyűlések ismételten szorgalmazzák. Abrakolásról szó sincs. Téltre vizenyős takarmányuk *aprított kolompír*, amit S alakú kiélezett burgonyavágóval készítettek elő.

Tehenészetek. Különös, hogy a rend első tehenészetét a vett Orciban és nem a kuztodiátus valamelyik ősi kerületében állította fel. Nem tévedünk, ha ezt a körülményt a fejlődő Kaposvár közelségének tulajdonítjuk, és annak, hogy Bertalan Alajos kormányzó Orcit mintagazdasággá akarta kiképezni.

a) *Az orci tehenészetéről* pontos feljegyzéseink vannak.⁸⁴ Magva az a 17 db. tehén, amelyek közül 4 db.-ot Dőry József dalmádi tenyészetéből vettek, 13 db.-ot pedig vásárokon szedtek össze. Első bikája Dőry Vilmos leperdi tehenészetéből származó Mokány nevű bika volt (1900). A tehenészet a mai lóistállóban nyert elhelyezést, és a cselédek teheneivel egy gulyába jártak. A mai tehénistálló juhakol volt, és 1902-ben alakították át tehénistállóvá.

⁸⁴ Adatainkat az orci tenyészetben levő feljegyzésekből vettük.

Az 1903-as káptalani jelentés szerint az állomány 25 db. tehénből, 22 db. üszöből és 7 db. bikából állott. Ebből az évből tejelési adataink is vannak. 1900. július 1-től 1932. június 30-ig 95.791'5 liter tejet fejtek 11.405'82 K értékben. Ezt a tejmennyiséget az ismert 1900-as és 1902-es tehénállomány átlagára vonatkoztatva egy tehén évi 1187 liter tejet termelt. Kezdetnek nemcsak kielégítő, hanem határozottan szép eredmény!

A tenyészet irányítása átgondolt és szakszerű munka volt, amit az értékes tenyészanyag vétele bizonyít.

Az első törzsbikát Festetics Vilmos gróf országosnevű topnári tehénészetéből való *Bajnok* nevű bika követte. 1907-ben újból leperdi bika kerül az orci állományra, a *Cegléd* nevű apaállat. Már ebben az évben és a következőkben a saját nevelésű *Fáklya* és *Páva* nevű bikákkal kísérletezik a gazdaság. 1909-ben az *Inas* nevű bikát Jeszenszky bárónétól, 1910-ben a *Bálint* és *Karton* nevűeket pedig Bábolnáról szerezték be.

A szomszédos Festetics-féle tenyészet 1911-ben a második bikát, a *Sátor* nevűt adta az uradalomnak. 1915-ben már harmadszor hoznak Leperdről tenyészállatot, megvásárolván a híres tehénészet *Imre* nevű bikáját.

1916-ban volt az első svájci import, amikor 10 db. hasas üszőt és Leperdről 4 db. telivér üszőt vásároltak. Erre a telivér anyagra Elek Ernő újnapi tenyészetéből vették meg az első telivér bikát, a *Jupitert*. Ezzel a beszerzéssel kezdődött Orciban az akkori tenyészfogalmak szerint a telivér irány.

A háborús évek alatt Jupiter mellett szerephez jut a saját-nevelésű *Dudás* bika is. Ennek a két kiváló apaállatnak leszármazóira még két évtized múlva is büszkén mutogattak Orciban.

1919-ben negyedszer fordul a tenyészet figyelme Leperd felé, amikor a *Jámbor* nevű telivér bikát vették.

1921-ben a kitűnő vérvonalú *Tellel* került az első svájci telivér bika az orci tehénészetbe.

A háború előtti tenyészetek merőben a formalizmus jegyében állottak. Tömeges test, erőteljes csontozat, proporcionált testtájak, egyöntetű, mégpedig zsemlyeszíneződésű szőrzet volt a kívánatos. A vételeknél is ezek a szempontok érvényesültek. Az állatok hasznosítása legfeljebb hústermelésben és igázásban jutott kifejezésre. A tehénészetek még luxustehénészetek voltak.

A háború után azonban a közgazdasági életet más szempontok kezdik irányítani. A luxusgazdálkodásnak vége szakadt. A gazdálkodásban az esztétikai fogalmak szerinti szép hitelevesztett lett, s helyébe az elérhető legmagasabb haszon lépett vezetőgondolatnak. A tehénészetekben is más célok lesznek irányadók s végre arra az egyetlen helyesnek mondható útra terelődnek, amit maga a természet jelölt meg számukra. Ezt az utat tudományos elveken kiépíteni a modern tenyésztési munka feladata lett.

A tehénészeteknek ugyanis első és legjelentősebb célja a tejelés mennyiségi és minőségi lehető tökéletes kifejlesztése. Ha-

zánkban először *Újhelyi Imre*, a magyaróvári gazd. akadémia nagynevű igazgatója (1899—1919.) valósította meg gyakorlatilag is ezt a célt, aki jóval a háború előtt kitenyésztette a tejelő jellegű *mosonmegyei tájfajtát*, amely azután a telivérrel kinemesítve az óvári akadémia tenyészetében lett országos hírűvé.

A kusztodiátus 1922-ben fordult először Magyaróvár felé, amikor *Újhelyi Imre* kiválasztásában megvette a Levél községből származó *Dobos* nevű bikát. Közben azonban megint csak a *Dőryek* tenyészete érdekli a tenyészetet, és megszerezték *Dőry Ilona* és *László* kisdorogi tenyészetéből a *Fukar* bikát.

A tejhozam emelése céljából ismét mosonmegyei tenyészeteiből szerez be apaállatokat. 1925-ben az akadémia tenyészetéből az *Óvárt*, majd 1926-ban *Bárány Imre* sérfenyőszigeti (Moson vm.) sokszor díjazott tehenészetéből a *Hattyú* nevű bikát hozták le *Orciba*. Még ugyanazon évben *Nemesvidről* kerül a tenyészetbe két db. hasban importált svájci származású bika *Gotthárd* és *Dudás*. 1929-ben az országos svájci importáció juttatta tenyészetünknek a legszebb svájci díjazású bikát, a *Wächter Held*-et.

Négy éves szünetelés után megvette az uradalom a már jól ismert *Óvár-nemzetségből* a *második Óvárt*, amely a tenyészet igen nagy kárára a következő évben, 1934-ben lépfenében elhullott. Időközben saját nevelésű bikákat is használt a tehenészet, a *Jordánt* és *Dolfit*.

1934-ben *Teleki Tiborné* grófné *pölöskei* nagydíjas tenyészetéből vett *Helyes* nevű bikával merőben új vér került az orci tehenészetbe. Ez az apaállat szerencsésen egyesítette magában a rendkívül erős, szinte durva csontozatot a kitűnő tejelékenységgel. És a tenyészet még nagyobb szerencséjére jó tulajdonságait minden durvaság nélkül nagyszerűen örököltette utódaira.

1935-ben *Montenuovo* herceg németbolyi tehenészetéből a formás *Granicsár* került *Orciba*, amelyet azonban tenyészképtelenség miatt hamarosan értékesíteni kellett. Pótlására egy taszári kisgazda gazdaságából egy *Jogász* nevű telivér állatot szereztek be.

A magyaróvári bikák használhatóságát legjobban dicséri az a körülmény, hogy az uradalom 1936-ban ismét a nemes *Óvár törzsből* szerzi be *harmadik bikáját*. Ennek az apaállatnak a *pölöskei Helyes*-sel nagy része van abban, hogy az orci állományban az erőteljes csontozat és kinőttség ellenére megvan a kívánt finomság is. Az *Óvárnak* köszönhető a nem túlhajtott, de azért egyre fokozódó tejtermelő képesség és a kitűnő színátörökítés. Az *Óvár* jellegzetes világos zsemlyeszíneződése magán hordja anyjának *Schmikli 673* és *Brillant* nevű apjának bélyegét. Ez a két állat sokáig büszkesége volt az óvári tenyészetnek.

1939-ben a *harmadik Óvár* mellé a *Svájcból* importált *Dervis* és *Graf* nevű bikák kerültek, amelyeket *Orci* az akkor már teljes formájában levő taszári uradalmi tenyészetnek adott át.

Ugyanebben az évben az Óvár társa a mezőhegyesi ménesbirtokról származó *Róland* lett.

1940-ben a budapesti tenyészállatvásáron szépen díjazott szikáncsi bérgazdaság *Generál* nevű bikáját és egy taszári kiscigzának hasban importált *Palkó* nevű növendék bikáját vette meg a tenyészet.

Az ország legnemesebb és a svájci importokból származó apaállatok vásárlása mellett nem feledkezett meg az uradalom arról sem, hogy a kínálkozó alkalmakat felhasználja tehenek és üszők beszerzésére. Három év alatt (1934/35—1936/37) nem kevesebb, mint 58 db. tenyészállatot vett az uradalom, amelyek több uradalmi tenyészetbe lettek besorozva.⁸⁵

Az orci tehenészet alapanyaga a 4 dalmadi és a vásáron összeszedett 14 db. összesen 17 db. tehen volt. (1900.) — 1916-ban Svájcból importáltak 10 db. hasas üszőt és 4 db.-ot Leperdről vettek. — Ettől az időtől kezdve, amint fentebb láttuk, az uradalom tehenészetét csak apaállatokkal akarta átnemesíteni. Mivel azonban ez a folyamat lassúnak ígérkezett arra, hogy az orci tehenészet telivér szimentálinak nyilváníttassék, azért 1935-től kezdve intenzív telivér üsző- és tehénvásárlásokba bocsátkoztak.

1935-ben a híres lengyeltóti tenyészet feloszlott. Innen vettek 3 db. telivér tehenet és 6 db. üszőt.

1936-ban Svájcból importáltak 3 db. telivér hasas üszőt, 6 db.-ot pedig a jónevű fonai kiscigzda telivér tenyészetekből vettek.

1937-ben a magyaróvári akadémiái tenyészetből sikerült 2 db telivér üszőt szerezni.

1939-ben a szilfamajori feloszló bérgazdaság kiváló tejelésű tehenészetéből 26 db. magas tejhozamú, tuberkulózismentes tehenet vásároltak. Közülük 3 db. telivér az orci állományba, 23 db. hazai tarka a taszári tehenészetbe osztatott be.

1940-ben Dóry Ilona kisdorogi tenyészetéből 2 db. üszőt, a taszári kiscigzadtól pedig 2 db. telivér tehenet szerzett be Orci.

1900-tól 1940-ig idegen tenyészetekből 26 db. bika és 45 db. üsző és tehen került az orci tenyészetbe. Saját nevelésű bikája ez alatt az idő alatt 5 db. volt a tenyészetben.

Amikor a jelen sorok íródtak, a 61 db. tehénből 46 db. a telivér és 15 db. a nem telivér egyed. Tekintve azonban azt, hogy ugyanakkor 41 db. telivér üsző állott pótlásra készen, igen záros időn belül a rend orci tehenésze telivér tenyészet lesz.

Az uradalmi tehenészetekben 1931-ben kezdték meg a gümőkór irtását, amikor az orci állomány 50%-a már telivér volt. Az első eredmény lesújtó volt. Orci 62 db. tehénből 49 db. reagált, tehát kerek számban az állomány 80%-a. Az első cél az orci tenyészet körmentesítése volt. Azért a többi tehenészetek nem reagáló egyedeit tekintet nélkül arra, telivér-e, szimentáli-e

⁸⁵ V. ö. az 1937-es kápt. jelentéssel.

vagy akár magyar tarka marha-e, az orci istállóba csoportosították, az orci állomány reagálóit pedig a többi uradalmi istállóban helyezték el.

Orci állománya tehát 1931-ben Taszárról, Szentivánból és Hetényből nyert 23 db. egészséges tehénrel együtt 47 db.-ból állott, közülük csak 7 db. volt telivér.

A gümőírtás 3 évi folytatásának meg is lett a kívánt eredménye. Az állomány mentesült a gümőkórtól és az 1933. X. 1-én kelt 89/998. III. cs. számú Fm. rendelet az orci tehenészetet gümőkórmentesnek nyilvánította és megengedte, hogy az onnan kikerülő tejet „államilag ellenőrzött, gümőkórmentes tehenészetből származó tej”-ként hozhassa az uradalom forgalomba.

A tehenészet két éven belül újból elérte maximális létszámát. További egy évtizedes munka és áldozat árán sikerült elérni, hogy a tenyészet ma egyöntetű és telivér szimentáli és az ország egyik számottevő állománya.

A tehenészet 1926. XI. 1-én lett tagja a Somogy megyei Szarvasmarhatenyésztő Egyesületnek. A 20-as évek végén bekövetkezett dekonjunkcióra alacsony tejárai miatt a tehenészet fenntartása határozott ráfizetéssel járt. A fenntartási költségek csökkentése miatt 1931. XI. 1-én kilépett az Egyesületből, de 1934. május 1. óta újból tagja.

A hivatalosan ellenőrzött és igazolt orci fejési eredményeket az ellenőrzéstől kezdve alábbi kimutatásunk tünteti fel:

1926/27.	39 db. tehén	2192 kg tejet adott egy évi átlagban			
1927/28.	36	1940	''	''	''
1928/29.	21	2108	''	''	''
1929/30.	13	2750	''	''	''
1930/31.	5	2258	''	''	''
1934/35.	58	2756	''	''	''
1935/36.	36	2795	''	''	''
1936/37.	54	2669	''	''	''
1937/38.	52	2619	''	''	''
1938/39.	53	2256	''	''	''
1939/40.	49	2519	''	''	''
1940/41.	53	2574	''	''	''

1938/39-ben a tej a száj- és körömfájás miatt esett vissza. A következő évek alacsonyabb tejelése a háborús évek takarmányzúkének tudható be.

Az orci tenyészet a budapesti mezőgazdasági kiállításokon és tenyészvásárokon a következő díjazásokban részesült: 1909-ben I. üsződíj és II. tehéndíj.

1922-ben I. tehéndíj, I. üsződíj és 1 db. elismerő oklevél.

1939-ben 8 db. bikával jelent meg a kiállításon, amelyek közül három db. egy-egy I. díjjal lett kitüntetve.

1940-ben 7 db. bika ment kiállításra. A kiállított állatok közül 3 db. egy-egy I. díjat, egy db. II. díjat, 2 db. pedig elismerő oklevelet kapott

1941-ben 10 db. bikája közül 2 db. I. díjas, 2 db. II. díjas, 1 db. pedig III. díjas lett.

1942-ben ugyancsak egy tizes bikakollekcióval szerepelt a tenyészet és 1 db. I., 2 db. II., 1 db. III. díjjal és 3 db. elismerő oklevéllel tért haza.

b) *A taszári, szentiváni és hetényi tehenészetek.* Az 1915-ös káptalan gazdasági beszámolója a következőket mondja: „Terjedelmes hetényi gazdaságunk tőszomszédságában, Dombovár vasúti gócpontban tejhűtőt építettek, hogy biztosítsák a környék tejszállítását Budapestre. Taszáron a drágapiacú Kaposvár szomszédsága, Őszödön nyáron Szemes fürdőtelep, egyébként is télennyáron a jó összeköttetés a Déli vasút útján a fővárossal biztosítaná a tej kellő értékesítését.”

Ez volt az első hang, amely az orci tehenészet mellett újabb tehenészetek felállításának gondolatát vetette fel. És mégsem ezek a helyes gazdameglátások, hanem háborús kényszer teremtette meg az uradalom további tehenészeit. A szarvasmarha-állomány védelme címén ugyanis egy Fm.-rendelet megtiltotta az üszőborjak leszúrását és fogyasztásra csak bikaborjakat és tinókat lehetett felhasználni. E rendelet hatása alatt a tinó eltűnt a piacról, s így az uradalom sem tudta tinófalkáit kiegészíteni. Elhatározták tehát, hogy a hiányzó tinók helyett az állatlétszám biztosítására üszőket és teheneket vesznek. Talán akkor még nem gondoltak arra, hogy ezekből a minden tenyészcél nélkül összeszedett állatokból az uradalom újabb tehenészeit fognak kialakulni.

Ezeket az állatokat az uradalom Taszár, Szentiván, Szentmiklós és Hetény gazdaságaiban helyezte el. Alig fejeződött be a háború (1918.), az így elhelyezett alapanyagból kifejlődött a négy újabb tehenészet. Nem tenyészetek voltak ezek, mert minden vonatkozásukban annyira heterogén társaság volt, hogy a szelekciónak és a tudatos tenyésztői tevékenységnek még igen hosszadalmas munkájára volt szüksége, hogy a mai tehenészetek fejlődjenek ki belőlük. A szentmiklósi 1920-ban már fel is oszlott, és csak a címben jelzett három helyen maradt meg az állomány. Tejhozam szempontjából a legigénytelenebb uradalmi követelményeknek sem feleltek meg. Az 1918-as káptalan jelentése szerint az orci tejjel együtt az uradalmi tejátlag egy tehénre vonatkoztatva 964 l. volt.

Selejtezéssel és jobb anyag beállításával a tejtermelés lassan emelkedett. Az 1922-es káptalani jelentés szerint 1917/18—1920/21-ig terjedő négy évre és egy tehénre vonatkoztatott átlag 1005¹/₂ l.

1924. VI. 30-án Taszáron 55 db., Szentivánban 50 db., Hetényben pedig 59 db. tehén volt. Az 1921/22—1923/24. évekre már 1253 l-t fejnek évenként egy tehéntől. Ebben az átlagban

azonban még Orci teje benne van. A négy tehenészetben ekkor az állomány létszáma 214 db. volt.⁸⁶

A következő hároméves ciklusban a négy tehenészet már 1389 l tejátlagot tud felmutatni. Az 1927. VI. 30-i állomány Taszáron 60 db., Szentivánban 40 db. és Hetényben 48 db. tehen. Az orci létszámmal együtt ugyanakkor 193 db. az uradalmi tehen.⁸⁷

1930. VI. 30-án 204 db. tehen állt a négy uradalmi tehenészetben. A tejhozam évről-évre emelkedőben:

1927/28-ban 1 tehen évi tejátlaga	1392 l
1928/29-ben 1 " " "	1566 "
1929/30-ban 1 " " "	2092 "

Az utolsó évi kiugrás közel félezer literes. Ebben az esztendőben ugyanis 32 db. 16 literes tejgaranciával vett Bonyhád vidéki tehenet állítottak be. A tehenészetek számbeli növekedése lassú, oka az állandó és erős selejtezés. A szelekciók és az Orciból kikerült apaállatok, az említett bonyhádi vétel, majd a szilfamajori tömeges vásárlás, végül a három tehenészetben is végrehajtott gümőirtás olyan tenyészeteket eredményezett, amelyek már külemileg is, belső teljesítésre is kiállották a próbát. A taszári és szentiváni tenyészet az Orcihoz hasonlóan ellenőrzött tehenészet s mindkettő tagja a Somogy megyei Szarvasmarhatenyésztő Egyesületnek (1934. V. 1. és 1935. XI. 1.).

A három tehenészet állománya ma még magyar tarka-marha jellegű. Tekintettel azonban arra, hogy apaállataik részben telivérek, részben szimentáliak, a tenyészetek lassan-lassan szimentálivá nemesednek át.

A taszári és szentiváni tenyészetek hivatalosan ellenőrzött tejelési eredményei az ellenőrzés kezdete óta az alábbiak:

	Taszár.			Szentiván.		
1935/36.	38 db. tehen	3076 kg tej 33 db. tehen	2536 kg tej		
1936/37.	39 "	3036 " 39 "	2396 "		
1937/38.	36 "	2561 " 44 "	3007 "		
1938/39.	45 "	2680 " 30 "	2822 "		
1939/40.	35 "	3437 " 36 "	3003 "		
1940/41.	41 "	3735 " 43 "	2943 "		

c) *Az őszi tehenészet.* Az 1930-ban megkezdett balaton-őszi parcellázáson a fürdőtelep rohamos fejlődésnek indult. A telep gyors felvirágzása szinte erkölcsi kötelességet rótt a rendre, hogy a telep élelmezéséhez hozzájáruljon. Különösen tej dolgában mutatkozott hiány. Belsősomogyinak uradalmi és

⁸⁶ 1925-ös kápt. jzkv.

⁸⁷ 1928-as kápt. jzkv.

kistenyésztői viszonylatban egyaránt gyönyörű lendülettel fejlődő tehenészetei ugyanis tejükkel nem a Balaton felé gravitálnak. Kaposvár és Dombóvár napi fogyasztása, az ottani két nagy feldolgozó gyáruzem, azonkívül több somogyi község hasonló, csak kisebb méretű üzeme minden mennyiségű tejet felvesz, s így a nyári hónapokban rendkívül sűrűn lakott Balatonparton nem volt elegendő fogyasztói tej. Ez a morális kötelezettség, de a jól felfogott üzleti érdek is vezette tehát az uradalmat annak elhatározásában, hogy őszödi birtokán felállítsa immár 5. tehenészetét (1936.).

Az őszödi tehenészet felállításával megszűnt az ottani tinótartás. A tehenészetet a korszerűen átalakított tinóistállókban helyezték el, s az új tehenészetet ellátták a tejhigiéne minden követelményét kielégítő tejházzal és tejhűtővel. A tehenészet nem lefejtő jellegű. Nyári termelését teljes mértékben felveszi az őszödi és a szemesi fürdőtelep; a téli termelés nagyobb felét a Fővárosi Tejüzem vállalat kapja meg, kisebb fele pedig Szemesen kél el.

A tehenészet a következő évben, 1937. XI. 1-én a Somogy-megyei Szarvasmarhatenyésztő Egyesület tagja lett, s tejtermelése a nevezett egyesület ellenőrzése alá került. Az ellenőrzéstől kezdve az új tehenészet az alábbi tejelési eredményeket mutatta fel:

1937/38-ban	32 db.	tehenek	1 db.-ra	vonatkoztatott állaga	2807 kg tej
1938/39-ben	19	"	"	"	2909 "
1939/40-ben	26	"	"	"	2487 "
1940/41-ben	27	"	"	"	2359 "

d) *A göllei tehenészet.* A második világháború tudvalevőleg a mezőgazdaságokat is a háborús célok szolgálatába állította be. Intézkedései nyomán az uradalomnak hatalmasan nekilendült marhahízlalása máról-holnapra megszűnt, mert hízlalásra nem utaltak ki abraktakarmányt. Nehogy ezen háborús intézkedés miatt apadás álljon be az uradalmi állatlétszámban, tinók helyett fejősteheneket kezdték vásárolni. A vett teheneket a göllei göbolyistállóba állították be. Az istálló, amelyben 70—75 db. göbolyre volt férőhely, most 60—65 db. tehenek ad szállást, számítva a tehenészet szopósborjú szaporulatára is. A tenyészet most még nem ellenőrzött; termelt tejt igen előnyösen értékesíti az göllei tejfeldolgozó üzemben.

Az uradalom 6 tehenészetében az évi tejtermelés megközelíti a 700.000 liter tejet, amelynek ára negyedmillió pengővel szerepel az uradalom mérlegében.

A göbolyhízlalás megszűntével az istállók nem néptelenedtek el, mert a 6 tehenészet szaporulatából minden arra való egyedet felnevelnek. A mai uradalmi marhalétszám meghaladja a 2000 darabot.

C) *Lótenyésztés.* Amint a kusztodiátus történetéből tudjuk, nemcsak tenyésztés, de lótartás is alig volt az uradalomban. Átvételkor az egész domíniumban egyetlen pár ló volt. Az allód-gazdálkodás lendületes fejlődése sem törődik a lóval, hiszen a cseleedségnek tüzetesen megírt fejlődéstörténete világosan mutatja, hogy az egyre szaporodó szekeresbéres létszám mellett a kocsisok száma alig méltó figyelemre. Azt is tudjuk, hogy a tisztilovak sokáig a tisztek saját tulajdonában voltak, és így hintóslóról sem kellett az uradalomnak gondoskodnia. Csak a múlt század második felében mutatkozik a személyzeti táblákban kocsisgyarapodás, s így a lóállománynak is emelkedése. Az igáslovak szaporítását javarészen vétel útján végezték. A kusztodiátus lova a környékbeli parlagi magyar ló volt. Kitenyésztése csak a taszári ménés létesülésével indult meg.

1. *A taszári ménés* eredetének száalai a múlt század 60-as éveibe nyúlnak vissza. A ménésre vonatkozó első adatot az 1869-es személyzeti tábla szolgáltatja. Ebben az esztendőben van a ménésnek már külön alkalmazottja, a lovász. A ménés alapanyaga az uradalmi igáskancákból kerülhetett ki, mert nem akadunk annak semmiféle nyomára, hogy az uradalom idegenből vett anyaggal kezdte volna meg ménésének fejlesztését.

Taszári feljegyzések szerint csak 1916-ban volt egy jelentősebb kancavásárlás. Ekkor vettek a mezőhegyesi állami ménésbirtokról 8 db. kancát. 1925-ben Festetics Vilmos gróf ménéséből 2 db., az Esterházy hg.-i ménésből 1 db., 1937-ben 1 db. Pincehelyről származó, 1938-ban Sztankovánszky Pál alsómocsoládi, végül ugyanakkor Geiszt Gyula jőnevű csáki ménéséből 1—1 darab kancával gyarapodott az állomány.

A ménés fejlődésében négy korszakot lehet megjelölni.

a) *Az első korszak 1869—1887-ig* terjedő két évtized. Ebből az időből nincsenek még feljegyzéseink. A ménés az uradalmi futóló és az igaerő szükségletét szolgálta. Rendszeres tenyésztési eljárás még nem volt.

b) *A második korszak kezdete 1887.* Ettől az esztendőtől számítva még nem rendszeresen ugyan, de vannak már törzskönyvi feljegyzések. Az uradalomnak még nincs saját fedező ménje, de tudjuk már azoknak a méneknek nevét és származását, amelyeket az uradalom ménésében használt. A fedezést idegenek ménésének ménjei vagy a községi tenyészetekbe kihelyezett állami ménnek végezték. Ez a körülmény a dolog természeténél fogva nem volt előnyös a ménés konformis kialakulására. Sőt feltehető az is, hogy káros hatások érvényesültek a tenyészetben. Mindezek ellenére a taszári ménés fejlődésének ebben a szakaszában már nemcsak uradalmi szükségleteket elégített ki, hanem voltak eladó csikói is. Ezeknek java részét a katonaság vásárolta fel, de jutott belőlük egyeseknek is.

A Taszáron talált törzskönyvi feljegyzések szerint a ménésben ebben az időben a következő mének szerepeltek: Furioso,

Deutscher Michel, Ozora, Osträger, Gidrán, Bambosler, Doncaster, Allegro, Eredmény, North Star, Ben Achmed, Uram Bátyám, 65. Filon, 325. Furioso és Délceg.

c) *A harmadik korszak 1906—1928-ig tartott.* 1906-tól a ménesnek saját fedező ménjei vannak, amelyeket az állami méntelepről bérel az uradalom. Ismerjük a tenyészetben levő összes kancákat és a származott csikók törzskönyvi adatait. Megkezdődött a gondos szelekció. A ménesnek ebben a korban már jó neve van.

1906—1928-ig az alant következő bérmenek voltak a kancállományon:

Sor- szám	A m é n			A szár- mazott utódok száma
	törzs- könyvi száma	neve	fedezési ideje	
1.	142.	Fenek 22.	1906—1908.	63.
2.	437.	Kozma 10.	1908—1916.	146.
3.	150.	Maxim 17.	1916—1921.	63.
4.	543.	Szolgagyőr 4.	1922.	18.
5.	817.	Deutscher M. III—6. .	1923—1929.	121.

A Fenék és Kozma mének után származott utódok javarészen korrekt csikók voltak. Színeződésük konstáns, pejbe átmenő sötétsárga. Tömeges testük dacára kitartó futók. Csontozatuk és izomzatuk erőteljes. Soraikból szívesen keresett katonalovak kerültek ki.

A Maxim jellegzetes világossárga színét kitűnően örökölte. Szemre ideális csikai voltak. Azonban nagy hibája volt, hogy hátulso lábának hosszú, gyenge csüdjét rendszeresen átörököltette. Amikor már elegendő jobb anyag állott rendelkezésre, a Maxim kancautódai az említett hiba miatt kiszorultak a tenyészetből.

A Deutscher Michelnek kívánatosabb sötét pejszíne a Maximmal szemben határozott nyereséget jelentett. A Maximtól származó csüdhibát is kiküszöbölte a tenyészetből, de temperamentum és akció tekintetében sok kívánni való volt nála.

d) *A taszári ménesnek mai nagy értéket jelentő állománya a negyedik korszakban (1928-tól napjainkig) alakult ki.* Hivatalos lószakértők véleménye szerint a taszári ménes a magánkézen levő tenyészetek közül a legelső helyen áll. Ebben a korszakban a tenyésztésben jelentős rendszerváltozás történt. Eddig ugyanis csak a ménesen tartott kancák kerültek tenyésztésbe, és a gazdaságokban levő és igen gyakran értékes egyedek kimaradtak belőle. Helytelen volt az az eljárás is, hogy vagy már munkában kiöregedett, vagy valami rossz tulajdonságuk miatt kocsiba, igába

nem fogható kancákat hoztak be a ménésre. Ezeknek a helytelen intézkedéseknek megszüntetése hatalmas lépéssel vitte előbbre a tenyészetet. Gondos válogatás után, amelyben nemcsak a küllem, hanem a törzskönyvi adatok is irányadók voltak, az uradalom minden kancája belekerült a tenyészetbe. A hangsúly ezekben az intézkedésekben a fiatal kancákra esett. Ez az eljárás mennyiségileg is, minőségileg is emelte a ménés belső értékét, amit a csikózási eredmények fényesen igazolnak. Amíg ugyanis 1906—1928-ig 17 db. évi csikóátlagban 411 db. csikó származott, addig 1929—1942. tavaszáig évenkénti 25 db. átlaggal 301 db. az utódok száma.

Egy másik, nem kevésbé fontos változás is történt. 1928-ban a ménés egyezményes viszonyba lépett az állammal. Ettől az időtől kezdve a tenyésztésre alkalmasnak látszó összes méncsikókat felnevelik. A felnevelt csikókat az állam hivatalos szakértői egyéves korukban szelektálják, és most már csak a kiválasztottakat nevelik tovább hároméves korig. Ekkor egy újabb hivatalos bírálaton esnek át. A tenyésztésre alkalmas egyedeket az állam egyezményes áron veszi át az uradalomtól és Taszár 1., Taszár 2. stb. néven köztenyészetekbe helyezi ki.

1929—1942-ig a fedező mének névsora a következő:

Sor- szám	A m é n			A szár- mazott utódok száma
	törzs- könyvi száma	neve	A fedezés ideje	
1.	XII.	North-Star.	1929.	9
2.	2126.	Előszállás 4.	1930—1934.	108
3.	2191.	Furioso VII.—2.	1935—1942.	127
4.	2104.	Fortis	1939—1941.	32
5.	2189.	Slieve Gallion II.	1940—1941.	12
6.	2183.	North-Star XXIII.—6.	1941—	13

A XII. törzskönyvi számú North Star a tenyészetnek egy alkalmi ménje volt. Az állami ménestelep azzal a céllal adta át a 24 éves kora ellenére is majdnem teljesen kifogástalan formás mént, hogy próbálkozzék vele az uradalom, vajjon használható-e. Tenyészképessége hiánytalan volt, csak a kor miatt hátulso lábai erőtlének voltak. Magas kora ellenére 9 db. pompás csikó származott utána.

Az Előszállás 4. nem volt előnyös befolyással a tenyészet fejlődésére. Valószínűleg elődeitől származó nyulasságot örökölt, és kevés volt benne a temperamentum. Külemileg elfogadható formában volt, de fenti hibái miatt az állami ellenőrzés a tenyészetből kivonta.

Annál értékesebb eredményeket produkált a Furioso

VII—2. Ami formás külső, temperamentumos akció van ma a taszári ménesben, ennek a ménnek az érdeme

A 2189. törzsszámú Slieve Gallion II. angol telivér volt. Az uradalom még magasabb vért akart vele ménesébe belevinni. Azonban nem vált be, s így hamarosan túl is adott rajta.

A North Star XXIII—6-os nevű méntől szép eredményeket vár a ménes.

1942-ben volt a ménesben az országos törzskönyvezés. Az eredmény a taszári tenyészetet most már hivatalosan is az ország legkiválóbb ménesei közé emelte. A taszári törzskönyvben számon tartott 87 db. kanca közül az osztályozás 17 db.-ot elit kancának minősített. A minősítést és a kancák akkori elhelyezését alábbi táblázatunk tünteti fel:

Minősítés	Taszáron	Kerü- tekben	Összesen
	d a r a b		
Elitkanca	12	5	17
I. oszt. kanca	17	18	35
II. oszt. kanca	15	6	21
O. T.-be nem került be	6	8	14
Összesen ...	50	37	87

Feltűnő, hogy a minősítés 52 db. elit és I. oszt. kancát talált az állományban. Nem érdektelen megjegyezni, hogy a Furioso VII—2. mén kancaivadékaiból 5 db. elit minősítést kapott.

A ménes méncsikónevelésével ha nem is lukratív, de legalább aktívával záró üzeméggé nőtte ki magát. A melegvérű ménes tartása a multban a rend részéről hazafias áldozat volt ugyanakkor, amikor annyi történelmi nevet viselő birtokos tulajdonában volt ménes oszlott fel azért, mert a melegvérű ménes költséges tartása állandóan ráfizetéssel zárult.

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy 1887-től a taszári ménesben történt mindenféle változásról pontos értesüléseink vannak. Így a jelzett esztendőktől 1942-ig összesen 1114 db. csikó származott. A szaporulatból látja el a ménes az uradalom hintósló szükségletét, ami évenként cca 35 db. lovat köt le az állományból. Taszár igásló állománya teljesen félvér, Orci igáslóinak egy részét adja csak a ménes. Az 1887—1942-ig elmúlt esztendőkből összesen 399 db. csikót adtak el. Ebből 119 db. ment katonalónak. A monarchia idejében 1893—1907. közé esik a remondavétel, honvédségünk pedig 1940-ben kezdte meg vásárlásait. Egyeseknek 158 db.-ot adtak el, a külföldnek pedig 86 db. került értékesítésre. A külföldre szóló eladások 1928-ban kezdődtek. Vevők Jugoszlávia, Csehszlovákia és Görögország voltak.

A melegvérű ménes állományának emelkedésére vonatkozólag álljon itt a három évszám:

1889-ben, vagyis a ménes második korszakának majdnem a küszöbén az állomány 49 db.-ból állott.

1917-ben már meghaladta a százat 112 db. állatával. Ettől az időtől kezdve állandóan felül volt a száz db.-on.

1942-ben érte el 120 db.-ból álló állományával létszámának eddigi maximumát.

2. *Az uradalmi nehéz ménes eredete.* 1908-ig az uradalmi igásfogatokban kizárólag könnyű lovak voltak. Mivel a cukorrépatermelés ebben az időben évről-évre nagyobb területeket vett igénybe, a felszaporodott répa leszállítása fokozódó akadályokba ütközött. A könnyű és kistestű lovaknak teherbírása az esős időszakban járhatatlanná vált utakon elégtelennek bizonyult. Az ökörfogatok is lerongyolódtak, és az igából kidőlt állatok elvesztése érzékeny károkat okozott. Azért az uradalom 1908-ban a muraközi vásárokon hasas nehéz kancákat vásárolt azzal a céllal, hogy a vásárolt állomány és szaporulata könnyítsen a szállítási nehézségeken.

Ez volt a későbbi melegvérű lótenyésztés első alapja. Akkor még nem gondoltak ménes felállítására. Minden kerület maga nevelte fel csikait. Mivel azonban a leválasztott és gyorsan fejlődő, de még munkára nem fogható csikók így magukra hagyottan önmagukban is, vagyontárgyakban is ismételt károkat okoztak, azért ménesbe kellett őket adniok. Kezdetben együtt nevelődtek a taszári ménes csikaival. A nehéz csikók azonban nem bírták a félvérek mozgási tempóját és lekallódtak mellettük.

Ez a körülmény és a korona fokozatos romlása érlelte meg Szinger Kornél rendfőnökből a gondolatot, hogy a tartalékolható uradalmi pénzek egy részét nehéz kancacsikók vételébe fektesse. A csikók vásárlását 1920-ban kezdték meg. A ménest Szentmiklóspusztán helyezték el.

Egy hidegvérű ménes felállításának szükségességét először az 1915. évi káptalan gazdasági jelentése említi. Szinger Kornél kormányzó elgondolása szerint a leválasztott csikók koncentrációja Hetényben történt volna, ahol az akkor még tetemesen nagy felsőhetényi legelőkön nevelődtek volna befogási korig. Ez a terv azonban megváltozott. A kuszodiátus 20-as éveinek rohamos gazdasági előtörése az eddigi külterjesen kezelt Felsőhetényt szükségkép magának követelte. Az ottani legelőket feltörték, a csikók számára elegendő legelőt már csak az uradalom szentmiklósi gazdaságán ÉD-i irányban keresztül folyó Malomárok jobb partján elterülő rétség és legelő adhatott.

Így került a hidegvérű ménes Szentmiklóstra. A kancákat mindenütt meghagyták igában, és azokat az egyes községekben magánosok tulajdonában levő belga ménekkel ugratták be. Ezzel a tenyésztési eljárással párhuzamosan egy uradalmi tenyésztési befolyás is érvényesült. Az uradalom egyik kiváló kancájának

(*Julcsa*) ugyanis 1923-ban származott egy *Jeremiás* nevű mén-csikója. Ez volt az uradalom első saját nehéz fedező ménje. Jeremiást Gölle, Hetény és Szentiván nehéz kancáira használták mindaddig, amíg a beltenyésztés veszélyes határát el nem érték. Jeremiás egyik méncsikó leszármazottja volt *Viktor*, amely néhány esztendeig Heténynek volt külön fedező ménje.

A beltenyésztés meggátlására és az állománynak egyöntetűbbé tétele céljából először a Jeremiáson, majd a Viktoron is túladtak, és 1935-ben a Mezőgazdasági Ipar Rt. már akkor jónevű tenyészetéből, Alsóbogátról megvette az uradalom *az első hidegvérű belga mént*. Ezt követte Somogy vármegye importjával Belgiumból hozatott *második tisztavérű belga ménnek* vétele 1937-ben.

A belga mén hamarosan kezdte éreztetni jótékony hatását, úgyhogy 1939-ben már ménnevelésre gondolhatott az uradalom. A hidegvérű ménes létszáma ma már 70—80 db. csikót számlál, s akkora, hogy az uradalom igásló szükségletét könnyen kielégíti. A 12 uradalmi kerület közül 10-nek nehéz, hidegvérű az igásló állománya. Csak Taszáron vannak melegvérű igáslovak, Orciban pedig vegyes az igás állomány.

D) *Sertésenyésztés*. A *Historia Provinciae* három vaskos kötete részletesen körvonalazza a kezdő piarista gazdálkodás összes célkitűzéseit. Reámutatnak a nehézségekre, amelyek a házi kezelés útjában állanak. A javadalom három vármegyére terjed ki. Az egyes birtokrészek 2—3 napi járőföldre vannak egymástól. Egyetlen kiépített útja sincs, nincs hajózható vízi útja. Nincsenek közeli piacai, mert Kanizsa és Veszprém már kiesik a kusztodiátus gazdasági érdekköréből. Kaposvár a mult század elején jelentéktelen kis hely, ahol hiányzik még a kereskedelmi élet.

Nagyok a javadalom örökös terhei. Négy pátronátusi plébánia, ugyanannyi templom, iskola fenntartása nehezedik rá. Fonóban, Akaliban új templomok építése aktuális. Súlyos és állandó megterhelést jelentenek a fortifikációkra, a *cassa parochorum* és az inszurrekcióra fizetendő összegek. Egy plébános javadalma fizetés-kiegészítésre szorul, három pedig segélyben részesül. Rengeteg pénzt emésztenek fel a kanalizációk, főleg a Kapos szabályozása. Súlyosbítja a helyzetet a fundus instruktusra felvett és még függőben levő adósság.

A kusztodiátus az utolsó 200 évben állandóan bérben volt. A bérlők inkább kiélték a javadalmat, mint befektetésekkel emelték volna nivóját. Annyira elhanyagolt állapotban van, hogy állandó befektetés nélkül lehetetlen rajta a házi gazdálkodás. Az Edling-féle és a bérlő Horváth-család javára adott inskripció is rendezésre vár. Kevés az épület, s ami van, nem időálló anyagból készült tákolmány. Ha jövedelmet akarnak látni, akkor majorokat, pusztákat kell létesíteni. Alig van rajta állat, és feltétlenül szaporítandók a birkanyájak és a marhagulyák.

Szóba kerül ezekben az érdekesen részletező tervezetekben minden, de a sertésről egyetlen szót sem említenek. Csak az 1814-es feljegyzések sorai között húzódik meg szerényen egy vonatkozás, hogy Vadén a malacok számára egy karámot készítettek.⁸⁸

A juhászat története szerint a juhállomány szaporítása mindenkinnek szeges gondja, az 1817-es rendfőnöki látogatás alkalmával a sertésre vonatkozó első komoly feljegyzés pedig egy lehangoló akkord, az állomány visszafejlesztése.⁸⁹

1808-ban a hivatalos becslés idején, amint azt a birtok átvételéről szóló fejezetünkben részletesen ismertettük, a bérlőnek mernyei, göllei, dobszai és dörgicsei kondájában összesen 1531 db. sertése volt 20.697 frt 30 kr becsértékben, amiből azonban rend válogatva csak 1187 db.-ot vett át 14.010 frt értékben.⁹⁰ Az átvett állatok között 365 db. öreg göbe és 42 db. kan volt, s így megvolt a lehetőség a fejlődésre. Azonban nem ez történt. A sertés a XIX. század utolsó évtizedéig a rendi gazdálkodásnak határozott mostoha gyereke. Egészen minimálisra csökkent le, sőt szünetelt is a tenyésztés. Voltak kezünk között olyan uradalmi állatkimutatások, amelyekből a sertés teljességgel hiányzik.⁹¹

1817-ben a göllei kondát beszüntették és állományát a mernyei, dörgicsei és dobszai között osztották fel. A *göllei konda ekkor 244 db. sertést számolt*. A felosztás után a megmaradt három konda az alábbi létszámot mutatta:

1. Mernye	310 + 149 göllei =	459 db.
2. Dörgicse	255 + 77 „ =	332 „
3. Dobsza	300 + 18 „ =	<u>318 „</u>
	összesen:	1109 db. ⁹²

A tenyésztetben apadás állott be, mert 78 db.-bal kevesebb a sertés, mint az átvételkor volt.

1827-ben már csak Dörgicsén és Dobszán van sertés, időközben a mernyei konda feloszlott. Ebben az időben a két helyen összesen csak 352 db. a sertés.

Az apadásnak többféle az oka. Nem tévedünk, ha azt mondjuk, hogy a minduntalan fellépő betegségek s a nyomukban járó tömeges elhullás szegte kedvét a sertéstartó gazdáknak. Ezért nem sok gondot fordítanak a tenyésztésre. A sertés tartása csak legeltetésre és makkoltatásra van utalva. A *zsákból való* takarmányozást pazarlás számba vették. Tartásában alig van befektetés. Annyira ridegen tartott állat, hogy férőhelyről sem történt

⁸⁸ K. H. P. I. 379.

⁸⁹ U. o. II. 6.

⁹⁰ M. Fasc. XLV. 22.

⁹¹ K. Fasc. 61. 1859-ből. M. Domanek kimutatása 1867-ből.

⁹² M. Fasc.: XLV. 15.

gondoskodás. Karámokban telelnek még a gyenge malacok is. Tenyésztői eljárásról pedig beszélni sem lehet. A kanok állandóan a kondával vannak, ezért rendszertelen a malacoztatás, és ezért hiányzik a kondákból az egyöntetűség. A gondozatlanság következménye: néha katasztrófális méreteket ölt a malacpusztulás.

Ezért maradt a sertés olyan sokáig a kusztodiátus állattartásának egészen jelentéktelen tétele mindaddig, amíg a betegségek ellen védekezni nem tudtak, míg intenzívebben nem takarmányoztak, és míg a sertést rendszeres tenyésztésbe nem fogták. Ez az idő azonban még igen sokáig váratott magára.

1836-ban megszűnt a dörgicsei tenyészet is, úgy hogy 1837-től kezdve egyedül Dobszán maradt mutatóban egyetlen sertés-konda, ahonnan időközökben, a makkoltatás évadán hajtottak fel sertéseket az uradalom közepsomogyi erdőseibe.

Hosszú 32 esztendeig tartott ez az állapot. Szinte nehéz ma elképzelni, hogy az az üzemág, amely a jelen század 30-as éveitől kezdve a mérleg legsúlyosabb tétele, a múlt század 90-es éveigi nemcsak a legszélsőbb extenzivitásban tengődött, hanem mennyiségileg is egészen elhanyagolt képet mutatott, sőt nem egyszer teljességgel hiányzott a gazdálkodásból.

1869. szept. 2-án Somhegyi Ferenc rendfőnök elnöklésével tartott értekezletből ment ki a rendelkezés, hogy Taszáron egy konda beállításával kezdje meg az uradalom az elejtett sertés-tenyésztést. Nem gondoljuk, hogy csak a taszári és a hozzá tartozó homoki erdőségek makktermése vezette erre az elhatározásra az uradalmat. Hajlandók vagyunk inkább azt hinni, hogy a kitűnő taszári tisztnek, Kemény Pálnak, kora gazdálkodási körén jóval messzebb hordó elgondolása érvényesült ebben a lépésben.⁹³ Kemény már akkor hizlalásra gondolt, hiszen 1871-ben egészen modern húrokat penget, amikor a márc. 29-i gazd. értekezleten a sertések nyári hizlalásának előnyeiről beszél. Ő túl van a hizlalás kérdésének fontosságán, ő már hizlalási árnyalatokról gondolkodik, nagyon jól tudván, hogy a sertéstartás rentabilitását egyedül a hizlalás jelenti.⁹⁴

A múlt század ezen esztendeiben a juhtenyésztésbe elhelyezett befektetések és a végrehajtott tenyésztési eljárások meghozták gyümölcsüket. A nyájak népességükben, a gyapjú finomságában elérték a kitűzött célt. Hatvan éves a sertés-tenyésztés, és az írásokban nem akadtunk nyomára annak, hogy csak egyszer is kísérleteztek volna idegen, nemesítő és frissítő vér után nézni. Lehetséges, hogy a Göllére, hizlalásra hajlott rác sertéssel való érintkezések valami befolyással lehettek a göllei uradalmi sertésre, arról azonban nincs tudomásunk, hogy vérfel-frissítéssel tudatosan próbálkoztak volna. A fent említett 1869-es értekezleten történt ez irányban az első lépés, amikor Polákot

⁹³ U. o. Gazd. Ért. 1867—1897.

⁹⁴ U. o.

és Keményt azzal bízták meg, hogy Vajszlón vegyenek 20—25 db. anyát. *Ez a tétel a mai sertésenyésztésnek tulajdonképeni alapja.*

Kemény hizlalási elgondolásaiból semmi sem lett, sőt az állomány szaporítása is ólomlábakon járt, mert kerek 20 év multával, 1889-ben sincs több sertés 977 db.-nál. Bertalan Alajos jószágkormányzó azonban Kemény Pál ösztökélésére hamarosan ráeszmél arra, hogy a sertésstartás egyik legjövedelmezőbb gazdasági üzemág lehet, azért az állomány szaporításába kapott. A gazdaközönség is felfedezte a piarista tenyészet értékét és egyes nagybirtokosok, köztük a veszprémi káptalan és a ciszterciták előszállási uradalmai a rendi tenyészetből szerzett kocanyaggal vetették meg tenyészeik alapját.

A következő tenyészet Hetényben létesült 1894-ben, ahol eddig még nem volt sertés.⁹⁵ Még hizlalásra azonban az új kormányzó, Vámos sem gondol, csak bizonyos tenyészanyag és süldő eladással foglalkozik. Abban az évben az állomány 1673 darabra emelkedett.

Az 1897-es káptalan már 1974 db.-ról számol el. Hetény után Orci, Gölle, Dobsza, majd Vadé kap tenyészeteiket.

1899-ben 2180 db. sertés van az uradalomban. Az 1902-ben pusztító sertésvész a szépen növekedő állományt 1743 db.-ra apasztotta le. A pusztulás akkora méreteket öltött, hogy az 1903-as káptalan gazd. statisztikájában a 3 évi elhullás 2344 db. sertéssel szerepel. Magában Orciban egy év alatt 276 db. malacból csak 39 maradt meg, 55 anyasertésből pedig 20 hullott el. A rettenetes csapás ellen nem tudnak védekezni. A taszári kondát Somhegyre telepítették fel, „remélve, hogy az egészséges erdei levegőben a vész kisebb mértékben pusztít”.

A következő három esztendő sem járt nagyobb szerencsével. Az 1902-es és 1743 db.-ot számláló állomány minden igyekezet ellenére 1905-ben is csak 1927-et tud felmutatni, mert az 1902/03—1904/05-ös ciklusban is 2299 db. esett a vésznek áldozatul.⁹⁶

1908-ban a sertések száma 2122-re szökkent fel, bár a legutóbbi 3 évben is érzékeny kárt okozott a sertésvész. Az elhullás 1597 db. volt.⁹⁷

Fajtisztaság, külemi formák és malacozási % tekintetében az orci tenyészet megelőzte a többi ötöt. Kanjai révén országos hírű tenyészetté lett. Az 1906-os káptalani jelentés még csak 4 db. kan eladásáról tud, 1909-ben már 33-ra emelkedett az eladottak száma. Később látni fogjuk, hogy az utóbbi szám szinte megtízszereződik, és a kaneladás határozott kitűnő üzletnek bizonyul.

Az állomány most már ciklusról ciklusra emelkedik: 1911-

⁹⁵ Kápt. jzkv. 1894.

⁹⁶ Kápt. jzkv. 1906.

⁹⁷ Kápt. jzkv. 1909.

ben 1877 db., 1914-ben 2340 db., 1917-ben pedig 2748 db. a hat tenyészet létszáma. Sajnos, a tömeges elhullások egyre tartanak. 1916-ban próbálkoztak először az orci tenyészetben szimultán oltással. Félve nyúltak hozzá, mert kezdetben a szimultán-ozási kísérletek a tenyészetekben majdnem akkora elhullási %/o-ot okoztak, akár a természetes fertőzéssel fellépő vész. Az orci tenyészet az első próbát még elég szerencsével állotta ki, mert az elhullása mindössze 7%/o-ot tett ki. A szimultán-ozás azonban, amint olvassuk, mégis jóval később lett az uradalomban általánossá, amikor már majdnem 100%/o-os biztonsággal kezelte az orvostudomány.

Az első világháborút követő két évtizednek legbiztosabb értékálló üzeme a sertéshízlalás lett. Míg a mezőgazdaságban termelt egyéb javak (gabonafélék, gyapjú, tej, hús, bor stb.) árzuhanása már-már katasztrófális jelleget öltött, addig a hizott sertés az általános dekonjunktúra legmélyebb depressziójában is tudott magának olyan árnyót biztosítani, amellyel kalkulálva a gazda megtalálta a maga számításait. Mi sem volt tehát természetesebb, mint az, hogy az uradalom sertésállományát a leggyorsabb tempóban a maximális szám felé fokozta. 1933-ban 4689 db., 1937-ben is kb. ugyanakkora az állomány.⁹⁸

A sertésstartás rentabilitásának azonban nem annyira a létszám mennyisége, mint inkább a hízlalási keretek és a tenyész-állat-forgalom az értékmérői. A tenyészet híre az ország határain is túlszárnyalt már. Hízóinak Bécs, Prága a piaca, kanjait pedig Cseh-szlovákia, Jugoszlávia és Románia állami és magán tenyészetekre vásárolják. Egy időben Somogy és Veszprém vármegyék községi tenyészeteknek szükségletét tömegesen látta el kanokkal az orci tenyészet. 1921—1933-ig, tehát 12 év leforgása alatt 747 db. tenyészkan került eladásra.⁹⁹

Az uradalmi sertésállomány értékét és annak állandóságát az utolsó évtized három kiemelkedő változása teremtette meg. Az első az 1932-ben általánosan és rendszeresen bevezetett *szimultán oltás* volt. Az igen gyakran jelentkező sertésvész a még át nem vészelt állományt nemcsak megtizedelte, hanem az elhullás nem ritkán az állomány 30%/o-át is elvitte. Ha a vész már öregebb falkákban ütötte fel fejét, a védőoltásokra felhasznált nagy mennyiségű szérum tetemes összegeket emésztett fel, mégis számolni kellett az elhullással járó érzékeny veszteségekkel. Fel nem becsülhető volt a kár, ha a vész a hízó sertéseket lepte meg, mert ilyenkor a még nem kész árút kényszeráron kellett az uradalomnak elvesztesgetnie. Hogy ennek az örökös aggodalomnak véget vessenek, az uradalom vezetősége elrendelte minden tenyészetben a preventív jellegű szimultán-ozást.

A második értékfokozó változás az évenkénti *kétszeres*

⁹⁸ Kápt. jzkv. 1934., 1937.

⁹⁹ Kápt. jzkv. 1825., 1928., 1931., 1934.

malacoztatás volt (1934.). Ezzel az eljárással megdőlt egyes mangalica-tenyészeteknek az a felfogása, hogy az extenzivebb viszonyok között tartott mangalica nem bírja az évenkénti kétszeres malacozást. Az uradalmi malac-, illetőleg süldőállomány majdnem megkétszereződött.

A harmadik változás már *tenyészirány-változást is* jelentett. 1938-ig az uradalomnak mind a hat tenyészete (Dobsza, Gölle, Hetény, Orci, Taszár és Vadé) mangalica volt. Az említett évben a hetényi mangalicát angol hússertés-tenyészettel cserélték fel, amelyhez az alapanyagot a *győri püspökség szanyi, Esterházy herceg kapuvári és a perdőczi Szirtes-féle* országosan ismert tenyészeteiből szerezte be. A tenyészállományt az 1939-ben modernül átépített csökei sertéseletőben helyezték el.

A nyugati sertésfajtára való áttéréssel kapcsolatban még egyéb változás is történt, ami a malacozási % emelkedésében és a süldők gyorsabb fejlődésében jutott kifejezésre. A dobszai és taszári tenyészetekben ugyanis 1939-ben *keresztező szaporításra* tért át az uradalom. A mangalica és a nyugati sertés keresztezésével a malacozási átlag 5—6-ról 7—8-ra emelkedett. A keresztezésből származó utódok a nyugati fajta szülőnek tömegesebb testét és gyorsabb fejlődését, a mangalicának pedig hízekonyosságát örökölték. Az első keresztezésből való hizósertéseket a külföldi és belföldi piacok egyaránt I. rendű zsírsertéseknek tekintik, így az említett kettős előny mellett az uradalmi zsírsertés jó neve sem szenvedett csorbát.

Ami már most a sertéstartásból eredő hasznot illeti, a másfél század ez irányú törekvéseiről alábbiakban számolunk be.

A hasznosítás módozatára vonatkozó első adatunk 1812-ből való. Ezen év májusában a mernyei kondából 98 db.-ot, a gölleiből 90 db.-ot, a dobszaiból pedig 20 db. ártányt és *herélt göbét* állítottak be hizóba. A 3 éveseket tartották hizlalásra legalkalmasabbnak, mert ezek már kinőtt állatok. A hizlalás egy évig tartott.¹⁰⁰

A hizlalás nem annyira eladásra, mint inkább az aktív és nyugdíjas tisztek konvenciójára és a közeli rendházak szükségletének kielégítésére szolgált. A birtok ugyanis a közelebbi rendházakat, elsősorban Pestet, Kanizsát, Veszprémet, ritkábban Vácot is egyéb naturáliákon kívül sertéssel is ellátta. A birtokról kaptak az imént megnevezett rendházak gabonaféléket, tengerit, zabot, mákot és babot; továbbá csirkét, tojást, a Balatonról halat, vadat, nem egyszer vásárolt vadat is, azonfelül bort. Az uradalom a gyakran küldött naturáliák szállítására az ú. n. *hosszú fuvarokat* vette igénybe, amelyeket a jobbágyok voltak kötelesek teljesíteni. Gölle és Pest közötti megfordulásra 12 napra volt szükség. A Protocollumok minden kötetében

¹⁰⁰ Observationis in Rationibus factae 1812. — K. Fasc. 3.

bőséges adatot találtunk a renházaknak szállított naturáliákra vonatkozólag. A pesti ház egy évi szükséglete 24—28 db. hízó, ugyanakkor Kanizsának és Veszprémnek 3—3 db.-ot küldtek.¹⁰¹ Pestre nemcsak kész hízót, hanem süldőket is szoktak küldeni. Pl. 1828-ban 6 db. süldőt hajtanak Pestre.¹⁰² Ezért megy Pestre állandóan tengeri, mert a pestiek házilag is hízlalnak.

A hasznosítás egy másik módja a *makkoltatott göből-sertések* értékesítése volt. Hízott sertéseket vesznek 1828. I. 19-én Foglos János, Jakab Ferenc és Horgos János lábodi kereskedők Dobszáról, számszerint 73 db. herélt göbét páronként 49 frton v. c. A kereskedők csak 70 db. árát fizetik, mert a 3 db.-ot *ráadás*-ul ingyen kapják. Lábodig történő hajtásra 10 p. m. csutás tengerit ingyen adott az uradalom.¹⁰³

1833. XII. 13. Bendekovits Pál a vasmegyei Spitz községből való kereskedő Mernyén vett makkon hízott 62 db. herélt göbét páronként 59 frt-on v. c. Itt két darab volt a ráadás.¹⁰⁴

Háberle Ferenc és Lakics György Bándor helységi (Vas vm.) kereskedők 1834. I. 3. a dörgicsei kondából vásároltak 100 db. öreg sertést páronként 45 frt-on v. c. 4 db. ráadással.¹⁰⁵ A vevők a megvett sertéseket Göllébe hajtatták le, és ott a göllei és hetényi gazdaságokból szerzett tengerin hízlalták meg azokat.¹⁰⁶

Ez az utóbbi adat egy egészen gyakorlati hasznosítási módra utal. A kereskedők ugyanis megvették a Göllében tárolt csutás tengerit, azután vagy az uradalomból, vagy ha ott nem találtak, akkor idegenből vett süldőkkel feltakarmányoztatták a tengerit. Írásainak tanúsága szerint ez a hízlalási mód, amelyet bátran *vándorhízlalásnak* nevezhetünk, igen gyakori eset volt. Az uradalom átengedte a hízlaló kereskedőknek a hízlaló helyiséget, a tengeri tartására a góré. Az uradalom haszna az ott hagyott trágyában, főleg pedig abban jutott kifejezésre, hogy tengerijét minden fuvar felhasználása nélkül helyben értékesíthette. Nagy dolog volt ez abban az időben, amelyről nem egyszer olvashattuk kutatásaink közben, hogy a termények eladatlanok maradtak, mert az utak járhatatlansága miatt a kereskedők nem keresték fel az uradalmat.

Azután helyel-közzel egyéb haszon is származhatott ebből a vándorhízlalásból. Így Pfeiffer Ignác kereskedő és az uradalmi tisztartó között 1842. febr. 1-én létrejött és az uradalmi tengerire vonatkozó adás-vételi szerződést csak abban az esetben volt hajlandó a kormányzó jóváhagyni, ha Pfeiffer márc.

¹⁰¹ Protoc. I. 9. e), 1833. XII. 2.

¹⁰² U. o.

¹⁰³ M. Protoc. I. 9. a)

¹⁰⁴ U. o.

¹⁰⁵ M. Protoc. I. 9. a)

¹⁰⁶ M. Szerződések II. 241.

20-tól karácsonyig legalább 6000 frt kamatmentes kölcsönt ad az uradalomnak.¹⁰⁷ — Megadta.

Az említett kereskedőkön kívül Heisz János, Brausteiner Lőrinc és Pfeiffer Ignác soproni sertéshizlalók, Vörös György kaposfüredi kereskedő stb. az uradalom rendes sertésátvevői. Ezt a mozzanatot azért tartottuk érdemesnek nyomatékosan kiemelni, mert a múlt század 30—40-es éveiben a kusztodiátus 100%-os kereskedelmét vagy a kanizsai, veszprémi, ritkábban a pécsi zsidó nagykereskedők és a falusi zsidó árendások bonyolították le, ellenben sertéskereskedéssel akkor még csak keresztény ember foglalkozott.

A tenyésztésben bekövetkezett hanyatlás évtizedeiben, amelyek már a bontakozni kezdő kusztodiátusi gazdálkodás idejére esnek, a sertés az uradalomban egészen elhanyagolt vagyontárggyá devalválódott. A tenyészetnek az 1890-es években meginduló kialakulása azonban örvendetes változást jelentett, csak az volt benne az elhibázott, hogy jövedelmezőségi szempontból nem ott fogták meg a fejlődő tenyészeteket, ahol kellett volna. Századunk elején Kőbányának és a vidék nagy ipari hizlaló-telepeinek üzemei mind megvoltak. A kusztodiátus a helyett, hogy követte volna a szeme előtt levő példákat, süldőfalkáit nyersen adta el, és ezzel kicsúszott kezéből a hizlalásból eredő haszon, ami pedig a sertésstartásnak igazi jövedelme.

Az uradalom 1899/1900. óta kezdti nagyobb süldőtételeit piacra vetni. Tizenkét év leforgása alatt nem kevesebb, mint 10.081 db. süldőt adott el.¹⁰⁸

Az eddigi, házi szükségleteket kielégítő, kiskeretű hizlalást 1916-ban komoly hizlalási kísérletek kezdik felváltani. Ez a dátum kiindulója annak a nagystílú munkának, amely ma az uradalom öt hizlalótelepén folyik, és ami az uradalmi pénzgazdálkodás gerince. Szinger Kornél jószágkormányzó 1916. végén állítja be az első sertéshizlalást Göllében az Almási réten állott és 1913. karácsonyán leégett göbolyistálló helyére. Gölle példáját nyomban követi Hetény. 1924-ig még csak ezen a két helyen folyik rendszeres hizlalás.

Az 1924. esztendő nagy lépéssel vitte előbbre a hizlalás ügyét. Ebben az évben készültek el ugyanis Dörgicse és Mernye modern hizlalótelepei. A mernyeit az e célra átalakított és 1919-től kezdve üresen álló juhakolban helyezték el, a dörgicseit pedig a pántlikai istállóból készítették el. Érdekes megjegyezni, hogy még akkor sem a remélhető nagy előnyök vezetik a birtokvezetőséget az új telepek felállításában, mint inkább az a presztizs-gondolat, hogy üresen álló istálló ne legyen az uradalomban. Állításukat igazolja a dörgicsei hizlalónak esete, amely nem volt eléggé átgondolva, azért felállítása elhibázott volt. A beállítani

¹⁰⁷ M. Szerződések II. 241.

¹⁰⁸ V. ö. az 1903., 1906., 1909. és 1912. kápt. jzkv.

való süldőanyagot ugyanis a birtok középsomogyi gazdaságaiból kellett költségesen felszállítani, az abraktakarmányt pedig az utolsó szemig szintén nagy távolságokból kellett odafuvarozni. A legnagyobb nehézséget azonban a vízhiány okozta. Két év elmúltával ezt a dörgicsei meddő kísérletet be is szüntették.

A háromra csökkent hízlalótelephez 1930-ban negyedikül a dobszai csatlakozott. Siva megvétele után 1933-ban ugyanott beállították a meglevő és berendezett telepre az ötödik hízlaldát. Közben kiépültek, illetőleg ki is bővültek Siva kivételével az összes telepek úgy, hogy 1939-ben az öt hízlalótelepnek egy évi befogadó képessége évenként két teljes beállítást és a hízókat 180—200 kg súllyal számítva a következő volt:

1. Dobsza	600 db.
2. Gölle	600 „
3. Hetény	600 „
4. Mernye	1000 „
5. Szentiván (Siva)	300 „
Összesen:		3100 db.

A most folyó második világháború a hízlálásban lényeges eltolódásokat okozott. Mivel a háborús gazdálkodási rendelkezések értelmében már a 145 kilós sertés I. rendű hízózámba megy, természetesen az uradalom sem produkál extrém árut. A 35 kilós süldő hízóba kerül és expressz hízlalással nem is nehéz vele az előírt minimális súlyhatárt elérni. Ezzel a módszerrel a hízlálás ideje megrövidült, aminek egyszerű következménye, hogy az öt hízlalótelep befogadó képessége nagyobb lett. Mivel a zsír a középeurópai éghajlat lakóinak mindig I. rendű tápláléka marad, azért a hízlálás kisebb-nagyobb hullámmal mindig olyan üzemág lesz, amelyre biztosan számíthat a gazda.

E) *A méhészet.* A primitív gazdálkodásnak mindig kedvelt foglalkozása volt. Befektetési és fenntartási költsége elenyésző, szaktudás sem igen kellett hozzá, egy kis könnyen jövő bevétellel mégis kecsegtetett, azért foglalkozott vele az ősi gazdálkodás oly szívesen.

Mikor Bolla Antal teljhatalmú rendi megbízott a Horváth örökösökkel az élő felszerelés átvétele felől alkudozott, a tárgyalás már-már odalyukadt ki, hogy a bérlő magával viszi állatait alföldi gazdaságába. Ekkor Bolla arra kérte a távozó bérlőt, hogy legalább a méheket hagyja vissza, nehogy a birtok minden állat nélkül maradjon.

Ez a kis epizód mosolyra indító naivságnak hangzik, pedig lényegében élénk világot vet idejének gazdálkodására, különösen a latifundiumokon folyó gazdálkodásra. A felszerelés hiánya nem aggasztja a gazdát, mert a hiányt maga a rendszer pótolja dézsmájával és az allódbirtoknak árendába vagy részes művelésbe

való kiadásával. Ha nagy volt a birtok, és a jobbágytelepülések sűrűn lakottak, akkor a földesuraságnak minden befektetés, gond és munka nélkül is biztosítva volt a jövedelme.

Az uradalmi méhészet sohasem volt akkora, hogy akár a kezdő gazdálkodás idején valami jelentőséggel bírt volna. Csak a teljesség kedvéért foglalkozunk vele röviden.

Vehoffer Ignác első piarista tisztartónak 1809-ből származó összeírása szerint a kusztodiátus allódbirtokán 5 méhes állott:

1. Hetényben	34	anyával és	50	rajjal.
2. Mernyén	22	" "	15	" "
3. Dábóban ..	27	" "	35	" "
4. Árkusban	18	" "	20	" "
5. Hagyón ..	16	" "	27	" "

Összesen: 117 anya és 147 raj.

Ugyanezen esztendőben a majorságos és dézsmabeli méhek *felveretése* után nettó 3000 font sonkolyos mézet számolnak el.

Az urbáriális rendelkezések értelmében a jobbágyok a méhek után is dézsmával tartoztak. Csak a zalai jobbágyok — Akali, Dörgicse, Kékkút és Lovas —, azután a somogyi Ószöd és a tolnai Várong jobbágyai nem foglalkoztak méhészettel, a többi 9 somogyi helység — Gölle, Attala, Mernye, Taszár, Fonó, Homok, Nagydobsza, Kisdobsza és Pettend — az összeírás szerint 40 rajjal adózott. A jobbágyok a dézsma-rajokat nem természetben szolgáltatták be, hanem pénzváltást fizettek. A váltáság 1809-ben a 40 raj után 38 frt és 12 kr volt.¹⁰⁹

A mernyei uradalmi méhes a mai major területén volt. Egy 1811. február 24-i rendelkezés szerint a méhest a belterületről a szanai erdőbe kellett volna kitelepíteni. A méhes kivitele az utak járhatatlansága miatt elmaradt.¹¹⁰

1814-ben Várongon létesül egy újabb méhes.¹¹¹ Majd a Mernyéhez tartozó Hársmány nevű erdőben és Vadén állítottak fel egy-egy újabbat, összesen 56 kassal.¹¹² A vadéi méhes a legújabb időkig megvolt. A jelen század 20-as éveinek közepén Szentmiklóásra hozták le, ahonnan maradványait az egyetlen megmaradt hetényi méhesben helyezték el (1941.).

1829-ben a kusztodiátus egész területén 615 kas anyát és 451 kas rajt említ az összeírás a jobbágyok kezén. Taszáron foglalkoztak vele intenzívebben, ahol 339 kas anya és 153 kas raj volt. Ebben az esztendőben a dézsma 40 kas raj. Egy rajnak az értékét 38 kr-ral számították. Ekkor már a dörgicsei jobbágyok is foglalkoznak méhtartással.

¹⁰⁹ M. *Extractus Apum tam Allodialum, quam 9-lium et 10-lium in Inclito Dominio Mernye de Anno 1809.* — Fasc. M. XXXIX.

¹¹⁰ M. Protoc. I. 9. b)

¹¹¹ K. H. P. I. 379.

¹¹² M. Fasc. XLIV. 9.

Az 1858. és 1859. méhösszeírásban az uradalmi méhészet állapotáról részletes kimutatást találunk. A kimutatás a szeptembervégi állapot viszonyairól szól:

Kerület	Volt		Felveretett		Teny.-re maradt		Az eladott méz (sonkolyban)
	anya	raj	anya	raj	anya	raj	
	a k a s o k s z á m a						
Hetény	111	115	81	39	30	76	2360
Taszár	75	85	51	34	24	51	2851
Dobsza	31	63	31	28	—	35	967
Dörgicse	9	17	2	9	7	8	75 ² / ₄
Összesen ...	226	280	165	110	61	170	6253 ² / ₄
1858-ban ...	213	243	134	96	226	—	5819

A sonkolyos méz mázsáját (56 kg) 10 frt-ért o. é. adták el.¹¹³

A közölt kimutatás adatai szerint időközben felhagytak a meryei és várongi méhessel és a szentiváni erdőben próbálkoztak egy újabb felállításáról. Az 1876. december 18-án tartott gazdasági értekezleten azonban már beszámolnak arról, hogy ezt a méhest is beszüntették eredménytelensége miatt.¹¹⁴

Ma már egyedül csak Hetényben van egyetlen uradalmi méhes, amelyben kb. 140—160 család szokott lenni. Elhelyezése ma is ugyanott van, ahol azt 1809-ben találta a kezdő piarista gazdálkodás.

Lássunk néhány adatot a gazdálkodás kezdő évtizedeiből a méhészet hasznosításából. A hasznosítás iránya kettős volt, nagyobb részét sonkolyos formában adták el a mézet, de van adatunk arra is, hogy a pesti háznak küldtek belőle. Pl. az 1828. október 28-i konkurzus rendelkezése szerint a pesti háznak a következő naturáliákat küldték fel: Gölléből 120 p. m. őszi árpát, 398 p. m. zabot. Mernyéről 80 p. m. szemes tengerit, 8 p. m. aszalt szilvát, 6 p. m. diót, 50 font színmézet, 1 vendől lekvárt és „holmi aprólékos aszalt gyümölcsöt”.¹¹⁵ (Hogy a pesti rendházban volt sertéshízalás, arról már tettünk említést. Az aránylag nagymennyiségű zabra azért volt szükség, mert a rendfőnök hivatalos utazásai lebonyolítására Pesten egy négyes lófogatot tartottak.)

Első adatunk, amely a mézeladásra vonatkozik (1818. feb-

¹¹³ K. Fasc. 61.

¹¹⁴ M. Gazd Ért. 1867—1897.

¹¹⁵ M. Protoc. I. 9. e)

ruár 1.), jellemző az akkori közlekedési viszonyokra. Az eladott mézet Kanizsára kellett küldeni, ellenben a fuvarosok csak Nagybajomig értek el az utak járhatatlansága miatt, ahol a mézet beraktározták, várván arra, „hogymegnyílik az idő” a fuvarozásra.¹¹⁶

A mézre vagy a falusi regálébérlők a vevők, akik az adásvételi szerződéshez mindig kikötik az uradalmi fuvar. A mézet Kanizsára, Fehérvárra, Keszthelyre kell szállítani. Vannak esetek, amikor a mézesbábosok maguk jönnek el az uradalomba, s a közvetítő kereskedelem kizárásával egyenesen a termelőtől veszik meg az árut.

Ami a mennyiséget illeti, a korabeli mérlegekben sem esett valami súllyal a latba. Az eladásra kerülő összes sonkolyos méz 3000—4000 font körül ingadozik. Az ára meglehetősen hullámzik. 1828-ban 24 frt, 1831-ben 23 frt, 1832-ben 30 frt, 1833-ban 40 frt, 1835-ben 25 frt, 1837-ben 24 frt, 1838-ban 35 frt, 1839-ben 40 frt, 1840-ben 30 frt stb. a méznek ára kilánként.

Vannak esztendők, amikor nincs is eladható méz. Pl. 1829-ben, 1834-ben, 1836-ban nem adtak el mézet.¹¹⁷

A kusztodiátus mai pénzforgalmában a hetényi méhes jövedelme csak a tradíció emlékének értékével bír.

F) *A halászat.* A halászat a kisebb királyi haszonvételek egyik kiváltsága volt, s a kusztodiátus élvezői ezen földesurasági kiváltság alapján és jogán használták a balatoni halászatot a zalai és somogyi parti birtokok közé eső Balaton-részen.

a) *A balatoni halászat* multjának egyik kitűnő ismerője ennek a halászatnak történetére vonatkozólag az alábbiakat írja: „A halászati jog kizárólagossága és területhez kötöttsége az 1351. évi ú. n. jobbágytörvény megalkotása után kezdődött. A halászati jog ugyan elvileg már korábban is a parti ingatlanhoz kapcsolódott, de a Balatont még nem lehetett a számos parti birtoknak megfelelően kisebb halászati jogterületekre darabolni. Ez nem azt jelentette, mintha a Balatonon szabad lett volna azelőtt a halászat, hanem azt, hogy azoknak a parti birtokosoknak, akiknek halászati joguk volt (mert nem minden egyes birtokhoz tartozott halászati jog is), ez a joguk nem volt meghatározott határokhoz kötve, hanem az egész Balatonon halászhattak. Nehéz dolog lett volna ugyanis abban a régmúlt időben az akkori technikai eszközökkel a Balaton vizét birtoktestek szerint felmérni és elhatárolni.”¹¹⁸

A földesurak a halászatot vagy saját kezelésben használták, vagy meghatározott részét — leginkább haljárandság fejében — átengedték jobbágyaiknak. Az úrbéri viszonyok rendezése

¹¹⁶ M. Protoc. I. 9. b)

¹¹⁷ V. ö. Protoc. I. 9. a): 46., 114., 136., 169. — Továbbá Szerződések II.: 52., 75., 107., 131., 152., 203. stb.

¹¹⁸ Dr. Lukács Károlynak a Balaton c. folyóirat 1942. májusi számában megjelent közleményéből.

alkalmával a földesurak a halászatot olyan vizeken is megtartották, amelynek medre már nem volt tulajdonukban, és a víz használatát kiadták haszonbérbe. 1880. körül kb. negyven kis és nagy halászbérlője volt a Balatonnak.

A kusztodiátus halászati jogát a piaristák a birtoklás kezdete óta bérlet formájában hasznosították. Semmi jel sem mutat arra, hogy azt házikezelésben tartották volna. A bérlők kezdetben rendszeren a két balatonparti helységnek, Akalinak és Őszödnek jobbágysai közül kerültek ki, bár már a 30-as évektől van arra is adatunk, hogy közben-közben egyik-másik regálébérlő is megkapta. Később, a zsidó kereskedelem és gazdasági élet nagyobb térhódításával rendszeren egy-egy regálébérlő kezére került a halászati bérlet is.

Az uradalom a rendi halászati jog bérletét két részre osztotta, és külön adta ki a zalai és külön az őszi balatonvíz használatát. A bérlet ideje mindig három esztendőre szólt. Ha a következő ciklusra is ugyanazok maradtak a bérlemény élvezetében, a szerződések azért mindig megújították.

A haszonbér haljárandóság, de legtöbbször vegyes: hal és készpénz egyszerre. A szerződési feltételeknek rendszeren ismétlődő pontja, hogy a bérlő mindenki előtt az uradalmat köteles hallal kiszolgáltatni, beleértve a két tiszti családot is.

A halászati bérletnek jobbágykezekbe történt kiadásával a jobbágyok sorsán kívánt az uradalom segíteni, és ennek a szociális szándéknak a szerződésben kifejezést is adtak. Pl. az 1828-as őszi halászbérlési szerződést a következő szavak vezetik be: „Az uradalom az őszi jobbágyokon könnyíteni akarván, a halászatot 3 évre haszonbérbe adja az őszi határhoz tartozó Balaton vízen nyári és téli halászásra”. A bérlők Horváth György és kis Boda János őszi jobbágyok, akik két bokor hálóval rendelkeztek. A bérlet ideje 1828. június 1.—1831. május 31. Mind-egyik bokor 1—1 mázsa, 6 fontnál nagyobb fogással adózott. Ha azonban az uraságnak ezenkívül még szüksége lett volna halra, ezen szándékát mások előtt tartoztak folyó árban kielégíteni.

Tudjuk, hogy Őszödön a Vásonyiak kétes jogon társtulajdonosi kiváltsággal bírtak, azért az őszi halászati szerződésekben állandó az a kitétel, hogy a „Vásonyi urak tulajdon embereit a halászatban ne gátolják”, nehogy perlekedésre vezessen a dolog. A bérlők sem Vásonyiék embereit, sem idegeneket nem fogadhattak be a bokorba.¹¹⁹

1831-ben Akali- és Ságához tartozó Balatont az akali jobbágyok veszik ki haszonbérbe. A halásztársaság feje Borbély János halászbíró. A bérlet ideje szintén 3 év. Az évi haszonbér 6 fontnál súlyosabb halakból álló 4 mázsa fogas. Ha jég hiányá-

¹¹⁹ M. Protoc. I. 9. a)

ban ezt a mennyiséget nem tudnák beszolgáltatni, fontonként 15 kr a fogas váltása.¹²⁰

Ez az utóbbi megjegyzés arra enged következtetni, hogy a jégen való téli halászatok eredményesebbek szoktak lenni a nyári halászásnál.

Gazdasági és kortörténeti szempontból sem érdektelenek ezek a halászbérlési szerződések, azért egy-kettőt kivonatolva alábbiakban közlünk belőlük.

A zalai parti halászatot 1834-ben Borbély János és Héra István akali jobbágyok bokrai veszik bérbe. A bérösszeg már emelkedik, mert az előző ciklus 100 forint értékű halával szemben a következő ciklusra 160 frt készpénz az évi haszonbér. A bérlők engedélye nélkül másoknak *szigonnyal* vagy hálóval való halászás tilos. Az uraság tisztjeinek másokat megelőzve kötelesek folyó áron halat adni.¹²¹

Az akali bérléteket a következő három évre (1837—1840.) Borbély János már egyedül veszi ki. A bér fizetési módzata változik, amennyiben az évi bér 120 frt készpénz, 2 mázsa fogas és 2 mázsa „egyveleg hal”. Az egyveleg hálnak csukából, harcsából, süllőből és pontyból kell lenni, amelyeknek darabja legalább 2 font, a süllőt kivéve. Köteles továbbá az uraságnak elegendő halat adni, mégpedig a fogasnak fontját 4, egyéb hálnak 2 garasért. ha ezt nem tartaná meg, jogában áll az uraságnak a bérlőt 40 frt büntetéssel sújtani, „amit a bérlő akármilyen vagyonából behajthat”.¹²²

1837-ben lép fel az őszi bérleten elsőízben Löwensohn Péterrel, a kir. javak haszonbérlőjével az első zsidó halászbérlő.¹²³ A zalai parton még a 40-es években a jobbágyok a bérlők, lassankint azonban ott is a falusi árendás zsidó kezére csúszik a bérlés.

A balatoni halászat radikális rendezése előtt az utolsó bérlők az alábbi bérösszegeket fizették. 1891-ben az őszi mederterület (1345 k. h. 543 □ öl) halászati jogát Kohn Lipót bérelte 400 frt évi bér ellenében. Az akali mederterület (4357 k. h. 111 □ öl) ugyanakkor Gold Mór kezén volt, aki 900 frt-ot fizetett érte. Az utolsó részletbérbeadás alkalmával (1894) az őszi bérlés Gold Mór kapta meg 300 frt készpénz és 100 kg fogas ellenében. Ugyanakkor Márkus Sámuel és Társa az akali bérlésért 840 frt készpénzt és 200 kg fogast fizetett.¹²⁴

Az 1926—27-ben eszközölt új vízfelmérés alkalmával a rend mederbirtokát a következőképen helyesbítették: Balatonöszöd

¹²⁰ M. Protoc. I. 9. a.

¹²¹ M. Szerződések. II. 4.

¹²² U. o. 82.

¹²³ U. o. 84.

¹²⁴ *Hellebrandtné Bariss* Pálmának, a Balatoni Halászati Társulat ügyv. igazgatójának szíves közlése, akinek e helyen mondunk köszönetet a balatoni halászatra vonatkozó értékes adatközléséért.

1192 k. h. 129 □ öl, Akali 4357 k. h. 111 □ öl, összesen: 5549 k. h. 240 □ öl.

A Balaton halászatát a halászati törvény életbelépéséig csupán a három balatoni vármegye által 1880-ban szabályrendeletileg egységesen alkotott korlátozások és tilalmak szabályozták. Ezen rendelkezések gyakorlati keresztülvitelére, továbbá a halállomány védelmére és gyarapítására 1885. június 26-án megalakult a *Balaton Halász Szövetkezet*.

A Szövetkezet megalakulását megelőző értekezleten 1884-ben a rend részéről a belépési nyilatkozatot Horváth Lajos öszödi ispán írta alá. Még az évben a Szövetkezet igazgatóságába beválasztották Domának Alajost.

A Szövetkezet fennállásának negyedik évében, 1889. április 28-án feloszlott és az 1890-ben életbelépett halászati törvénynek megfelelően a jogtulajdonos tagok Társulattá alakultak.

Az 1890-ben alakult *Balaton Halászati Társulat* a medertulajdonosok társulata, amelynek igazgatóságában a rend is képviseltével bír. A Társulat első tíz esztendeje küzdelmes volt. A halászati törvényt és a társulati üzemterv rendelkezéseit nehezen és csak részben tudta a bérlőkkel megtartatni, intenzivebb haltenyésztés pedig a tagolt haszonbérbeadási rendszer mellett kivihetetlennek bizonyult. Azért arra a meggyőződésre jutott, hogy a balatoni halászatot csak egységes kezelésben lehet megoldani. Azért a Társulat egy olyan értelmű határozatot hozott, hogy a jogtulajdonosok lejáró szerződéseiket csak 1900. január 1-ig újíthatják meg. A Társulat először a halászatnak házi kezelésbe vételére gondolt, de a birtokosok többsége az egységes bérbeadás mellett döntött.

A bérletet az erre a célra alakult *Balaton Halászati Részvénytársaság* kapta meg. A szerződés 1900. január 1-én lépett életbe és 25 évre szólt. Az Rt. biztosította a tulajdonosoknak azt a haszonbérösszeget, amelyet a tulajdonosok a tagolt rendszer mellett 1899-ben kaptak. Ez az összeg 40.797'88 korona készpénzt és 21'03 q vegyes fogassüllöt, mintegy 3000 kor. egyenértékben, tehát mindössze 43.797'91 kor.-t tett ki.

Az Rt-vel kötött ezen szerződés a jogtulajdonosok bérletét illetőleg a következőket tartalmazza:

Fizet évi 44.000 kor. haszonbért, a 6-ik évben kezdődő 5—5 évi 10%-os emelkedéssel és kiszolgáltat a jogtulajdonosoknak évi 21'03 q vegyes fogassüllöt, vagy fizeti ennek egyenértékét.

A Rt. a szerződésben vállalt fizetési kötelezettségének és a mesterséges tenyésztés céljából meghatározott halasításoknak eleget tett.

A háború és az azt követő forradalmak után a szerződés lejártával a versenytárgyalásra kiírt haszonbérleti pályázaton a bérletet, mint legtöbbet ígérő újból a Balaton Halászati Részvénytársaság nyerte el és 1925—1950-ig terjedő időre újabb 25 éves szerződést kötött a jogtulajdonosok érdekeltségével,

amelynek értelmében az Rt-t a következő anyagi természetű szolgáltatások terhelik:

a) Köteles évenként fix haszonbérben 300 q, 25⁰/₀-os üzleti haszonrészesedési jogmegváltás címén 120 q és 25⁰/₀-os részvényrészesedési jogmegváltás címén szintén 120 q, összesen tehát 540 q pontyegyenértéket a Társulatnak fizetni.

b) Köteles évenként természetben való haljárandóság címén 70 q I. r. fogassüllőt juttatni, vagy e kötelezettséget pénzzel megváltani.

Ezen második bérszerződésben a haszonbér ponty-valutában lett megállapítva, s így a haszonbér összege a jegelt ponty árának alakulásától függően évenként változik.

Mellőzve az egyes években kapott haszonbérösszegek hosszadalmas kimutatását, csak az utolsó esztendőre utalunk. Az uradalom halászati jogtulajdonából eredő jövedelme 1941-ben 6692'32 P készpénz és 370 kgr I. oszt. fogas volt. A természetbeni haljárandóság megváltás esetén 1808'04 P jövedelmet jelentett volna. Összes jövedelme tehát 8500'36 P.

A rend mederterületére eső kereseti adót — 1941-ben 549'12 P-t — a Társulat közvetlenül fizeti be az illetékes adópénztárnak. Ez az összeg a fenti készpénz jövedelemből már levonásba hozatott.

Az első világháborút megelőző utolsó hat esztendő készpénzjövedelme 18.191 kor. volt, úgyhogy átlagosan egy évre 3031'83 K esett.

A legutóbbi, tehát az 1941. évi bérllet 8500'36 P-jéből a *Balaton-meder 1 k. h.-ra vonatkoztatott jövedelem 1'53 P.*

Van a Balatonnak még egy minimális hasznot hajtó és a halászattal összefüggő ága, a *sporthorgászat*. A balatoni sporthorgászatnak alig három évtizedes a multja. Az 1922-ben létrejött második haszonbérleti szerződésben a bérbeadó Társulat tagjai visszatartották maguknak a parti sporthorgászat engedélyezésének jogát, és csak a csónakos horgászat engedélyezése maradt továbbra is a bérlő jogában. A somogyi part rendkívül sekély vízállása miatt parti horgászat tekintetében egyáltalában nem jöhet figyelembe. Fürdőélet pedig csak ezen a parton van, az uradalom azonban sporthorgászat szempontjából ezt az adottságot nem használhatja ki. A zalai oldal parti horgászatra igen alkalmas, ott azonban alig van fürdőélet, s így a parti horgászat ezért marad kihasználatlan.

Bár nem e helyre kívánkozik, de mivel a Balaton hasznosításával kapcsolatos, itt említjük meg a balatoni *nádkitermelést*. A gazdálkodás kezdő korában annyival is inkább jelentős volt, hisz a templomok kivételével minden épületet náddal fedtek. Az első írásos említés 1811-ből van róla, amikor 2034 kéve a téli nádaratás eredménye.¹²⁵

¹²⁵ K. Fasc. 3. — Observationes in Rationibus factae. Anno 1816.

Az 1816-ból való adat szerint a nád kitermelése két helyen folyt, Dörgicsén és Kékkúton. Az első helyen 2066 kéve harmados termelésből származik, Kékkúton pedig feles művelésből 1522 kéve nád lett. A téli termelés uradalmi összege: 3588 kéve. Az észrevételek megjegyzéssel kísérik a részes művelést. Felteszik a kérdést, nem volna-e előnyösebb robotos erővel végezteni a kitermelést, akkor nem kellene részt kiadni belőle.¹²⁶ A nád a mult század első felében még igen kapós uradalmi cikk, azért húzódoznak a rész kiadásától. A részes művelés azonban napjainkig megmaradt. Kitermelése ugyanis a jég tartósságától függ. Ha nincs jég, nincs jégaratás. Ha van jég, sietni kell vele, mert ki tudja, mikor áll be az enyhe idő. A részes munka hasonlíthatatlanul gyorsabb a robotos vagy majorsági munkánál, s így a bizonytalan munkaidő jobban kihasználható vele.

Kékkút eladása után csak Dörgicsén volt nádkitermelés. Az őszi part homokjában a nád nem díszlik. A mai nádkitermelés 8—12 ezer kéve között váltakozik, s nagyobb része ipari célokra értékesül.

b) *Az uradalom mesterséges halászatának eredete az orci birtokvétellel függ össze.* 1897-ben létesítették ott az első halastavat, amelynek területét egyébre nem tudták használni. Az első halastó 8 k. h. volt. Ugyanebben az időben készül el Hetényben a temetődomb É-i aljában a szintén 8 holdas halastó. A kezdeti halállomány pikkelyes ponty volt. A két halastó jövedelme az 1915-ös káptalani jelentés szerint az 1908/09—1910/11. közötti 3 évben 1726 K, a következő ciklusban 1826 K. Az évi átlag 592 K. Egy hold évi bruttó hozama 37 K. A halakat még ekkor nem takarmányozták.

A háború után a mesterséges halászat az erdészeti szakaszerű kezelésébe kerül. Az orci tavat 22'5 holdra bővítik ki, a szentiváni erdő K-i oldalán elterülő vizenyős területet elárasztják, megépítik a zárógátakat, úgyhogy 1923. tavaszára mindenütt kiépültek a mesterséges tavak műszaki berendezései. Az 1925-ös káptalan már a következőkről tud beszámolni:

Hetény halastavának területe	8'0 k. h.
Orci	" "	22'5 " "
Szentiván	" "	31'0 " "
		<hr/>
		Összesen: 61'5 k. h.

A káptalani jelentés szerint 1921/22—1923/24-ben a halastavak 134 millió papírkoronát, azaz 10.720 pengőt hoztak. Egy év jövedelme: 3573'33 P. Egy hold bruttó jövedelme: 58'10 P.

Ekkor kezdődött meg a halaknak mesterséges takarmányozása. Az eredmény meglepő volt. Az 1928-as káptalanban az

¹²⁶ U. o.

1924/25—1926/27-es 3 éves ciklus bruttójövedelme 54.801'21 pengőre ugrott fel. Egy év jövedelme 18.267'07 P, amely összegből a tómeder 1 k. holdjára 297'02 P esett.

A halastavak jövedelmezősége azután fokozatosan csökken. Oka a halárakban beállott nagy esés, és a takarmány árának emelkedése. A halak mesterséges takarmányozása elmaradt, legfeljebb magtári hulladékot kaptak. Ma, különösen a háborús viszonyok okozta takarmányzárolás miatt a mesterséges halastavak üzeme egészen jelentéktelen.

Erdőgazdaság.

A kusztodiátus erdeinek első szakszerű leírását már az 1804-es kamarai összeírás részletezésénél ismertettük. Amint tudjuk, a zalai erdők már az összeírás idejében fel voltak mérve, ellenben a somogyi és tolnai erdőket csak Noszek Mátyás, Somogy vármegye erdőfelügyelőjének megbecslése alapján ismerjük.

Ez az összeírás volt a piarista birtoklás idejében az erdőkre történt első hivatalos beleavatkozás. 1843-ig nem is volt több. Az erdőknek állami ellenőrzése és a használat irányítása még sincs meg, sőt ezután is még sokáig várta magára az általános érvényű erdőtörvény. Tehát magukra a birtokosokra maradt az erdők mikénti kezelése és hasznosítási módja.

Az erdők országszerte elhanyagoltak. Az erdők elhanyagolását megítélésünk szerint egyetlen főokra lehet visszavezetni. Dunántúl déli vármegyéiben, Somogyban, Tolnában, Zalában és Baranyában annyi még a múlt század első felében az erdő, hogy a fának nincs értéke. És ha a kitermelésre való fa értékesíthető volna, a használhatatlan utak miatt ez az áru nem piaci cikk, mert tömegénél fogva nem bírná meg a kocsifuvart. Az erdők fáit ott korhadtak helyükön. Hogy tényleg sok a korhadtt, elvénült fa, eléggé igazolják azok a szerződések, amelyeket a kormányzó a faizás módjára vonatkozólag köt a jobbágyokkal.¹ Ilyen körülmények között nem lehet csodálkozni azon, ha a faizás, illetőleg ennek megszüntetése (1865.) után az erdő főhasználatát majdnem egészen kimeríti a konvencióba kiadott tűzifa és az uradalmi építkezésekhez felhasznált épület- és műfa.

Az erdők s a vele kapcsolatos köztes vagy szomszédos birtokrészek is elvadultak. Azért beszélnek az írások a használhatatlan *sűrűkről és bozótokról*. Az erdőkben végzett első hasznos munka az *irtás*.

Bolla Antal 1809-ben Dobszáról 50 gyalogos embert rendelt fel Mernyére fejszével és irtókapával robotban 9 napig tartó

¹ M. Szerződések. II. 81.

irtási munkára.² Annyi azonban mindenfelé az irtásra szoruló terület, hogy később már *robottal* sem bírják, és külön szerződések kikötése mellett *vállalkozóknak* adják ki az irtást.

Nagydobszán 1834-ben a *Kincses megyei sűrű* 45½ hold (1200 □ ölével) irtási munkájának elvégzésére 44 vállalkozóval köt a kormányzó szerződést. A kiirtott famennyiség a tölgy kivételével és az irtás után vetett tengeri termése minden ellenszolgáltatás nélkül a vállalkozóké. Ez a munkájuk bére.³ Ezt a szerződést 1835-ben 2 évre meghosszabbítják azzal a kikötéssel, hogy az irtásban termelt tengeri terméséből az első évben 1/5-öt, a másodikban pedig 1/3-ot az uradalomnak kötelesek beszolgáltatni.⁴

1834-ben 25 fonai jobbággy vállalkozik a taszári határban a Homokra vezető töltéstől K-re és a Kapos vizétől É-ra eső berekből 21 láncc kiirtására. A vállalkozók 8 évre megkapják a berki rétet. Az első öt évben teljesen ingyenes a haszonvétel, az utolsó háromban azonban a berekben termelt széna 1/3-da az uraságé. Ezzel szemben a vállalkozók a 8 év alatt kötelesek az elvadult berket mindentől megtisztítani és használható állapotba tenni. Nyolc év után a rét „*minden következtetés nélkül a jövőre*” az uraság szabad rendelkezése alá kerül.⁵ A most idézett kitételrel igen gyakran találkozunk főleg olyan ügyletek kötésénél, ahol esetleg jogfeladás vagy új teher veszélye fenyegethét az uradalmat.

Ugyanezen esztendőben 39 taszári vállalkozó veszi ki a homoki töltéstől Ny-ra és a Kapostól É-ra elterülő berek 58 lánccát irtásra a fenti kikötésekkel.⁶

1835-ben a nagydobszai Kincses megyei irtást még két évre meghosszabbítják azzal, hogy az 1836-os tengeritermésnek 1/5-ét, az 1837-es termésnek pedig 1/3-át szolgáltatják be az uradalomnak. A kiszedett és a vállalkozók által elvitt tengeriszárért még szántani tartoznak az uradalom allódgazdaságában.⁷

1837-ben a gadácsi németek kapják meg Felsőhetényben az erdőítésre szánt *gyeptörést* három évi művelésre. Az első és második esztendőben tengerit vagy *dohányt* termelnek, a harmadikban repcével vagy más *apró maggal* vetik el a gyeptörést. A vállalkozók vetéseire az uradalmi csósz ügyel fel, aki ezért minden hold után *egy csomó dohányt* vagy ezzel egyenértékű pénzjutalmat kap a vállalkozóktól.⁸

A mernyei districtushoz tartozó Vadépuszta elvadult bozótját 85 mernyei jobbággy veszi ki irtásra. A szerződés 6 évig

² M. Protoc. I. 9a)

³ M. Szerződések II. 17.

⁴ U. o. 83.

⁵ U. o. 20—21.

⁶ U. o. 21.

⁷ U. o. 52.

⁸ U. o. 83.

tart, 1838. január 1-től 1843. aratásáig A vállalkozók csak a 4. évtől tartoznak az uradalomnak szolgálmánnyal, mégpedig az irtásföldi termés $\frac{1}{10}$., $\frac{1}{5}$. s a 6. évben az $\frac{1}{3}$. részének leadásával. A mernyeiek $73\frac{1}{2}$ holdat, az ugyanakkor szerződött 71 mocsoládi vállalkozó pedig 81 holdat vett művelés alá.⁹

1840-ben 16 polányi lakos vállalkozik arra, hogy a Szentmiklósi erdőnek a geszti és polányi határra dülő felső részéből 13 holdat kiirtson. Az irtás 4 évre adatott ki. Az első és második esztendőben $\frac{1}{10}$., a harmadikban $\frac{1}{5}$., a negyedikben pedig $\frac{1}{3}$. termést kötelesek beszolgáltatni. Kötelesek továbbá $\frac{1}{4}$ holdankint és évenként egy 50 krajcáros kaszásnapot szolgálni. A szerződés ezzel a mondattal zárul: „Ha az utolsó esztendőben a föld minden gyökértül és gatzul tiszta nem leend, az akkori egész vetést az uraság magának fogja önhatalmából lefoglalni.”¹⁰

A munkát rendszerint természetbeni javakkal honorálták. A napszámnak készpénzben való fizetése jóval későbbi keletű.

Azok a jobbágyok, akiknek az Urbárium, illetőleg a kamarai összeírás értelmében faizási joguk volt, faszükségletüket az uradalmi erdőkből szerezték be. Az uradalmi cselédeknek is csak 1865-től kezdve van uradalmi fajárandóságuk, a Személyzeti Táblák tanúsága szerint ők is faizással jutottak addig tüzelőhöz. 1837-től van egy egyességlevelünk, amely meghatározza a mernyei jobbágyok faizási körülményeit. Eszerint az uraság más falu határában lévő erdőt is kijelölhet faizásra. A mernyei jobbágyok abban az időben nem a jóval közelebb eső Szentmiklósi erdőből jutottak szükséges fájukhoz, hanem a Gamás határában fekvő Vadérről. A faizás ideje, napja is pontosan körvonalazott. A mernyeiek csak szerdán és szombaton szedhetnek fát a kijelölt erdőrészen. Tehát nem járhatják az egész erdőt, hanem csak az uradalom által kijelölt részt. A faizás csak a kidőlt fákra vonatkozik. Ha azonban a kidőlt fa szerszámfának még használható, a jobbágyok nem vihetik el. Álló száraz fára csak akkor kerülhet sor, ha már a kidőlt fa elfogyott. Ha valaki kijátszaná az uradalmi rendelkezést, gyengébb fa után 5 frt, erősebb fa után 10 frt bírságot fizet. „Az uradalmi jogok megismerésére” a faizási jog használatáért minden jobbágyház évenként 6 napszámot szolgált az uradalomban minden viszontszolgáltatás nélkül.¹¹

Grosser János rendfőnök 1843-ban azzal a kéréssel járult Somogy vármegye közgyűlése elé, hogy miután a kusztodiátus erdeit már mind felmérték és szakszerűleg átvizsgálták, küldené ki a vármegye tiszti mérnökét és a megyei bizottságot ezen mérnöki munkálatok hitelesítésére. A beadványra a vármegye

⁹ U. o. 110—111.

¹⁰ U. o. 180.

¹¹ M. Szerződések II. 81.

2385/1843. szám alatt meghozta végzését. A hivatalos ellenőrzés az erdőekben szerzett tapasztalatait az alábbiakban tartalmazza.

1. *Dobszai erdők.* A kisdobszai erdő 458⁷/₈ hold. Az ellenőrző megállapítás szerint jobb erdőszámba megy. Mivel az erdőt régóta legeltetik, azért megritkult, de igen elterebélyesedett és bő makktermést hozó tölgyes.

A pettendi erdő 415⁶/₈ hold. A helység felső széle táján, továbbá a kistamási határtól a gyöngyösmelléki határ DK-i része felé lapályos, vizenyős. Ezért ritka és égeres bokrokkal benőtt. Csak itt-ott van egy százados tölgy. Az emelkedettebb helyeken bő makktermésű fák vannak. A hagyói erdő rész már jóval sűrűbb, amely kitűnő makktermést adó, többszázados tölgyes.

A nagydobszai erdők 599¹/₈ hold nagyságúak. A hagyói malomtól az uradalmi téglavetőig terjedő jókarban lévő szálás, tölgyes erdő. Ellenben a nemeskei határra nyúló keskenyebb erdő rész csepőtés és igen ritka. Feljebb, a postaút alsó részén húzódó erdő ritka ugyan, de csonkítatlan, egészséges és jókarban lévő tölgyállomány van benne. A postaúton felül lévő erdő részlet már jóval sűrűbb és tölgyvel vegyes gyertyános, amely a görögali határ mentében nyúlik É felé.

A *dobszai összes erdő tehát 1473⁶/₈ hold.* A szakvélemény ugyan azt mondja, hogy erdészeti szempontból rendezendők volnának, de a *makktermelésre, gubacsszedésre és legeltetésre beállított üzemet jövedelmezőbbnek tartja, mint a tűzifakitermelést.* A szakvéleménynek igen jellemző megjegyzése, hogy annyi Dobsza közelében az erdő, hogy a fának 100 év múlva jön meg csak az ára.

2. A *taszári distriktus* erdői közül a legnagyobb a *homoki erdő.* A sántosi határtól a szentbalázi határig lenyúló erdő részben a magukban korhadó vén fák alatt vigyázva meghagyott tölgy, cser, bükk és gyertyán nemsokára oly sűrű lesz, hogy ritkításra szorul. Ebben az erdő részben a korhadó öreg fákból hamuzsírkészítés volt folyamatban.

Ettől az erdő résztől K-re a Teleki-völgyre dülő szőlőhegy mentén egy 60 holdas kiváló fiatalos erdőt talált a bizottság, amelynek talaján 14 évvel ezelőtt még sovány szántó volt. Ez a 60 holdas telepítés tehát már a rendi birtoklás idejéből való új erdősítés. Ez a szépen sikerült telepítés ösztönözte az uradalmat, hogy a Teleki-völgyben az előbbihez közel folytassa makkról való telepítését.

A szőlőtől K-re egy kb. 70 holdas és 30 éves kitűnően sikerült fenyves állott szinten a mezőgazdálkodással felhagyott gyenge szántó helyén. Ez is új telepítésű erdő már, amely az előbbi 60 holdas lomberdővel együtt a rendi gazdálkodást dicséri.

A kaposkeresztúri határ mentében egy elég sűrű állású fenyvest találtak, amelyről a bizottságnak az a megállapítása, hogy épületfának használható már.

A Hosszú-völgyben levő erdő régi s korhadó fáiból a bizottság ottjártakor *hamuzsirégetés* folyt.

Az összes erdőkről rendelkezésre állott a mérnöki felvételek után készült térkép, csak a homoki erdő nem volt felvéve, sem térképezve. Ezt az erdőt — valószínűleg igen nehéz terepviszonyai miatt — csak lánccal mérték fel. Ez a felmérés *megközelítőleg 1506 holdra becsülte a homoki erdőt.*

A homoki erdön kívül Taszár tartotta számon a *Tótsárt* (*Tócsár*) is, amely akkor legelőerdőre emlékeztető faállománnyal bírt. A zimányi határig terjedő É-i része legeltetésre alkalmas gyertyános, Ny-i része a *Dábói* szép szálas csererdő, amely északról az orci határral érintkezik. Az erdő 60—150 év közötti különféle korú település, illetőleg sarjerdő. Az erdő D-i része a falu felé mintegy 60 holdas, ritka gyertyános legelő. A dábói sertés-tanya körül terjeszkedő sertéslegelők még ma is van néhány darab mutatóban ezekből az ősi gyertyánokból.

Taszár határa 1772-ben méretett fel utoljára, s így ezt az erdőt sem lehetett a bejárásakor pontosan meghatározni. Lánccal felmérés után az uradalom $850\frac{1}{2}$ holdra becsülte.

A taszári kerület harmadik erdőrésze a *fonai erdő* volt. Vegyes állományú erdő. Ha a vén cserfákat, amelyek a dábói erdő fáival egykorúak, kivágják, az így megritkított erdő legeltetésre is, makk- és gubacshaszonvételre is alkalmas lesz. A fonai határt is 1772-ben mérték utoljára, és így erdjének akkori területe pontosan nem volt számbavehető. Az uradalmi írásokban $627\frac{1}{8}$ holddal szerepel.

Taszár összes erdei megközelítőleg 2983 $\frac{5}{8}$ holdat tettek ki.

3. *Hetényi erdők.* A felsőhetényi rész $84\frac{1}{4}$ holdas, tölgyvel vegyes, igen jó karban lévő szálas erdő. Két évvel ezelőtt ehhez az erdőhöz csatlakozóan még $44\frac{1}{4}$ holdat erdősítettek be. Az egész erdő körülárkolt. A mérnöki behelyszínelés az erdőt a felméréssel egyezőnek találta. Az erdő még fiatal, s így még vágás nincs benne.

A csökei erdő $66\frac{1}{4}$ hold, amelynek egy része már vágásokra osztott. A másik része szép tölgyfával elegyes, cseres szálerdő. 1838-ban $36\frac{1}{4}$ hold erdősített területet csatoltak hozzá. Az egész erdőt igen jókarban találták, amely a felsőhetényihez hasonlóan szintén körül van árkolva.

4. *Gölle erdők* közül az ú. n. *Felsőerdő* sűrű gyertyános kevés tölgyvel vegyített erdő. Az ellenőrző bizottság jókarban levőnek s legeltetésre alkalmasnak tartotta. A *Déli erdő* sok és szép tölgyfával gazdag makktermést adó kifogástalan erdő. A helyszínelés a két erdőt $311\frac{1}{4}$ holdnak találta. A Felsőerdőnek ma már nyoma sincs, csak nevében — „*Felsőtölös dűlő*” — él emléke. A Déli erdőből „*Alsótölös*” néven egy-két holdnyi remíz van meg vadkímélés céljából.

5. *A meryei erdők* közül az ú. n. *Urasági erdő* Orspusztától egészen a mocsoládi határig terjedő $812\frac{1}{4}$ holdas cser-erdő

volt. Helyén ma Mernye szántói vannak. Hogy az erdő legeltesre alkalmassá tétessék, a Helytartó Tanácsnak az úrbéri szabályozás idejében hozott rendelete értelmében az erdő faállományának kb. $\frac{2}{3}$ részét kiirtották, s így a mernyei juhállomány kitűnő legelőhöz jutott. A bizottságnak erre a legelőerdőre az a további megállapítása, hogy az irtás után megmaradt fiatal fák idővel elterebélyesedvén, igen bő makktermést adhatnak. Ez az erdő a gazdaság K-i részén volt.

A Ny-i részen az egresi határra dülő erdőt úrbéri járandóságokra ökörtilos erdőnek nyilvánították. Ez utóbbi erdő a *Hársmani* sűrűvel együtt $305\frac{5}{8}$ hold. A hársmani sűrű egyúttal úrbéri legelőül szolgált. A mernyei erdők összesen $1117\frac{7}{8}$ holdat tettek ki. Felmérésük 1836-ban fejeződött be.

6. *Vadé erdői*. Magában Vadében két erdő volt. A *Keleti erdő*, amelyet a helyszínelés $427\frac{1}{4}$ holdnak talált, igen jókarban tartott és kevés tölgygel, gyertyánnal és bükkal elegyes minden ritkítás nélkül való, zárt állományú, makktermő csererdő volt. Az ellenőrző bizottság véleménye szerint ezt az erdőt igen szépen lehetne szabályozni a nélkül, hogy a szabályozás következtében leeső részeket a gazdaság megérezné.

Az ú. n. *Nyugati erdő* felső és emelkedettebb része jókarban lévő bükkös és gyertyános. A százados bükk- és gyertyánfáknak kitermelése az erdőcserével kapcsolatban napjainkban van folyamatban. Az erdő középső része tölgygel vegyes cseres, míg az alsó része kevés tölgygel elegyes cseres, amelyben árok-kal körülkerített mintegy 30 holdas „*abrincsos*” is (nyírfa) látható. Területe valamivel kevesebb a Keleti erdő területénél, $402\frac{1}{4}$ hold.

A somogyi erdőkről felvett hiteles nyilatkozat Vadé erdői közé sorozza a 367 holdas *Szentmiklósi erdőt* is. Ez az erdő már akkor három nyiladékra osztott, rendezettebb erdő volt. Faállománya bükk, gyertyán, tölgy és cser. Gondozott erdő.

7. Az *őszödi erdőt* 1838-ban mérték fel, és a hitelesített telekkönyv szerint $68\frac{1}{8}$ hold. Igen jó karban lévő, kimélt, kevés tölgygel elegyes szálás csererdő. A Nyilatkozat említést tesz a $109\frac{6}{8}$ holdas csepőtés legelőerdőről, amelyet már az 1804-es kamarai összeírás is *Haraszt* néven, mint legelőerdőt említett meg.

Az 1843. nov. 2-án Kaposvárott keltezett hiteles nyilatkozat, amelyet Sárközy Albert első alispán, Sárközy Sándor és Kacs Kovics Ignác főbírák, azonkívül Véssey Lajos főjegyző írt alá, a kusztodiátushoz tartozó somogyi erdőkről általános összefoglalásában a következő megjegyzéseket teszi. A cca 35—36 ezer holdnyi birtokon a kerek számban 7300 holdnyi erdő úgy aránylik a mezőgazdasági ingatlanhoz, mint 1:5. Véleménye szerint, ha a fa tűrhető hasznót hajtana, érdemes volna a vén erdőket kiirtani és az erdészeti követelmények figyelembe vételével felújítani. *De addig, amíg a kitermelt és ölbe rakott fa ára alig több, mint a kitermelésre fordított költség, addig legfeljebb ritkításra*

gondolhat az uradalom, hogy ezzel a megmaradt fák kiterelvényesedhessenek és makktermést adjanak, továbbá gubacsolási és legeltetési hasznot nyujtsanak. Általában jó véleménnyel van az uradalmi erdőkezelést illetőleg. Igen életrevaló ajánlattal is szolgál az uradalomnak, amit később teljes mértékben meg is valószínűsítettak. A bizottság azt ajánlotta, hogy Taszár, Fonó, Vadé sík területű erdeit csökkentésük, mert ezek a területek búzatermelésre beállítva hasonlíthatatlanul nagyobb hasznot hajtanának az uradalomnak. Ezen sík vidékű erdőket kevésbé értékes helyekre véli áttelepíteni.¹²

A dörgicsei erdőkről uradalmi felkérésre Raátz Antal karádi erdőmester ugyancsak 1843-ban alábbiakban adta meg az erdők leírását és szaktanácsait.

1. Az *alsódörgicsei erdőkhöz* tartozik az *Öcs-hegy* nevű erdő. A szakvélemény szerint igen gyenge állapotban levő, kihasznált erdő. Területe 76 hold. A dörgicsei erdőket 1791-ben Gerlits mérnök mérte fel.

A *Kő-hegyi erdő* 46 hold. Rendes erdőüzemi kezelés híján önmegújulásra képtelen.

A harmadik az ú. n. *Öreg-erdő*. Ez a legnagyobb és legértékesebb erdőréssz. Területe $630\frac{3}{8}$ hold a kisdörgicsei és vázolyi határokra dülő és pörös úton visszakerült $213\frac{2}{8}$ hold nélkül. Raátz szerint elég jól gondozott és védett erdő. Azok a részek azonban, amelyek a kisdörgicsei helységekre dőlnek, kb. 50 öl mélységben rosszak. Az erdőnek visszakerült részét a per alatt mindkét peres fél használta, s a kíméletlen használat tönkretette.

A pör alatt álló vázolyi erdőt érdemes lenne rendszeres vágás alá vetni és feljavítani. Raátz szerint fenyőfélékkel kellene betelepíteni.

Az *Öreg-Leshegy* az *Imer-oldallal* együtt 408 hold és jó állapotban van.

Alsódörgicsétől Ny-ra eső *Balázshgyi erdő* ritka állású.

2. *Akali határában* van a *Magyal*, *Csorda-úti sűrű* és a *Sós-erdő*. Területük $954\frac{2}{8}$ hold. Annyira kihasználtak, hogy alig nevezhetők már erdőeknek. Ritka állású maradék fáikkal inkább legelőszámban mennek. Raátz az 1807-es 2. és 3. hazai törvényre való hivatkozással, amelyek az erdők teljes kiirtását tilalmazzák, abban a reményben van, hogy az uradalom rendbe hozza ezeket az erdőterületeket annyival is inkább, mert *Zalában jobbak a faárok, mint Somogyban*. Véleménye szerint az akali erdő jelen állapotában erdészeti szempontból mint haszonhajtó tulajdon nem jöhet számításba. Az uradalom a fenti terület legnagyobb részét meghagyta rossz legelőnek, mert erdősítése a köves talaj miatt kockázatos. Csak a legújabb erdőcserék idején került belőlük egy rész erdősítésre.

Ugyancsak Akali határában van a *sági allódiális erdő*. Fa-

¹² K. Fasc. 61.

állománya közvetlen tengődő törpenövésű fákból áll. Területe 625¹/₂ hold, amelyből azonban 2—3 évvel ezelőtt 150 holdat kivágtak.

Költségkimelés céljából egy ügyes gyakorlati tanácsot ajánlott a zalai erdők új erdősítésére. Azt mondja ugyanis, hogy a dobszai sertéseknek ¹/₃-adát Dörgicsére kellene felhajtani, hogy a vágások talaját a sertéstúrás az új erdősítésre alkalmassabbá tegye.

Egy másik tanácsa, hogy a jelen rendetlen állapotainak megszüntetésére fogadjon a rend egy „értelmes” erdőmestert.¹³

Hogy a rend ideje korán foglalkozott azzal a gondolattal, hogy erdeiből is hasznothajtó üzemágot fejlesszen ki, mutatják azok az üzemi számítások, amelyeket ugyancsak Raázt Antal karádi erdőmesterrel készítettett el. Nevezett erdőmester a megbízásra „*Előleges kimutató Lajstroma a Custodiatuŝ erdeinek használatáról*” címmel egy Karádon 1843. július 4-ikén kelt kimutatásban az alábbiakat közölte a rendi vezetőséggel. Megállapította fanemek és az erdők állapota szerint a vágási fordákat; lerögzíti az egyes erdők területét; megjelöli az évenkénti vágási területeket és kimutatja a vágásokból remélhető hasáb- és ágfát ölelben kifejezve.¹⁴

Az erdő neve	Forda		Az erdő területe		Az egy évi vágásterület		Egy holdról várható famennyiség ölelben		Összesen	
	éves	hold	□ öl	hold	□ öl	hasáb	ágfa	hasáb	ágfa	
Vadéi erdők	80	750	900	9	46	15	5	146 ² / ₈	48 ² / ₃	
Szentmiklósi erdők	120	439	300	3	792	15	5	57 ³ / ₁₆	19 ¹ / ₆	
Mernyei urasági erdők .	120	537	550	4	600	4 ¹ / ₂	1 ¹ / ₈	28	6	
Mernyei jobbágyi erdők	120	642	300	5	422	5	1 ² / ₃	26 ⁴ / ₈	9	
Taszári határ	120	688	600	5	900	20	6 ² / ₃	115	38 ¹ / ₂	
Homoki határ	120	1756	—	14	600	23	7 ² / ₃	333 ¹ / ₂	111 ¹ / ₈	
Fonai határ	120	820	900	6	900	12	4	81	27	
Göllei határ	120	311	300	2	712	12	4	31 ⁴ / ₈	10 ⁴ / ₈	
Csőkei határ	120	100	—	1	1087	15	5	28 ¹ / ₈	9 ³ / ₈	
Hetényi határ	120	128	900	—	—	—	—	—	—	
Várongi határ	120	421	900	3	617	12	4	42	14	
Pettendi határ	120	415	950	—	—	—	—	10	3 ¹ / ₃	
Nagydobszai határ	120	599	133	—	—	—	—	12	4	
Kisdobszai határ	120	458	1006	—	—	—	—	10	3 ¹ / ₃	
Őszödi határ	120	177	1050	1	579	8	2 ² / ₃	13 ⁴ / ₈	4 ⁴ / ₈	
Alsódörgicsei határ	60	877	300	14	945	12	4	177	59	
Kisdörgicsei és vászolyi megnyert határ	45	213	450	4	1000	1 ² / ₈	1 ¹ / ₁₆	5	2	
Akali határ	120	954	300	7	1142	6 ¹ / ₈	2 ¹ / ₈	6	2	
Ságpusztai határ	60	625	600	10	150	10	3 ¹ / ₃	105	35	

¹³ K. Fasc. 61.

¹⁴ U. o.

A mérnökileg fel nem mért erdőkre vonatkozó területi kimutatás, mivel a megállapítás csak becslés útján történt, természetesen nem egyezik azzal a kimutatással, amit fentebb a Somogy vármegyei kommisszió becslésénél láttunk. A fordák 120 éves megállapítása arra enged következtetni, hogy az erdők elég gyenge állapotban lehettek. Így is kevés az a famennyiség, amit Raátz az erdőkből kitermelhetőnek remél. Úgylátszik, tényleg igazat kell adnunk a vármegyei ellenőrző-bizottságnak, amely a XIX. század közepén az erdők jelentősebb haszonvételét a mellékhasználatokban állapítja meg.

Az első komoly erdőgazdasági üzemterv csak az 1881/83. gazd. évben készült el. A kusztodiátus erdei kivétel nélkül mind az állam közvetlen felügyelete alá sorozott erdőségek közé vétettek. Az üzemterv elkészítési módjára a vármegyei Közigazgatási Bizottságnak 1881-ben kelt 1239. számú rendelete volt az irányadó, amely kimondta, hogy jövőben mindazon területeket, amelyeket a kataszteri kiigazítás erdőkül vett fel, erdőként kell kezelni, s ettől miniszteri külön engedély nélkül eltérni nem lehet. Az állandó üzemtervek szerint való erdőkezelés az 1882. év júniusában felterjesztett üzemterveknek miniszteri jóváhagyása után életbe is lépett. Ez véget vetett az erdők eddigi „motu proprio” való kezelésének és kihasználásának.¹⁵

Amint a mondottakból ismerjük, a kusztodiátusnak dörgicsői erdőségei, továbbá a taszári gazdasághoz tartozó homoki erdő, végül a vadéi K-i erdő foglalt el feltétlen erdőterületeket. Voltak azonban olyan beerdősített területek is, amelyekről már az 1843-as hivatalos bejárás is megállapította, hogy mezőgazdasági üzemből használva a kusztodiátusnak értékesebb vagyontárgyai lesznek, mint erdőként kezelve. A gazdálkodási rendszer változásával csakhamar sor került ezeknek az erdőknek kiirtására, illetőleg felcserélésére.

A göllei határhoz tartozott Alsó- és Felsőtölös még az erdő-törvény életbe lépése előtt észrevétlenül eltűnt. Minden további nélkül a különben is fában szegény gazdaság saját szükségleteire kitermelte őket, s mivel az így nyert terület minden nehézség nélkül használható volt mezőgazdálkodásra, a göllei szántó táblái közé állíttatott be.

Hasonló módon még minden külső hivatalos beavatkozás nélkül szűnt meg a fonai erdő Ny-i folytatását képező *dábói erdő* is, amely a palotai csererdővel volt határos.

A palotai csererdő kiirtása, illetőleg cseréje már az érvényben levő erdőtörvény idejére esik. Ez az erdő a kataszteri felmérés szerint 203'6 kat. hold volt. Kézen fekvő volt a gondolat, hogy a gazdaság szívében fekvő és szántónak kiválóan alkalmas erdőt fel kellene cserélni a szinte megközelíthetetlen és apróbb darabokból álló *somhegyi földekkel*. Az erdőcserére vonatkozó

¹⁵ K. Fasc. 61. Erdészeti Főkönyv.

és a VKM.-hez intézett kérvény 1892. nov. 4-én kelt. A VKM. mint birtokfelügyeleti hatóság a cserét 1892. dec. 26-án kelt 57.000. számú leiratával engedélyezte. Erre a kormányzó 1893. jan. 19-én kelt 62. számú beadványával a vármegyei Közigazgatási Bizottságon keresztül hasonló kéréssel fordult a FM.-hez is, aki 1893. márc. 23-án kelt 16.263. számú leiratában az engedélyt szintén megadta.

Az ily módon kiirtásra ítélt és 203'6 kat. holdat kitevő palotai csererdő helyébe a következő erdősítések történtek:

Taszáron a régi kiirtott Harasztból a fonai erdő- höz csatolva	25'12 k. h.
Homokon a somhegyi szántók s a régi szérűskert a büki sűrűvel	126'75 " "
Dobszán	52'50 " "
Összesen: 204'37 k. h. ¹⁶	

Mernye mai szántóinak java a szentgáloskéri Orpusztától É-ra egészen a mocsoládi határig 1879-ig erdő volt. Ezt a Cser-nek nevezett erdőt az uradalom az erdőtörvény előtt szabadon vágatta, illetőleg ritkította abból a célból, hogy a ritka faállás folytán, mint legelőerdő birkalegeltetésre alkalmas legyen. Ez az erdő 1879-ben még 309'06 kat. hold volt. Ettől kezdve gyors kiirtásra került, és 1883-ban már csak 31'81 k. hold legelő-erdő maradt meg belőle, a többi szántóvá lett átalakítva.

Egy 1890-ben kelt FM. rendelet értelmében mindazok az erdőbirtokosok, akiknek erdei az erdőtörvény 17. §-a alá tartoznak, üzemterveiket elsősorban a VKM.-nek tartoznak bemutatni s minden, az erdőben tervezett változásra annak engedélyét kikérni. A rend erdeire kivétel nélkül vonatkozik az idézett törvényszakasz, és a rendelet értelmében azon esetben, ha az irtásra kerülő erdő helyett másutt nem lesz erdősítés, az irtásból származó fának értékét törzsvagyonként kell kezelni. Ezen rendelet hatálya alá esett a szóbanforgó mernyei 31'81 k. holdas legelő-erdő is. A rend azonban e rendelet intézkedése ellen fellépetéssel élte, hogy a gazdasági építkezésekre fordított költségek pótlásául engedje el a VKM. az irtásból kikerült faérték tőkésítését.

A VKM. 8377/1891. számú leiratával hozzájárult, hogy a szóbanforgó faérték az említett címen számoltassék el, de kötelezte az uradalmat, hogy az emelt épületek költségvetését és tervrajzát mutassa be. Az uradalom a rendeletnek eleget tett, és így az erdő kiirtásához a VKM. végleges jóváhagyását megadta.¹⁷

¹⁶ M. Status 23—26.

¹⁷ M. Status 23—26.

A kuszodiátus erdőállományában az 1920-as években fokozatosan keresztül hajtott földbirtokreformmal kapcsolatos erdőcserék előtt egyetlen jelentős változás történt csak. Amint ismeretes, *a rend 1893-ban megvette Orcit s vele együtt a 83 kat. holdas erdőt.*¹⁸

A kiirtásokra került erdők munkája a meryei legelő-erdő kiirtásával 1891-ben befejezést nyert. Az erdőkben történt egyéb változások már a felújítás értékes alkotó munkáira utalnak bennünket. Mintaszerű erdökké lettek a *vadéi K-i erdő, a szentmiklósi alsó- és felsőerdő, a felsőhetényi, az időközben kiirtott csökei, a ionai és kisdobszai erdők.* Szinte csodával határos a dörgicsei igen rossz talajban a *sági fenyves* létesítése. Az alsó-dörgicsei erdőségben az *Öregerdő* a környezet mostohaságát meghazudtoló telepítés. Felújult a Homok község határában lévő erdőségnek *Somhegy* és *Darazsin* nevű erdőrészelete is.

Lényeges területi eltolódásokat az 1920-as évek földbirtokreformja okozott a kuszodiátus erdeiben. Nem az erdők estek az 1920:XXXVI. törvény áldozatául, hanem egyes kerületekben a szántóknak olymértű igénybevétele történt, hogy ez az igénybevétel veszélyeztette a nagy üzem racionális fenntartását. Ennek elkerülése végett ezeknek a kerületeknek egyes erdőrészeit vette az uradalom a törvényes intézkedések megtartásával szántókul igénybe. *E miatt került kiirtásra a várongi erdő egy része, a dobszai felsőfenyves és a csökei erdő. A vadéi és szentmiklósi erdőcseréknek* nem a földbirtokreform a közvetlen oka. Ezekben a helyeken az erdő egy része olyan területeket foglalt le, amelyek a mezőgazdálkodás céljaira is kiválóan alkalmazsáknak ígérkeztek. Azért felhasználta az uradalom a földbirtokreform nyújtotta kényszeralkalmat, és a vele kapcsolatos erdőcserék során megoldotta a vadéi és szentmiklósi erdőknek már régóta égető áttelepítési kérdéseit is.

A *várongi* 9635/1923. számú OFB. ítélet sürgős házhelyek címén 5 k. h. 1200 □ ölet, mezőgazdasági ingatlan céljára pedig 64 k. h. 1254 □ öl szántót, összesen 70 k. h. 854 □ ölet vett igénybe. Ennek az aránylag igen nagy igénybevételnek ellensúlyozására az erdészet átadott a mezőgazdaságnak 63'7 k. hold erdőt. Helyette 130'3 k. hold erdőszítésre kötelezte a FM. az uradalmat Dörgicse Ság erdejéhez csatlakozóan. A várongi erdő kiirtása 1925-ben kezdődött és 1936-ban nyert befejezést. A várongi erdőirtást a FM. 8405/1925. I—4. sz. alatt engedélyezte, s ugyancsak ebben a leiratában rendelte el a dörgicsei erdőszítést is. A sági új telepítés — feketefenyő és cser — e kiirtással párhuzamosan haladt.

A hetényi gazdasághoz tartozó *csökei erdő* 76'4 kat. hold volt. A 35.506/1926. számú attalai OFB. ítélettel kapcsolatban a rend felajánlott csökei erdejéből 38 k. holdat, míg a meg-

¹⁸ U. o.: 66—69. — K. Fasc. 60.

maradó rész (az erdő É-i fele) a csökei mezőgazdasági terület-hez csatoltatott. Az erdő kiirtása a 96.075/1926. F. I—4. F. M. számú engedély alapján történt. A kiirtott erdő helyébe a felső-hetényi legelő D-i részéből az ottani erdő É-i határához csatlatkozóan ugyanakkora terület nyert beerdősítést.

Közvetlenül OFB. ítélettel kapcsolatos a *kisdobszai felső-fenyves* egy részének kiirtása is, amelyet az OFB. 32.339/1923. számú ítélete mondott ki. A kisdobszai igénybevétel kikerekítésére, nehogy az igénylők a Felsőárkushoz közelebbi táblákra kerüljenek, a rend feláldozta nevezett erdejét. A 53'2 k. hold nagyságú erdőből az igényjogosultak kielégítésére fordított az egész erdő néhány hold kivételével. A maradék erdő az állami ellenőrzés alól kivétellett. A kisdobszai kiirtott erdő helyébe a kisdobszai alsóerdő Ny-i határához csatoltak ugyanakkora területű rétet és legelőt, amelynek beerdősítését a 11.430/1930. I—2. F. M. számú engedély, amely a kiirtást megadta, egyúttal az erdő-sítést is elrendelte.

A *vadéi erdőcserét* a FM. 912/1923. I—B.3/1. f. o. számú rendelkezés alapján eszközölte az uradalom. A cserét Vadé szántóinak és erdeinek okszerűbb és könnyebb kezelhetősége miatt kérték. A vadéi erdők ugyanis 1923-ig a gazdaság K-i és Ny-i határára két tagban foglaltak helyet. Ez a helyzet az erdő kezelését, különösen pedig ellenőrzését megnehezítette. A *Nyugati erdő* annyira szelíd lejtő, hogy kiirtás után mezőgazdaságilag könnyen művelhető birtokrész alakítható belőle. Kecsegtette az uradalmat továbbá az a körülmény is, hogy a kiirtásra kért Nyugati erdő talaja búzát és lóherét termő talaj, viszont helyette erdősítésre felajánlott szántókon csak rozs és bitorhere volt termelhető, az igénybevenni szándékolt rétet és legelő pedig gyenge savanyú szénát adott. Az új erdősítésre kerülő 277'7 k. holdnyi terület a *Keleti erdő* Ny-i, völgyi határához csatlakozik. Ezzel a cserével elérte az uradalom, hogy Vadének erdeje és szántója is külön-külön összefüggő egységet alkot, szántóinak értéke emelkedett, erdeinek ellenőrzése intenzívebb lett. A FM-i engedély akként rendelkezett, hogy a Nyugati erdő irtásterülete egyforma részletekre beosztva 1923-ban kezdődjék és 1953-ban fejeződjék be. Az erdősítésre váró területből annyi kerül évenként betelepítésre, amennyit a Nyugati erdőből kiirtanak. Eszerint az egységes Keleti erdő fiatalosának beerdősítésével 1953-ban végez az uradalom.

Hasonló hasznos elgondolás vezette az uradalmat a *szentmiklósi erdőcserével is*, amelyet a FM. 5242/1925. I. B. 2. számú leiratával engedélyezett. A szentmiklósi *Felsőerdő* D-i lankásából a mezőgazdasági részbe beszögellő 86'5 kat. holdat kívánták kiirtani s helyette ugyanakkora területet ott és úgy beerdősíteni, hogy a polányi völgy és környékének teljes betelepítésével az Alsó- és Felsőerdő összekapcsoltassék. Az erdő kiirtása

1925-ben kezdődött és 1939-ben már be is fejeződött, hasonlóképp megtörtént az erdősítésre kijelölt terület betelepítése is. Így a mezőgazdaság egy hasonlíthatatlanul jobb szántóhoz jutott, s eltűnt az erdőben az a törés is, amely egységét zavarta.

Az erdőcserék alkalmával Dörgicsén nemcsak a sági erdőben volt új telepítés, amint azt a várongi erdőcserénél említettük, hanem már megelőzőleg elrendelte a FM. az erdőhöz csatlakozó *becseri kopárosból* 32'1 kat. hold kopárosnak beerdősítését (104.163/1923. I. A—3.). Ugyancsak akkor csatolt az uradalom Becserben az erdőhöz egy 18'1 kat. hold nagyságú és önkéntes telepítésű szántót is.

Az uradalmi erdészet, amikor e sorokat írjuk, 5239 k. hold erdőt tart nyilván a kataszteri kimutatás 4872 k. hold 967 □ öl erdejével szemben. A különbség oka a közbejött erdőcserékkel történt felszaporodás.

Az uradalmi erdők megyék szerint való megoszlása a következő:

Somogy vármegyében van	3505'2 kat. hold,
Zala " " " " " "	1587'1 " "
Tolna " " " " " "	<u>146'7 " "</u>

Az összes uradalmi erdőbirtok: 5239'0 kat. hold.

A 14.500/1920. F. M. utasításnak megfelelően az erdőbirtokok üzemtervei elkészültek, mégpedig a somogyi erdőké 1924-ben, a zalai erdőké 1923-ban, a tolnai erdőé 1927-ben.

A somogyi erdőket 6 gazdasági osztályra A—F, a zalai erdőket 1 gazdasági osztályra G, a tolnai erdőt 1 gazdasági osztályra H jellel osztotta be az üzemterv.

Az összes uradalmi erdők vágásterülete 59'8 k. hold s a fordák javarésze 80 éves. Ezzel szemben az évi felújítandó terület az egész erdőgazdaságban 96'6 k. hold. A különbséget az erdőcserék miatt az új erdősítések magyarázzák. A felújulás részben természetes alátelépüléssel, részben mesterséges úton, makkvetéssel vagy csemeteültetéssel történik. Tarvágás nincs.

Az erdőgazdaság csemeteszükségletét a Taszáron létesített 4 kat. hold területű csemetekert látja el. Ezen a területen megtermelhető az évi csemegeszükséglet, ami kb. 600.000 db. iskolázott vagy kiültetésre alkalmas, magágyban hagyott csemete. Dörgicsén a zalai erdők mostohább viszonyaira való tekintettel a helyszínen létesített csemetekertben nevelik a szükséges fenyőcsemetét a helyben összegyűjtött fenyőtobozok kipergetéséből nyert magból. A helyi magból kelt s a helyi mostoha tenyészkörülmények között növekedő csemetétől nagyobb ellenállást lehet remélni a száraz természetű klíma alatt a sovány köves talajban, mint az üde, mélyrétegű humózus talajban fejlődött taszári csemetektől.

Az erdőgazdaság vezetését egy okleveles erdőmérnök látja el 10 szakvizsgázott erdőőr segítségével. Az uradalom külön vadászati személyeket nem tart, mert a vadgazdaság kezelése is az említett erdészeti személyzet feladata.

Az eddig mondottakból ismételten kicsendült a hang, hogy az erdő sokáig nem a kitermelhető famennyiség figyelembe vételével volt egy-egy gazdaság hasznos üzemi ága, hanem az erdővel kapcsolatos mellékhasználatok adták a közvetlen jövedelmet. Az erdészetre vonatkozó irások szerint *az erdők jövedelmezőségének kérdése még a múlt század 80-as esztendeinek is aggasztó problémája*. Amint tudjuk, a kusztodiátus erdeinek első erdőgazdasági üzemterve az 1882/83. gazdasági évben készült el. Tanulságos lesz, ha ezen esztendőnek az uradalmi erdészetre vonatkozó pénztári számadását teljes egészében ideiktatjuk. 7185'6 magyar hold (1200 □-ölével) erdőt tartanak nyilván abban az esztendőben. Az erdészet bevételei a következő tételekből álltak:

1. A gazdaságoknak adott tűzifa ára	4.903'—	frt
2. Értékesített tűzifából	892'30	„
3. Harmados és feles kitermelésbe adott tűzifából	59'50	„
4. Kerületeknek adott vesszőért	28'—	„
5. Értékesített vesszőből	25'—	„
6. Követelése a gazdaságoknak adott műfáért	1.007'77	„
7. Vágások, erdei földek és ákácok használatáért	2.264'37	„
8. Makkból (szedett és feletetett)	3.100'50	„
9. Erdei legelőbérletért	130'—	„
10. Birságokból	28'—	„
11. Napszámokból	555'75	„
<hr/>		
A 7185'6 m. hold erdő brutto jövedelme	12.994'19	frt
Az erdőre ment összes kiadás	8.377'65	„
<i>Az erdészet tiszta jövedelme</i>	<u>4.616'54</u>	<i>frt</i>

Nem tekintve, hogy ebből az óriási területből ilyen hihetetlennek látszó csekély tiszta jövedelmet tud csak az erdészet felmutatni, azonnal szemünkbe ötlük, hogy *az erdő főhasználatából* (1., 2., 3. és 6. számú tételek) *származó bruttó-bevétel (6862'57 frt) alig múlja valamivel felül az erdő mellékhasználatainak jövedelmét (6131'62 frt)*.

Az erdők elhanyagoltságának és nevetségesen alacsony haszonhajtásának még szomorúbb képét adja az a kimutatás, amely az egyes kerületek erdeinek egy holdra vonatkoztatott átlagjövedelmét tüneteti fel. A kimutatás szerint a nagyobb erdőkomplexumok alig jövedelmeznek (Mernye, Taszár, Dob-sza és Dörgicse) A kisebb erdők jövedelme sem üti meg a múlt század 80-as éveiben már joggal elvárható minimum jöve-

delmet, de legalább mégis 1'49—2'15 frt közötti haszonbér értéket biztosítanak:

Mernye erdőinek 1 m. holdjára eső tiszta jövedelem:	0'99	frt
Gölle	2'15	"
Hetény	1'49	"
Taszár	0'60	"
Dobsza	0'33	"
Dörgicse	0'44	"
Ószöd	1'63	"
Várong	1'57	"

*Az összes erdőkre vonatkoztatott m. holdankinti átlagjövedelem: 0'64 frt.*¹⁹

Az erdőgazdaság egészen 1872-ig még nem különálló üzemág. Számadásait is a gazdasági kerületek számadásaival együtt kezelték. Az 1871. szept. 14-én Somhegyi rendfőnök elnöklésével tartott gazdasági értekezleten Polák János indítványára választják el az erdészeti dolgait a kerületektől és 1872-től kezdve már külön erdészeti számadások vannak.²⁰

Az 1885. dec. 29-i gazd. értekezleten Ódor Ignác uradalmi főerdész részletes beszámolót olvasott fel az uradalmi erdők állapotáról. A kép, amelyet az erdészetről megrajzolt, nem megnyugtató. A beszámoló szerint az erdők használata annyira gyenge, hogy alig-alig bírják az uradalmi szükségletet kielégíteni.²¹

Az 1886. szept. 30-án tartott kormányzói értekezleten is felhangzanak a panaszok, hogy az erdők elégtelenek az uradalmi faszükséglet kitermelésére. Ezen a gyűlésen egy egészen szokatlan hang már arról kezd beszélni, hogy a nagy fahiány miatt az uradalom bizonyos kerületekben térjen át általános szénfogyasztásra.²²

Ódor Ignác uradalmi főerdész érdeme, hogy ezen az állapoton segített. Már az idézett 1885. dec. 29-én tartott gazd. gyűlésen bejelenti, hogy a sági erdő elrakása megtörtént. Megítélésünk szerint ez a teljesítmény Ódor Ignác legértékesebb alkotása, mert hihetetlen mostoha talaj- és klímakörülmények ellenére a nehézségekkel megküzdve megteremtette a mai kitűnő sági erdőt. A vadéi K-i erdő majdnem teljes egészében, a dörgicsei Oregerdő, a szentmiklósi, homoki, hetényi, fonai és dobszai erdőknek értékes mai állománya mind-mind Ódor munkájának napjainkban gyümölcsöző eredménye.

Nem lehet tagadni, hogy már a múlt század első felében is

¹⁹ K. Fasc. 60.

²⁰ M. Gazd. Ért.

²¹ U. o.

²² U. o.

történtek egészen szakszerű erdősítések, amelyekről — amint jelen fejezetünkben olvastuk — az 1843-as hivatalos erdőbejárás bizottsága is dicsérő hangon emlékezik meg. Kutatásaink közben talákoztunk adatokkal, amelyek arra engednek következtetni, hogy a birtokvezetés bizonyos gondossággal fordult az erdők felé is. Pl. az 1835. nov. 2-án tartott gazdasági gyűlésnek már egészen szakszerű az az erdészeti intézkedése, hogy a hetényi erdő gyarapítására összegyűjtött makkot külön helyen iskoláztassák.²³ Mégis az akkori gazdálkodás pénzsűkében inkább az erdőknek évről-évre visszatérő hasznosításai vannak előtérben, mint az a munka, amelynek csak 80—120 év múltán jelentkezik gyümölcse.

Az erdők elhanyagolásának és fejlődő képességük hiányának okát két jelentős mozzanatra vihetjük vissza. Az egyik az, hogy hiányzott a szakszerű vezetés és irányítás. Már Raátz Antal karádi erdőmester is az 1843-ban megírt „Előleges kimutató Lajstrom”-ában a kusztodiátusi erdők átvizsgálása után jóakarató tanácsként hívja fel a rendi vezetőség figyelmét, amikor azt írja, hogy az erdők rendetlen és rendezetlen állapotainak megszüntetése céljából egy *értelmes erdőmester* intézkedéseire volna szükség. Sokáig nincs az uradalomnak szakembere.

A másik s nem kevésbé fontos ok a mellékhasznosításoknak évenkénti gyakorlása. A makkoltatás, gubacsszedés, szömörcearatás, legeltetés, faszén és hamuzsír készítése, sőt maga a faizási jog gyakorlása is mind olyan körülmény, amely csak kárára lehetett az erdőknek. Az erdő mindenkinek Csáky szalmája lett és nem volt soha nyugta. Bármilyen büntető szankciókkal is éltek a hasznosításokat bérlő vállalkozókkal szemben e szerződések, a túlkapások gyakoriak. És minden tilos időben vagy helyen való legeltetés vagy járás-kelés csak kárára volt az erdőknek.

Ez az állapot nemcsak a kusztodiátus erdeire vonatkozó elszigetelt tünet, hanem általános az ország legtöbb erdejében, különösen, ahol legeltetés, makkoltatás és faizás volt. Nem a korabeli vezetőség hibájául rójuk fel ezt a megállapításunkat, mert ez a körülmény az akkori gazdálkodási rendszernek mindenütt jelentkező és el nem maradó velejárója.

Az erdők főhasználatának kiaknázására vonatkozó adatokat alig találtunk. Ha csak annak a műfának és épületfának a kitermelését nem tekintjük annak, amit az uradalom saját használatára és építkezéseire vett igénybe. Még 1882/83-ban is csak 892'30 frt az az összeg, amit az uradalom faértékesítésből bevételezett.

A fának hihetetlenül alacsony az ára. Nem csodálkozunk, ha az uradalmak az erdők főhasználatát elhanyagolják. Glatz Pál mernyei salétromos 1841-ben kötelezi magát, hogyha az ura-

²³ M. Protoc. I. 9. f.

dalom a vízimalomhoz elegendő ölfát állít, kész minden ölfáért 7 forint 30 kr-t fizetni v. cédulában.²⁴ A kitermelés költsége és a fuvar sincs ezzel megfizetve!

Ellenben igen gazdag az adatgyűjteményünk, ami az erdei mellékjövedelmek kihasználására vonatkozik.

Az erdei mellékhasznosítások nagyon változatosak. A legtöbb hasznot a makkoltatás hajtja. Állandó bevételi tétel a gubacsszedés. Gyakori a legeltetésből származó bevétel. Foglalkoznak a kidőlt fák, tuskók, rönkök stb. értékesítésével hamuzsír-, szénégetés és salétromfőzés útján. Dörgicse a tobakos-ipar részére kiadja a szömörcearatást. Találkozunk a gombatapló értékesítésével. A vadászat kevés jövedelmet ad. Voltak továbbá az uradalomnak fűrészmalmai. Ehető gomba vagy erdei gyümölcs értékesítésével nem találkoztunk.

Ez a különféle erdei mellékhasznosítás nem és annyira sokféleségével érdekli az embert, mint inkább a hasznosítás módjával. Művelődéstörténeti, különösen pedig gazdaságtörténeti szempontból értékes adatokat szolgáltatnak azok a szerződések, amelyeket oly sűrűn kötött az uradalom a hasznosítások bérlőivel. Mert ezeket az erdei mellékhasznosításokat a legritkább esetekben élvezi közvetlenül az uradalom, legtöbbször bérbe adták azokat.

1. *Az erdők legtekintélyesebb jövedelme a makkoltatás és annak bérbeadása.* Hogy mennyire fontosnak tartották ezt a bevételi forrást, mutatja az is, hogy a bérbeadás mindig írásos szerződés alapján történt. A szerződések nagy körültekintéssel készülnek és határozottan körvonalazzák a bérlet idejét, a bérlet fejében kikötött összeget és a fizetés módjait. A bérlő részéről biztosított ellenszolgáltatmány rendszeren készpénzben van megállapítva, de gyakori a természetben nyújtandó kézi napszám vagy készpénz és napszám vegyesen.

A napszámért adott haszonélvezet jellemző azon idők gazdálkodására, amikor a gazdálkodásban a tőke még egészen alárendelt szerepet játszik, és pedig azon egyszerű oknál fogva, mert nem volt tőke. A szükséges munkaerőt tehát inkább naturáliák juttatásával igyekeznek biztosítani, hogy minél kevesebb legyen a készpénzkiadás. A tőke hiánya magyarázza a sokáig általános és részleteiben még a XX. századba is átnyúlt részesgazdálkodást is. A tőkeszegény idők emlékeként maradt meg még napjainkban is a részesaratás és a cséplés és a fakitermelés országosan általános gyakorlata. Ennek a rendszernek fenntartása azonban ma már szociális követelés, mert két fontos és elsőrendű szükségleti cikknek, a kenyérnek és tüzelőnek biztosítását szolgálja.

A makkoltatás bérbeadásáról szóló szerződések rendszeren szeptember és október hónapokban készültek, és a dolog termé-

²⁴ M. Szerződések II. 225.

szetéből folyólag csak egy idényre. A makktermés mennyisége ugyanis bizonytalan volt, és a bérleti összeget nem az erdők területe, hanem a termés mennyisége határozta meg. A makkoltatási idény vagy a szerződés keltével vagy *Szent Mihály napjával* (sept. 29.) veszi kezdetét, és *Mátyás* (febr. 24.) vagy *Szent József napjáig* (márc. 19.) szól.

A patriarkális gazdálkodás egyes munkáinak terminusa rendszeresen egy-egy ünnephez van kötve. A gazda életében fontos nap volt *Szent György napja* (ápr. 24.), amely a konvenciók helybeállításának időpontja. A felmondás Mátyás napján történt. *Szent György napjához* fűződik a legeltetés megkezdése és rendszeren *Szent Mihállyal* végződik. *Szent Terézia napja* (okt. 15.) a szüret kezdésének, *Szent Márton* (nov. 11.) az újbor elforrásának ideje, *Vince napja* (jan. 22.) pedig az újbor fejtésére emlékezteti a gazdát. *Pálfordulás* (jan. 25.) számbavették a télire tárolt szálas takarmányt. *Pálfordulása* ugyanis gazdamegállapítás szerint a téli időszak közepe, tehát fele takarmánynak még meg kell lenni. *Szent József napja* a természet megindulásának ideje. Azért a makkoltatásnak is legkésőbbi terminusa, nehogy a rügyezésnek induló erdőben kárt tegyen a sertés. *Péter-Pálkor* (jún. 29.) szokott az arató kaszája megpendülni. *Kajetán* (aug. 7.) és *Bertalan* (aug. 24.) napok között szokott lenni a legforróbb kánikula stb.

A Protocollumok több ízben is említik, hogy az erdei vágások megkezdésének ideje *holdfogytára* van elrendelve.

Esetleges erdei vagy tüzekokozta károkra büntető szankciókat vettek be a szerződés pontjai közé. A pettendi jobbágyokról ismételt hallottuk, hogy a kusztodiátus somogyi jobbágyai között a legszegényebbek. Mert amikor 1831-ben „kegyelemből” megkapják a pettendi erdőt 139 frt. v. c. ellenében makkoltatásra, az egész helység egyetemlegesen kötelezi magát az esetleges kár megtérítésére.²⁵ A kárt ugyanis rendszeren a kártokozó személy térítette meg, ha kinyomozható volt. A kikötések teljesítésének elmulasztására is kemény rendszabályok vannak. Egy kaszás napszámot abban az időben normálisan 50 kr. v. c. értékben számoltak el, tehát 10 kr. híján 1 frt v. c. A taszáriak 1840-ben szerződnek a kormányzóval a Tótsár és a dábói erdő nyugati szálására 400 kaszásnapszámban és ezenfelül még 480 frt v. c. készpénzben. A szerződés kiköti, amennyiben a jobbágyok nem teljesítenék a kaszásnapszámok szolgáltatását, akkor „egy napszám 1 ezüst forintot lesz behajtva bármely vagyonokból”.²⁶

Ugyancsak 1 ezüst forintot köt ki büntetésül az 1840-ben készült várongi szerződés minden egyes elmaradt napszámért, amelyet Hetényben kellenek leszolgálni a makkoltatás fejében.²⁷

²⁵ M. Prot. I. 9a—136.

²⁶ M. Szerződések II. 201.

²⁷ U. o. 205.

A mernyeieknek 1840. okt. 18-án kelt és a Szanára vonatkozó szerződése 1840. dec. 1-től 1841. február végéig van érvényben. Azontúl a makkoltatás napi 10 ezüst forint büntetés terhe mellett tilos.²⁸

Van olyan szerződés is, amely az előjáróságot kötelezi felügyelésre, hogy az erdőben kár ne legyen, s az esetleges károkért őket teszi felelőssé. V. ö. az 1838. szept. 16-án kelt fonai makkoltatási szerződéssel!²⁹

A szerződések egyikében-másikában bizonyos személyeknek gracionálékép ingyen makkoltatás van biztosítva. Pl. a fenti taszári szerződés kiköti, hogy a jobbágyok sertéseivel „a plébános, az uradalmi ispán és a mester sertései kötelezettség nélkül mehetnek legelőre”. Máskor ki van kötve, hogy a gracionálék hány darab sertésre vonatkozik. 1842-ben a polányi jobbágyok bérlik a vadéi Nyugati erdőt 300 frt-ért azzal a megszorítással, hogy a polányiak sertéseivel minden vadéi cseléd és minden *betyár* (sic!) 2—2 db. sertést ingyen makkoltathat.³⁰

Az utóbbi hihetetlenül hangzó kitétel magyarázatául meg kell említenünk, s ami a kor viszonyaira és felfogására nézve igen jellemző, hogy Dornay István jószágkormányzó 1838. jan. 1-én formális szerződésre lépett négy betyárral. Mint kuriozumot a szerződést szóról-szóra közöljük:

„Alulírt, mint Tekintetes Mernyei uradalom kormányzója, Tóth József, Rózsa József, Tóth János, Cseh Lőrincz Betyárokkal következő egyességre léptem.

1-ör megengedem, hogy nevezett Betyárok a Vadéi Pusztában, uradalmi költségen épült házakban, amelyeknek kiigazítása és jó karban tartása szoros kötelességek leend, szabadon lakhassanak, a Pusztához tartozó Erdőben található dült fákból ön részekre szükséges faizást tehessenek, az élőfák levágását kemény büntetés alatt tilalmazván.

2-or. A belső telkekhez $\frac{4}{8}$ hold engedtetvén, azon felül minden egy-egy betyárnak — értvén a fentjegyzetteket — míg a szerződés tart, két hold Őszi s két hold Tavaszi föld s két hold Rét fog adatni úgy, hogy a szántóföldtől dézsma elengedése mellett s pedig egy-egy holdtól öt, a réttől pedig szinte egy-egy holdtől tíz napszámot szolgáljanak.

3-or. A Pusztai nyári legelőn kiki egy tehenet s egy borjút ingyen tarthat — egy-egy darabtul 6 gyalognapszámot, ideértvén a Lovakat is — tartozik szolgálni, a sertéstartás egyedül nem engedtetvén meg.”

A továbbiakban kiköti, hogy uradalmi munkára napszám-bér ellenében októbertől március végéig 4 garas, egyéb hóna-

²⁸ U. o. 202.

²⁹ U. o. 132.

³⁰ U. o. 261.

pokban 6 garas fog adatni, a kaszálóknak mindenkor egy-egy meszely bor is adatik.”

Más urasághoz csak akkor mehetnek el dolgozni, ha már nincs sürgető uradalmi munka.

Nyomtatás és csépelés alá eső gabonát tartoznak a várme-gye által meghatározott részért vállalni.

Rózsa Józsefnek külön megengedi, hogy az uraság erdei-ben faízásra nem alkalmas fából hamúzsírt főzhessen, minek el-lenében 200 frt-t fizet.

A szerződés utolsó, 10. pontja külön érdeklődésünkre tarthat számot, azért ezt is szóról-szóra közöljük: „Ha valaki magát híven, józanon s úgy, mint egy becsületes cselédnek illik, nem viselné, vagy gonosz tettei által másoknak botránkozására, az uradalomnak pedig kárára lenne, azt az uradalom önhatalmá-val keményen megbüntetvén, ismételt rosszasága után a pusz-tából rögtön ki fog üzetetni”. A szerződés a kormányzó névalá-írásával és a négy betyárnak kézjegyével van ellátva.³¹

Sikerült-e a kormányzónak a „betyárokból” „józan, becsü-letes cselédeket” nevelni, erről nem szól tovább a krónika. Any-nyi bizonyos, hogy 1842-ben, tehát még az ötödik évben is Va-dén vannak, sőt már sertéstartásuk is van, amit a jelzett eszten-dőben kapott ingyenes makkoltatási engedélyük bizonyít. Fel-tehető, hogy végleg búcsút mondtak a betyárromantikának.

Taszár-Homokon, Várongon, ahol allodiális szőlők voltak, a természetben szolgáltatott napszámok rendszeren szőlőmunkára fordíttatnak, a többi helyeken legtöbbször kaszásnapszám van kikötve.

Makkoltatásra majdnem kizárólag a kusztodiátushoz tar-tozó helységek jobbágysai tartanak igényt. Nem a kusztodiátus-hoz tartozó helységek jobbágysai közül Mocsolád és Polány la-kosai szoktak makkoltatást bérbe kivenni. Különbén ennek a két községnek jobbágysai rendes arató- és cséplőmunkások az uradalomban. Arról azonban nincs tudomásunk, hogy uradalmi jobbágyok idegen uraságnál vállalkoztak volna munkára. Nem egy írás akadt kezünkbe, amely határozottan megtiltja az ide-gen munkavállalást. Ügylátszik, hogy a kusztodiátusban mindig akadt elegendő munkaalkalom saját jobbágysai részére. Legrit-kább az az eset, ha egy sertéshizláló kap bérbe egy erdőt mak-koltatásra. 1830-ban a vadéi erdők makkoltatását Krisanits An-tal bérelti 700 forintért.³² Az az érzésünk, hogy a rendet bizonyos szociális gondolat vezette abban, hogy saját jobbágysait részesíti makkoltatásban, pedig az egy személynek kiadott bérlet keve-sebb gonddal, s egészen bizonyos, hogy kevesebb kártétellel is járt volna.

³¹ M. Szerzödések II. 114.

³² M. Prot. I. S. a. 97.

Ha ugyanabban az erdőben egy időben a makkoltatással a gubacszedés is bérbe volt adva, nehogy az utóbbinak bérlője károsodjék, a makkoltatás csak a gubacs felszedése után kezdődhetett meg.³³

Vannak szerződések, amelyek kikötik, hogy az uradalmi erdei birkalegelőkön a makkoltatás szigorúan tilos.³⁴

A birkát és gyapjút féltő gondoskodás kiterjed még arra is, hogy azokban a kiadott erdőkben, amelyekben bizonyos részen az uradalmi birkák részére hely van fentartva, csak fagyott föld esetén lehet a sertéseket makkoltatásra kihajtani.³⁵

A makkoltatásból származó jövedelem évről-évre változó a szerint, hogy milyen a makktermés. Hogy mégis érzékeltessük ennek a bevételnek nagyságát, az 1830—1842-ig kelt makkoltatási bérszerződések kivonatát alábbi táblázatban állítottuk össze. Az 1836. esztendő egészen kiesik. Valószínű, hogy egy kései tavaszi fagy vagy valami rovarkár tönkretette a termést. 1839-ben csak a zalai erdőkben van makkoltatás, a somogyi és tolnai erdők makktermése vagy elpusztult, vagy egyáltalában nem volt termés. A már említett 13 év alatt 56 makkoltatási bérszerződés hiteles másolatát őrzi a mernyei uradalmi levéltárban a Szerződések II. kötete. Rövidség kedvéért a kimutatásban a szerződéseket egy-egy esztendőre összevonva tüntetjük fel:

Esztendő	A szerződések száma	A bérletért járó készpénz v. forintban	A természetben szolgáltatandó napszám
1830.	4	2500	100 napszám. A homoki ó- és újszőlő bekapálása
1831.	2	50	30 napszám
1832.	4	1555	A várongi urad. szőlőmetszése tavasszal
1833.	4	1070	100 napszám
1834.	6	1720	—
1835.	11	1195	—
1837.	9	1095	A taszári és várongi szőlő bekapálása és metszés
1838.	6	1235	575 napszám
1839.	1	700	—
1840.	4	680	680 napszám
1841.	2	500	440 napszám
1842.	3	700	100 napszám

³³ M. Szerződések II. 16.

³⁴ U. o. 14., 15., 130.

³⁵ U. o.: 117.

2. A gubacs eladása szintén számottevő erdei mellékhasznosítás különösen azokban az időkben, amikor az erdőknek mai főhaszonvételére, a fakitermelésre alig fordít az uradalom gondot. Elég lesz csak egy évtized gubacskereskedelmére reávilágítani, hogy megállapítsuk azt a valóságot, hogy a gubacsot kivétel nélkül zsidók veszik meg a gazdaságoktól. Ezen egyetlen évtized írásai közül kettőt is találtunk, amelyek a gubacsszedés, kezelése és átvétele körül jelentkező visszaélésekre céloznak.

1840-ben Inzl Sándor göllei árendás vette meg a gubacs-termést. A vele kötött szerződésben a kormányzó különösképp hangsúlyozza, hogy „az árendás a gubacsszedésénél, szárításánál és mérésénél *csaltságot vagy más csalárdságot* meg ne tegyen, mert megfosztatik a gubacstól, s 1000 forintra büntetik meg.”³⁶

Ugyanazon évben az augusztus 29-i gazd. gyűlésen az alábbi rendelkezést hozza a tisztikar tudomására: „Az *alattomos gubacsszedés* keményen tilalmaztasson, hogy aki ilyes tettebe tapasztaltatna, nemcsak megzálogoltatni, hanem keményebb megfenyítés végett Szolgabíró úrhoz fog kísértetni. Az uradalom részéről a gubacsra felvigyázó rendeltessen, ki is az erdőt gyakran megjárja.”³⁷

A gubacs a gyapjúval együtt *valamiféle „pretium affectionis”-szal rendelkezik*. Minden uradalmi áru ugyanis „B. B.” vagyis bécsi becsben, azután „V. C.” azaz váltócédulán cserél gazdát, egyedül az említett két cikk az, amiért papíron kívül aranyat is fizetnek vagy legalább pengőforintban számolják el.³⁸

A gubacsot vagy általában egy-egy erdőre vonatkoztatva adják el egy kialkudott összegért,³⁹ vagy részesen, rendszeresen történik az értékesítés, mikor is a vevő azután az uradalmat illető félrészt megveszi.⁴⁰

A gubacsot az uradalom őrizteti. Átvételkor — ha ez a szerződésben külön ki van kötve — az átmérő tisztnek minden mázsa gubacs után 2 kr v. c. fizet a kereskedő.⁴¹

A gubacs szedésére, szárítására, őrzésére, eladására vonatkozólag kimerítő tájékoztatással szolgál az 1838. augusztus 12-én kelt szerződés, amely szerint az uradalom somogyi erdeinek gubacstermését négy árendás vette meg. A szerződés főbb pontjai:

1. A gubacsot a vevők önköltségen szedetik.
2. A gubacsszedés idejét az uraság határozza meg.
3. A felszedett gubacsnak az uradalom legfeljebb Szent

Mihály napig ad szárítóhelyet.

³⁶ M. Szerződések II. 199.

³⁷ M. Prot. I. 9. f.

³⁸ M. Szerződések 129., 199., 151.

³⁹ U. o. 14., 50. stb.

⁴⁰ U. o. 148.

⁴¹ U. o. 199.

4. A vevők megbízottain kívül az erdőpásztorok is vigyáznak a gubacsra.

5. Ki van kötve az üzletre fizetendő előleg.

6. Végül a büntető szankció következik, t. i. a fenti meg egyezés ellen vétőt a 10. t.-c. 5. §-a értelmében büntetés alá lehet venni.⁴²

Hogy mi volt az uradalom bevétele a gubacs értékesítéséből, ennek igazolására néhány szerződés adatait közöljük.

Nobl Ábrahám igali árendás 1832-ben az uradalom összes erdeiben található gubacsért 1100 forintot fizetett b. b.-en.⁴³

Mautner Mihály 1835-ben a nagydobszai gubacsért 80 forintot.⁴⁴ Ugyanaz a nagydobszai árendás 1839-ben a pettendi gubacsért 300 frt-ot fizetett.⁴⁵

1840-ben ismét Mautner szerződik a dobszai erdőkben található gubacsra, és az előző évi jó eredményre való hivatkozással *20 db. kőrmöci aranyat* fizet érte.⁴⁶ Mivel pedig a kőrmöci aranyat 1840-ben 125 frt-jával értékelték, a dobszai gubacs maga ebben az esztendőben 2500 frt-ot jövedelmezett.

Inzl Sándor 1840-ben egy *kőrmöci aranyat* fizet a gubacs mázsájáért (56 kg!).⁴⁷

1839-ben Spitzer Antal hat évre veszi árendába a somogyi erdők gubacsszedését felesben.⁴⁸ Az előző esztendőben a somogyi erdők gubacsterméséért 1000 frt-ot és *10 db. aranyat* kapott az uradalom.⁴⁹

Érdekes vonatkozású a várongi gubacs 1838. évi értékesítése. Az uradalom várongi erdejében található gubacsot 100 forintért adta el, de azzal a kikötéssel, ha 30 db. gubacstermő fán felül is találtak, úgy ez esetben minden további fa után *egy pengő forintot* tartozik a kereskedő fizetni.⁵⁰

3. *Hamuzsírégetés és salétromfőzés.* A hamuzsírégetés az erdőnek egy következő hasznosítása. Amint a gubacsértékesítésnél, úgy a hamuzsírégetésnél is a közvetítő kereskedelem viszi el a tulajdonképpeni hasznot. Ha az uradalom vállalkozott volna arra, hogy a gubacsot is, a házi kezelésben égetett hamuzsír is a közvetítő kereskedelem kizárásával maga értékesítette volna az ipari feldolgozó üzemeknél, bizonyos, hogy mindkét erdei használat nagyobb jövedelemmel járt volna.

A hamuzsírégetés a múlt század első felében határozottan jó üzletnek bizonyult volna, ha előállítására nem vezetett volna

⁴² U. o. 130.

⁴³ M. Prot. I. 9. a. 135.

⁴⁴ U. o. 50.

⁴⁵ U. o. 151.

⁴⁶ M. Prot. I. 9. a. 201.

⁴⁷ U. o. 199.

⁴⁸ U. o. 148.

⁴⁹ U. o. 129.

⁵⁰ U. o. 130.

számos helyen az erdők pusztulására. Az uradalmi hamuzsír-szerződésekben azonban ismételten találoztunk az égetésre vonatkozó megszorításokkal, amennyiben csak *gallyfából, dült fából és hulladékból* volt az égetés engedélyezve. A hamuzsírnak jó ára volt, 8 pengő forinton kelt mázsája. Ez a körülmény kecsegtető lehetett sok erdőtulajdonosra, hogy ne csak az erdők hulladékát adják oda e célra, hanem az elkövetkező évtizedeknek szóló eleven, egészséges faállományt is.

A kusztodiátusban leginkább a taszári és vadéi erdőkben égettek hamuzsírt. Az előző erdőleírásokból ismeretes, hogy ezekben az erdőkben volt a legtöbb korhadó fa, s így az uradalom kikerülte a hamuzsírégetéssel járó oktalán erdőirtásokat.

A hulladékfának a hamuzsírégetéssel kapcsolatos értékesítése többféle volt. Van olyan szerződés, amelynek értelmében az uradalom egyszerűen eladta az egy-egy erdejében található hulladékfát s megengedte, hogy a vevő azt a helyszínen kiégesse. Ebben az esetben a származott hamuzsír minden egyéb kötelezettség nélkül a vevőé lett.

Az értékesítésnek egy másik módja volt, amikor az uradalom az erdőhulladékot engedélyezte az égetőnek, azonban előre kikötötte a származó hamuzsír mázsájának árát.

Végül volt részes égetés is. Ebben az esetben az uradalmi gyakorlat szerint minden 100 mázsa zsír után az uradalom része 45 mázsa volt, amely felett szabadon rendelkezhetett.

A hamuzsírt hordókban gyűjtötték össze. A hordókat bizonyos szerződések szerint az uradalom bocsátotta az égető rendelkezésére.

Az uradalom a hamuzsírt a szerződések tanúsága szerint mindig pengő forintban értékesíti 3 huszast 1 pengő forintban számítva. A hamuzsírt átadó ispán minden mázsa után 1 ezüst krajcárt kapott. A hamuzsír mázsájának ára rendszeren 8 p. forint, 8 p. frt 15 garas. 1842-ben „a taszári vidéken” égetendő hamuzsír mázsájáért 9 p. frt-ot fizettek.

A hamuzsírt nem a falusi árendások vették meg. Legtöbbet a kanizsai Löwenstein Móric vett át. 1841-ben találoztunk egy kaposvári cég (özv. Spitzerné és fia) nevével is.⁵¹

Salétromfőzéssel csak elvétve találozunk 10—15 esztendőben egyszer. 1841-ben Glatz Pál mernyei salétromosmesternek engedélyeznek egy kis helyen két évre salétromfőzést a következő feltételekkel. A főzés csak egyszer történik, a kifőzött földet az uradalom használhatja. Ellenszolgáltatmány csak a főzéshez kívánt famennyiség kialakított árának előre történő lefizetése.⁵²

4. A dörgicsei erdők *szömörcearatásának* bérbeadását sűrűn említik a vonatkozó írások. A szömörce egy alacsonynövésű

⁵¹ A hamuzsírégetésére vonatkozólag v. ö. M. Szerződések II. 74., 87., 125., 145., 189., 207., 217., 264. stb.

⁵² U. o. 218.

cserje és az *Anacardiaceae*-család egyik genusza. Ágait a bőrcserző iparban használták fel. Csak a dörgicsei erdőkben honos, és ősszel a cserje rőt levélzete sajátos színezetet ad a napos erdőoldalaknak. A szömörcearatást közvetlenül maguk a tobakosmesterek vették ki bérbe, s a cserje lemunkálását maguk végezték.

Tósoki József veszprémi tobakos mester Fekete János tobakossal 1824-ben három esztendőre bérbevette a dörgicsei határban található „szömörcelevél aratását”.⁵³

1827-től kezdve már egyedül Tósoki József a szömörcearatás bérlője. Ebben az esztendőben az Öreg- és Kisleshegyi erdők és az ottani szőlőkben szedhető cserjéért 50 frt-ot fizetett v. c.-ban.⁵⁴

1828-ban három évre köti le előre a termést 100 ezüst forintban vagy 250 frt-ban v. c.⁵⁵

1831-ben is három évre szerződik 300 frt v. c. haszonbérben.⁵⁶

1835-ben már Hirsch Lázár dörgicsei árendás zsidó jelentkezik megvételre, s ő is három évre szerződik. Ügylátszik, a szömörcét haszonnal lehetett továbbadni, mert Hirsch az 1835—1837-es aratásért már évi 130 frt-ot fizet az uradalomnak, tehát évi 30 frt-tal drágábban veszi meg, mint Tósoki az előző 3 éves bérleti időben.⁵⁷

5. A *gombataplóra* is akadt vevő. Deutsch Lázár mernyei árendás 1836-ban a Mernyéhez tartozó erdőkben található taplót 40 frt-ért, a taszári erdőkét pedig 46 frt-ért veszi meg. A szerződést három évre kötötték.⁵⁸

6. Az *erdei mellékhasználatok egyike a legeltetés volt*. Az uradalom sertései télen-nyáron az erdőn voltak. Ott legelt bizonyos időkben, főleg aszályos esztendőkben a birka is. Ezeknek a legelője gyakran „lótílos” vagy „ökörtílos” megkülönböztetést kap. Ezekkel a kitételekkel azt akarták kifejezni, hogy a birka-legalóra szarvasmarhát vagy lovat hajtani nem volt szabad. Különösen a sertésektől óvták a birkalegelőt.

Az erdei legelőket — a makkoltatást nemtekintve — inkább maga az uradalom használta ki. Szoktak a jobbágyok is erdei legelőt kapni aszályos esztendőkben. A haszonbér vagy egy általányösszegben volt megállapítva, vagy a legalóra hajtott marhák száma szerint igazodott a fizetés. A fizetés ebben az esetben is történhetett készpénzzel, de inkább robot volt az ellenszolgáltatás. Egy nyári legeltetési időnyre marhánként 2 kaszás vagy kapás robotnap volt a bér.⁵⁹

Elég gyakori az eset, hogy az uradalmi jobbágyokon kívül

⁵³ M. Dézsmagabona összeírása 1826—1827.

⁵⁴ M. Prof. I. 9. a. 35.

⁵⁵ U. o. 46.

⁵⁶ U. o. 111.

⁵⁷ M. Szerződések II. 43.

⁵⁸ U. o. 66.

⁵⁹ M. Szerződések II. 13.

idegen uraság jobbágyai is részesültek legelőjuttatásban. Pl. a kisdörgicseiek jutnak gyakran hozzá. 1834-ben érdekes megokolással kapnak erdei legelőt lovaik és ökreik részére „a barátságos szomszédság fenntartása és a szűkölködőkön segíteni kívánás tekintetéből”.⁶⁰

7. *Vadászat.* A vadászat 1848-ig minden korlátozás nélküli nemesi kiváltság volt. Ez a korlátozás nélkül való állapot területre, időre egyaránt vonatkozott. A vadászat tehát inkább egyéni kedvtelés volt, mint a földbirtok egyik hasznos üzemága. Az is maradt mindaddig, míg csak a vadászatot szabályozó 1883. XX., továbbá a fegyver- és vadászati adóról szóló 1883. XXII. t.-cikkek meg nem jelentek.

A kuzstodiátus urbáriális vadászatai is a mellett szólnak, hogy a vadászat igen kevés hasznot hajtó erdei üzemág volt. A piarista birtoklás kezdő éveitől fogva szokás volt az egyes közelebbi rendházakat a birtokról bizonyos naturáliákban részesíteni. Különösen a pesti házról volt sűrű ez a gondoskodás. A naturáliák között egész esztendőn át — a forró nyári hónapokat leszámítva, amikor a vadat nem tudták volna szállítani — szerepel a vadküldés. 1817-ben történik vadküldésről az első írásos említés.⁶¹ 1824. április 4-én ezt a bejegyzést olvassuk: „Pestre való vadászat kezdődjön jövő csütörtökön Homokon. Pénteken és szombaton folytattasson Göllében. Vasárnap délután induljon vele az urasági kocsi”.⁶² A vad legkívánatosabb mai tilalmi idejében, áprilisban folyik egy háromnapos vadászat! Az eredmény nincs jelezve, de nem sok lehetett, mert egy taszári kocsi elvitte. Az 1828. december 21-i konkurzuson (gazdaggyűlés) jelentik, hogy a december 7-én elrendelt göllei, dobszai és mernyei vadászatoknak összes eredménye 22 db. vad, amellyel egy uradalmi kocsi útnak indult Pestre. 22 db. apró vadért egy fogatnak 12 napos útját áldozzák fel!⁶³ A mernyei 1829. február havi urbáriális vadászaton 7 db nyúl a zsákmány.⁶⁴

Nem folytatjuk tovább a felsorolást. A kuzstodiátusban is csak úri passzió volt a vadászat, és csak a 80-as évek után kezd valami kis jelentőségre jutni. A legutóbbi és a vadállományt katasztrofálisan érintő abnormis havazású telekig (1940—1941) a kuzstodiátus vadállománya kielégítő volt. Gölle, Hetény és Szentiván nyúlállománya, Szentmiklós, Vadé, Fonó és Felsőhetény fácánosai már igényesebb vadászköveteléseket is kielégítettek. A homoki erdő és Dörgicse erdőiségei vízhiány miatt vadban feltűnően szegények. A nagyvadnak (szarvas és őz) a szent-

⁶⁰ U. o. 4. — V. ö. U. o. 48., 65., stb.

⁶¹ M. Prot. I. 9. b.

⁶² U. o. Prot. I. 9. c.

⁶³ U. o. Prot. I. 9. e.

⁶⁴ U. o.

miklósi és vadéi erdőrendezés kedvez. Szentmiklósnak igen szép az őzállománya, Vadén pedig hova-tovább állandó lesz a szarvas. Mint átváltó vad nagyritkán van egy-egy vaddisznó a taszári erdőségekben.

A vadászatot az uradalom házilag kezeli, csak Dobsza és Őszöd van bérbeadva. Kimondott vadtenyésztéssel nem foglalkoznak, a vadak kímélete és téli etetése azonban rendszeres. A normális esztendőekben az elejtett hasznos vadak száma 3—4 ezer között váltakozott. A kártevő állatokat évről-évre rendszeresen pusztítják.

A kusztodiátus mai erdőhasználatáról a következőkben számolunk be:

A somogyi erdők évi vágásterülete	40	k. hold,	amelyen a nettó fatömeg	4721	m ³
A zalai " " " "	16·4	" " " " " " " "		1002	"
A tolnai erdők " " " "	3·4	" " " " " " " "		413	"

Az összes urad. erdők vágásterülete 59·8 k. hold, amelyen a nettó fatömeg 6236 m³ az erdők főhasználatából.

A somogyi erdőkben	133·7	k. holdon folyik előhasználat. A kiszedhető fa	1929	m ³
A zalai " " " " " " " " " "	38	" " " " " " " " " "	144	"
A tolnai erdőben	6	" " " " " " " " " "	40	"

Összesen . . . 177·7 k. holdon folyik előhasználat. A fatömeg 1213 m³

Az évenkénti főhasználatból és előhasználatból előálló famennyiség 7449 m³

Az egész fahozamnak kb. 15⁰/o-a műfa 1117 m³

kb. 85⁰/o-a tűzifa 6332 " 7449 m³

Az évi fatermelésnek kb. 70⁰/o-a az uradalmi tűzifa- és műfa-szükséglet kielégítésére szolgál, kb. 5200 m³. Eladásra a kitermelésnek kb. 30⁰/o-a marad meg, kb. 2249 m³.

A kitermelhető famennyiség az erdők 1 k. holdjára vonatkoztatva 1'42 m³, a vágásterület 1 k. holdja után származó famennyiség összege pedig 124'55 m³.

Az erdők 1 k. holdjára vonatkoztatott 1'42 m³ mennyiség alacsony, amit azonban a legújabbán végrehajtott erdőcserékkel és a kopárosok betelepítésével hirtelen megnövekedett fiatalosok körülménye eléggé magyaráz.

A vágásterülethez viszonyított 1 k. holdon a 124'55 m³ famennyiség jó közepes eredmény. Figyelembe kell vennünk ugyanis, hogy a rendkívül mostoha talaj- és klímaviszonyok között tenyésző zalai erdőknek az előhasználatlaltal együtt csak

69'88 m³, előhasználat nélkül pedig 61'10 m³ fa az 1 k. holdra vonatkoztatott átlaga. A zalai erdő az átlagtermés-kimutatásban tehát tehertétele az uradalmi erdőgazdaságnak, nélküle a somogyi erdőknek az előhasználat betudásával 143'75 m³, a tolnai erdőknek pedig 162'65 m³ a vágásterületre vonatkoztatott átlaga. A zalai erdőt nem tekintve a somogyi és tolnai erdők 3652'10 k. holdnyi állományát jól kezelt erdőnek kell minősítenünk.⁶⁵

A főhasználaton kívül a már említett vadászaton kívül az uradalom erdeiben még a következő mellékhasználatok gyakorolhatók:

	Somogyi erdők:	Zalai erdők:	Tolnai erdő:
1. Legeltetés ..	433 k. h.-on	14'9 k. h.-on	32'2 k. h.-on
2. Fűkaszás ..	126 „ „	47'9 „ „	2'6 „ „
3. Mezőgazd. köz- teshasználat	161'8 „ „	—	—

Az erdőgazdasághoz tartozó erdei melléküzemnek tekinthető a taszári fűztelep, ahol kb. 3 k. holdon folytat az uradalom rendszeres fűzveszőtermelést. Az évi termelés kb. 150 q nyers vessző.

Melléküzemi számban megy az uradalom szállítható és körfűrésszel kapcsolatos nagy keretfűrész (Gatter). Az uradalom csak a saját szükségletére szolgáló faanyagot fűrészeli vele, bér-fűrészelt nem végez.

Rendszeresen termel az erdőgazdaság keréktalpat, hordó-dongát és mezőgazdasági kisvasútja részére vasúti talpfát. Keréktalpból eladásra is kerül, a másik két cikket az uradalmi szükséglet kielégítésére fordítják.

Az erdőgazdaság Somogy és Tolna megyei részei igazgatás szempontjából a kaposvári erdőigazgatósághoz tartoznak. Ezen erdők állami felügyeletét a kaposvári, illetőleg a szekszárdi erdőfelügyelőségek látják el. A zalamegyei erdők igazgatása a szombathelyi erdőigazgatóság tisztje, az állami felügyeletet pedig a zalaegerszegi erdőfelügyelőség gyakorolja.

Az erdőtiszt állás fejlődését a következőkben ismertetjük. Már 1843-ban Raátz Antal karádi erdőmester is felhívta a birtokvezetőség figyelmét, hogy az erdők rendezetlensége miatt érdemes volna egy erdőtisztnek szerződtetése. Lehetséges, hogy ezen figyelmeztetés után indulva öt évre rá tényleg megszervezik az első erdőtiszt-féle állást és azt Krátky Ferdinánddal töltötték be. Úgy látszik, hogy a birtokvezetőség kezdetben csak a dörgicsei erdőt tartotta szem előtt, mert Krátkyra Felsődörgicse székhellyel csak a dörgicsei erdők vezetését bízták. A somogyi és tolnai erdőt továbbra is a kerületi gazdatisztek kezelték az erdőkerülők segítségével.

⁶⁵ Az urad. erdőhivatal közlése.

1864—1870-ig a taszári kerülethez beosztva Homok székhellyel a somogyi erdőknek is volt valami tisztféléje. A somogyi állás azonban két esztendeig üresedésben volt. Ekkor került (1877) Ódor Ignác Homokra, aki azután az összes uradalmi erdők kezelő és irányító erdőtisztje lett. A dörgicsei állás 1901-ig volt betöltve, de 1877-től kezdve ez az állás a somogyi vezető erdőtisztnek volt alárendelve.

Az erdőtisztzi állás fejlődését következő táblázatunk mutatja be:

Krátky Ferdinánd	1848—1853-ig	alvadász	Felsőgörgicsén.
	1854—1857-ig	vadász	„
	1858—1861-ig	fővadász	„
Redl Henrik	1862—1863-ig	körvadász	„
	1864—1870-ig	fővadász	Homokon.

Amikor Redl Henrik Dörgicséről Homokra jött át, a dörgicsei állást Roch Ferenczel töltötték be, aki 1864—1870-ig körvadász, 1870—1901-ig körerdész volt.

Ezzel megszűnt a dörgicsei állás.

Ódor Ignác 1877—1881-ig körerdész Homok székhellyel. 1882—1922-ig, haláláig főerdész volt.

Az erdőtiszttség 1886-ban költözött át Taszárra és kereken félszázadon át, 1937-ig onnan kezelték az uradalmi erdőket. Ódor Ignác 45 éves szolgálata annak ellenére, hogy csak gyakorlati ember volt, értékes nyomokat hagyott maga után az uradalmi erdők felújításában. Halála után állását már képzett, okleveles erdömérnökkel töltötték be. Az első erdömérnök

Vitéz Simándy László	volt	1923—1935-ig,
Rikly István.	1935—1936-ig,
Györfly Béla	1936—1937-ig,
Thurner Béla	1937—1938-ig,
Ferenczi Miklós	1938—1941-ig,
Györfly Béla	1941—

1837-től kezdve az uradalmi erdömérnökség a központban, Mernyén van.

XII.

Birtokvezetés és birtokrendezés.

Egerváry Ignác rendfőnök az 1808-as rendi káptalani gyűlésen jelentette be hivatalosan a kusztodiátus adományozását. A káptalani atyákból elemi erővel tört ki az öröm, s hogy hála-jukat valami formában kifejezésre juttassák, elrendelték, hogy I. Ferenc király születésnapját minden piarista kollégium háladó istentisztelettel ülje meg. A király halála után pedig, nehogy az adományozás emléke feledésbe merüljön, minden piarista iskolában egy-egy rekviemet mondjanak lelki üdvéért.

Már ezen a káptalanon megtörtént a birtokra vonatkozó első rendelkezés. Az adományozó levél értelmében ugyanis a birtok adminisztrációjának ellenőrzésére a káptalannak egy *háromtagú bizottságot* kellett választania. Az első hármás bizottság tagjai Dományi Márk volt provinciális, Bolla Márton és Farkas Lajos rendfőnöki tanácsosok lettek.¹

1809-ben, tehát a házi kezelés első esztendejében jelenik meg a birtok vezetésére és ellenőrzésére vonatkozó első írásos rendelkezés. Egy tekintélyes kis kötetre menő magyarnyelvű írás (96 oldal), amely minden tiszt kategória munka- és jogkörét illető utasításokat tartalmazza. Előljáróban elmondja, hogy mit vár el az uradalom tisztjeitől vallásos és erkölcsi kötelességeik teljesítésében. Ez a kis művecske az első uradalmi tiszt pragmatika.²

Ennek a kis kéziratnak művelődéstörténeti szempontból feltétlenül megvan a maga értéke, de magyar gazdaságtörténeti tekintetben nem túlságosan sok a jelentősége. Egészen bizonyos, hogy idegen kultúra terméke. Nem lehet jelentős a kusztodiátus szempontjából azért sem, mert utasításai nem annak kereteihez méretezettek. A magyar mezőgazdasági szakoktatás történetéből tudjuk, hogy mezőgazdaságunk fejlesztésére egészen korai lépések történtek. A Pázmány alapította nagyszombati egyetemen már voltak gazdasági vonatkozású előadások. Midőn ez az egyetem 1777-ben Budára, majd II. József idejében 1784-ben Pestre

¹ K. Capitula Provincialia ab anno 1697—1858. — 345. Kézirat.

² M. Instructus Oeconomialis. Fasc. LIV. 4.

került, a mezőgazdaságnak (*Oeconomia ruralis*) már külön tan-széke volt. Az egyetemen kívül Esterházy Ferenc gróf alapítá-sában a pozsony megyei Tallóson, majd Szempcen működik egy *Collegium Oeconomicum* (1764.), amelynek igazgatója Valero Jakab piarista, a későbbi rendfőnök (1795—1796.). 1779-ben léte-sül Tessedik Sámuelnek első rendszeres gazdasági iskolája Szarvason (*Practico oeconomicum institutum*), majd 1797-ben Festetics György gróf alapításában a keszthelyi *Georgicon*, amelynek vezetői Tessedik Sámuel és Nagyváthy János voltak.³ Mégis mindezen tiszteletreméltó törekvések ellenére a magyar mezőgazdálkodás elméleti és gyakorlati irányítása német be-folyás alatt áll. Mert német a szellem az 1818-ban létesült magyaróvári gazd. iskolában, és sokáig német anyagi és szel-lemi vezetés van a magyaróvári főhercegi, a lévai Esterházy hercegi domíniumokban, amelyek a XIX. század első felében a legjobban kezelt gazdaságok voltak, s amelyekkel a piarista uradalomnak elég sűrű volt az érintkezése. Valószínű, hogy ezekről vagy ezekhez hasonló valamelyik másik nagybirtokról kapta a rendi vezetőség az indítékot, feltehető, hogy a kész anyagot is ezen rendelkező írás kibocsátására, amelyben helyi módosításokat végezhettek.

A másik szempont, amelyből ezt az írást néznünk kell, annak eldöntése, vajjon megtudták-e tartani a benne foglalt utasításokat. A századeleji magyar nagybirtokon a gazdálkodás sokkal primitívebb, semhogy azokat a megkötéseket és merev-ségeket elbírt volna, amit a rendelkezések tartalmaznak. Sok önfegyelmezettséget és szaktudást követelő utasítások ezek, amelyeknek megtartására annak a kornak tisztikarát még aligha lehet kötelezni. E mellett szólnak a sűrű egymásutánban jelent-kező újabb és újabb rendelkezések,⁴ amelyek bizonyára nem azért látnak napvilágot, mintha a gazdasági élet tempója kívánta volna meg. Az az érzésünk, hogy ezek a gyakori tisztí rendelkezé-sék a tisztikarnak nevelését és a hiányzó szaktudás pótlását szolgálják.

Az intenzívebb birtokvezetés tulajdonkép csak az első rendi kormányzónak, Ugróczy Ferencnek működésével veszi kezdetét. Nem tagadható, hogy Bolla Antal teljhatalmú meg-bízott is igyekezett a reá bízott birtokot legjobb tudása és be-látása szerint vezetni, amit a rendi gazdálkodás kezdetétől ve-zett Protocollumok lapjai igazolnak. Különösen lelkiismeretes — mint később látjuk — a számadások vezetésének elrendelésében. Könyörtelenek a tisztí számadások ellen tett kifogásai. Ez Bolla Antal hűségére enged következtetni. Működését azonban meg-

³ Csiki L. Mezőgazdasági szakoktatásunk kialakulása. Bpest, 1941.

⁴ M. Fasc. LIV. 9. Instrukció a taszári tiszt részére. — U. o. LIV. 10. Instr. a mernyei tiszt részére. — U. o. Fasc. CLIV. Általános útmutatások a tisztikar részére 1816., 1833—52., 1853—84., 1855—1900.

ülte az a családi kapcsolat, amely közte és Bolla Márton rendfőnök között volt. Bizonyos, hogy sem a rendkormány, sem a rendi közösség nem nézhette valami egykedvűséggel ezt a kapcsolatot. Bár ennek írásos nyomai nincsenek, feltevésünk nem minden alap nélkül való. Miért jelöltette ki a rendkormány a rendfőnökkel Bolla halálának esetére a rendtagutódot Ugróczy személyében?

Bolla Antalnak az építkezések körül vannak nagy érdemei, és ezzel kiérezte a mindenkori rendi vezetőség legnagyobb célját, a minél kiterjedtebb és többoldalú házi kezelés gondolatát. Az is bizonyos, hogy a pénztelenség legszegényebb két évtizede és a kezdés, a megindulás nehézsége volt osztályrésze. És ezen a nehézségeken átvezette a kuszodiátust.

Bolla Antal 1827. október 12-én halt meg. A rendfőnök már október 24-ére összehívatta Mernyére a tisztikart és bemutatta neki az új kormányzót. Ezen a gyűlésen még csak röviden két pontban körvonalazta a kormányzó ügykörét:

„Az Administrátor Mernyén lakik s a Provinciális helytartója és az uradalmat a Provinciális nevében fogja kormányozni, úgy a gazdasági jogi és gyakorlati dolgait képviselni.

A jogi dolgokat (pörök, az uraság jogai stb.) a fiskálison keresztül, a gazdálkodás ügyeit pedig a tisztikaron át végzi. A tiszteknek egyenkint és külön-külön adhat parancsokat vagy a dispositionális Concursusokban, amelyeknek ő az elnöke, teszi meg rendelkezéseit és azokat a Dispositionale Protocollumban mindjárt beiratja.

A többiek idővel a tisztikar tudomására hozatnak”.⁵

Mire Ugróczy végleg elfoglalta állását, a rendfőnöknek már megjelent részletes rendelkező írása (1827. nov. 20). A 24 pontból álló rendfőnöki rendelkezés annyira előrelátó, hogy közel 12 évtized multán is időszerű. Értéke és jelentősége abban csúcsonylik ki, hogy az már egészen rendi levegőben látott napvilágot. Ha szakszerűség tekintetében még kezdetleges is, de *a piarista gazdálkodás szellemének első alapvetése*.

1. A jószágkormányzót a javak kormányzásában a rendfőnöknek segítségére lévő és a káptalan által választandó három rendtag tanácskozásával a rendfőnök nevezi ki vagy menti fel szolgálata alól.

2. A rendi kormányzó Mernyén lakik a rend tulajdonát képező és berendezett házban.

3. Ez a pont részletesen felsorolja a kormányzó háztartására engedélyezett készpénzt és a naturáliákat.

4. A kormányzó utazási költségeit a kész kiadások erejéig az uradalom téríti meg.

5. A kormányzó az uradalomban a rendfőnök helyettese.

⁵ M. Prot. I. 9. e)

6. Az uradalom jogi dolgait az uradalmi ügyésszel végeztesse el.

7. Igyekezzék a vármegye vezető köreivel jó viszonyt fenntartani.

8. A gazdaság vezetését a tiszttikkal karöltve végezze.

9—11. Utasítások a külső és az irodai munkák ellenőrzésére.

12. A kormányzó gyakran látogassa a kerületeket és végezzen pénztárvizsgálatokat.

13. Minden nagyobb jelentőségű dologban küldjön felvilágosító értesítést a provinciálisnak.

14. Gondos gonddal őrködjék a levéltár fölött.

15. A kormányzó tisztet sem el nem bocsáthat, sem fel nem vehet. Minden évben küldje fel a Személyzeti Táblát.

16. Sem a rendtagoknak, sem a rendházaknak a birtokról semmit sem adhat ki.

17. Csak kisebb kiadások kifizetésére jogosult.

18. Azokat az építkezéseket és átalakításokat, amelyeknek költsége 50 forintot meghaladná, csak a rendfőnök engedélyével végezhető el.

19. 50 forinton felüli eladásokat is csak a rendfőnöknek előzetesen kikért engedélyével végezhet. Ez a rendelkezés áll a költségesebb egyéb beruházásokra is (erdőtelepítés, szőlőtelepítés, telkesítések stb.).

20. Nagyobb eladásokat csak mások véleményének meghallgatása után végezhet.

21. Különösen a gyapjú eladásánál legyen körültekintő. Kialakult ár esetén tegyen azonnal jelentést a rendfőnöknek és csak annak engedélye után adhatja el.

22. Az állatoknak és a terményeknek részletekben történő eladási idejét a tisztekkel közösen állapítsa meg.

A leltár egyik példányát felküldi a rendi központba.

23. A kormányzó kötelessége a leltározás elrendelése.

24. Készpénz beadványokat vagy naturáliákat csak a rendfőnök rendelkezése szerint küldjön Pestre vagy más rendházba.*

A kimerítő rendelkezéseket tartalmazó rendfőnöki leiratot a provinciálison kívül a hármass bizottság tagjai is aláírták.

Ugróczy Ferenc 1827. december 2-án elnökölt először a *dispositionalis Concursus-on*. Ennek az értekezletnek hangja és módszere egészen elüt azon közel két évtizedes gyakorlattól, amelyet a *Protocollumok* tanúsága szerint Bolla **honosított meg**. Bolla egyszerűen regisztrálja rendelkezéseit. A rendelkezések végrehajtását szigorúan ellenőrzi a nélkül, hogy gyakorlatiasabb befolyást érvényesített volna a dolgok menetében. Ugróczy első fellépésekor már másképp fogja meg a kérdéseket. Gyakorlatiasabb a jogi végzettségű Bollánál és a tiszttikarban nemcsak

*K. Fasc. 44.

a rendelkezések végrehajtóját látja, hanem *rendelkezéseiben a tisztikarra támaszkodva kormányzati munkájába igen bölcsen bevonja a tisztikar közreműködését is*. Bolla kormányzati ténykedésében gyakori a sablón, a megszokottság, az évről-évre visszatérő ismétlés. Ugróczy változatosabb, és intézkedései, elgondolásai a fejlődés, a haladás jegyében állanak.

Az első tisztí széken tett rendelkezései már rávilágítanak az imént mondottakra:

Az uradalmi épületek állapotáról világos kimutatást kér a maga számára.

Elrendeli, hogy jövőben a számadásokat és a szokásos kimutatásokat két példányban küldjék be a tisztek. Az egyik példány a kormányzóságon marad, a másik a pesti központé lesz.

Olyan terméskimutatást vár, amely elkülöníti az allódgazdálkodás termését a dézsmából származó bevételektől. Tudni akarja és feleletet vár arra vonatkozólag, hogy melyik gazdálkodási mód a jövedelmezőbb, az allódgazdálkodás vagy a jobbágy robotjára és szolgáltatmányaira támaszkodó rendszer? A vetőmag mennyiségéről, mégpedig külön az ősziről, külön a tavasziról kimutatást vár. Követeli a már kiadott és a még kiadásra váró gabonakonvenció feltüntetését. Kimutatást kell beküldeni a már elcsépeelt, továbbá a szalmás gabonáról.

Hasonló elkülönített kimutatást követel az uradalmi és dézsmaborokról. Tudni akarja, hogy szüretig mi az uradalmi szükséglet, és mennyi a korcsmák igénye.

Jellemző pénzgazdálkodására, hogy az összes felesleges termést pénzre akarja tenni. A termény romlik és apad, a pénz forgatható és növelhető.

Nagy körültekintésre vall az uradalomban eddig még egészen szokatlan intézkedése. Elrendeli ugyanis, hogy jelentsék a tisztek, hogyan bánnak a szomszéd uraságok gabonájukkal? Aratás után azonnal csépelnek-e, vagy későbbi cséplésre tartogatják a szalmás gabonát. Érdekli, hogyan tartható hasznosabban a gabona, szalmában, granáriumban vagy elvermelve? Kéri a tisztek véleményét, mikép lehetne jövőre a gabonát legtakarókosabban eltartani?

A Személyzeti Tábla évenkénti pontos beküldését azzal a hozzátoldással rendeli el, hogy a tisztek jelezzék, nincs-e fölös számban tartott cseléd, vagy nem volna-e megokolt uradalmi szempontból a létszám emelése?

Jelentést kér a kerületi pénztárak állandékáról.⁷

Az 1833. szeptember 1-én tartott gazd. gyűlésen közli a kormányzó a tisztikarral a hetényi ispánság felállítását, Göllétől való függetlenítését, ezzel egyben az attaljai pajtabíróság meg-

⁷M. Protoc. I. 9. e)

szüntetését. Igen bölcs kormányzati lépés, hogy a vezetőség felismeri a nagy gazdasági egységeknek egymástól független, kisebb önálló egységekre való felosztását. Az önálló tiszt nagyobb ambícióval dolgozik, s kellő felügyelet mellett nagyobb jövedelem várható tőle. Az öt eredeti districtus-nak a mai tizenegy, illetőleg a vásárolt Orcival a tizenkét kerületre való felaprózása elevebbé és intenzívebbé tette a birtok adminisztrációját.⁸

1831-ben volt hazánkban a nagy keleti marhavész. Az augusztus 14-én tartott gyűlésen Ugróczy bejelentette, mivel a vész már 41 helyen lépett fel, és már a szomszédos Tolna, Baranya és Fejér megye is fertőzött, a ragályra való tekintettel a kéthetenként tartani szokott gazdasági gyűlések elmaradnak. Helyette elrendelte, hogy a tisztek jelentsék minden szombaton írásban az elmúlt heti végzett és a következő hétre előirányzott munkákat. A kormányzó kéthetenként adta meg írásos rendelkezéseit, amelyeket a Protocollumokban továbbra is pontosan bevezettetett.

A vész még ugyanazon év októberében megcsillapodott. Ugróczy erre a gazdasági gyűlést, amit a vezetés szempontjából annyira fontosnak tartott, 1831. október 30-ra összehívatta, hogy az elmaradt intézkedéseket megtehesse.⁹

Ugróczy nevéhez fűződik a birtokvezetés egy kemény kérdésének megoldása, a *regulatio*, a birtokrendezés. Amíg a birtokosok még allódtermészetű birtokaik megművelésében is csak jobbágyaik robotjára hagyatkoztak, a birtoktestek osztatlansága nem okozott nehézséget. A házi kezelésre való áttérés idején azonban hamarosan kezdtek a surlódások jelentkezni. Gyakoriak az urasági cselédség és a jobbágyság közötti ellenségeskedések. Ez a szoros egymásrautaltság, a közösködések, a közös legelők mindkét félnek bőséges alkalmat nyújtottak lopásokra, kártételekre és bosszúállásokra. Mindkét félre kívánatos volt tehát az urasági birtoknak a jobbágytelkektől való elkülönítése. Az uradalom szempontjából nemcsak az említett kellemetlenségek megszüntetése miatt volt sürgős a kérdés, hanem azért is, hogy a birtok házi kezelése racionálisabb legyen.

A hivatalos elkülönítési eljárás a dolog természete miatt a legtöbbször nem volt síma lefolyású, hisz két félnek érdeke került szembe egymással. A jobbágy is, a földesúr is védte a maga érdekét. Nagy körültekintéssel kellett tehát a kérdéshez nyúlni, hogy a továbbra is sorsközösségben és egymásrautaltságban élők között a békesség fennmaradjon.

⁸ M. Protoc. I. 9. e)

⁹ U. o.

Időrendi sorrendben Mernye regulációja az első a piarista gazdálkodás idejében. *Mernyei Helységnek Fundális Könyve* szerint Mernye első urbáriális regulációja 1810-ben fejeződött be Bolla Antal idejében.¹⁰ Ez az első elválasztás azonban hovatovább nem elégitette ki egyik fél igényeit sem. A mernyei jobbágytelkek egyik kalkatúrája ugyanis a mai Szentmiklós-pusztá volt, amely a helységtől úttalan utakon 5—6 km-re fekszik. Ez a távolság akkora, hogy jobbágy-felszereléssel azt a nyomást trágyázni, művelni szinte lehetetlen volt. Az uraság szemében pedig a közösnek maradt legelő volt a szálka. Ugróczy különösen azt nehézményezte, hogy a Cserben lévő féltett birkáinak közös legelőre kell járniok a jobbágyok állataival.¹¹

Ez a reguláció élénk világosságot vet a rendi vezetőség humánus gondolkodására. Csak a közös legelőt kívánja megszüntetni. Ennek fejében nemcsak elegendő jobbágy-legelőről gondoskodik, de ezenfelül odaadja a jobbágyoknak a templomtól D-re elterülő, karban tartott s a falu szájában lévő allód birtokrészt az elhanyagolt és a falutól távol lévő Szentmiklósért. A reguláció keresztülvitelében a mernyei határon átfutó Malomárok az irányadó. A jobbágyoké maradt a folyó mentében a jobb part, az uraság a kevésbé kívánatos lejtésű bal partot tartotta meg magának.

Az új <i>Urbarialis Tabella</i> szerint a pap és mesterével együtt van összesen	56 ² / ₄ telek.
Számol a jövőben 16 zsellérral. Az <i>Urbarium</i> szerint egy zsellérré ¹ / ₈ telket számítottak. Összesen	2 „
Az uraság két főtisztjének legelőbeli járandósága az <i>Urbarium</i> szerint	2 „
Két urasági altiszt részére	1 „
A mézárszékhez tartozik	1 „
Az uraságra 16 cselédet vesz fel, mindegyiknek egy zsellérjuss jár	2 „

A mernyei összes telek: 64²/₄.

A jobbágyok elkülönített legelője 774 hold. Egy szesszió után közakarattal 12 hold legelőt állapítottak meg, amelyet 1200 □ ölével két helyen osztottak ki:

¹⁰ U. o. I. 15. Könyvalakú kézirat.

¹¹ K. H. P. II. 168—170.

1. A felcserélt <i>szanai rét</i>	19	hold
2. A nagyobb részt ritkított és kiirtott <i>alsó-mogyorósi erdő</i>	277	„
3. A <i>Boronka</i> mező az aszalói <i>megyesűrűvel</i> együtt	51 ⁵ / ₈	„
4. A <i>Mogyorós</i> erdő melletti völgy a felcserélt szessziós földekből	25 ¹ / ₈	„
5. Az urasági <i>Somberek</i> dűlőből kihagyott völgyes	27 ⁷ / ₈	„
6. A <i>Hársmán</i> sűrű oldala az elhagyott szántókkal	62 ² / ₈	„
7. Végül az urasági <i>Cser É-i feléből</i> ¹²	316 ⁶ / ₈	„
Összesen:		774 hold.

A reguláció után az uraságnak a következő ingatlanai maradtak:

1. Belső fundus	53 ⁵ / ₈	hold
2. Szántó	204 ³ / ₈	„
3. Rét	156 ¹ / ₈	„
4. Birkalegelő	132	„
5. Berkek, vízmosások	6 ³ / ₈	„
6. Erdő a vágásokkal	527	„
7. Szőlő (dézsmaszőlő)	74 ⁴ / ₈	„
8. Utcák, utak, dűlők	140	„
Összesen az „uraság bírása alatt”:		1294 hold.¹³

A hold 1100 □öllel van számítva.

A reguláció után készült fundálist 1836. október 10-én hitelesítette a megyei bizottság. Tagja volt: *Siklósi*, a vármegyei tiszti főügyésze, *Záborszky Imre* szolgabíró, *Tevely László* esküdt és *Vörös László*, a vármegye főmérnöke.

A továbbiakban az egyes regulációk, illetőleg az elkülönítések után felvett és elkészített földkönyveket egész röviden ismertetjük. Mernyén kívül csak Alsódörgicsének és Őszödnek van még kimerítő fundálisa a rendi levéltárakban. A többiekre vonatkozó adatokat a helységek egyes lakóinak kezén lévő, itt-ott hiányos és féltve őrzött fundálisokból vettük. A fundálisok nem mindenben egyeznek egymással. Van olyan, amelyik csak a jobbágyság kezére jutott birtokrészeiről számol be tüzetesen, az uradalmi részeiről nem vesz tudomást.

Időrendben Alsódörgicse és Akali helységek regulációja következett. Ez a birtokrendezés 1835-ben történt, az utána felvett fundálist *Zbella Ignác* hites földmérő és uradalmi mérnök

¹² Ennek a résznek az irtásból bennmaradt tőkék után a népszáján ma is *Tükés* a neve.

¹³ M. I. 16. — Könyvalakú kézirat. — Továbbá: K. Fasc. 32.

készítette el. 1838. augusztus 22-én hitelesítette Zala vármegye 4 tagú bizottsága.

Az alsődörgicsei fundálisból az urasági vonatkozások hiányoznak, így csak a jobbágyság birtokadatait közölhetjük. A helység 35 telkes jobbágya és 15 házasszellére kezén, a róm. kat. templom és a plébános, továbbá a róm. kat. iskolamester, végül a helység $\frac{4}{8}$ — $\frac{4}{8}$, az evang. prédikátornak pedig 1 telkét is beleszámítva összesen $17\frac{2}{8}$ egész szesszió van, ami mindössze $444\frac{4}{8}$ hold ingatlant jelent. Egy szesszió 18 h. szántó és 8 szekér rét. Akaliban is ugyanekkora.

Ebből:

Belső végre esik	$17\frac{2}{8}$ hold
Szántóra	„	$307\frac{2}{8}$ „
Rétre	„	120 „
		<hr/>
összesen:		$444\frac{4}{8}$ hold hasznosítható terület. ¹⁴

Akali helységnek fundálisát 1843. jún. 2-án hitelesítették. Eszerint Akalinak 20 telkes jobbágya, 13 házas zsellérje, a kat. templom, a kat. és az evangélikus iskolamester, továbbá a helység $\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{2}$ telkét is beleszámítva összesen $14\frac{4}{8}$ szessziót birt. A helység bírásában összesen $396\frac{2}{8}$ holdat számol el a fundális.

Ebből:

Belsőség	$19\frac{2}{8}$ hold
Szántó	261 „
Rét	116 „
		<hr/>
összesen:		$396\frac{2}{8}$ hold hasznos terület.

Ezenfelül mind Alsógördicsén, mind Akaliban határozatlan mennyiségű „kömegye” találtatik. A két helység szőlőit egyik fundális sem említi, mert dézsmaszőlők voltak, s ezért az uraság bírása alatt vannak elszámolva.¹⁵

A két helység birtokrendezése a rend véleménye szerint kb. 300 holddal károsította meg a rendet. A rend ezt sérelmesnek tartotta magára nézve, azért 1839. márc. 19-i kelettel felfolyamodással élt a helytartó tanácshoz, amelyben a két helység regulációjának felülvizsgálatát kérte.¹⁶ Nem tudunk róla, mi lett e folyamodvány további sorsa.

Az őszi reguláció 1837-ben fejeződött be. Fundálisát a reguláció, illetőleg az 1852-es kiosztás után hivatalosan 1854. március 7-ikén hitelesítették. Az őszi kerület írásai között talált és

¹⁴ M. I. 14. — Könyvalakban kéziratos fundális.

¹⁵ Akali község fundálisából.

¹⁶ K. Fasc. 32.

„Őszöd helység tagosítási Telekkönyve” címet viselő írás tanúsága szerint az egész határ *sommás kivonata* a következő:

„T. Vásonyi-család magánbirtoka ..	541.077	□ öl
Főtisz. Ájtatos Szerzet birtoka	953.602	„
Vásonyi-család zsellérei	18.168	„
ft. Ájtatos Szerzet zsellérei	3.929	„
Ugyanazok birtokából kiadottak	6.143	„
Polgári összes birtok	613.600	„
Tiszteletes, Rector és Mester	9.252	„
Különözött legelő	154.600	„
Temető	4.644	„
Haszontalanok a szőlőben	13.063	„
Utak, utcák és árkok	77.222	„

Egész határ összesen: 2,395.300 □ öl.”

Amint ismeretes, a rend a Vásonyi-családhoz tartozó összes birtokrészeket megvásárolta, és így Őszöd helységben egyetlen úribirtokos maradt.

Őszödnek van még egy későbbi keletű fundálisa, amelyet Baka János uradalmi mérnök 1868. márc. 30-i kelettel látott el. Adatai szószerint egyeznek a fenti adatokkal. Ebből tudjuk, hogy 1864-ben az őszödi polgárok kezén 38 szesszió volt. Egy szesszió tartozéka 24 hold szántó és 12 hold rét.

Az őszödi jobbágyok 1837-ben azzal kérték a rendezés meg-ejtését, hogy ökreiknek páskum, a papnak, rektornak és a kat. mesternek, végül a községnek is földjárandóság hasíttassék ki.¹⁷ A reguláció alkalmával a jobbágyok kérését, amint fentebb lát-tuk, teljesítették, csak a helység nem kapott földjárandóságot.

1839-ben történt meg Attalában, Nagydobsza, Kisdobsza és Pettend helységekben a birtokrendezés.

Attala község regulációjáról felvett fundálisnak legfelsőbb hitelesítését a legfőbb úrbéri törvényszék 411/63. sz. a. 1860-ban eszközölte.¹⁸ A fundális szerint Attalában 52 úrbéri telek és 16 zsellértelek, amely 2 úrbéri teleknek felel meg, összesen te-hát 54 telek osztatott ki a volt jobbágyoknak. Plébánosi járan-dóságra 1¹/₄, mesteri járandóságra pedig ²/₄ telket számítottak. Egy telekre még 6 hold elkülönített legelő és 1 hold kenderföld esik.

Attalában, amint az alábbi összesítésből kitűnik, az ura-dalomnak kevés allódbirtoka volt. Az elkülönzés után az attalái határ a következő képet nyújtotta:

¹⁷ K. Fasc. 32.

¹⁸ Attala község Fundálisa 109—111. — A regulációra vonatkozókat l. K. Fasc. 30.

1. Volt úrbéri birtok	1.979'78	hold
2. Elkülönített úrbéri legelő	332'25	"
3. Szerződéses kenderföldek	52'—	"
4. Plébániai birtok	52'—	"
5. A mester birtoka	16'—	"
6. A jegyző birtoka	4'—	"
7. A templom nevéen ¹⁹	3'55	"
8. Krausz Salamon és Csullag Andrásné nevéen ²⁰	4'24	"
9. Tagosított úri birtok	581'32	"
10. Hasznavehetetlenek	86'65	"

Az attaljai határ területe: 3.111'79 hold

A volt úri birtok akkori megoszlása:

1. Belsőség	61'64	hold
2. Szántó föld	1.365'75	"
3. Rét	552'39	"
<hr/>		
összesen:		1.979'78 hold

A rend tulajdonában az attaljai határban 581'32 hold maradt, amelyben mint beltelek bennfoglalatott:

1. A jegyzői lakás fundusa	1'30	hold
2. A vendégfogadó	3'06	"
3. A pálinkafőző	1'55	"

A fent felsorolt belsőségeken az uradalom túladott.

Az urasági birtok 1200 □ öllel a volt úrbéri birtok és a szerződéses kenderföldek 1110 □ öllel, a káposztásföldek 800 □ öllel vannak számítva.

Nagydobsza, Kisdobsza és Pettend helységek birtokrendezése egy időben, 1839-ben ment végbe.²¹

Nagydobsza fundálisát, amelyet Zbella Ignác urad. hites mérnök készített, 1852-ben hitelesítették.

A volt úrbéresek birtoka 1935'95 hold 1200 □ ölével számítva. A szessziók száma $40\frac{6}{8}$, amely 84 birtokos között oszlott meg. Ezek közül telkes polgár 77 volt, zsellér pedig 7. Ezen felül lelkési javadalmaszra egy egész, a tanító javadalmaszára pedig egy fél telek esett.

Egy telek tartozéka 24 hold szántó és 8—9 hold rét.

Kisdobsza fundálisja is 1852-ből való. A volt úrbéresek birtoka az elkülönített legelővel (396'4 hold) és a legelőjándóság-

¹⁹ A templom helye, a templomtér, a temető és a kálvária területe.

²⁰ Krausz Salamon megvette az uradalmi vendéglőt és a hozzátartozó belsőséget: 4'11 hold. — Csullag Andrásné ajándékba kapott az uraságtól $\frac{1}{10}$ holdat káposztás földnek.

²¹ K. Fasc. 30.

gal (313 hold) együtt 1562'6 hold, amely 56 birtokos között oszlott meg. Ezek közül 54 a telkes gazda és 2 a zsellér. 23^{18/16} szessziójuk van. Egy egész telek tartozéka: 24 hold szántó, a rét 5—10 hold között váltakozott.

A pettendi fundális 1853-ban készült, hitelesítése 1857-ben történt. Összesen csak 14 jobbágyszesszió volt a helységben. A 14 szesszió 31 telkes gazda, 2 zsellér, a ref. pap, a ref. tanító, a templom, a helység és az urasági korcsma birtoklása között oszlott meg. Egész telkes csak a lelkész maga. Egy egész telek tartozéka 24 hold szántó és 9^{1/2} hold rét.

1839. után már csak Göllének és Taszárnak (Fonóval) birtokrendezése volt hátra.²²

Taszár és Fonó fundálisát csak 1863-ban hitelesítették, bár a birtok felmérését és térképezését Farkas Lajos hites földmérő már 1823-ban elvégezte.²³

A taszári birtokrendezés után a határ 3907'79 hold volt, és az alábbi megoszlást mutatta:

1. Volt jobbágyi birtok	1.056'98	hold
2. Elkülönített úrbéri legelő és erdő	354'38	"
3. Templom-tér, temető, községi faiskola	5'90	"
4. Szerződéses kenderföldek	26'—	"
5. Káposztás kert	2'50	"
6. Soronkívüliek birtoka ²⁴	113'43	"
7. Volt földesúri tagosított birtok	2.249'39	"
8. Hasznavehetetlen	99'30	"

Az egész taszári határ 3.907'70 hold

A volt jobbágyi birtok 56 telkesgazdáé. A holdak mérete itt is más és más (800, 1100 és 1200 □ öl).

A fonói földkönyvből vettük át az alábbiakat:

1. A felosztás után a volt úrbéresekre esett szántó, legelő és erdő	1,324.612	□ öl
2. A rendnek maradt	1,380.528	"
3. Adómentes területek	73.853	"

Fonó helység területe: 2,778.993 □ öl

A telkek száma: 22 gazdatelek és 4 zsellérszesszió. Összesen tehát: 22^{1/2}. A birtokosok száma 78.

Gölle földkönyve már 1846-ban kész volt s így regulációja Taszár és Fonó rendezése előtt megtörtént. A szessziók száma

²² K. Fasc. 30.

²³ M. Fasc. XVIII.

²⁴ A soronkívüli a plébános és mester javadalma, továbbá a helység birtoka.

76⁴/₈, amelyből 72 a volt úrbéresek tulajdona. Volt úrbéres telkes gazda 111 van, akiknek birtokában 2,593.087 □ öl ingatlan vagyon van. A 72 szesszió felül a rendezéskor a helység 2 teljes, a plébános 1¹/₂, a jegyző és tanító 1¹/₂—1¹/₂ szessziót kapott.

A szessziók nagysága a rendes középsomogyi telkekkel megegyezik. Igen sok a teljes szesszióval rendelkező gazda (25), az uralkodó típus ⁴/₈-os, gyakori azonban az ⁵/₈-os is. A kusztodiátus legjobb anyagi körülmények között élő helysége volt.

A göllei fundálisban a földek a minőség vagy a földhasználat szerint ötféle méretű holddal számítanak:

1. A belsőtelek egy holdját ..	1.110 □ öllel számítják.
2. Elsőrendű kaszáló	800 " "
3. Másodrendű kaszáló	900 " "
4. I. oszt. rét	800 " "
5. II. oszt. rét..	900 " "
6. III. oszt. rét	1.000 " "
7. I. osztályú szántó..	1.100 " "
8. II. osztályú szántó	1.200 " "
9. Legelő	1.200 " "

Időközben talákoztunk a levéltári irásokban egy-egy birtoktestnek művelési ágak szerint való kimutatásával, azonban az egész kusztodiátusra vonatkozó ilyen kimutatás először az 1868. esztendőből akadt kezünkbe.²⁵

Kerület	Belsőség	Szántó	Rét	Berek	Legelő	Erdő	Majorsági szőlő	Szerződés-föld	Hasznavehetetlen	Összesen
	holdját 1200 négyszögöllel számítva									
Mernye ..	84-32	1485-82	464-70	—	430-29	1707-19	5-76	6-25	106-40	4290-73
Gölle	80-12	2530-37	425-45	—	1193-44	218-12	7-30	—	110-61	4565-41
Hetény ...	66-87	2363-88	407-58	—	695-45	638-07	9-20	47-67	126-86	4359-58
Taszár ...	70-10	2010-52	333-68	—	259-28	1838-10	7-23	—	78-32	4597-23
Dobsza ...	55-88	1315-87	325-22	39-80	238-19	803-56	—	—	99-25	2877-48
Dörgicse ..	57-10	1058-99	131-67	—	714-33	2439-91	10-01	—	96-29	4508-30
Ószöd	31-08	263-49	114-49	—	150—	68-15	1-77	—	10-99	639-97
Összesen ..	445-17	11028-94	2202-79	39-80	3684-98	7713-10	41-27	53-92	628-73	25838-70 ²⁶

²⁵ K. Fasc .61. Alsó- és Felsőhetény, Kispusztá, Csőke területi és földhasználati kimutatása 1840-ből. U. o. Fasc. 32. A göllei uradalmi birtok hasonló célból történt összeírása 1849-ből.

²⁶ U. o. Fasc. 61.

Hiányzik a kimutatásból a Balaton területe. A majorságos szőlő kevés, mert még mindig rendezetlen a bordézsma-váltás ügye. A dézsmás-szőlők területe 1345 hold.

A birtokrendezésnek nem kevesebb értékű mozzanata, ami a regulációkat természetszerűleg megelőzte, a *birtok felmérése és térképezése*. 1859-ben már 53 db. uradalmi térkép és 17 db. libellációs terv állt a vezetőség rendelkezésére.²⁷ A legrégebbiek a dobszai gazdaságra vonatkoznak, és az 1760-as, 1776-os, továbbá az 1779-es évekből valók. Hetényről van 1772-ből egy részlettérkép, a többi kivétel nélkül 1810—1850. között készült. A térképeket a piarista gazdálkodás elején a hites megyei geometra készíti, később az uradalmi mérnökök. Az utóbbiak keze alól kikerült térképek egy részét benyújtották hivatalos hitelesítésre, hogy esetleges perek vagy határrendezések alkalmával használhatók legyenek. Ebben az időben az uradalom minden kerülete fel volt mérve és térképezve.

A birtokrendezésnek egy másik komoly problémája a telkesítés volt és ezzel kapcsolatban a kanalizáció. Levéltárainkban erre a tárgyra vonatkozó írások gyűjteménye rendkívül gazdag, ami az mutatja, hogy ez a kérdés igen égető gond volt a kusztodiátusban. A kusztodiátus vízrendszere elég szegényes. Mégis a völgyek aljában nyáron olyan szerényen megbúvó patakok különösen a tavaszi áradások idején ma is okozhatnak érzékeny vízkárokat. Elképzelhető, milyen állapotok lehettek, amikor még sem a Kapos, sem a belé szaladó vizek medre nem volt szabályozva és tisztán tartva.

Somogy vármegye vizeinek szabályozási kérdése már a XVIII. században élénken foglalkoztatta a vezető köröket, akik érdekelttségükbe a másik két érintett vármegyét, Veszprémet és Tolnát is belevonták. 1776-ból vannak írásos emlékek, amelyek a Balaton, a Sárvíz, Sió és a Kapos vizeire vonatkozó szabályozási akták és tervezetek kivonatára vonatkoznak.²⁸ Ugyanazon esztendőben Krieger Sámuel a fentemlített vizek és a Duna-Dráva szabályozását célzó tervezetet készítette.²⁹

E tárgyban számtalan gyűlést tartottak. Somogynak és Tolnának ugyanis az állandóan visszatérő áradások miatt igen jelentős területe mocsarasodott el. 1803-ban Veszprémben gyűlésezik az érdekelttség. 1804-ben Inkey Károly somogyi alispán is Veszprémbe hívja össze az érdekeltteket a Balaton szabályozása miatt.³⁰ 1815-ben Kováts Antal alispán tart gyűlést. 1820-ban Miklósvárott van a gyűlés, amelynek eredményéről Tallián Boldizsár

²⁷ M. Fasc. XVII.

²⁸ U. o. Fasc. LXIII. 1.

²⁹ U. o.

³⁰ U. o. Fasc. LXIII. 2

másodalispán számolt be ugyanazon év aug. 28-án.³¹ 1820-ban a Sárvíz, 1821-ben a Kapos ügyében tanácskoznak Szekszárdon, illetőleg Simontornyán.³²

1825-ben ennek a vízi érdekelttségnek kir. biztosa, Zichy Ferenc gróf már az országgyűlésen számolt be az eddigi munkálatokról.³³

Az eddigi tervek és munkálatok azonban csak részletmegoldást jelentettek elméletben, a gyakorlatban a Kapos minden évben elvégezte a maga pusztításait. A kérdés egységes megoldása céljából Esterházy herceg 1827-ben egy nyilatkozatában egészen gyakorlati térre vitte az ügyet. Sürgette a parti érdekelttség megteremtését és a Kapos kanalizációját. A herceg tervezete értelmében a parti birtokosoknak az érdekelttségbe vont birtoka minden holdja után 6 forint vízszabályozási adót kellene kivetni.³⁴

Esterházy hercegnek közbelépése az ügyet dűlőre vitte. A következő évben Zichy Ferenc gróf kir. biztos összehívta az érdekelttség központi választmányát. A gyűlés döntött a szabályozási munkálatok megkezdésének idejére vonatkozólag és a költség előteremtését illetőleg.³⁵

1829. június 6-án az előmunkálatok már olyan állapotban voltak, hogy Somogyi Ferenc, a szabályozás vezetője a kormánynak megküldte az értesítést, hogy a rendi érdekelttség Taszáron és Attalán 725 hold, amely után 9328 frt 20 kr fizetendő.³⁶

A *Historia Provinciae* 1835-ben számol be a Kapos szabályozásának befejezéséről. A költségek az előirányzatnál valamivel nagyobbak lettek, amennyiben az uradalom 1833-ig három részletben 11.851 frt-ot fizetett a szabályozásra. Hogy a Kapos esetleges jövőbeli kiadásainak gátat vessenek, a választmány permanenciában maradt (*Kaposvízi Társulat*). Az ártérbe vont terület minden holdja után 8 kr-t fizettek esztendőnkint.³⁷

A kuzstodiátusra vonatkozó levéltári anyag átvételekor terhes aktacsomók kerültek az uradalmi levéltárba, amelyek a már elvégzett telkesítésekről szólnak.³⁸ Maga a bérlő is megemlékezik a renddel kötött szerződésben azokról az áldozatokról, amelyeket hasznos befektetésként telkesítésekre fordított, mégis, amint az alábbiakból kiviláglik, szinte emberfeletti munka várt a rendi gazdálkodásra. Nincs egyetlen erecske a birtokon, amelyet nem ez a kultúr munka szorított volna vissza medrébe. Ez az

³¹ U. o. Fasc. LXIII. 9., 10.

³² U. o. Fasc. LXIII. 12., 13.

³³ M. Fasc. LXIII. 14

³⁴ U. o. Fasc. LXIII. 17.

³⁵ M. Fasc. LXIII. 22.

³⁶ U. o. Fasc. XIII. 35.

³⁷ K. Hist. Prov. II. 181.

³⁸ M. Conscriptio Meliorationum. Fasc. XLV.

a munka, amelynek mindaddig nem szakad vége, míg kultúrterület marad a kusztodiátus.

Az első évtizedekben minden rendfőnöki látogatáskor elrendelnek egy-egy árokmetaszt vagy patakszabályozást. Még 1811-ben nincs meg a kaposvázi érdekeltség, s így házi erővel igyekeznek a Kapost megfékezni. Az a bekötőút, amely Homok községet összeköti a Dombóvár—Kaposvár között futó törvényhatósági úttal, ebben az évben készül a Kapos mocsaras árterén keresztül.³⁹

1812-ben a mernyei gazdaságon végigvonuló Malomárkot metszték ki, hogy a patak mindkét partján elterülő mocsaras réteket használhatóvá tegyék.⁴⁰

1813-ban a birtokon időző rendfőnök általános rendelkezéseket tesz arra nézve, hogy minél több árokmedret hozzanak rendbe, hogy *a felszabaduló rétek használhatósága nagyobb állattartást biztosítson*.⁴¹

A következő esztendőben tiszteletre méltó munkát végeztek az egész Hetényen keresztül folyó ú. n. principális csatorna kimetszésével.⁴²

Sok írásunk foglalkozik az Attala és Pula között folyó malom-, egyben határárok rendezésével. A rendi birtoklás idejéből a nevezett árok kanalizálására vonatkozó első megbeszélés már 1813-ban kezdődött az Esterházy hercegi hitbizomány és a rend között. 1814-ben Kacskovics Mihály urad. ügyész május 29-én kelt beadványával a vármegyéhez fordul, hogy rendelje el hivatalból a szóban forgó árok kitisztítását.⁴³ Erre Székely János, a hitbizomány tisztartója levélben keresi fel Bátsmegyey Károly piarista urad. mérnököt, hogy a rend és a hercegi domínium közösen vállalja a tisztogatást.⁴⁴ Az egység a két uradalom között csak 1823-ban jött létre, amikor a költségekre vonatkozólag is megállapodtak egymással.⁴⁵

Maguk a jobbágyok is gyakran igénybeveszik a vármegyét és jogorvoslatért folyamodnak, mert az elhanyagolt vizes árkok vagy a malmok duzzasztói elvizesítik földjeiket. Jelen esetünkben az attalaiak kérték 1816. március 11-én kelt folyamodványukban a tisztítás elrendelését. 1819. márciusában hasonló beadvánnyal élnek a csomai árok miatt.⁴⁶

Hasonló panasszal támadják az uradalmakat a molnárok is, akik az eliszaposodott árkok miatt a malom üzemében szenvednek károsodást.

³⁹ K. Hist. Prov. I. 333.

⁴⁰ U. o. 355.

⁴¹ U. o. 364.

⁴² U. o. 377.

⁴³ M. Fasc. XLIV. A 1., VII. f.)

⁴⁴ U. o. XIII., 6. f.)

⁴⁵ U. o. A. 4.)

⁴⁶ U. o. A. 7., A. 12.)

Az 1817-es rendfőnöki látogatás alkalmával a dobszai árkolás kérdése vetődik fel. A rendfőnök nyomban el is rendelte, hogy a következő esztendőben a dobszai nagyréten vágják ki az árkot, hogy a rétek vízteleníttessenek. Meg is történt.⁴⁷

A taszári csatorna is — a mernyei Malomárok folytatása — sürgős tisztogatásra szorulna. Addig azonban, amíg a Kapos szabályozása nem történik meg, ez a munka kárba veszne.⁴⁸ A Kapos szabályozásának befejezése után azonnal munkába veszik ezt az árkot is, annyival is inkább, mert Taszár rétjei egészen elmocsarasodtak. 1834. májusában szerződik az uradalom ennek az ároknak munkájára. Közöljük a szerződés kivonatát, hogy lássuk, milyen volt abban az időben ez a munka, s mibe került egy ilyen árok kimetszése. Ennél az ároknál az uradalom a következő kikötésekkel él a vállalkozóval szemben. Az árok-koszorú szélessége 2 öl, a fenékszélesség nem lehet kisebb 3 láb-nál. A lefelé való ásást addig végzik, míg az *eleven földet* el nem érik. A kiásott földet a vállalkozó úgy köteles a partokra kihányni, hogy a partokon 3 láb széles *Treppelweg* (padka) maradjon. Ezzel szemben kötelezi magát az uradalom, hogy minden futó öl után 1 frt-ot fizet váltó cédulában. 100 ölenkint 3 akó hort és 3 p. m. gabonát ad. Az uradalom hetenkint veszi át a végzett munkát. A megszolgált munkabérnek csak $\frac{2}{3}$ -adát fizeti ki, a bér egyharmadát a munka zavartalan végzésének biztosítására viszatartja.⁴⁹

Nem folytatjuk tovább. Röviden csak arra hivatkozunk, hogy 1828-tól 1842-ig nem kevesebb, mint 29 szerződést őriztek meg a szerződések gyűjteményes kötetei, amely szerződéseket kizárólag az uradalmi vizesárkok karbantartása céljából kötöttek.

A belterjesebb gazdálkodásnak a már ismertetett akadályokon kívül még egy aggasztó körülmény állta útját, a *határok bizonytalansága, és az ebből támadt birtokperek*. Ha napjaink gazdálkodási színvonaláról kritikai szemmel tekintünk vissza a másfélszázad előtti gazdálkodás viszonyaira, lehetetlen tisztelettel nem adózni az elődöknek, akik számunkra az előkészítés és alapvetés munkájának terhet vállalták. Rendezetlenek voltak területileg (regulációk), művelhetés szempontjából is (telkesítések) a birtokok. Ezenfelül sohasem volt biztos abban a birtokos, hogy melyik napon szakít le itt is, ott is egy-egy per szerencsétlen kimenetele néhol csak egy darabka, máshol azonban száz holdakra menő részeket tulajdonának vélt birtokából.

Amikor a rend a bérlőtől házi kezelésbe vette birtokát, a zalamegyei Dörgicséktől kiindulva egészen a Dráva völgyében fekvő Dobszákig egyetlen gazdaság sem akadt, amelyet nem terhelt volna valamiféle határper. Ezek a perek rendesen erősza-

⁴⁷ K. Hist. Prov. II. 6.

⁴⁸ U. o.: 27.

⁴⁹ M. Szerződések II. 7.

koskodással, határvillongással jártak, és így a gazdálkodás nyugodt menetét zavarták. Bolla Antal halála után ennek a terhes örökségnek rendezése is Ugróczynak jutott osztályrészül.

Ezek a perek nagyon változatosak tárgyukat, idejüket illetőleg is. Egyik-másik százados örökség és nevetségesen kis vagyontárgyra vonatkozik. A másikonál komoly értékek forognak kockán. Van olyan is, amelyet csak a nemesi kiváltságok korabeli bíraskodásának bizonytalanságával vagy talán pártállásával tudunk magyarázni. Akármilyen természetűek is voltak ezek a perek, egyben mind megegyezett, t. i. abban, hogy mindegyik gondot adott és elrabolta a vezetőség idejét az alkotó munkától. Ugróczynak szeme előtt ezen peres eljárásokban egy cél lebegett, ha lehet, még áldozatok árán is szabadulni minden pertől, hogy minden uradalmi energiát a nyugodt termelés szolgálatába tudjon beállítani.

Messze vezetne tárgyunktól ezen peres akták sorozatának részletesebb ismertetése, azért csak röviden akarunk rámutatni azokra, amelyek a legtöbb gondot adták a rendi vezetőségnek.

Tárgyára vonatkozólag legsúlyosabb a hirhedtté vált dobszai per, amely 1754 óta folyt és 1100 hold erdőre vonatkozott. A pert a dobszai birtok szomszédjainak (Tassy- és Szily-család) a kusztodiátusi erdőben tett jogtalan használata és ezen erdőreszre vélt igényjogosultsága váltotta ki. Kacskovics Mihály uradalmi ügyésznek több mint három évtizedes munkája meddőnek bizonyult. A vármegye elé került perben Tallián Boldizsár alispán a rend javára döntött. A döntés azonban nem hozott nyugalmat. A görögali Tassyak és Szilyek opponáltak, s a dolog oda-fajult, hogy nevezettek a peres erdőresznek barbár módon való irtásába kezdtek. Ezt a tényt követte a másik per, amelyet most már a rend indított a nevezett birtokosok ellen (1833.). Tallián alispántársa, Czindery László ugyanezen esztendő augusztusában a pert befejezte, és ő is a rend javára hozta meg ítéletét, de az ítélet végrehajtását a görögali birtokosok erőszakkal újból megakadályozták. A kérdés végre a vármegyei Sedes Judicaria elé került, amely október 24-én hozott döntésével igazolta a két előbbi ítéletet, s az 1100 holdas erdőt a rendnek ítélte oda. Ez ellen a döntés ellen csak az egyetlen Tassy József kezdett berzenkedni, de amikor azt látta, hogy a többiek mind belenyugodtak, ő is félreállt, s így a rend ennek az erdőnek további, s most már nyugodt birtoklásába lépett.

Mint kortörténeti adat megérdemli a feljegyzést, hogy a per végleges befejezése után a provinciális Kacskovics Mihály urad. ügyész 50 császári arannyal, Tallián Boldizsár alispánt pedig 1000 forinttal honorálta.⁵⁰

Dörgicse erdeje szomszédos Vászollyal. A vászolyi birtokosok és a kusztodiátus között már 1509-óta áll ez a per folytonosan

⁵⁰ K. H. P. II. 147—148. és K. Fasc. 43. és Fasc. 33.

meg-megújítva. 1798-ban a királyi tábla egy salamoni ítéletet hozott a hosszúra nyúlt perben. A tábla ítélete a peres erdőt megfelezte a pereskedő felek között. Az ítélet végrehajtását a népes nemes Sándor-család brachiummal megakadályozta, úgyhogy nem volt remény a per befejezésére. Ugróczy 1830-ban barátságos egyezséget ajánlott fel a vászolyiaknak, amit azok elfogadtak, és 23 hold erdő átengedésével a 322 éve húzódó pernek vége szakadt, és a határok biztosítása megtörtént.⁵¹

Ugyanakkor rendezi Ugróczy Dörgicsének egy másik határperét is, amely a kusztodiátus és a veszprémi püspökség között folyt. Bár a tanúk vallomása a rend igazának kedvezett, Ugróczy a püspöki prefektus állandó fenyegetései elől kitérendő, a békés kiegyezést választotta. Ság és Tagyon között kb. 2 hold, Csicsó és Dörgicse között $\frac{1}{8}$ hold, Ság és Antalfa között $\frac{1}{2}$ hold terület átengedésével a per befejezést nyert, és a nyugalom helyre állt.⁵²

Dörgicsének volt még egy későbbi és félszázadnál tovább húzódó pere, az ú. n. Antalianus-per az Antal-családdal (1851—1905.), amelyről könyvünk más helyén már megemlékeztünk.⁵³

Fent hivatkozott fejezetünkben kitértünk a rend és a Vásonyi-család között folyó őszödi perre, amelyet a rend csak úgy tudott likvidálni, hogy a Vásonyi-örökséghez tartozó ingatlanokat örök áron összevásárolta.⁵⁴

1832-ben békés úton rendeződnek a gamási Lengyel-családdal a kusztodiátus vadéi birtokrészének határkiigazításai.⁵⁵

Kisebb jelentőségű határrendezési perei voltak a taszári gazdaságnak. Így 1812-ben megnyerte az uradalom Schmedeg gróf mosdósi birtokossal szemben a Fonó és Mosdós között a határ-megállapításra vonatkozó pert. Ugyancsak a rend javára ítélt a bíróság az Orczy bárókkal szemben, akikkel Taszár és Orci közötti határok megállapítására folyt a per.⁵⁶

Taszárnak a batéi birtokos Gaál-családdal is voltak határkiigazítási ellentétei. Gaál György és István a kusztodiátusnak a Kapos völgyében levő *Vármona* nevű szigetét akarta elbirtokolni. A királyi kancellária 1832-iki ítéletével a szigetet a rendnek ítéli ugyan, de egyben kötelezte 452 frt 35 kr perköltség megtérítésére.⁵⁷

Még egy fontosabb határpert említünk meg, Gölle pörét, amelyet a vármegye 1810-ben hozott ítéletével a rend javára fejezett be a Kazsok és Gölle között volt *Derék-erdő* vitájában. Ez az erdő állandóan a kusztodiátus háborítatlan birtoklásában

⁵¹ U. o. 147. és K. Fasc. 43.

⁵² U. o.

⁵³ L. „Változások a kusztodiátus birtokállományában” c. fejezetünket.

⁵⁴ K. Fasc. 60. „Acta ad Revindicationem duarum Sessionum Colonialium.”

⁵⁵ K. Acta Custodiatum Albensem Concernentia. No. 7. 607. és 652.

⁵⁶ K. Fasc. 43.

⁵⁷ K. H. P. II.

volt mindaddig, mígnem a kasszoki birtokosok, gyulai Gaál István, György, Katalin, Horváth István felesége, továbbá Antónia, Martiny cs. és kir. alezredes felesége, végül Svatics Antal fia nevében, akinek szintén Gaál lány volt a felesége, az erdőre irányuló jogukat kifejezésre nem juttatták. A rend a vármegye elé vitte a kérdést. Mivel a főtárgyalásra megidézett fenti ellenfelek nem jelentek meg, a vármegye elmarasztalta őket, s a pert a rend javára befejezettnek nyilvánította.⁵⁸

A regulációk végrehajtásából sok surlódás származott az uradalom és a jobbágyok, illetőleg a volt úrbéreszek között. Ezek közül a várongi esetet már csak azért is ki kell emelnünk, mert az uradalom és a várongi volt úrbéreszek között annyira feszültté vált a viszony, hogy *Várong bérbeadására* vezetett. A várongi megosztást ugyanis a volt úrbéreszek a maguk részére sérelmesnek tartották, ebből azután per lett. A bíróság azonban a várongiaktól sérelmezett és kifogásolt kb. 17 holdnyi területet a rendnek ítélte meg. Az ítéletre a volt úrbéreszek olyan ellenséges magatartást tanúsítottak az uradalom iránt, hogy a rendkormány tanácsosnak látta Várongnak legalább egy időre való bérbeadását. A bérlő *Komáromy Kristóf* ügyvéd volt. Az 1863. március 1-én kelt bérleti szerződéssel Komáromy Kristóf bérbevette 10 évre Várongot az erdő kikapcsolásával. Az esetleg építendő gazd. épületek költségeit a rend betudta a fizetendő haszonbérbe.⁵⁹ *Ez volt a közel másfél százados piarista birtoklás idejében az egyetlen eset, hogy a jobbágyoknak itt-ott bérbeadott cenzuális földeken kívül egy egész kerületet adott árendába. Legyen mentsége, hogy ez a bérbeadás is kényszerből s nem jószántából történt.*

Grosser János 1836. november 12-én kelt levelében az idegenből hozott új tiszttartó, Dombrády Jánosnak beiktatása alkalmával a tiszttartói kötelelességeket és jogokat körvonalazta. Amint tudjuk, Dombrády a Károlyi grófi családtól került a kusztodiátus szolgálatába. Károlyiéknál előbb ispán és kasznár, majd számtartó, végül az egész család „centrális ügyvédséginek aktuáriusa” volt. A rendfőnök rendelkezései alább következnek:

1. A tiszttartó egyenes alattvalója a kormányzónak.
2. Az uradalmi tiszteket úgy fogja tekinteni, mint tisztársait. A tiszttartó azonban a tiszteknek és az uradalmi cselédeknek munkájáról jelentést tesz a kormányzónak. Hogy cselekvési szabadságát és függetlenségét megőrizhesse, a jobbágyoktól a saját céljára robotot venni büntetés terhe mellett tilos.
3. „Igyekezni fog, hogy az uradalomban mindenütt jó, ügyes, hű és szorgalmas hajdúk, szolgák és béresek legyenek. Azok a tiszt urak által józan életre és rendre szoktassanak s az emberséges velök bánásmódja által a szolgálatot nálunk megked-

⁵⁸ K. Fasc. 43.

⁵⁹ K. H. P. III. 170.

veljék, a buja életet, a részegeskedést, káromló szitkozódásokat köztük soha meg nem szenvedvén".

4. A tiszttartó kötelessége és feladata, hogy a gazdálkodás fejlesztését előmozdító új tervekkel és új elgondolásokkal álljon a kormányzó segítségére, akit távollétében helyettesít.

5. A tiszttartó készíti el az úrbéri számvetést, ő teszi a gabonapróbákat is. Kötelessége a kerületek gyakori bejárása. Végezzon próbainventálásokat a magtárakban, pincékben, szérűskertekben, és tapasztalatairól tegyen jelentést a kormányzónak. A szokásos évi teljes leltározásokat a központi hivatali szervek végzik, a tiszttartó próbái a nagy leltározás és a tisztek vagyonőrzésének időközi ellenőrzése.

Ami az úrbéri számvitelt illeti, a rendelkezés arra vonatkozik, hogy a tiszttartó kötelessége a számadásokkal beküldött és a kerületi tisztektől készített úrbéri számadásoknak összesítése és ellenőrzése. Minél nagyobb volt egy latifundium, és minél kevesebb rajta a házi gazdálkodás, annál nagyobb terhet rótt az úrbéri számbavétel a tisztekre. A korábbi nagy latifundiumokon (pl. az Esterházy hercegen, a Károlyi grófokén stb.) külön úrbéri tisztségek voltak szervezve.⁶⁰ Kisebb birtokon, mint a kusztodiátus, ezt a munkát a kerületi tisztek látták el, és számadásaikat a központi hivatal revidálta és összesítette. A jelen rendfőnöki rendelkezés értelmében ez a munka a tiszttartóra hárult.

6. A tiszttartó kötelessége az uradalmi jogoknak épségben való fenntartásáról gondoskodni.

7. *A jobbágyoknak igaz atyja és védelmezője legyen és az ellenük elkövetett igazságtalanságot ne hagyja büntetlenül.*

Egerváry Ignácnak a birtokbahelyezés alkalmával elhangzott s a jobbágyokat atyai jóindulatába fogadó szavai óta majdnem mindenegybes uradalmi rendelkezésben vissza-visszatér ez a hang, és kicsendül a rendelkezések száraz paragrafusai közül a jobbágyokról való humánus gondolkodás.

8. A tiszttartónak az uradalomból való több napi távozásra a kormányzó ad engedélyt. Viszont a tiszttartó joga a tiszteknek hasonló engedélyt adni.

9. A 100 forintot meghaladó eladások és vételek joga a kormányzónak van fenntartva.

10. Kötelessége lesz a kerületekben végzett látogatásairól egy *Assignationum Protocollum*-ot vezetni, amit minden év végén aláírásával ellátva a kormányzónak fog beszoigáltatni.⁶¹

A tiszttartói látogatások alkalmával tett jegyzések Kemény Pál tiszttartósága idejében valóságos egyetemes vonatkozású gazdasági értekezésekké bővültek ki. Ezeket nemcsak ő maga vezette, hanem a kerületi tisztekkel is leíratta, amit Dörgicse,

⁶⁰ Fényes Elek: Az első magyar Gazdatiszti Névtár. Pest, 1848.

⁶¹ M. Protoc. I. 9. f.)

Hetény és Várong kerületek írásai között talált jegyzetek igazolnak.

Dornay István, Ugróczy Ferenc utóda, 1837. január 8-án első bemutatkozása alkalmával „felsőbb parancsok mellett” már valami tisztii pragmatika-félét olvasott fel a gazdaggyűlésre egybesereglett tisztikarnak. A 20 pontban összefoglalt rendelkezések az üzemvezetésre, a termelés módjára, a jövedelem fokozását előmozdító körülményekre stb. még nem térnek ki a mai hangsúllyal és nyomatékkal, pedig tudjuk, hogy a gazdálkodás menetének ezeken a sarkalatos kérdéseken kell megfordulnia. Mégis az az érzésünk, hogy a korabeli egyszerűbb gazdálkodási viszonyok mellett is kitermelődhettek olyan birtokvezetési elvek, amelyek közül nem is egy a gazdálkodás mai komplikáltságában is megállja helyét.

Már Ugróczy kormányzóságának idejében a birtokvezetés fontos tényezői voltak a gyakran megtartott gazdasági gyűlések. Dornay bemutatkozó programjának is első pontja erre vonatkozik. Ez több szempontból könnyen magyarázható. A mai gyors gondolatközlési lehetőségek hiányában a személyes megbeszélés volt az egyetlen célravezető mód. Megfelelő magyar nyelvű gazdasági munka vajmi kevés volt. A tisztek szaktudása egészen hiányos lehetett, mert gazdasági iskolát nem igen végeztek. Nagyon is szükséges volt tehát, hogy legalább az öregebb tapasztalt gazdaktól tanuljanak a fiatalok. Ezért szorgalmazzák a rendelkezések olyan gyakran a tisztigyűlések tartását.

Dornaynak „felsőbb parancsok mellett” 20 pontba foglalt rendelkezései alább következnek:

1. A gazdasági gyűlésekre minden tisztnek meg kell jelennie.
2. A tisztek a bevételekről és kiadásokról minden hónap végén kivonatokat kötelesek a központnak küldeni.
3. A naplóknban, kivonatokban vakarások és törlések nem lehetnek.
4. A kormányzó tudta nélkül a tisztek nagyobb kiadásokat nem eszközölhetnek.
5. A következő gazd. gyűlésekre a tisztek a fiókpénztár teljes pénzállományát behozzák magukkal.
6. A konvenciót $\frac{1}{4}$ éven túl nem szabad az uradalmi terményekkel együtt tartani.
7. A járandóságokat csak a raktározóhelyekről (magtár, pince) szabad kiadni.
8. Minden konvenció részére egy deputatum könyvecskét kell felfektetni, amelyben a konvenció járandóságainak átvételét nevének aláírásával igazolja.
9. Ha valaki deputátumát uradalmi magtárban vagy pincében tartaná, az minden kárpótlás nélkül az uraság tulajdonába megy át.
10. Ez a pont a tisztek marhatartásának módját szabályozza.

11. Ez pedig arra vonatkozólag tartalmaz intézkedéseket, hogy milyen legyen a tisztek magatartása a cselédekkel szemben az uradalmi vagyron megőrzése céljából.
12. Hajdúktól aláírt igazolásokat a kormányzóság nem fogad el.
13. A robotos kétfogatú ígás takarmányból 6 mázsát, az uradalmi ígásfogót 10 mázsát rak.
14. Sertések jövőben csak Dobszán lesznek, és csak mak-koltatásra jönnek fel a felső gazdaságokba.
15. Az eddigi gyakorlattól eltérőleg robotra nem az uradalmi hajdúk, hanem a helység bírása és kisbírása rendel ki a jobbágyokat.
16. Ezért a teljesítményért a bírák egy teljes szesszió, a kisbírások pedig egy fél szesszió erejéig adózási mentességet élveznek. A tavaszi gabonából azonban senkinek, így a nevezetteknek sem jár kedvezmény.
17. Megszűnik az uradalmi birkásoknak a sajátját képező takarmányos fogat tartása. A birkák takarmányát ezután uradalmi fogat hordja meg.
18. A tisztek a jövőben nem adhatnak a jobbágyoknak cenzusba földet. A földért folyamodó jobbágyoknak *könyörgő levélben* kell a kormányzóhoz fordulni és „csak a nyereendő resolutio szerint adhat földet a disponens tiszt”.
19. Minden esztendő végén a községek bírái kötelesek a templom- és árvaszámadásokat elkészíteni és az iskolás gyermekeket összeírni.
20. Az uradalmat érdeklő mindennemű írást a számadásokhoz kell csatolni *a levelestárba* leendő elhelyezés céljából.⁶²

Az 1837. január 29-i gazd. gyűlés a jobbágyok között kiosztásra kerülő részes földekről intézkedik. A jobbágyok jövőben az eddigi szokástól eltérően csak tavaszi részes földet kaphatnak művelésre. Ellenszolgáltatás címén kötelesek a jobbágy az uraságnak a termés $\frac{1}{3}$ -át beszolgáltatni. Ezenfelül tartozik minden hold részes föld után 2 gyalogrobotot szolgálni és bizonyos számú csirkét és tojást adni.⁶³

Az 1839. évre a *Tekintetes Mernyei uradalom gazdasági Tisztjeinek kiadott Általános Rendszabályok* az eddigi rendelkezéseket összegezik, módosítják és újakkal bővítik ki.

Kortörténeti szempontból nem érdektelen e *Rendszabályoknak* az uradalmakban szokás hivatalos vendéglátásra (*interve-niens, intertentii*) vonatkozó rendelkezése:

Egy úri személy — a tiszteket is ideértvén — ebédjéért 45 kr, vacsorájáért 27 kr, „fölstököm”-je után pedig 18 kr számít-

⁶² M. Protoc. I. 9. f.)

⁶³ U. o.

ható fel. Ebédre és vacsorára egy-egy messzely bor árát megtéríti az uradalom a vendéget kiszolgáló tisztnak.

Kocsis vagy inas ebédje 24 kr, vacsorája 18 kr, reggelije 6 kr. Ezek után csak egy messzely bor árát fizeti az uradalom a vendéglátó tisztnak.

„A fehérszemélyeket — kivéve a nagyobb rangban levőket —, nem különben a barátságos látogatásra érkezőket az interveniensek közé” nem vehette fel a tisztt.

Hivatalban járó vendégek lovaira egyenkint és 24 órára 10 font széna és 9 icce zab számítható fel. A kormányzó lovainak 10 font szénát és 12 icce zabot, a rendfőnök lovai részére pedig annyi takarmányt kell kiadni, „amennyi kívántatik”. A tisztek a gazd. gyűlésre magukkal hozzák lovaik takarmányát. Hosszabb utazások alkalmával az „úri lovak” adagja számítható fel.

Utazás alatt a tisztnak 1 frt 30 kr, hajdúnak 30 kr, egyéb cselédnek pedig 24 kr a napi díja.⁶⁴

1839-ig a Protocollumok általánosságban, egyre-másra jegyzik a rendelkezéseket. Ettől az évtől kezdve egy-egy kerületnek külön-külön vezetik letárgyalt anyagát és a vonatkozó rendelkezéseket. Az intézkedések kezdenek az egyes kerületek sajátos igényeinek és szükségleteinek megfelelően specializálódni.

A Protocollumok rendelkezései értelmében az uradalom tisztjeinek a mernyei vásárokon meg kellett jelenniök, hogy beszedjék a helypénzt és a rendet fenntartsák.⁶⁵

Az 1847. káptalan felelevenítette a Bolla Márton-féle 1827-es rendelkezések egy pontját és odamódosította, hogy a kormányzónak kötelessége minden új építkezéstről előzetes jelentést tenni az *Oeconomicum Consistorium*-nak, s csak az ettől nyert engedély alapján foghat munkába.

A káptalan továbbá meghagyta, hogy a kormányzó ezentúl minden egyes üzemágból készítsen összehasonlító kimutatásokat, abból a célból, hogy a rend vezetősége tiszta képet alkothasson az egyes üzemágak jövedelmezőségéről, a jövedelem növelési lehetőségeiről és a kezelési költség esetleges csökkenthetőségéről.

Ugyanezen káptalan rendelkezése értelmében nagyobb eladásokat és a regálék bérbeadását csak a gazd. tanács tudtával és beleegyezésével eszközölheti a kormányzó.⁶⁶

A rohamosan közeledő 1848-as országos változások a rendi birtokvezetés felett sem vonultak el nyomtalanul. A forrongó idők nyugtalan napjai nem voltak alkalmasak arra, hogy érvényre juttassák azokat a rendelkezéseket, amelyek még egy aránylag nyugodtabb légkörben láttak napvilágot. Erre a sorsra

⁶⁴ U. o.

⁶⁵ K. Dipl. No. 9. — A vásártartási engedély eredeti oklevele.

⁶⁶ K. Capitula Provincialia ab anno 1697—1858. — Az 1847. káptalan jegyzőkönyvéből.

jutottak az 1847-es káptalan rendelkezései is. Az 1848-as rendkívüli pesti káptalan, amely a rendi vezetőséget az egész vonalon felcserélte, a kusztodiátusban is őrségváltást csinált. Dornay Istvánt egyszerűen felmentette állásától, s helyébe Töttössy Elek dörgicsei jószágigazgatót választotta meg 73 szavazatból 67 szavazattal. Töttössyt a rendkormány 1846-ban azért küldte le Dörgicse-re, hogy figyelje meg, mi az oka annak, hogy Dörgicse évek óta veszteséggel zárja évi számadásait. A szerencsés véletlen, vagy Töttössy ébersége miatt, ki tudná eldönteni, a következő két esztendőben Dörgicse mérlegei nyereséggel zárultak. Töttössy nem volt forradalmi lélek, feltehető, hogy nem voltak aspirációi a kormányzói szék után, és csak azért került az egész uradalom élére, mert két évi dörgicsei működése eredménnyel járt. A forradalmi káptalan a két év eredményes munkája jutalmául Töttössyt megette az egész uradalom *igazgatójává*, mert a *kormányzói címet a provinciális foglalta le maga számára*.

A káptalan a kusztodiátus vezetését két rendtagra, az igazgatóra és a számvevőre bízta. Az igazgató a gazdatisztek közvetlen felettese. Az igazgató működését egy új szervnek, a *gazdasági kormánytanácsnak* rendelte alá. Minden jelentősebb eladásban, a tisztek fogadásában, elbocsátásában, a fizetések meghatározásában ez a kormánytanács rendelkezik. Az igazgató köteles *költségvetést* készíteni, hogy lássa a gazdasági kormánytanács, mikép lehetne a jövedelmet szaporítani és az üzemi költségeket csökkenteni. Elrendelte, hogy az igazgató egyes üzemágakról külön jövedelmezőségű kimutatást csináljon. Elrendelték az évenkénti gazdasági eszközlétárt és végül az uradalom *új térképezését*.⁶⁷

Ami ezekben a birtokvezetési elvekben eredeti, az negatív értékű. A kor demokratikus közszellemét ugyanis azzal is kifejezésre akarták juttatni, hogy a birtok gazdálkodásának irányításában nem a rendfőnököt, hanem a gazdasági kormánytanácsot állították az élre. Ami pozitív értékű bennük, az nem más, mint másolása, megisméltése annak, amit az 1847-es káptalan elhatározott, s amit az új rendi garnitúra sem tudott valóra váltani. Legalább is erre enged következtetni az 1858-as káptalan jegyzőkönyve, amely szerint a káptalan erélyesen sürgette az 1847-es határozatok végrehajtását.⁶⁸

A birtok tudatos és szakszerűbb vezetését célzó komoly törekvések, amint láttuk, az 1847-es káptalanból indultak ki. Nem tekintve az 1848-as epizódyszerű intézkedéseket, az 1864-es káptalannak nem annyira a vezetés, mint inkább az ellenőrzés szempontjából vannak érdemes határozatai, amelyekről alább részletesebben szólunk.

⁶⁷ K. Capitula Provincialia. Az 1848-as káptalan jzkve.

⁶⁸ U. o.: az 1858-as káptalan jzkve.

A vezetésnek üzemtani elgondolások szerint való értelmezése azonban csak Polák János segédkormányzó, majd Kemény Pál tisztartó idejében veszi kezdetét. Polák az első rendtag, aki a gazdasági stúdiumok elméleti tudásának iskolai megszerzése után lép a kusztodiátus szolgálatába. Nyilatkozatában és gazdag levelezésében újabb és haladó gazdasági elgondolásainak egész sorozatát veti felszínre. Kár, hogy tévedéseit, hibás állásfoglalásait is makacsul védő természete, érvényesülni akarásának szenvedélyessége, a másoktól származó, még elfogadható ajánlatoknak elgáncsolása és összeférhetetlensége meddővé tette azt a közel másfél évtizedet, amit a kusztodiátusban töltött el. Pedig hátramaradt írásai igazolják, hogy mit tehetett volna a rendi birtok javára, ha egy kicsit alkalmazkodni tudott volna, s becsvágyánál nagyobb önuralma lett volna.⁶⁹

Hiába igyekezett a rendfőnök az áldatlan személyeskedő zűrzavarban a maga súlyával fellépni, amikor 1875-ben ismétleten körvonalazta a segédkormányzó munkakörét, neki sem sikerült nyugodtabb légkört teremteni.⁷⁰ A rendnek Polák magyaróvári képzésével az volt a terve, hogy a tisztartót, aki a birtokon a rend bizalmának letéteményese, képzett rendtaggal helyettesíti. Nem sikerült, és kénytelen volt még Polák utolsó kusztodiátusi működésének évében az előregedett Dornay István mellé Kemény Pált tisztartónak kinevezni (1876.), mire Polák csalódottan végleg megvált a kusztodiátustól (1877.).

Bizonyos, hogy Polák forrófejű, nyugtalan természetű munkatárs volt. Eszének és képességeinek ellenére sem kívánatos olyan helyen, ahol megértés, higgadt számítások és megfontolt elgondolások biztosíthatnak nyugodt vezetést. Azonban azt nem lehet elvitatni tőle, hogy az elavult rendszerek megcsontosodott elveivel az új világba átkerült Dornayval szemben ő a kusztodiátusban a színvonalas haladásnak első képviselője. Ha a kedvezőtlen külső és belső körülmények sajnálatos következtében monumentálisabb alkotás nem is maradt utána, reformtörekvéseinek kihatásai egy nyugodtabb légkörben más, alkotó kézen keresztül lassan-lassan érezhetőkké lettek.

Ő hirdette először a gazdasági üzem differenciáltságát. Ő az első, aki meg akarja szüntetni a birkaüzem kizárólagosságát, és más állattenemek intenzívebb tenyésztésére is gondol. Ő az első, aki az állattenyésztés átszervezésével a növénytermelés reformját sürgeti. A gabonatermesztés csökkentésével a takarmány és ipari növények termesztését követeli. A növénytermesztés reformja szükségképpen feltételezi a tervszerű váltóüzem elterjedését és a talajerő fenntartásának biztosítását.

Ezek a modern üzemi gondolatok, amelyeket inkább szenvedélyességgel, mint szerencsével képviselt Polák, Kemény Pál

⁶⁹ K. Polák János levelezése.

⁷⁰ Rendfőnöki levelezés 1222/1875. aug. 5.

tisztartósága idejében kezdenek lassan-lassan testet öltetni. Az a két évtizedes munka (1876—1895.), amit Kemény Pál tisztartói megbízással töltött az uradalomban, a megújuló kusztodiátus kezdő két évtizede volt. Azok a gazdasági értekezletek és tisztiszékek, amelyek nevéhez fűződnek, beszédes bizonyágai annak, hogy a kusztodiátus üzemi vezetése Kemény Pálban haladó, modern gazdának kezébe lett helyezve.⁷¹

A negyedévenkinti tisztiszékeket Somhegyi Ferenc rendfőnök elnöklete alatt 1868. szeptember 7-én Mernyén megtartott gazdasági értekezleten maga a rendfőnök rendszeresíti azzal a kikötéssel, hogy ezek megtartásával párhuzamosan a piarista gazdálkodás kezdő korától szokásos havi rendelkező gazdasági értekezletek továbbra is megtartassanak.⁷²

A gazdasági értekezleteknek a pesti rendi központ is nagy fontosságot tulajdonít, sőt nivóját is ellenőrzi. Amikor az értekezleteket egyes tiszték a tisztijárandóságok megbeszélésére kezdik kihasználni, a rendfőnök éles hangon tiltakozik ezen eljárás ellen és leír, hogy óvakodjanak a tiszték attól, hogy egy szakértekezlet tárgyai közé nem vágó kérdésekkel a megbeszélések nivóját lealacsonyítsák.⁷³

A haladásnak és így magának a birtokvezetésnek is bizonyos fokmérője a képzett gazdatiszték számának emelése. Tudjuk, hogy Szentmiklós az 1834-es mernyei birtokrendezéssel került uradalmi házikézelésbe. Vadét és a gyorsan fejlődő Szentmiklóst 1869-ig a mernyei tiszt adminisztrálta. Mivel azonban ez a két birtokrész már területre nézve is akkora, hogy kezelése a távoli Mernyéről nehézkessé vált, azért a két birtoktest kezelésére Vadé székhellyel egy ispáni állást szerveztek.⁷⁴

A következő két évtizedre Kemény Pál egyénisége nyomta rá bélyegét. Nehéz volna eldönteni, mi volt értékesebb Kemény tisztartói működésében. Vajjon azok a gazdasági értekezletek-e, amelyeknek ő a lelke és irányítója, vagy azok a rendszerváltozást jelentő alkotások (az uradalmi vetésforgó reformja, új irányok az állattenyésztésben, a taszári ménés, az orci vett birtok szervezése stb.), amelyekkel lerakta az utána következő újabb kor fejlődési lehetőségeinek alapjait? A gazdasági értekezletekről felvett sok jegyzőkönyv közül csak egyre akarunk itt hivatkozni (1877. február 7.), amelynek soraiból a szakember előtt egyszerre megvilágosodik Kemény Pál munkájának nagyvonalúsága. Az alább felsorakozó rendelkezések már nem részletintézkedések, hanem a gazdálkodás majdnem minden ágára kiterjedő előre-

⁷¹ M. Gazdasági Értekezletek 1867—1897.

⁷² U. o.

⁷³ M. Gazd. Érték. — 1870. ápr. 2.

⁷⁴ U. o. 1870. szept. 29. — A vonatkozó rendfőnöki leirat: 911/1869. szeptember 10.

látás, számítás és számbavétel. Gondolatait öt területre csoportosítja:

I. Földművelés.

1. A birtok területe kat. holdakban kifejezve.
2. Milyen munkálatokat végeztek a tavasziak alá?
3. Mit és mennyit előirányoznak a gazdaságok a feles művelésre?

4. Rendelkezik-e a gazdaság elegendő talajművelő eszközzel?

5. Általános tudnivalók a vetésekre és legelőkre.

6. Milyen irányú a gazdaság szőlőművelése?

7. Minő kötelezettséggel tartozik a gazdaság az erdészetnek?

II. Termelési rendszer.

1. Igényel-e a vetőrendszer módosításokat a gabonafélék és a takarmánynövények aránya miatt?

2. Megfelelt-e a gazdaság munkaereje és állatállománya a vetőrendszernek?

3. Rendelkezések, hogy az ú. n. soronkívüli földek a vetőrendszerbe beosztassanak.

III. Részletes utasítások a termények kezelésére.

IV. Munkabeosztás.

1. Hány hold aratnivaló esik a leszerződött aratókra vagy a kaszafogható marokrakókra kaszánként?

2. Mi az előnyösebb, a napszámos vagy a részmunkás?

3. Megfelelt-e a cselédség létszáma a gazdaság körülményeinek?

4. Milyen haszonélvezetben részesül a cselédség családja, s ezért milyen kötelezettségei vannak az uradalommal szemben?

V. Állatgondozás.

1. Hogyan és milyen mértékben történik a takarmányozás?

2. Szükséges-e a gazdaság állatállományát szaporítani, ha igen, hogyan érhető el?

3. Rendelkezés a beteg állatok gyógykezeléséről.⁷⁵

Az az érzésünk, mintha kerek félszázad multán Ugróczy rendelkezései elevenednének meg Kemény rendelkezéseiben.⁷⁶ Micsoda távlatok nyíltak volna, ha ez a két vérbeli gazda együtt dolgozhatott volna az uradalomban?!

A fenti rendelkezések a szervezés, a termelés, a munka-beosztás nagy kérdéseit már szakszerűen érintik. Csak az állattenyésztés az egyetlen terület, amelyen még Kemény is bátor-talanul mozog. Talán megértjük, ha az 1885-ös káptalannak gazdasági beszámolójára hivatkozunk. Még a kusztodiátus nem annyira tőkeerős, hogy a nagyobb befektetéseket igényelő állat-gazdálkodásra áttérhetne.

⁷⁵ M. Gazd. Értek. — 1877. febr. 7.

⁷⁶ V. ö. az 1827. dec. 2-iki Dispos. Concursussal!

„Rendünk úgynevezett központi pénztárát — mondja az idézett káptalani jelentés — még a régi időkből fennmaradt adósság terheli, amely, ha mainapság már nem is oly jelentékeny, még néhány évvel ezelőtt súlyos teherként nehezült a sokfelől igénybevett központi pénztárra.” Ennek az adósságnak eredetét a következőkben vázolja. „Megkapván 1807-ben b. e. I. Ferenc Ő cs. és kir. Felségének legmagasabb kegyelméből a rend a fehérvári kusztodiátusi javadalmakat, a nélkülözhetetlen belső beruházások eszközölhetése végett egyes rendházak szerzeményi tőkéit vette igénybe 50.000 frt erejéig, mely tőke már 1811-ben 10.000 frt-ra devalválódott. Később igavonó marhák, nemesített juhok beszerzése és gazd. épületek emelése végett a rendkormány ismét kénytelen volt egyes rendházak, élő egyének s a hagyatéki pénztár tőkéihez nyúlni. Igénybe vétettek többek tőkéi az ú. n. új-épület építésére is; az ötvenes években pedig a kusztodiátusra rőtt 34.000 frt ú. n. önkéntes államkölcsönnek 5 év alatt eszközölt törlesztése végett. Továbbá a budapesti rendház udvarában 1862/63. évben épített gimnázium építési és felszerelési költségeinek fedezésére 28.212 írt használtatott fel részint a rendnek, részint egyes rendházaknak és rendtagoknak éveken át megtakarított filléreiből. Végre az 1866. évi országos fagy okozta károk miatt, mely évben a gyapjúár kivételével semmi jövedelem nem folyt be a kusztodiátusból, a rend ismét egyes házak és rendtagok szerzeményi tőkéihez kellett folyamodnia és ez alkalommal 14.799'24 frt használtatott fel. Ekkor, 1867-ben a központi pénztárt már 102.575 frt-nyi adósság terhelte. A törlesztés lassú processusa megindult. 1868 óta törlesztésre szolgált: a) az e célra kitűzött rendházak, rendtagok, a központi és újépületi pénztár bizonyos tőkéi — összesen 28.821'66 frt — után esedékes kamatok; b) pár év óta ugyanezen célra használtatnak fel azon kamatok, melyeket a takarékpénztárak adnak a kusztodiátusból nagyobb mennyiségben befolyó és ideiglenesen elhelyezett tőkék után.”

„1877 októberében a központi pénztár adóssága még 50 arany és 87.792'57 frt. A káptalan idején már csak 50 arany és 32.280'27 frt, amely után 3 arany és 1614'01 frt kamatot fizet a központi pénztár.”⁷⁷

Ezzel a kitéréssel világosság derült a rendnek akkori szegényes pénzügyi viszonyaira. A kusztodiátusnak a vállára is teherként súlyosodott a rendi adósság, és szinte alig érhető, hogy törlesztési kötelezettsége mellett hogyan tudta a rend őszödi ingatlanait megvásárolni. Úgy gondoljuk, ezek a pénzügyi állapotok is hozzájárultak ahhoz, hogy még a XIX. század 70–80-as éveiben is várat magára az intenzívebb állatgazdálkodás.

Domanek Alajos kormányzónak 1884. decemberében kelt

⁷⁷ K. Káptalani Jegyzőkönyv 1885-ből.

és 49/1885. sz. alatt a rendfőnökhöz küldött levele is újszerű hangokat pendít meg. Nem csalódunk, ha a levélben lefektetett tervezet mögött Kemény Pált sejtjük.

A tervezet szerint a rendi gazdálkodásnak először is *szaktí-tani kell az egyoldalú búzatermeléssel*. Ez a megállapítás nemcsak a kusztodiátus termelésére vonatkozik, hanem érinti az egész magyar termelést. Észreveszi, hogy Amerika búzatermelése erős konkurrencia a magyar termelésre nézve. Nem azt mondja, hogy a búza termelésével fel kell hagyni, hanem termelését kell úgy irányítani, hogy jobb műveléssel kisebb területen termeljük meg az eddigi mennyiséget. A tervezet szerint ennek a célnak elérésére két mód mutatkozik. Az egyik telkesítésekkel a termőtalaj megjavítása, a második az állattenyésztés fokozatos kiterjesztésével több trágyatermelés és ezzel a talajerő biztosítása.

A búzaterület csökkentésével felszabaduló földeken sörárpát, zabot, rozst és őszi repcét vél termelendőnek. A sörárpa termelését megokolta teszi az elérhető magasabb ár. Érdekes és meglepő a rozs termelésére tett megjegyzése. Azért kell több rozst termelnünk, mert ebből behozatalra szorul az ország (!). Csak az őszi repce termesztése mellett foglal állást, a tavaszi repce termesztését nem tartja gazdaságosnak. Nagyon megszívlelendőket mond a tengeri termesztéséről. Az állattartás több tengerit kíván, azért a részes tengeri helyett a majorságos termelést tartja jövedelmezőbbnek.

A kizárólagos *gyapjas merinó birka helyett a húsmerinót ajánlja*. A finom gyapjas hasznosítása egyoldalú, mert csak a gyapjú rajta az érték, míg a húsbirka középfinom és több gyapjúhozam mellett számításba jövő jövedelmet biztosít hússal is.

Domanek szerint *a lótenyésztésnek jövője van*. Jónak tartja az igásló nevelését, mert ebből nincs külföldi import, és így a szükségletet kielégíthetik a hazai tenyészetek. Ennél a pontnál Albrecht főherceg, Csekonics gróf és az esztergomi érsek is tenyészeikre hivatkozik.

Hintósllovaknak a Nonius tájfajtát ajánlja.

A tehenészetéről is van véleménye. Szerinte a tehenészetek tartását csak nagyobb városok közelsége indokolja, ahol a tejnek piaca van.

Végül az intenzívebb állattartásra való tekintetből *több takarmány termelését sürgeti*.⁷⁸

Egytől-egyig helytálló és modern gazdálkodásba kíváncsozó szempontok. Saját idejükben azonban még nem érvényesülhettek a gyakorlatban.

A XIX. század 80-as éveitől kezdve a káptalanok gazda-

sági beszámolóit egyre sűrűbben kezdenek olyan hangokat megütni, amelyek a korábbi évtizedek gazdái előtt még ismeretlenek voltak. Az import, export, védővámok stb. kérdése még nem okozott fejtörést a magyar gazdáknak. A birtokpolitikai kérdéseket az 1848-as törvényekkel befejezetteknek hitték. A munkáskérdés sem volt még a magyar gazdasági világban gondot okozó probléma.

Az 1885-ös káptalanon azonban már olyan panaszok hangzanak el, amelyek aggasztó velejárókként csatlakoztak a jövő gazdálkodásához. Az 1882-es kitűnő esztendő rendkívül jóhatással volt az ország gazdasági életére. Azóta azonban — folytatja tovább a beszámoló — a gazdasági viszonyok lényegesen megváltoztak. Az 1884-es esztendő már „a válság rémitő képeivel” ijesztgette a gazdákat. Nem elemi csapások, nem is gyenge termés, hanem a tengerentúli túltermelés és a védővámok zavarják a régi nyugodt termelést és értékesítést.

Az 1903-as káptalan már kézzel fogható gazdabajokkal áll elő. Amerika a maga korlátlan búza- és hústermelésével ráfeküdt az európai piacokra és az árakat lenyomta. Az olasz bor hihetetlen mennyiségben özönlik be az országba, és az értékeesebb, de drágább termelt magyar bor árban nem tudja vele felvenni a versenyt. A cukorrépa gondos műveléssel jövedelmező üzemévé bizonyult. Erre jött „az angol kapzsiság” és brüsszeli konferenciájával a cukorrépa beváltási árának lassú lemorzsolódását eredményezte. A gyapjút az ausztráliai olcsó termelés nyomja. 1894-ben a sertésről a megnyugvás hangján szól még a jelentés. Az 1903-as káptalan azonban katasztrófális elhullásokról számol be. A vész nem egyszer a falkák felénél is több áldozatot kíván. Ilyen körülmények között nehéz a birtokvezetés, mert hiányzanak azok a szilárd pontok, amelyekre a múltban biztosan számíthatott a gazda.

Az 1906-os káptalanban imponáló az a nyíltság és őszinteség, amellyel a káptalan rámutat a cselédlakások körüli sok tennivalóra: „Ma már, mikor az igények a cselédekénél is a legmagasabbra emelkedtek, nem lehet megmaradnunk az eddigi szűk cselédlakások mellett. Nem lehet megmaradnunk nemcsak a fokozott kívánalmak miatt, amelyeknek merev megtagadása odavezetne, hogy jószágunk nem tudná a szükséges mennyiségű cselédet megkapni, de nem lehet megmaradnunk humánus és erkölcsi szempontból sem. Mert mi tudjuk legjobban, akiknek hivatása az erkölcsös nevelés, hogy mily káros hatású az, ha két vagy három soktagú család egy szobába van szorítva, pedig még minálunk is, ahol éppen nem a legrosszabb cselédlakásviszonyok vannak, csak elvéve van egy családnak külön lakása, a legtöbb esetben két, sőt három család is lakik egy szobában. Ezeket a bajokat anyagi erőnkhez mérten fokozatosan segítünk,

de kell is segítenünk, mert a hatóságok nem nézik el tovább a gazdasági cselédeknek rossz elhelyezését.”⁷⁹

A magyarság ezeréves jubileumának esztendejében és az azt megelőző rövidke évtizedben fakad a rendi birtok krónikása ezekre a lehangoló szavakra! Akkor, amikor hatalma csúcspontján a zsidó-liberalizmus a ferencjózsefi aranykor boldogságáról és ragyogásáról írt és beszélt. A fény és ragyogás az egészen zsidókézre került magyar nagyiparnak és kereskedelemnek szólt. A fénnel azonban árnyék is jár, és ez az árnyék a magyar földbirtokra borult, arra a földre, amely egy tekintélyes részében már el volt adósodva, de a moloch még nem tette rá kezét. És a millennium minden pompája és ragyogása sem tudta feledtetni, hogy az agrár Magyarország legnagyobb nemzeti kincse, a magyar föld a válság örvényének szélén járja haláltáncát.

Az 1909-es káptalan beszámolója még bizonyos büszkeséggel szól arról az áldozatról és szerető gondról, amellyel a rend birtokát odaemelte, hogy *a kusztodiátus mint nagybirtok már számot tesz a magyar mezőgazdaság történetében*, de a kitörőben lévő vihar előtti szorongó érzések reszketnek hangjában, midőn a beteljesedő jövőt oly idejekorán felismerő alábbi sorokat írja: „Manap az uralkodó jelszó, *földet a népnek! Helyes.* De mikor e jelszó izgatásnak eszközévé válik a birtokosok ellen, amikor féktelen vágyakat kelt fel s a megkezdődő földosztásnak hiedelmét terjeszti el a nép között: akkor veszedelmessé válik, mert a tulajdont támadja meg.” Ezzel szemben a következőket szegezi oda a baloldali agrárszocializmusnak: „Még mély álmát aludta a mostani szociális politika, *mikor a mi rendünk nem politikából, hanem a legtisztább humanizmustól indítva járt el a föld népével szemben.*” Azután sorra rámutat azokra az ingatlanjuttatásokra, amelyekről könyvünk más helyén részletesen megemlékeztünk.

Szól a bérharcokról, amelyeket gazdasági cselédek, gazdasági iparosok, aratók és napszámosok indítottak az uradalmak ellen. A másik tábor, az ipari termelés, kartellbe lépett. Az ipari oldalról a kartell könyörtelensége fojtogatja a mezőgazdaságot.

Az 1914-ben kitört első világháború még nehezebb problémák elé állította a mezőgazdálkodást és így a birtokvezetést is. Egy előzmények nélküli, máról-holnapra berendezkedő, gyökértelen rendszer volt, amelyet egyik oldalról a hivatalos rendeletek tömege akasztott meg, a másik oldalról pedig a könnyű konjunktúra kihasználása tett élénkké és mozgékonyá. A termelés korlátozott. Korlátozták a honvédelem érdekében hozott határozatok, korlátozta továbbá az ipari cikkek és a külföldről hozott nyersanyagokban beállt hiány. Bajok voltak a munka mennyisége és minősége körül. A cselédségnek, aratóknak és

⁷⁹ Az 1885., 1894., 1903 és az 1906-os rendi káptalanok jegyzőkönyveiből

napszámosoknak eleje hadba vonult, a férfimunkát asszonyok és fejletlen gyermekek végezték. Az igáslovaknak jelentős részét bevonták katonai szolgálatra. Ebben a fiktív háborús gazdálkodásban a gazdára a legsérlemesebb az az igazságtalan aránytalanság volt, ami az ipari és mezőgazdasági termelvények ára között fennállott. A mezőgazdasági cikkek árát a hatóság maximálta, az ipari termelvények azonban továbbra is szabad rendelkezése alatt maradtak a gyáriparnak. Elmaradtak nyersanyaghiány címén a további beszerzések, az építkezések. S mire a szerencsétlen kimenetelű háború befejeződött, itt álltak a gazdaságok devalválódott pénzüikkel, üres magtárikaikkal, lerongyolódott gépeikkel, hiányos felszerelésükkel, tatarozatlan épületeikkel egy csúfosan megcsonkított ország szűkre szabott határain belül.

Ennek a háborús birtokvonalvezetésnek egyetlen komoly feladata maradt, *az ingatlanokban fekvő törzstőkék hiánytalan átmentése*. Fokozottabb mértékben állt ez a kommunizmus korának (1919. márc. 21.—1919. aug. 2.) hónapjaira.

A mezőgazdálkodás mindig konzervatív üzem volt. Ez az állandóság talán abban a változhatatlanságban gyökerezik, amelyet a termelés legfontosabb feltétele, maga a föld hordoz. A gazda maga is rendesen konzervatív, aki mindig nehezen volt kapható arra, hogy az ő jól bevált rendszeréről lemondjon. Éppen ezért tették a gazdálkodás menetét olyan idegessé, izgatottá a világháborút követő két évtizednek a mezőgazdálkodás terén észlelt *irányváltásai*.

A háborús gazdálkodásról már szoltunk. A háborút követő forradalmaknak szintén megvolt a maguk gazdálkodási rendszere. A forradalmak vívmánya a *többtermelés* jelszava volt. Ez az elgondolás sem tudta elűzni a gazdálkodás egét borító fellegeket. A kellő átgondolás és irányítás nélküli tömegtermelésből származó javak elhelyezéséről ugyanis nem történt előzetes és intézményes gondoskodás. A búzának ára olyan alacsony nivóra süllyedt, amely a termelési költségek megtérítésével sem igen honorálta a gazda munkáját. Az állam a *boletta*, majd a *prémium-rendszer* behozatalával akart a gazdák ügyén segíteni, hogy a bolettával megtoldott búzaárat jóval a világpiaci ár fölé emelte. Ez a rendszer egészségtelen és igazságtalan volt. Egészségtelen volt, mert a termelőosztály megsegítésére az állam külön terheket vett magára. Igazságtalan, mert az állam ezt a terhet a fogyasztó vállára tolta át örlési adó formájában. A bajok nemcsak nálunk, hanem egész Európában jelentkeztek. A háborús mentalitás, a párizskörnyéki szerencsétlen békediktátumok szülte folyton feszült légkörben a nemzetközi kereskedelem szervezeten maradt s így állhatott elő az a nevetségesen szomorú gazdasági helyzet, hogy az az Európa, amely azokban az években kb. másfélszázmillió q búzabevitelre szorult, nem tudta felvenni a három búzaexportáló állam

(Magyarország, Jugoszlávia, Románia) ekkori kb. 40 millió q búzafelhasználását.

Már a háborús gazdálkodás égisze alatt burjánzott fel a *konjunkturális gazdálkodás*. Ennek a gazdálkodásnak már alap gondolata is erkölcsstelen. Erkölcsstelensége abban csúcso-
sodott ki, hogy a termelésből kikapcsolt minden szociális vonatkozást. Egyetlen célja a minden módon elérhető maximális haszon biztosítása. Ennek a rendszernek a munkás kíméletlen kihasználása a rendes kísérője. Nincs benne földszeretet, mert ha a föld elégtelennek bizonyul üzleti elgondolásainak beváltására, szemrebbenés nélkül meg tud tőle válni egy nagyobb hasznot kilátásba helyező üzletért. Ennek a rendszernek nem lehet létjogosultsága, mert felejtí azt a szociális alapigazságot, hogy a termelésben a szociális gondolat legalább is olyanértékű tényező, mint a szakszerűség bármilyen nagy csúcsteljesítménye.

A háborús pszichózis keltette életre az *önellátás* gondolatát is. Ha a bolettás gazdálkodást igazságtalannak és egészségstelennek, a konjunkturális termelést erkölcsstelennek mondtuk, akkor az *autarkiót* természetellenes jelzővel kell megbélyegeznünk. Mert a termelést a természeti adottságok determinálják. Természetellenes tehát minden gazdálkodás, amely olyan természeti adottságok között akarja kieroszakolni a mezőgazdasági termelést, amely viszonyok mindenre alkalmasabbak volnának, mint mezőgazdasági termelésre. Ez a fejetetejére állított gondolat azután végleg felborította az egyes országok közötti normális árucserét.

Az autarkiók gazdasági elgondolásnak szinte logikus következtetése az *irányított gazdálkodás*. Az előző rendszer bűnében fogantatott ugyan és így terhelten született, de támadható oldalai mellett vannak tetszetős tulajdonságai is. Az irányítást az állam veszi kezébe és mindenhatóságával belenyúl az egyének eddig egészen szabad belátással végzett munkájába. Ha a rendszer egyszer minden vonatkozásában kiépülne, akkor a mezőgazdálkodás állami monopóliummá degradálódnék. Ebben az esetben a gazda elveszítené termelésében a kezdeményezést, és az állam sajátos céljainak, tehát merőben idegen akarásoknak és irányításoknak lenne egyszerű végrehajtója. Ízlés vagy felfogás dolga, hogy a gazda mellette vagy ellene foglaljon állást.

Az irányított gazdálkodással egyidőben lép fel az *egykézrendszer*. Az eddigi termelési rendszerben a gazdálkodással egyenrangú tényező volt az értékesítés. Az egykézrendszer felmenti a termelót az értékesítés rizikós és sokoldalú figyelmet kívánó munkája alól, mert a rendszer kiépített belső kereskedelmi szervei útján maga végzi a termelt javak összegyűjtését, külkereskedelmi szervei pedig a piacokról gondoskodnak. A termelvényeket minőségi kategóriák szerint osztályozza és a kategóriákhoz mért szabott árakkal jön az átvételre.

Nem tagadható, hogy az egykézrendszer tud bizonyos előnyöket is nyújtani. Biztosítja a piacokat s árnivellálásával megnyugvást teremt a gazdák között. Altruisztikusabb, mint a rideg üzletszerűséggel dolgozó kartellek és kereskedelmi érdekeltségek. Hibája, hogy lassúbb, kevesebb benne az agilitás, mint az egyesek kezén lévő kereskedelmi vállalatokban.

Annyi bizonyos, hogy a XIX. század liberalizmusán nevelődött szabadkereskedelmet letörte. Normális időket és becsületes kereskedelmi morált feltételezve a szabadkereskedelem inkább kedvezett a stílusosabb kereskedelmi élet kifejlődésének. Ha azonban arra gondolunk, hogy a szabadkereskedelem védőszárnyai alatt kialakult tőkecsoportok a termelők kárára és veszteségére hogyan dolgoztak, s milyen túrhetetlen egyeduralmat jelentettek, akkor az egykézrendszer a felszabadulás valami formáját hozta a termelők életébe.

Ezek az egymást gyors ütemben követő rendszerváltozások a kusztodiátus felett sem vonulhattak el nyomtalanul. Meg kellett éreznie a birtokvezetésnek is az idők járását és lépést tartani a fejlődéssel. A következőkben röviden reámutatunk a birtokvezetés újabb irányelveire és célkitűzéseire, hogy világosan álljon előttünk a legutóbbi két évtizednek alkotása.

A szociális gondolat korunk vezető gondolata. Ennek a jegyében áll az irodalom, iskola, az anyagi termelő munka és az új állami berendezkedés. Nem bírná el a társadalom, ha a szociális gondolat szolgálatából a kusztodiátus, egy papi területnek birtoka nem vette volna ki részét.

A kusztodiátust legelső sorban a cseléd sorsa foglalkoztatta. Ez érthető is. Elvégre a birtokozóhoz legközelebb az ő állandó munkatársai esnek, méltányos, hogy minden birtokosnak saját cselédei anyagi és lelki helyzetének javítása legyen legsürgősebb szociális feladata.

Hűség és becsületes munkát csak vallási és erkölcsi tekintetben rendezett lelkű embertől várhatunk. A vallásos cseléd a gazda jobbkeze és a hűséggel végzendő munka biztosítója. Azért az uradalom megragadott minden alkalmat, hogy a cselédség vallásos életét gyakorolhassa. A legújabb időkig csak Mernye, Gölle és Taszár cselédségének volt alkalmuk a vasárnapi szentmiséken résztvenni. Az utóbbi két évtizedben ez a kérdés több helyen kedvezően rendeződött. Akali helyi lelkészséget kapott, amelynek felállításában a rend is kivette részét. Akalinak minden vasárnap, Dörgicsének minden második vasárnap van szent miséje. Őszödön az uradalom hozzájárulásával renoválták a templomot. Mivel Balatonszemes plébániát kapott, így filiálisa Őszöd is részesül a minden vasárnapi szentmise áldásaiban. Dobszán a szigetvári ferences atyák látják el az ottani cselédség lelki gondozását és az iskolások hitoktatását. A szentmiklósi iskolában a hetényihez hasonlóan megcsináltatta

az uradalom a kápolnát, amelyben a Mernyéről kijáró rendtagok szokták a cselédség lelki gondozását végezni.

A cselédgyermekes iskoláztatásáról minden kerületben gondoskodva van. A hitoktatást a helyi papság végzi. Az uradalom két iskolát tart fenn, az egyiket Alsóhetényben, a másikat Szentmiklóspusztán.

De nemcsak lelkileg igyekezett az uradalom cselédeinek kezérejárni, az anyagiakról sem feledkezett meg. Így rendezte a cselédlakás-kérdést, jól tudván, hogy a családi megelégedésnek s egészséges generáció fejlődésének alapkövetelménye a jó lakás. *1933. óta nem kevesebb, mint 25 nagy cselédházat modernizált*, s ha a II. világháború ki nem tört volna, úgy egy-két éven belül az egész uradalomban befejeződött volna a lakásrendezés. Új cselédlakás 4 épült és egy tisztalak Mernyén.

A különszoba-konyha-kamrás cselédlakások kettős ablakkal és padlózottan készülnek. A lakásközösség a cselédlakásoknak kb. 30—35%-ában csak a közös konyhára vonatkozik, t. i. két cselédnek van egy közös konyhája.

1936-ban — és ebben a kusztodiátus az egész Dunántúlt elsőnek járt elől jó példával — a sokgyermekes cselédeket *családi pótlékban* részesíti. A harmadik gyermek felül ugyanis minden 12 éven aluli gyermek 1—1 q búzát kap.

1938-ban minden külső beavatkozás nélkül rendezte a cselédkonvenciókat, úgyhogy a *somogyi cselédjavadalmi normán felül 1—1 q búzával és árpával kaptak többet*. Vállalta tovább az uradalom az 1938 : XII. t.-c. értelmében fizetni köteles *cselédbiztosítási évi járulékot*. Az uradalom minden konvenció után 10.40 P-t fizet a cseléd helyett az OMBI pénztárába.

1938-ban *rendezte tisztikarának fizetését* és a szolgálati időt 40 esztendőről 35-re szállította le.

Az első világháborút követő két évtizedben a birtokvezetés művészete csúcsteljesítményét érte el. A rend birtokain 1925-ben fejeződött be az OFB eljárás, amely összesen 715 k. h. 607 □ ölet vett igénybe. Nem kellett egy évtized hozzá, és a *kusztodiátus majdnem 100%-ban reintegrálódott*, megvén azokat az értékes ingatlanokat, amelyekről könyvünk más helyén már szoltunk. Az 1929-ben megkezdett és az 1938-ban lezárt birtokvásárlások 531 k. h. 518 □ ölet tettek ki.

A két legutóbbi évtized legértékesebb eredményei mégis azok, amelyek *az egyes üzemágakban nyilvánuló változásokban jelentkeztek*.

A növénytermelésben redukálták a búza vetésterületét. Helyette szója, repce és főleg borsófélék vétettek forgóba. A vetőrendszer előnyösen változott, mert kevesebb lett a kalászos, több a takarmány s az imént említett kereskedelmi növények, amelyek egytől-egyig a búzának ideális előveteményei.

Takarmánytermeléséből kiiktatta a zabosbükkönyt, a vala-

mikor uralkodó takarmánynemet és helyébe a fejrjedús pillan-
gásokat helyezte.

Állattenyésztésében a változásokat három közelebbi ok
magyarázza. Az első *a minőség és vele a teljesítőképeség eme-
lése* (tehenészetek, taszári ménes, sok tenyészállatvásárlás).
A második több és jobb trágyával a talajerő növelése (marha-
hízalás). A harmadik *a jövedelmezőség fokozása* (több tej, ser-
tés csak hízalva kerül ki a gazdaságokból, a növénytermelési
eredmények fokozása az intenzív trágyázással stb.). Juhtenyész-
tésében megállapodott az egész uradalomra kiterjedő egységes
tenyészirányban.

Erdőgazdaságában az erdőcserékkel és áthelyezésekkel
racionalizálta üzemét.

Szőlőgazdaságában áttért az *oltványszőlőre*.

Gépparkját a kor színvonalára emelte. Meglévő 2 Fowler-
típusú gőzszántó gépéhez még 2 garnitúrát szerzett. 6 traktort
vásárolt. Az 1935. márc. 2-án dühöngött fonói tűzvész alkalmá-
val elégett cséplőgépei helyett egyszerre 7 db. modern cséplő-
szekrényt vett. Majorjait ellátta takarmányelőkészítő gépekkel.
Két helyen (Mernye és Fonó) villanyosított. A kerületek anyag-
szükségletének ellátására Fonóban egy nagy központi anyag-
raktárt rendezett be. A fonai tűz után kiépítette a központi gép-
javítóműhely modern gépszínjeit. 5 kerületben vízvezeték-
rendeztet be. Higiénikusá tette a vízellátást mély kutak ásásával.
A fonai meglévő gőzmalmot új berendezéssel szereltette fel.
Személy- és teherautókat vett. Kiépítette a Siva—Szentiván
közötti mezőgazdasági vasúti szárnyvonalat. A Balatonra a két
parti gazdaság forgalmának lebonyolítására egy benzinmótoros
csónakot állított be uszályal. A dörgicsei pince egy hidraulikus
sajtót kapott. Nem szólunk a kisebb gépekről és eszközökről,
amelyekkel az utóbbi két évtized birtokvezetése oly kifogás-
talanul ellátta az egyes kerületeket.

A birtokvezetés a két legutóbbi évtizedben, amint a vázlatos
odavetésekben is látható, kilépett régi, szemérmes Hamupipőke
szerepéből és a kusztodiátust immár szakszerű vezetéssel, tőkél-
vel és a szükséges munkaerővel odaemelte a jól vezetett és ered-
ményeket felmutatni tudó magyar nagybirtokok sorába.⁸⁰

A rendi birtokvezetés központja a kusztosi hagyományok-
hoz híven állandóan Mernye volt. Abban a világban, amikor
még a kusztodiátus magvát képező középsomogyi birtokok közül
sem gazdasági, sem kereskedelmi gócpont nem volt kialakuló-
ban, és a kusztodiátus piaci Kanizsa, Veszprém és Pécs voltak,
nem volt ok arra, hogy a birtok zöméből kieső Mernye központi
jogosultságát bolygassák. Mikor azonban a XIX. század máso-

⁸⁰ A két utolsó évtizedre vonatkozó adatok saját jegyzeteimből valók.
Ebben az időben magam is aktív munkatársam, majd vezetője voltam a kusztodiátusnak.

dik felében a vasúti építkezések a megye székhelyét máról-holnapra kiemelték falusi jellegéből, Kaposvár Alsódunántúl egyik jelentős piaca lett. Dombóvár vasúti központisége a göllei komplexumot hozta igen közel a kereskedelmi élet ezen gyorsan fejlődő centrumához. Ilyen körülmények között felvetődött a birtok központjának elhelyezése. Gondoltak Göllére, de még inkább és igen helyesen Kaposvárra vagy Dombóvárra. Hivatalosan csak egyszer merült fel ez a kérdés az 1885-ös káptalanon. Azután, hogy az új kormányzósági házat megépítették (1906.), ez a kérdés elvesztette aktualitását.

Alig foglalta el Ugróczy Ferenc, az első rendtag kormányzó Bolla Antal halála után, 1827-ben, a kormányzói széket, már 1830-ban Hoffmann Ágoston személyében megkapta piarista munkatársát. Ettől kezdve egészen 1900-ig egy kis megszakítást nem tekintve, állandóan volt egy rendtag a kormányzó mellett, nem egyszer azzal a nyílt küldetéssel, hogy ő a kormányzó ellenőre.

23 esztendőös megszakítással 1923. óta állandóan több rendtag van a kusztodiátus vezetésében annyival is inkább, mert 1930. óta állandóan rendtag tölti be a főszámvevői tisztelet is.

De nemcsak a rendi vezetőség tartotta szükségesnek, hogy a birtokon legalább két aktív rendtag legyen, hanem a rendi közösség maga is. 1838-ban a kolozsvári rendház képviselője petíció formájában azzal a kívánsággal jött a káptalan elé, hogy a birtokra küldendő rendtagokat maga a káptalan válassza meg.⁸¹

Az 1858-as káptalanon vetették fel először a kérdést, hogy gazdasági studiumok végzésére küldjön a rend rendtagot Magyaróvárra. A káptalan több ízben is megismételte ezt az óhaját (1888., 1918).

Az 1918-as káptalanban a nagybecskereki rendház arra kérte a rendkormányt, nyújtson alkalmat a vállalkozó fiatal rendtagoknak, hogy Magyaróvár, Kolozsvárt és Debrecenben tanári kötelességük teljesítése mellett gazdasági szakismereteket szerezhessenek.

A temesvári ház petíciója még tovább ment. Egyenesen azzal a kívánsággal fordult a káptalanhoz, hogy képeztesen a rend saját tagjaiból okl. gazdákat, hogy a kormányzói tisztségen kívül a főszámvevői és pénztárosi hivatal is képzett rendtag gazda kezében legyen. A petíciókat vizsgáló bizottság válasza elutasító és javaslata semmitmondó közhely: „Mindkét ház kérelme rendi viszonyaink között *megvalósíthatatlan.*”⁸²

Egy évre rá, 1919. őszén a kormányzóból rendfőnöknek megválasztott Szinger Kornél a magyaróvári gazdasági akadémiára küldte rendes hallgatónak jelen sorok íróját.

1923-ban került le a birtokra az első okleveles rendtag

⁸¹ K. Capitula Prov. 1697—1858. — 1838-as káptalan jzkve.

⁸² U. o. 1918-as káptalan jzkve.

gazda a nem szakképzett kormányzó mellé helyettesül. — 1934. óta egészen szakképzett rendtagok kezében a rendi birtokvezetés.

A kusztodiátus személyi és üzemi vonatkozásainak szabályozására intézményes rendelkezés történt 1924-ben. Dr. Hám Antal rendfőnök (1923—27.) megbízta jelen sorok íróját, hogy a kusztodiátusi hagyományokat és rendelkezéseket, esetleg hasonló birtokok meglévő pragmatikáit is figyelembe véve, állítson össze egy azon időknél megfelelő uradalmi pragmatikát. A pragmatika *A magyar kegyes tanítórend uradalmi gazdatisztjeinek Szolgálati Szabályzata* címen jelent meg nyomtatásban Budapesten, 1924-ben. Mint teljes összefoglalás első a rendi birtok történetében, amely kitért a birtok akkori életének minden megnyilvánulására. Az I. fejezet a tisztikar személyi viszonyairól szól. A II. a tisztii illetményeket tárgyalja. A III. és legfontosabb fejezet a tisztek ügykörét körvonalazza. Szól benne a termelés megszervezéséről, a vagyon fenntartásról és a rendelkezésről. Két évtized múlt el azóta, hogy ez a füzet megjelent. A rendi gazdálkodás legelevenebb két évtizede. Ma már pótlásokra, javításokra szorul ez a pragmatika is.

Amint a birtokvezetésről mondtak igazolják, a rendi vezetőség a gazdálkodás első percétől kezdve állandóan figyelemmel kísérte és irányította birtokának életét. Feltehető, hogy az itt ismertetett rendelkezéseknek egy jó része sohasem került gyakorlati alkalmazásba, gazdaságtörténeti szempontból mégis mindig értéket fognak jelenteni. Tanúi maradnak továbbá annak, hogy a rend a gazdálkodástól teljesen elütő egyéb gondjai mellett is állandóan áldozattal vette körül birtokát, jól tudván, hogy a rajta folyó kultúrmunka nemcsak a saját existenciáját biztosítja, hanem egy magasabb érdek, a *magyar nevelésügy szolgálatában áll.*

XIII.

Birtokellenőrzés.

A donációs levéllel egyszerre vállalta a rendi vezetőség a birtokellenőrzés kötelezettségét is. Az adományozó levél értelmében ugyanis a rendfőnöknek a javadalom adminisztrációjának ellenőrzésére egy háromtagú bizottságot (adlateratus) kellett maga mellé vennie. Az 1808-as káptalan Dományi Márk exprovincialist, Bolla Márton és Farkas Lajos rendfőnöki tanácsosokat választotta meg adlaterátusoknak.¹

A hármas bizottság feladata kettős volt: ellenőrizte a rendfőnöknek a kusztodiátussal kapcsolatos vagyionkezelését, és felügyelete körébe tartozott a birtokvezetés, a kezelés, egyszóval az egész gazdálkodás szemmeltartása. Az ellenőrzés jogának külső jele abban mutatkozott, hogy a kusztodiátusnak szóló hivatalos írásokat ellenjegyezték. Az 1809-ben megjelent első, terjedelmére is tekintélyes írást, a többször idézett *Instructus Oeconomiales-t*, Bolla elhíresedett utasításait (1827. nov. 20.) s a többi hivatalos leiratot 1847-ig pontosan ellátták nevük aláírásával.

Ez az intézmény az 1847-es káptalan hatáskörében bizonyos módosuláson esett át. Elhatározták ugyanis, hogy a bizottság egyik tagja lesz a pénztáros (*Perceptor vel Cassae Paefectus*), a második számvevő (*Procurator Provinciae*), a harmadik pedig a számvevő munkájának ellenőre (*Censor*). Ez a káptalan Horváth Józsefet választotta meg számvevőnek.²

1848. óta az adlaterátusi intézmény feledésbe kezdett menni. Még 1864-ben nyoma van, amikor a káptalan a censornak megadta a felhatalmazást, hogy minden bejelentés nélkül megjelenhetik a birtokon, hogy az okmányokat láthassa, és személyesen győződjék meg a birtok miként való vezetéséről.

Később, szinte észrevétlenül, a javadalom ellenőrzése a rendfőnök személyére hárult, és átment a köztudatba, hogy a kormányzói állás bizalmi állás, a kormányzó a rendfőnök bizalmi

¹ Kápt. jzkv. 1808.

² Kápt. jzkv. 1847.

embere. Az 1848-as káptalannak az az intézkedése ugyanis, hogy a kormányzót a káptalan válassza, nem ment át a gyakorlatba, hanem annak kinevezése a rendfőnök joga lett.

A donációs levél kibocsátása után egy későbbi felső rendelkezés arra kötelezte a rendet, hogy a provinciális minden évben számoljon el a Királyi Tanácsnak a kuztodiátus jövedelméről és annak hováfördítéséről. Bolla Márton még 1814. januárjában felterjesztette ezt az elszámolást. De még ugyanezen évben egy terjedelmes levelet írt Esterházy József grófnak és Lányi József referensnek, amelyben kifejtette, hogy ennek a jelentés-tételnek semmi célja sincs, és a rendre veszedelmet is rejthet magában. Céltalan, mert az elszámolási kötelezettség nincs az adományozás feltételei között, csak egy későbbi rendelkezésben. Ha a kuztodiátus jövedelme évről-évre nyilvánosságra kerül, a rosszakarat az államsegély megvonását idézheti elő. Pedig a kuztodiátus a jövőben sem lesz elegendő arra, hogy jövedelméből a rend és iskolái fenntarthatók legyenek.³

Az adlaterátusi intézmény a múlt század második felében megszűnt. A birtok ellenőrzése a rendfőnökre és tanácsára hárult. Az 1931-es káptalanon ismét szóba került, s meg is választották a rendi vagyongondnokot, a rendi pénztárost, továbbá magát a kormányzót, nem gondolva azzal, hogy a kérdésnek teljesen melléje nyúltak, mert az intézmény legfontosabb feladata magának a kormányzónak és működésének ellenőrzése.

Az ellenőrzés a számvevőségen keresztül történik. A számvevőség munkája semmivel sem kisebb értékű, mint a vezetés. Sőt, a számvevőség hivatása a számokon, tehát az eredményen keresztül megítélni azt, helyes-e a birtokvezetés vagy sem. Bármilyen primitív is ez a kezdő gazdálkodás, a számvevői tevékenység már őrt áll nemcsak a kezelésnek, hanem a vezetésnek ellenőrzésére is.

Az *Instructus Oeconomiales* (1809.) nemcsak a termelés rendjéről, a kezelésről és a tisztek személyi dolgairól rendelkezik, hanem utasításokat ad a számvevőségnek a becslés és termelés ellenőrzésére és számonkérésére is. Körvonalazza az *exactor rationum*, a számvevő kötelességét. A számadások elvégzése céljából rovatolt mintalapokat is tartalmaz.

1812-ben egy egészen egyszerű számadásnak alábbi formáját használták. Tulajdonképp nem más, mint a vagyontárgyaknak mennyiségi felsorolása. Legfeljebb az ad a rovatolt lapnak valami kis számadási színezetet, hogy az előző maradványt összesíti az új bevétellel, s az így összesített számból az új kiadást levonva, feltünteti a tényleges maradványt. 11 főrovata van, amelyek a vagyontárgyak természete szerint több-kevesebb alrovatra oszlanak.

³ M. — H. P. I. 376—377.

1. *Szalmabéli gabona.* (Tiszta búza, rozs, zab és hajdina. Kereszt és kéve.)

2. *Szembéli gabona.* (A fenti alrovatokkal. A mértékegység: pozsonyi mérő, p. m.).

3. *Borok.* (Az alrovatok számát a bor színe határozza meg: vörös, fehér. — Mindkét alrovat osztott felzetű, amelyben azt jelzi, fejtett-e a bor, vagy nem. A harmadik alrovatban a pálinka van. A mértékegység akó és icce. Palackbor nincs.)

4. *Konyhára való és más termékenységek.* (Fa öllel, mák, p. m.-vel, vászon röffel mérve. A vászon „küttől” vagy „sima” vászon. — Fonttal mérték a gyapjút, sót, dohányt, gyertyát, hájat, vaját, kendert, szöszt és fonalat.)

5. *Különléle matériálék* néven szerepelnek a vas- és az építőanyagok. A vasnak még három alrovata van [acél, újvas, óvas]. A vasat fonttal mérik. Az építőanyagokat db.-szám jegyzik, a meszet fontban: [nád, zsúp, fenyőszál, lécs, *deszka*, (*duplának* vagy *ordinárénak minősítve*), végül a téglá égetett és vályog rovat felezéssel]. Mész.

6. *A birkának* három alrovata van: öreg (ürü, kos, nőstény), tokló (ürü, kos, nőstény), bárány (kos, nőstény).

7. *A sörtéseknek* is három alrovatuk van: öreg (kan, ártány, göbe), sűdő (kan, ártány, göbe), malac (kan, nőstény).

8. *Szarvasmarha és takarmány.* A szarvasmarha öt rovata a következő: öreg (bika, ökör, tehén) azután 4, 3, 2 és 1 esztendő, mindegyik bika, tinó, üsző osztódással. A takarmányt kazlakban veszi számba. Mennyiségét a kazlak hosszúságméretével ölelekben fejezi ki.

9. *Robot, csibe, tojás és méhek.* Robot: sessiones és teljesített robot napok alrovattal. A csibe, tojás, méh (anya, raj) és az üres méhkas darabszám, a mézet és viaszt fontban mérték.

10. *Marha- és birkabőrök.* Marhabőrök öreg, 4, 3, 2, 1 esztendő bőrök, a birkabőrök pedig öreg, tokló, idei és hasi bőrök néven szerepelnek.

11. *A készpénz* forintban és krajcárban számítva (60 kr = 1 frt).⁴

A számadások *pénztári és anyagi számadások.* Mind a kettő két részből áll: *perceptio*-ból (bevétel) és *erogatio*-ból (kiadás). A zárást havonként végezték és negyedévenként összesítették. Az anyagi számadásoknál már külön számlalapok vannak felkötve.⁵

Művelődéstörténeti szempontból érdeklődésre tarthat szá-

⁴ K. Fasc. 60.

⁵ M. Számadási kivonatok 1811—1818.

mot a XIX. század elején a gazdasági mennyiségek egység elnevezése.

A használatba vett területet csak később jelölik „hold” megnevezéssel. A szántót a szerint értékelik. hány p. mérős, azaz hány p. mérő vetőmag kell bele. A gyakorlatban rendszeren 2 p. m. vetőmagot szórnak 1 holdba.

A rétek „kasza v. kaszás” rétek néven szerepelnek. Egy kasza réten egy hold területűt értettek, azaz amennyit egy rendszer kaszás munkás egy nap alatt levág. A rétek egy holdja a korabeli számítás szerint 800—1000 □ öl.

A szőlőket „kapás” szakaszokra osztották. Kb. akkora terület volt, amennyit egy ember egy nap alatt meg tudott kapálni. Ez kb. 400 □ öl lehet. Az ősi telepítésű szentmiklósi szőlő ma is 400 □ öles vágók-ra oszlik.

A szemesterményeket p. m.-vel mérték. A gabonaneműek fajsúlyméréséről első írásos feljegyzésünk 1829-ből való. A fajsúlyt a 72 iccével számított pozsonyi mérő és a font aránya szabta meg. 1829-ben

a mernyei és dörgicsei buza fajsúlya	91 font
a göllei, taszári és dobszai búza fajsúlya	81 „
az ősödi és vadéi búzáé	72 „

A rozs 72, az árpa 63, a zab és tönköly 54 fontos.⁶

Somogyban a learatott gabona keresztjét 15 kévével számítják. Zalában ellenben egy keresztben („X”-tel jelölik) 17 kéve van. A tavaszi árpát hol keresztben, hol petrencékben veszik számadásba. Az árpa élhetetlen kalászos, és csak jól művelt és jó talajerővel bíró földeken hoz kielégítő termést. Ne csodálkozzunk, ha a XIX. század elején az árpa néhanapján nem nő meg akkorára, hogy aratáskor beköthető lett volna, ezért szükségből csak petrencékbe hordták össze.⁷

A szalmás termésnek keresztben és kévékben való számbavétele pontos volt, ellenben a szemtermést csak megközelítő pontossággal tudták könyvelni. A kézi cséplés és nyomtatás ugyanis igen gyakran belenyúlt a télbe, tavaszba, sőt nem volt ritka, hogy a következő aratásra is maradt még a múlt aratásról szalmás gabona. Ezért búzából, rozsból, kétszeresből és zabból próbacsépléseket végeztek, hogy legalább a próbák eredményéből következtethessenek a remélhető termésre. Az árpának teljes cséplési eredményei voltak bekönyvelve. Az árpából a termelés is kevés volt, és termésére szükség volt a takarmányozásnál, azért siettették elcséplését.

⁶ M. Fasc. XLIV. 5.

⁷ M. Fasc. XLII. (1809—26), Fasc. XLIII. (1817—26).

Próbacsépléssel először 1811-ben találkozunk.⁸

A próbacséplés eredményei természetesen többször nem egyeznek a teljes cséplés eredményeivel. Még 1843-ban is feltűnő a kettő között a különbség. Az idézett esztendőben a próbacséplés sperativuma szerint 13.901 p. m. búzának kellett volna lenni; a téli teljes cséplés eredménye csak 11.801 p. m. lett. A tisztartó jelentése szerint ennek a feltűnő különbségnek oka, hogy téli cséplés idején a szemek megszívósodnak, s nem lehet a kalászból kiverni. Véleménye szerint, ha már nem sikerül a csépléssel a száraz nyári vagy őszi időszakban végezni, jobb, ha a melegebb tavaszi időre tartogatják, mintha télen cséplénének.⁹

A próbacséplések eredményeit a *Tabella sperativa*-ba jegyezték be. A *Summa Totalis*-t a majorságos gabona, levonva belőle a cséplőrészt és a dézsmagabona összege adta.

1828-tól a próbacséplési eredményeket az alábbi kimutatásba írták be:

1. A nyomtatás próbájának hónapja és napja. A próbát rendszerint augusztus hónapban végezték.
2. A próbára kivett keresztek száma az egyes gabonanevek szerint.
3. A próbacséplési szemtermés eredménye p. m.-ben.
4. A hivatalosan megállapított cséplőrész a próbára vonatkoztatva.
5. A cséplőrész levonásával a végösszeg.

Próbacséplésre minden tábláról rendszeren 5 keresztet vettek. 1828-ban az összes majorságos búza próbája keresztenkint 1 p. m. 5 iccét adott. A rozs próbacséplési átlaga 1 p. m. 49 icce, a zabé pedig 1 p. m. 31 icce volt.¹⁰

Az 1810—30-ig összeállított majorságos és dézsmagabona kimutatása szerint az allódbirtok 50—60%-kal több tiszta búzát termelt, mint amennyit a dézsma hozott. Kétszerest az uradalom sohasem termelt, azzal csak a jobbágyok foglalkoztak. Rozsból a dézsma kétszer akkora, mint az uradalmi termés. Tavaszi árpát ritka évben termelnek, akkor is csak annyit, hogy mennyisége nem számottevő. Őszi árpát az uradalom is, a jobbágy is termelt. A dézsma azonban kétszerte-háromszorta, nem ritkán ötszörte is kevesebb, mint az allódtermés. Zabból a kétféle termelés mennyisége legtöbbször igen közel áll egymáshoz. Hajdinából az uradalmi termelést felülmúlja a dézsma. Termelt az uradalom még tönkölyt is, de igen keveset. A kimutatások csak

⁸ K. Fasc. 3. — Observationes in Rationibus factae. Anno 1816.

⁹ K. Fasc. 61.

¹⁰ M. Fasc. XLIII. 1.

a csutás tengerit könyvelik. Eladásoknál is állandóan csutás tengeri szerepel. A 10—20-as években ritka az az esztendő, amikor az uradalmi csutás tengeri megközelíti a dézsmát. Lassan azonban ráeszmélnek, hogy a kusztodiátus talaja, főleg Gölle vidékén, határozottan tengerit termő talaj, s így már ebben is megelőzi az uradalom a jobbágytermelést.

A kimutatások a tengerit már csutás korában osztályozzák. Beszélnek jó és puha, vagy jó és aljas tengeriről.

Az uradalom a tengerit részes művelésben termelte.

A kalászosok cséplését vagy nyomtatását részért végeztették. A cséplőrész nagyságát hivatalosan a vármegye határozta meg. Pl. 1816/17-ben zabból a 13., a többi gabonából a 14. részt kapták a vállalkozók. A 30. köből kenyér, a 100. pedig hús címén a cséplők járandósága.¹¹

A cséplőrész megállapításában a terméskilátás is irányadó volt, de Somogyban a 12., Zalában pedig a 11. rész rendszeren az aratóké.¹²

Az aratórész természetesen több volt a cséplőrésznél, és nagyságát az aratással juttatott egyéb mellékhaszonélvezet szabályozta. Amint ma részes-tengeriföldet juttat az uradalom aratóinak, akkor irtásföldet vagy legeltetést adott nekik, és ennek figyelembe vételével kötötték meg az aratási szerződést.

Az aratórész 8—9 között szokott mozogni. Az őszi aratók pl. 1838-ban a 8. részért aratnak. Mellékhaszon nincs.¹³ Az 1842. jan. 1-én a taszáriakkal kötött szerződés értelmében az uradalom kiadta irtásra 4 esztendőre az Orci-patak zsombékos völgyét. Az első évben semmit, a 2. évben a termés ötödét, a két utolsó évben pedig a termés harmadát tartoznak az uradalomnak beszoigáltatni. Ezért az aratást a 9. részért kötelesek elvégezni.¹⁴

Az aratási szerződéseket 1838-tól kezdik írásba foglalni. A járandóság biztosításán kívül kikötik, hány kaszafoghatónak kell lenni, az aratási időre szóló gabonaelőleget, végül jó munka esetén az áldomásbort.¹⁵

A kalászosok terméskimutatása és a termés felszámítása már a huszas években majdnem szószerint megegyezik a mai kimutatással. Példaképen ideoktatjuk az 1829. esztendei kimutatást:¹⁶

¹¹ K. Fasc. 3. Observationes ect.

¹² M. Fasc. XLIII.

¹³ M. Szerződések II. 121.

¹⁴ U. o. 234.

¹⁵ U. o. 149., 238. stb.

¹⁶ U. o. Fasc. XLIV. 5.

	Búza	Két- szeres	Őszi rozs	Tavaszi rozs	Őszi árpa	Tavaszi árpa	Tönköly	Zab	
	p o z s o n y i m é r ő								
Majorsági ...	5889	—	2273	85	298	251	116	3266	
Dézsma	1838	4048	2790	9	372	65	47	1577	
Összesen	7727	4048	5073	94	670	316	163	4843	
1829/30. gazd. évi gabonaszükséglet felszámítása									
	827	927	1136	—	—	15	—	694	Konvenciókra
	—	—	—	—	120	—	—	400	Pesti rendháznak
	40	50	—	—	—	10	—	60	Veszprémi rendháznak
	30	40	—	—	10	—	—	60	Kanizsai rendháznak
	873	—	357	22	182	50	—	20	Az összes kerületek vetőmagszükséglete
	—	—	—	—	—	—	—	90	Kosoknak hágtás idejére
	—	—	—	—	—	—	—	200	Birkáknak elletés alkal- mával
	—	—	—	—	158	60	—	—	Sertések, malacok számára
	873	—	357	22	52	50	—	802	Előre nem láthatókra
Összesen	2643	1017	1850	44	392	185	—	3108	
Bevétel	7727	4048	5073	94	670	316	163	4843	
Kiadás le ...	2643	1017	1850	44	392	185	—	3108	
Marad	5084	3031	3223	50	278	131	163	1735	

Az első bejegyzéseket az írástudó cselédemberek, a hajduk vagy gazdák végezték. Így találtunk só-, abraktakarmány- és illetménykiadásokra vonatkozó feljegyzéseket, amelyeket cselédemberek írtak. A kerületi tiszt ezeket az első feljegyzéseket kezdetben negyedévenként, majd hónaponként összesítette. Az okmányokkal felszerelt számadásokat a számvevőségnek küldte be. A számvevőség a beküldött számadásokat először *recenzeálta*, majd megtette rá *difficultásait*.

Hogy a számvevőség ellenőrző munkája komoly volt, a sok számvevői észrevételező levél közül közlünk egyet ennek igazolására.

A dörgicsei tisztnek számadására kerek 30 pontban felelt a számvevőség. A sok közül csak néhány korjellemző kifogást emelünk ki.

A birkáknak és sertéseknek kiadott mindenféle takarmányról a *naplókönyvet* követeli a tiszttől.

A majorsági búzáról valamint a dézsma gabonáról *hiteles argumentumot* kér. A dézsma gabona elszámolását legalább a helység bírása igazolja.

Erős szavakkal bélyegzi meg a beküldött jelentésben tett csalást. A dörgicsei gazdaság öt p. m. búzát küldött a veszprémi rendháznak. A házfőnök az öt p. m. búza átvételéről kiadta a

resignatio-t. A dörgicsei számadó tiszt a nyugtában az „öt” szó „ö” betűjét kivakarta, a megmaradt „t” betű után „íz” szótagot ragasztott, hogy a tényleg kiadott öt p. m. búza helyett tizet vehessen számadásába. A számvevő megállapítja a csalást, és az „íz” szótag közbeszúrásában megismerte a tiszt kezeírását. Elég enyhe büntetés volt az a megszegyenítés, hogy a tisztet egy új és a valóságnak megfelelő elismerés beszerzésére utasították.

Ellenőrzi, hogy a számadásban hozott törköly mennyiségéből „*tapasztalás szerint*” mennyi pálinkának kell származnia és számonkéri tőle az elhallgatott pálinkatöbbletet.

Az állatok szaporodásáról és elhullásáról az *eredeti napló* bejegyzéseit kéri és nem elégszik meg az *extractus*-szal, a napló-kivonattal.

Szigorú a kereskedőknek történt kifizetésekre vonatkozó nyugták elbírálásában. Pl. az egyik kereskedő csak ennyit ír nyugtájára: „*An Rest für Waaren 31 frt 56 kr.*” „A számvevőség csak olyan nyugtát fogad el, amely bizonyítja, hogy minő portékák valának ezek, és ki számára vétettek.”

Még az irodai célokra felhasznált *papír sem kerül el figyel-mét*: „Mennyi papiros mehet el a bor Conscriptio-jára, tudatik. Mennyit költ el a Fiscális úr, megkérve bizonyoságot ad róla. Dehogy összesen fél rizsma keljen el, hihetetlen és ha elkél is, mit tud arról Dianovits mester bizonyítani?”

Nem érdektelen a következő észrevétel sem: „Egyebek között mondatik, hogy a sági birkaakol kapújára kiadatott légyen 50 szál deszka, — ott felényi sincsen; azért mondja meg a számadó, *hová lett a többi?*”

A számadónak minden *önnyugtáját visszautasította*, s a vevőktől kiállított eredeti nyugtákat kéri.

A birkanyírásra adott fizetésről kéri a birkás bizonyításának becsatolását, stb.¹⁷

Az ilyen természetű kifogásoló leveleket magához a rendfőnökhöz is felküldték, aki *ratifikálta* azokat.

Ugróczy kormányzóságának első heteiben felfigyelt a számvevőség jelentőségére. Az 1827. dec. 20-ra összehívott gazdaszti gyűlésen már a következő követelményekkel állott elő:

Követeli a betrágyázott szántó, rét és szőlő területi kimutatását. Az *Instructus Oeconomiales*-ra való hivatkozással sürgeti, hogy a számadásokat pontosan és a gazdaságokban történt változások feltüntetésével készítsék el a tisztek. A számadások évnegyedések, s az évnegyed letelte után 15 napon belül a központi hivatalba küldendők be. A számadások mellékletei:

¹⁷ M. Dézsmagabona összeírás 1826—1827.

1. Az állatállomány évnegyedet kezdő és évnegyedet záró számbeli állapotának kimutatása.
2. Mikor s mennyi bort kapott a gazdaság, ebből mennyi ment eladásra és mennyi az uradalmi korcsmáknak?
3. A szemes és szalmás gabona kimutatása.
4. Nem elégszik meg azzal, hogy a számadások a szálas-takarmány mennyiségét az eddigi szokás szerint a kazlak öl-méreteivel határozzák meg, hanem a szekerek számát is követeli. A tisztek ezt a kimutatást még akkor is beküldik, ha a gazdaság magán a termőhelyen vált meg takarmányától.
5. A változásokat a bevétel és kiadás pillanatában, nem pedig évnegyed vagy évvégén kell a számadási mellékletekbe bejegyezni. A helytelenül kiállított számadási mellékleteket a központ nem fogadja el, és kénytelen lesz a falusi bíró és jegyző által kiállítandó *kontrollal* a tisztet igazoltatni.
6. A számadások egyik melléklete a *gazdasági eszközök* kimutatása.

Végül elrendelte, hogy évvégén írják össze a tisztek, milyen javításokra szorulnak az épületek, a szántók és szőlők.¹⁸

Az *urbarialis computus*-ok vizsgálatánál észre veszi, hogy sok a pénzbeli *restantia*. Elrendelte tehát, hogy a kerületvezetők a következő tisztiszékre hozzák magukkal a *popularis conscriptio*-t, feltüntetvén minden névnel a hátralék összegét, eredetét és egyben a módot, amivel az csökkenthető volna.¹⁹

A Protocollumok tanúsága szerint minden kezelő tisztnek kezén egy *Particularis Cassa* volt. Ma *fiókpénztár* a neve. Ebben tartották a kormányzótól eladásra engedélyezett árukért befolyt pénzeket. A *Particularis Cassa* pénzei a központi *Generalis Cassába* — ma *főpénztárnak* nevezik — mentek át, amelyet vagy a kormányzó, vagy a birtokon lévő másik rendtag kezelt. A Protocollumok szerint a pesti központi pénztár ugyancsak gyakran sürgeti a *Generalis Cassa* pénzfeleslegének felküldését.

1831. dec. 31-i gyűlésen Ugróczy intézkedésére új anyaggal bővültek a számadások. Ugróczy kötelességévé tette a tiszteknek, hogy az évvégi záró számadások alkalmával fektessenek fel egy ívet, amelynek egyik oldalán jelezzék az év folyamán épületekben, szántókban, szőlőkben tett javításokat, újításokat vagy esetleges károkat, a másik oldalon pedig a következő évre tervbe vett tennivalókat.

Újabb rendelkezése az is, hogy a zárószámadások tüntes-

¹⁸ M. Protoc. I. 9. e)

¹⁹ U. o. 1828. I. 27.

sék fel az állatokban, terményekben és anyagokban jelentkező évvégi maradványt.

1832. jan. 22-én „felsőbb rendelkezések következtében” közli a tisztikarral, hogy jövőben a *számadó tisztek mellé ellenőrök adatnak*. Mernyén a számadó tiszt ellenőre a pajtabíró, Göllében az attalai pajtabíró, Taszáron pedig az iskolamester, aki funkciójáért 20 p. m. gabonában részesül.²⁰

Ugróczy az 1833. szept. 1-én tartott gyűlésen először a régebbi gyűlések határozatait elevenítette fel. Közel negyedszázados már a piarista gazdálkodás, és ő is már hat éve viseli tisztjét, azonban úgy látszik, a tisztikarnak nehezen fűlik a foga a rendelkezések megtartásához. Ugróczy eljárása igazol bennünket azokra vonatkozólag, amiket az 1809-es Instructus Oeconomiales rendelkezéseire megjegyeztünk. Nehezen sikerül a tisztikarral az évszázados tradíciókat feledtetni, amelyben a sok tisztos hagyomány mellett elég volt a régi úrhatnáság fegyelmeztlenségéből és tétlenségéből. Nagy és fárasztó utat kellett a magyar tisztikarnak megtenni, mire eljutott oda, hogy a magyar rög hűséges öre és lelkiismeretes munkása legyen.

Igy felújította az 1828. X. 17-i gyűlés rendelkezését, amely a tiszti marhalétszám túllépése tárgyában hozott büntető intézkedéseket. Felújította továbbá az 1828. I. 27-i és az 1832. I. 1-i gyűléseknek ama határozatát, hogy a tisztnek az ú. n. manualis könyvén kívül legyen egy rendes naplója, amelybe jegyezze fel röviden a napi rendelkezéseket, a teljesített munkák mennyiségét, a *levegő változását* (az első meteorológiai feljegyzések!) s mindent, amit a gazdaság érdekében bejegyezni érdemesnek tart.

Felújította továbbá az 1827. I. 27-én kelt rendelkezéséből azt azzal a módosítással, hogy a kerületi tiszt az eddigi gyakorlattal szemben, amikor is 300 frt-ig tarthatott pénzt a Particularis Cassa-ban, a jövőben csak 50 frt erejéig tarthat. Végül nyomtatékosan figyelmébe ajánlotta tisztikarának az 1827. XII. 30-i és az 1832. I. 1-i gyűlések határozatát, amely a számadási mellékleteknek (*Documenta*) a számadásokhoz való becsatolásáról intézkedik.²¹

A Protocollumokban igen gyakran van utalás arra, hogy az uradalmi tiszteknek egyik lényeges kötelessége a *dézsma pontos összeírása*. Feladatuk volt továbbá a robotnak és egyéb urbáriális szolgáltatmányok teljesítésének ellenőrzése és nyilvántartása.

A gabonadézsmanak évenkénti összeírása valóságos kis laboratórium. Érdekes, hogy a dézsmagabona összeírása nem a bevetett terület nagyságából indul ki, hanem a learatott termést

²⁰ M. Protoc. I. 9. e)

²¹ U. o.

veszi alapul. Azért ezekből az összeírásokból nem lehet a jobbágyok termelésére következtetéssel élni. Mert ugyanakkora területeken az állatlétszám, trágyázás, talajművelés stb. különbözőse szerint igen elütő terméseredmények lehettek.

Az összeírás egyes tételei a következők: 1. A jobbágyok sorszáma. 2. A helységi jobbágyok neve és megnevezése azoknak a dűlőknek, amelyekben gabonájukat termelték. 3. A termelt gabonaféleségek felsorolása. 4. A termelt mennyiség p. m.-ben számítva. 5. Az uraságnak járó dézsma.²²

Az 1848-as káptalan a számvevőségnek szélesjogú hatáskört biztosított. Addig a kusztodiátust a rendfőnököt helyettesítő kormányzó egyedül irányította. A kormányzó mellett levő rendtagok ugyanis csak esetről-esetre, a kormányzó távollétében s annak megbízásából gyakorolták a birtokvezetést. Ez a káptalan, a kusztodiátusra vonatkozó határozatok első pontjával a számvevőnek az igazgatóétól független hatáskört biztosított akkor, amikor úgy határozott, hogy a *számvevő az igazgató ellenőre*. Jogában áll a tiszti számadásokat az igazgató jegyzőkönyvével összevetni, a gazdagyűléseken részt venni, a termények árát ellenőrizni. Ő ellenőrzi azt is, hogy az igazgató a gazdasági kormánytanács rendeleteit végrehajtja-e? Az igazgatótól függetlenül tett jelentéseket észrevételeiről a *kormányzóknél* (a mai rendfőnöki tanács). A pesti *gazdasági tanács* vizsgálta át a birtok számadásait, amelynek jogában állt, ha szükségét érezte, a javadalom állapota felől a helyszínen tudomást szerezni.²³

A káptalannak az ellenőrzést illető fenti határozatai is a demokratikus áramlat jellemző kifejezői. Van ezekben a rendelkezésekben valami, szinte kérkedően józan puritánság, ami minden egyébtől elvonatkoztatva talán inponáló is lehet. Kérdés azonban, hogy egy olyan papi testületben, mint a rend, tudtak volna-e ezek a demokratikus elgondolások hosszabb ideig érvényesülni?

A számadások eddig negyedévesek voltak. Az 1858-as káptalan rendelte el, hogy ezentúl havonként készítsék el azokat. A rendelkezés megokolása gyakorlatias, t. i. havi számadások esetén a becsúszott hibákat vagy tévedéseket előbb ki lehet javítani. Ez a káptalan rendelkezett abban is, hogy a leltárt a jövőben két példányban csinálják meg a birtokon. Általában igen korán kifejlődött a rendi birtokon az a szokás, hogy a fontosabb felterjesztéseket két példányban készítették. Így pl. a számadásoknak művelődés- és gazdaságtörténeti szempontból

²² M. Dézsmaösszeírás 1826—1827.

²³ K. Káptalani Jegyzőkönyvek. 1848.

egyik értékes melléklete, a *Személyzeti Tábla* mindjárt 1810-től kezdve két példányban jelent meg.

Az ellenőrzés szempontjából fordulatot jelentett az 1864-es káptalan. Ezen a káptalanon határozták el ugyanis az *állandó könyvvitel behozatalát*. Ezzel a rendelkezés lerakta a mai könyvvitel alapjait.

Az állandó könyvvitel-tervezet 3 főcsoportra oszlik:

A) *Telekkönyv*.

- I. *Előjegyzetek*. 1. A birtok történeti adatai. 2. A birtok alkatrészei. 3. Jogok. 4. Terhek.
- II. *Maga a jószág*. 1. A főalkatrészek mérnökileg részletezve. 2. Határok. 3. A birtok vízszintes hajlása. 4. Tavak. 5. Utak. 6. Épületek. 7. Állandó munkások. 8. A természetvények hovászállítása. 9. Piaci árak. 10. Gazdasági terv.
- III. *Erdők*. 1. Területkimutatás. 2. A vágások beosztása.

B) *Folyó könyvvitel*.

- I. *Leltár*. 1. Alaptőke. 2. Állatnemek. 3. Szerszámok és gazdasági eszközök. 4. Mindennemű készletek. 5. Készpénz. 6. Követelések. 7. Előleges kiadások. 8. Adósságok. 9. Sperativum (Előirányzat).
- II. *Első feljegyzési könyv*. A gazdatiszt első feljegyzései okmánykisérettel, amelyeket a tiszt havonként Mernyére küld be.
- III. *Napló*. Ebbe vétetik át az első feljegyzési könyv minden adata, de már úgy, hogy a tartozás és követelés világosan kitűnjék. A naplót az ellenőr szerkeszti Mernyén, amelyet évnegyedenként Pestre küldenek.
- IV. *Főkönyv*. Ebbe a Napló adatait vezetik be olyan elkülönítéssel, hogy „néhány perc alatt bármily cikknek állapota kiolvasható legyen”. A főkönyvet a pesti ellenőr szerkeszti. Ő egyszer évenként minden bejelentés nélkül lemegy Mernyére, hogy az okmányokat láthassa, s a kezelés módjáról a helyszínen szerzett tudomása legyen.

C) *Mellékkönyvek*. Ezek a helyi viszonyok szerint hozandók be.²⁴

Ez az állandó könyvviteli tervezet korának akárhol és akármilyen kényes könyvviteli igényének kielégítésére alkalmas lett volna. Tervezetnek maradt mindvégig abban az értelemben, hogy ezen eredeti formájában sohasem ment át a gyakorlatba. Üzem-

²⁴ K. Káptalani Jegyzőkönyvek. 1864.

terv, számvitel és birtokleírás egyszerre. A Főkönyv rovatában valóságos kettős számviteli megsejtéssel találkozunk, amikor percek alatt „bármely cikknek állapotát” akarja megállapítani. A kettős könyvvitel célja tényleg az, hogy minden pillanatban zárhat, s minden számlának végső eredményét jelzi, de a fenti tervezet nem tudja ezt a célt szolgálni. A kusztodiátus számvitelének fejlődésében annyiban azonban jelentős, mert belőle fejlődött ki az uradalmi egyszerű számvitel.

Ezekben az esztendőekben a pesti rendi számvevőt *ellenőrnek* írják az írások.²⁵

Ez a káptalan az utolsó, amely a birtok számvitele felől rendelkezett. A későbbi káptalanok egyikén sem esik róla szó, pedig módosítások ezentúl is történtek benne. Az 1900-as, illetőleg az 1918-as káptalan tárgyalja a tisztikar percentuális részesedési, jobban mondva jutalmazási rendszerét. Az utóbbi káptalan kitér a tisztikar fizetésének a háborús körülmények miatt 1916. július 1-vel ideiglenes érvénnyel bevezetett fizetésrendezésére, nem tesz említést azonban az uradalmi számvitelnek ugyancsak 1916. július 1-én életbe lépett reformjáról.

1864. után a számvevők munkaköréről rendfőnöki leiratok rendelkeznek, amelyeknek kihirdetése és értelmezése rendszerint a gazdasági értekezleteken történt meg.

A 856/1867. nov. 3-án kelt rendfőnöki leirat értelmében Polák János rendtag 1868. április 1-től kezdve a következő beosztást kapta. Működése egyedül és kizárólag a göllei kerületre szorítkozik azzal, „hogy azt fokozatos haladás, páratlan szorgalom és *Mernyén közmegegyezésből veendő utasítások* és tisztí székí rendeletek vételének célszerű alkalmazásával az eddiginél gyümölcsözőbbé tehesse, hogy továbbá a napi teendőkről jegyzőkönyvet, vagyis naplót vezetni köteletségének tekintse. Ezenfelül tisztí kötelmeihez tartozik Mernyén, Dobszán, Öszödön és Dörgicsén a leltározást szokott időkben teljesíteni... és ha egyik-másik kerületben fogatkozást vagy rendetlenséget tapasztaland, azokról a kormányzói hivatalt orvosolás végett rögtön értesíteni”.

Ugyanez a rendfőnöki leirat körvonalazza a birtokvezető rendtagoknak az adás-vétel körül felmerülő ténykedését: „Gabona és egyéb árucikkek eladása vagy vétele és szerződéskötések rendszeresen a kormányzói hivatal mellett levő rendtársakra bízván; ha egykor-máskor a segédkormányzónál jelentkeznének vevők, vételt vagy szerződést ajánlók, ezeknek szándékát előre kitudván, arról a kormányzói hivatalnak jelentést teend. Azonban *ha mégis valamely vételt vagy szerződést tenni szükségesnek és haszonnal járónak tartana, ezeket ugyan eszközölheti, de közbejöhethő zavarok kikerülése végett köteles minden esetben*

²⁵ 1858., 1864. kápt. jzk.

a kormányzói hivatalnak helybenhagyását fentartani, ellenkezőt nem cselekedvén".

Ezen a gazdasági értekezleten, amelyen a fenti rendfőnöki leiratot kihirdették, ugyancsak felsőbb intézkedésre a számvivői állást érintő fontos határozatok hoztak. A számvevő *független hivatalnok*, naplóját, könyvét *pesti utasítás* szerint vezeti. Kötelessége Taszár, Gölle és Hetény leltározása és amennyiben foglalkozása engedi, „a gabonapróbát is eszközölni.”²⁶

Ez a rendelkezés a Polákkal egyidőben a birtokon lévő Barbély László és Domanek Alajos rendtagoknak szólt. Szinte ideális felfogás, de kétélű. Azért ez is, mint sok más kitűnő elgondolás, a gyakorlatban megoldatlan probléma maradt.

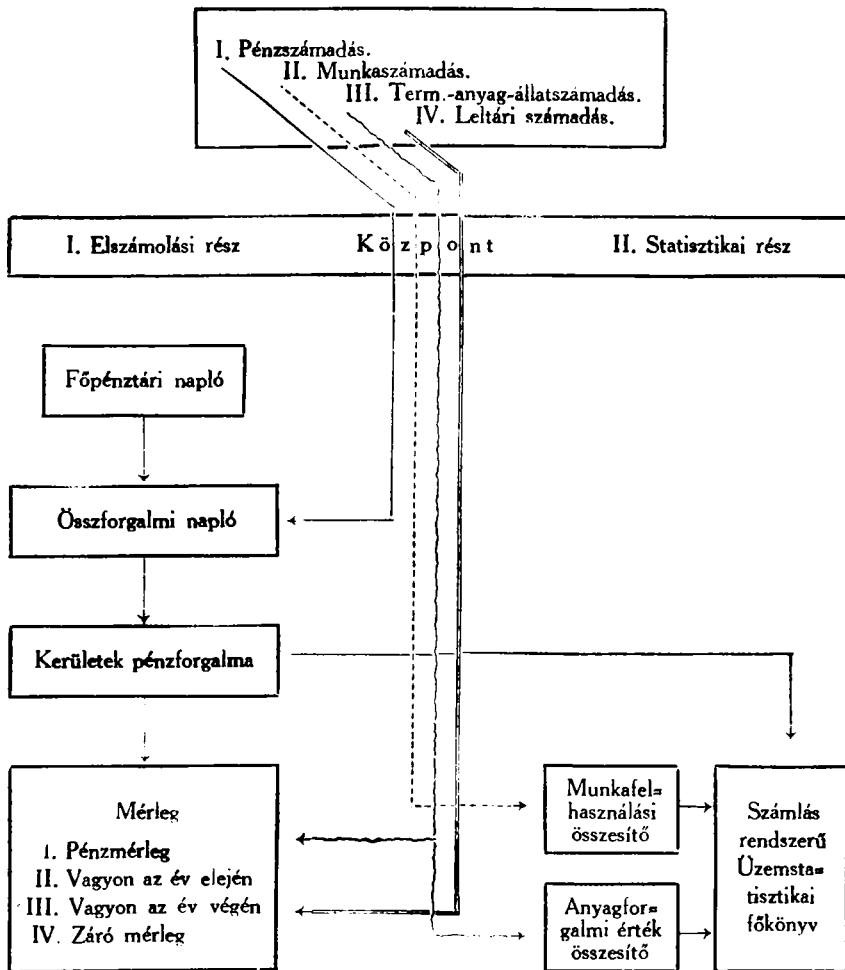
A mult század 70-es éveitől kezdve a számvitelre vonatkozó intézkedések nyugvópontra jutottak. Tehát jóval előbb, mint a birtokvezetés köré sorakozó kérdések. Az a rendszer, amelyről előbb részletesen szoltunk, több-kevesebb, de lényegtelen módosításokkal átjött századunk első évtizedébe is. A háborús gazdálkodás nehézségei és a számvevőségnek felszaporodott munkája azonban a háború második évében arra kényszerítette a birtokvezetőséget, hogy a könyvelés elvégzésére külön tisztviselő állíttassék a központba, hogy legalább ennek munkájától mentesíttessék a számvevőség. Ezen új hivatali szerv bekapcsolásával párhuzamosan revízió alá került az uradalmi számvévőség munkája, és az uradalmi tisztikar bevonásával megalkották azt a számviteli rendszert, amelyről alkotói úgy szerettek beszélni, hogy az uradalmi számvitel az egyszerű és a kettős számvitel között foglalt helyet. Semmit sem von le ezen számvitel értékéből, ha azt mondjuk, hogy ez a meghatározás nagy tárgyi ellenmondás, mert az uradalom számvitele nem lebegett az egyszerű és kettős számvitel légüres terében, hanem egy jól átgondolt, egyszerű számvitel volt. Még akkor is megfelelt rendeltetésének, mikor a jelen század 20-as éveitől a megszorodott vagy kibővült üzemágak intenzivitása erősebb próbának vetette alá. Megállta helyét. Mert nem tekintve a rendszerrel járó bizonyos %-os bizonytalanságot, az uradalmi egyszerű könyvvitelnek kirívóbb fogyatékoságai nincsenek. Azt a számadási bizonytalanságot pedig a kettős könyvvitel sem tudta volna teljesen kiküszöbölni, csak csökkenteni. 1916. július 1-én lépett életbe és 24 esztendőn keresztül volt használatban.

1940. óta egy módosított számvitel van az uradalomban, amelynek lényegét az alábbi sematikus összeállítás világosan megérteti.²⁷

²⁶ M. Gazd. Értek. 1867—1897.

²⁷ Vass József piarista főszámvevő volt szives könyvünk részére összeállítani.

Kerület.

XIV.

Mezőgazdasági ipar a kuztodiátusban.

A rendi gazdálkodás kezdő évtizedeinek legégetőbb problémája az építkezés volt. Állandó munkások és a szükséges igás- és haszonállatok nélkül komolyabb házikezelésre gondolni sem lehetett. Ezek számára pedig épületekre volt szükség. Az építkezések tehát olyan arányokban és iramban indultak meg, hogy a rendkormány ismételten felemelte tiltakozó szavát, mert a kuztodiátusnak majdnem minden jövedelmét épületekbe fektette be a vezetőség. Természetes volt tehát, hogy ezzel a nagy építkezéssel a vele kapcsolatos iparágak gyors fejlődések indultak.

A piarista gazdálkodásnak dicséretére az építkezés komoly és masszív módon történt, és szakítottak a kornak egyszerű, olcsó, de időt nem álló építkezési formáival. Ezért indult gyors fejlődésnek a *mezőgazdasági téglás-ipar*. Már 1811-ben Mernyén 86.000 db. égetett téglát állt rendelkezésre. A téglásmester évi fizetése és deputátuma 1030 frt. Nemcsak házi szükségletre, hanem eladásra is égettek téglát. 1000 db. eladásra szánt téglára 30 frt volt. Az égetéshez felhasznált tüzelőanyagot nem számítva az ezer db. előállítási költsége 12 frt. A számadásokra tett Észrevételek ki is emelik, hogy a tégláégetés jövedelmező üzlet.¹

1812-ben Mernyén 3580 db. cserépet égettek.²

Kezdetben Mernyén (1811.), Dörgicsén (1811.) és Göllében (1812.) volt tégláégetés. Alsódörgicsén a felső faluvégen találtak téglá- és cserépegetésre alkalmas agyagot. Már az utolsó bérítő is innen termelte ki az agyaglikai pince és présház felépítésére szükséges téglát.³

1817-ben a mernyei téglást felrendelték Őszödre, hogy égesse ki az urasági házhoz és a kápolnához felszámított téglát. Őszödon nem volt állandó égetés. Az időszakos égetés helye az ú. n. birkaitató kút környékén volt.⁴

¹ K. Fasc. 3. Observationes etc.

² U. o.

³ U. o.

⁴ K. H. P. II. 60.

A dobszai nagy építkezésekbe 1832-ben fogtak bele. A két pusztát és az István-major kiépítéséhez szükséges téglát az utóbb említett major udvarán égették. Helye ma is betöltetlen vizes-gödör.

1837-ben Györe József téglásmester a göllei égetés mellett vállalta a hetényi építésekhez való téglának előállítását.⁵ Ebben az időben történt Taszár és Szentmiklós állandó téglaegető kemencéinek felállítása. Legkésőbb Várongon építették meg.

Ma Dobszán, Dörgicsén, Göllén, Hetényben, Orciban, Szentmiklóson, Taszáron és Várongon, összesen 9 helyen van állandó jellegű téglaegető kemence.

A rend 1911-ben cessziót adott Berényi Béla téglagyárosnak egy Ságón megépítendő gőzüzemű téglagyár alapítására. Ezért a gyár céljaira 7200 ööl terület engedett át 30 évre 1000 kor. évi bér fizetése ellenében. A szerződés értelmében Berényinek 30 év múlva a gyárat teljes felszerelésével, munkáslakásaival és egyéb tartozékaival a rendnek kellett volna átadnia. Egy további kikötés szerint, ha a gyár két egymást követő éven át szüneteltetné üzemét, a telep minden kárpótlás nélkül a rendre száll. A közbejött világháború alatt a termelés végleg leállt. A pereskedés nem vezetett eredményre, mert a háborút a bíróság vis maior-nak vette. Alatta a bérlő a belső felszerelést átvitte keszthelyi gyárába, s így a sági termelésnek alig hároméves működése után végeszakadt. A rend csak a körkemencét és a munkáslakásokat kapta vissza.⁶

Az építkezésekhez szükséges meszet kezdetben szintén házilag állították elő. Csak Dörgicsén volt e célra felhasználható mészkő. Dörgicsén már 1811-ben foglalkoztak mészegetéssel, és a számítások szerint 1 ööl fával kb. 12 p. m. meszet tudtak kiégetni.⁷ Bár forrásaink később is gyakran utalnak arra, hogy a somogyi kerületek részére Dörgicsén rendelték meg a meszet, de úgy látszik, drágának bizonyult. Szállítása is hosszadalmas volt, és sok volt benne a ki nem égett kő. A rohamos építkezések szükségletét sem tudta a primitív kemence kielégíteni, azért idegenből is vettek meszet. 1838. jan. 3-án a bükkösi Krausz Mózzel szerződött a kormányzó kömentes mecseki mész szállítására, amelynek p. m.-je után 26 váltógarast fizettek. 1840. febr. 11-én Zoor Albert, „kámi izraelitá”-val köt szerződést 900 p. m. mészre Mernyén, Göllén, Hetényben és Taszáron történő átadással, amikor is p. m.-jét 1 frt és 30 kr-ral fizeti.⁸

Az épületfát saját erdeikből termelték ki, és feldolgozása is házilag történt. 1811-ben Mernyén, 1812-ben Dörgicsén állítottak fel egy-egy „*serra asserum*”-ot, azaz fűrészmalom-féjét.

⁵ M. Szerződések II. 84.

⁶ Kápt. Jzkv. — A vonatkozó levelezés K. Fasc. 61.

⁷ K. Fasc. 3. Observationes etc.

⁸ M. Szerződések II. 145, 209.

A dörgicsei feles részben idegeneknek is dolgozott.⁹ Az épületfát tölgy és fenyő szolgáltatta. A deszkának nagyobb részét azonban Barcson vették meg, mint „Dráva deszkát”, amit a karinthiai fenyvesekből már feldolgozottan tutajozva szállítottak a Dráván lefelé. A Dráva ugyanis Alsódunántúlt épügy ellátta tutajozott épületfával, akár a Duna és a Tisza a nagy alföldi tájakat.

A Protocollumok szerint *nádat* nemcsak a Balatonon, hanem a birtok többi lápos, mocsaras területein, főleg a kaposmenti birtokrészekben is termeltek.

A nagyobb *építkezéseket* vállalkozó iparosokkal végeztették. A kőműves- és ácsvállalkozók rendszeren a szomszédos helységekből, különösen Szilból és Kaposvárról kerültek ki. Dörgicse a nagyvázsonyi iparosok munkáját használta fel. Az építkezésekben előrelátók. Masszív anyagot használtak, és a szerződések rendszeren kikötik, hogy a tetőszerkezetet úgy készítsék el a vállalkozók, hogy az később a cserepet is megbírja. Kezdetben ugyanis a tetőfedések csekély kivétellel náddal és szalmával történtek.

A balatoni víziszállítások olcsó lehetőségének kihasználása céljából már 1811-ben egy nagyobb szállítóhajó építésére gondoltak annyival is inkább, mert rövid negyed év alatt 124 frt 21 kr-t fizettek ki balatoni szállításokra.¹⁰ 1812-ben már meg is épült az első nagy balatoni hajó, amelyet 1813. június 21-én egyházi megáldás után fényes ünnepi keretek között bocsátottak vízre.¹¹

A hajó gondozását és a révészek felügyeletét egy Akaliba helyezett *sajkásra* bízták. A sajkás jól fizetett uradalmi alkalmazott volt. 1837. szeptember 30-án a kormányzó Dávid József sajkást az alábbi konvencióval szerződteti: 80 frt készpénz, 6 akó bor, 4 öl tüzifa, 10 p. m. búza, 30 p. m. rozs, 2 p. m. árpa, 50 font marhahús, 50 font só, 1 szekér szalma, 1 db. hízó sertés, 2 hold tavaszi, $\frac{1}{8}$ hold kenderföld és 2 hold kaszáló. A sajkás a dörgicsei tisztnek volt alárendeltje. Kötelessége volt a sajkákat karban tartani, javíthatni és *újakat készíteni*. Új hajóhoz anyagot az uradalom adott. Hajóépítés közben napi egy icce bor járandósága volt, ami vidéken kettőre emelkedett, és még élelmezés is járt vele.¹²

Az erdei iparról (hamuzsír, faszénégetés, salétromfőzés) már az erdészet fejlődésének tárgyalásánál megemlékeztünk. Ezekkel sohasem házilag foglalkoztak, hanem árendába vagy részes művelésbe adták ki.

Az ősi gazdálkodás egyik tipikus ipari vállalkozása a

⁹ K. Fasc. 3. Observationes etc.

¹⁰ U. o.

¹¹ K. H. P. I. 364.

¹² M. Szerződések II. 104.

malom. A vízhasználat ugyanis a birtok jogi tartozéka volt. A kuztodiátusban is voltak malmok, annyival is inkább, mert sajátos geológiai alakulata miatt a javadalmat É-D irányban átszelő vizek alkalmasak voltak egy-egy malomnak üzemben tartására. A kanalizációkat is részben a malmok kedvéért végezték, nem egyszer egészen kivételes áldozatokkal, hogy a vízszolgáltatásban fennakadás ne legyen. 1811-ben az egyetlen mernyei malomárok megásása és rendezése 3963 frt-ot emésztett fel. Ugyanekkor, tehát 1811-ben fogtak bele a mernyei malom építésébe.¹³

A malmok javarésze vízi-malom, akadt azonban *szárazmalom* is. Szélmalom a piarista gazdálkodás idején sohasem volt, pedig a birtok egyik-másik helyén, különösen Akaliban, Dörgicsén üzemben lehetett volna tartani.

A malmok nem voltak házi kezelésben, hanem a regálékkal egyidőben szokták bérbeadni azokat. Csak a fonait tartották vissza házi kezelésben, amikor 1872-ben vízi-malomból gőzmalommá alakult át. A malomszerződések arról tanúskodnak, hogy a bővízü patakon épült malmok, még árendás használat mellett is tisztességes jövedelmet biztosítottak. A bérletek rendszeren szerződésileg kikötött gabonára és egyéb mellékszolgáltatmányokra szóltak. A legértékesebb a két dobszai malom volt, utánuk a mernyei következett. Egy-egy malom évi 150 p. m. gabonabért is meghozott. A malomszerződések mellékszolgáltatásaiból 1836-ban pl. a mernyei malom bérlője a malompor helyett 30 db. „anyányi récét” és 12 db. libát volt köteles a kormányzói háznak adni. A malmok értékét a vizeskerekek száma jelentette. A mernyei 3 kerekese volt.¹⁴ A víz egyéb használatát, így a kenderáztatást az uraság a maga számára tartotta fenn.

A kisteljesítményű malmokon részes bérlők voltak, akik a vámkereset $\frac{1}{3}$ -ával adóztak az uraságnak. Ugyanezeknél készpénzes fizetés is szokásban volt. Pl. a sági Csorszán épült malmok évi 40—40 frt bért fizettek.¹⁵ A bérletekhez az árenda nagyságához mérten a malom körül néhány hold szántó és rét járult. A malom fenntartási költsége a bérlő kötelessége volt, az uraság csak a szükséges műfát adta hozzá. A bérlő szabad idejében szerződésileg kikötött napszám ellenében az uradalomban ácsi munkát végzett.

Néhol csak a vízhasználat volt bérbeadva, a vízen épült malom vagy a községé, vagy egyeseké volt. Így bérelte Várong község a vízjogot évi 5 frt 60 kr bér fejében;¹⁶ Gölle község

¹³ K. Fasc. 3. Observationes etc.

¹⁴ M. Szerződések II. 59.

¹⁵ U. o. 188.

¹⁶ K. Fasc. 43.

31 frt 50 kr-t, ugyanott a Puska-család 25 frt 20 kr-t fizetett. A mernyei vízjog bére 21 frt volt.¹⁷

A kuzstodiátusnak összesen 8 vízi-malma volt. Dobszán a bővízü Gyöngyösön kettő. Az alsó- vagy Konti-malom, a felső vagy Csullag-malom, Dörgicsén, a csekélyvízü Csorszán szintén két kis malom állott. A mernyei a Malomárkon, Gölle, Fonó és Attala (Hetény) vizein egy-egy malom volt üzemben. Ezek közül mint vízi-malom már csak a két dobszai van meg, a többi nem működik. A mernyeinek épülete még megvan és cselédlakásul szolgál. A fonai gőzmalommá alakult át, de az egykori vízi-malomnak nyomain sincsenek már benne. A többit szétbontották. Legtovább a göllei bírta, de nem mint malom. A jelen század 20-as éveinek derekán került lebontásra.

A fonai vízi-malom 1872-ben alakult át gőzmalommá. Az első erőgépe a batéi uradalomtól 1869-ben vett első és Taszáron dolgozó gőzgép volt. A malom első főmolnára Pillik István (1872—1877.), akit Kozáry József főmolnár (1877—1890.) követett. Kozáry tanult malomasztalos volt, s ő csinálta a malomnak első gőzmalmi berendezését, amelyet az 1914-ben készült második új műszaki berendezéssel (40.000 kor.) cseréltek ki.¹⁸ A malom harmadik és gyökeres átalakítása, műszaki berendezése, ami a modern malomszakma minden követelésének megfelel (cca 160.000 P) 1940-ben fejeződött be. Az 1885-ös káptalan jelentése szerint a malom új erőgépet kapott Röck István budapesti gépgyárából (14.025 frt) egy 16 névleges lóerejű helyhez kötött, Májer-rendszerű vezérművel felszerelt gőzgéppel, továbbá 2 db., egyenkint 42'44 m² fűtőfelülettel bíró Cornwall-rendszerű helyhez kötött gőzkazánal.

1898-ban a fenti gépet Láng L. budapesti gépgyárából egy gazdaságosabb Koumpound-rendszerű, sűrítővel felszerelt, 80 effektív lóerejű gőzgéppel váltották fel. A két gőzkazánt pedig egyenkint 20 m² fűtőfelületű Schwörer-rendszerű túlhevítővel bővítették ki. Ez a berendezés szolgáltatja ma is az újonnan berendezett fonai búza- és rozsmalom, valamint a gépműhely részére is a hajtóerőt.

1922. óta a fonai ipartelep az uradalomnak saját akkumulátoros villanytelepe világítja.

A fonai új gőzmalom napi teljesítőképessége 200 q gabona.

1941-ben megvette a rend a baranyamegyei Sásd községben egy Rt. tulajdonát képező és villanymeghajtásra berendezett, 3 vagonos, magasörlésű műmalmát.

Mindkét dobszai vízi-malma bére van adva. Az egyes gazdaságok daraszükségletét minden kerület a saját géperőre berendezett daralójáról szerzi be.

Szárazmalom a birtok átvétele idején Attalán és Öszödön

¹⁷ K. Fasc. 32.

¹⁸ Kápt. Jzkv. 1915.

volt. A mernyei és göllei azonban már a rendi gazdálkodás idejéből való. A fejlődő malomiparral ezek is a múlté lettek, mint megannyi más, régi iparág, amelyeket megölt a gyáripar.

Az 1836-ból való mernyei épületleltár részletesen megemlékezik a mernyei *olajmalomról (fabrica olei)*: „Vagyon benne egy nagy kerék, melyet ló húz, ez akad a másik kerékbe, hol tengelyen fogak két tömőfát felemelik és magasról leejtik a fészekbe, fészek jól vassal meg van csinálva, ugyanott kis konyha, hol megmelegítik kendermagot, lenmagot, repcemagot, tökmagot stb. . . . következik az olajfőző konyha . . . mellette olajtartó kamra.”¹⁹ Az olajmalmot a regálék módjára árendába adták ki.

Az 1872. április 4-i gazd. értekezleten elhatározták, hogy az eddigi lóhajtásra működő fonai olajütőt a gőzmalommal kapcsolatban gőzüzeműre fogják berendezni. Az 1918-as káptalan gazdasági jelentése szerint ez a berendezés csak az első világháború alatt történt meg, és működését 1917. nyarán kezdte meg. A háború második felében erősen érezte már hatását a kenőanyagok hiánya. Az olajütőt tehát azért hozták működésbe, hogy az előbb említett hiányon segítsenek. Ez a berendezés még egyszerű kisméretű, és a háború után inkább csak arra szorítkozott működése, hogy az uradalomban visszamaradó pogácsáért kiüsse a környék polgárságának olajos magvait. Az évi olajpogácsa azonban nem haladta meg a 200 q-t.

Az uradalmi olajos növények kiterjedt termelésére 1941-ben az olajmalmot kibővítették, modernebbül berendezték úgy, hogy jelen kapacitásával egészen jelentős feladatok megoldására is képes. A berendezés el is készült, de a második világháborúnak az olajosok termesztésére és igénybevételére vonatkozó rendelkezései miatt a megnagyobbodott üzem a békevilág felszabaduló termelésére vár.

Mint kuriózum mellett nem mehetünk el megjegyzés nélkül az alábbi adat mellett. Egy 1812-es feljegyzés szerint az uradalom konvencióisai részére *bocskort készítettett*. Egy kidolgozott ökörből 25 párnak kellett kikerülnie.²⁰

A *kosárfonás*, mint házi téliipar, napjainkban is divatos az uradalomban. A mernyei kosárfónának $\frac{1}{2}$ szessziója volt, a homoki pedig uradalmi alkalmazott volt.²¹

Dobszán és Várongon *szilvaaszalással* is foglalkoztak. Várong 1811-ben 9 p. m.-t, Dobsza pedig 2 p. m. aszalt szilvát szolgáltatott be.²² A dobszai 1836-os épületleltárban egy *gyümölcsstörő malom* szerepel.²³

Ezen a helyen is érdemes művelődéstörténeti szempontból Ugróczy Ferenc kormányzónak elhatározását megörökíteni, bár

¹⁹ K. Fasc. 33.

²⁰ K. Fasc. 3. — Observationes etc.

²¹ U. o.

²² U. o.

²³ U. o. Fasc. 33.

nem tartozik szorosabban fejezetünkhöz, amit Mernyén 1828-ban egyszerre 11 iparos telepítésével végzett.²⁴

A szorosabb értelemben vett iparos személyzet fejlődésével már az uradalmi cselédség történetéről szóló fejezetünben megismerkedtünk. Hátra volna most még annak megírása, mikor és milyen arányokban történt az uradalmi üzemek gépesítése, a fonai ipartelep kifejlődése, és a mai kor színvonalán álló holt felszerelésének beszerzése. Talán ezen a ponton érezhető ki a semmiből való teremtés gondolata, mert az a holt instrukció, amit a Horváth-örökösöktől vettek át, s amivel megkezdték a házi gazdálkodást, még kezdetnek is elszomorítóan kevés volt. *Ez a jól beinstruált állapot talán egyik legnagyobb teljesítménye a 130 éves rendi gazdálkodásnak, pedig az intenzívebb gépesítés kezdete a XIX. század második felébe nyúlik bele. A század első felében ugyanis más, a birtok életébe vágó problémák vártak megoldásra. Ezek közé tartoztak a már sokszor emlegetett birtokpercek rendezése, a telkesítések, továbbá az urasági és jobbágybirtokok elkülönítése körül felmerült nehézségek. Nem kevésbé volt egzisztenciális kérdés a majorok és puszták kiépítése, az állandó munkaerőnek, a cselédségnek biztosítása. Láttuk, hogy milyen nehézkes volt az egyes állatnemek beállítása. A birtok jövedelme mind a megalapozásra és jövő megmaradásának biztosítására kellett. Ez a körülmény ad nyomatékot előszavunkban tett kijelentésünknek is, hogy a XIX. század az alapozás, a fundamentumrakás ideje, a stílust, a tempót a század utolsó tizede és a XX. század jelenti.*

A mult század első feléből igen gyéren vannak adataink a holt instrukcióra vonatkozólag. Csak következtetni tudunk arra, hogy kellett gondoskodásnak lennie róla, hiszen az egyre szaporodó igásállományt nem parádéra, hanem munkára állították be, munkát pedig eszközök nélkül nem lehet végezni. A holt instrukció tehát az igásrőhöz feltétlenül szükséges gazdasági eszközöket jelentette. A XIX. század első felében a gépesítésnek még nyomai sincsenek. A vetés kézi erővel történt. A cséplés a hadaró és a nyomtató lovak dolga volt. A nyert szemtermés tisztítását a szelek végezték el. Még egyetlen olyan gép sincs, ami az emberi erő felszabadítását szolgálja.

Pedig a magyar mezőgazdasági gépipar a mult század közepe táján aránylagosan fejlett volt. 1854-ben a pesti híres Medárd-napi vásár alkalmával a Köztelken június 5—8. között rendezett első gazdasági eszköz- és gépkiállítás gazdag anyagában Vidacs István pesti gyáros egymaga 8—10 különböző típusú ekét mutatott be, közöttük olyanokat, amelyek már teljesen vasból készültek. Amerikai, angol és svéd rendszerű cséplőgépek és „mozdonyok” szerepelnek a kiállításon. Még sorbavető gép nincs, de a szórva-vetőnek már két típusa is van. A fenti kiállításon főleg a cséplő-

²⁴ M. Protoc. L. 9. e.

gépek foglalták le a látogató közönség figyelmét. „Ez bizonyítja azt, hogy a nagyobb birtokosok a legfontosabb és legszükségesebb gazdasági gépnek ismerik el.”²⁵

1843-ban dolgozott hazánkban az Esterházy hg. ozorai hitbizományának tamási gazdaságában az első cséplőgép. Ebben az időben még csak 4 darab volt belőle az országban. Tíz év múlva, 1853-ban kereken 400-ra emelkedett számuk.

Lássuk, mikor figyelt fel először ezekre a tényekre a kusztodiátus?! A birtokot látogató rendfőnök 1857-ben látott először négy db. Vidacs-ekét próbamunkában.²⁶ Két évvel előbb, az 1855. májusi látogatáskor ajánlotta a vezetőségnek a cséplőgép (machina trituranš) beszerzését.²⁷

Tizenkét hosszú esztendőnek kellett elmúlnia, hogy végre 1867-ben komolyan gondoljanak egy gőzgép vételére, pedig belátták, hogy „milyen nagy kár- és hátránnyal nélkülözi az uradalom a cséplőgépeket”. Óvatosságuk arra is kiterjedt, hogy a gépbe helyezett tőke kihasználtságuk, azért azt a cséplés végeztével a fonal malom meghajtására fogják felhasználni.²⁸

Elmúlik újból egy esztendő, és mégsem szánták rá magukat a vételre. Somhegyi Ferenc rendfőnök elnöklete alatt 1868. szeptember 7-én tartott gazd. gyűlésen szinte ráparancsolt a rendfőnök Dornay kormányzóra, hogy a gépet meg kell venni. Ez alkalommal is megnyilatkozott Dornaynak általunk többször emlegetett konzervatívizmusa, mert félt minden stílusos újítástól. Végre a következő évben, 1869. január 5-én megvették a szomszédos batéi Gaál nagybirtokosnak 12 lóerős gőzgépét.²⁹ Ez volt az első gőzgép az uradalomban.

A jég megtörött. Ettől az időtől kezdve Polák János, majd Kemény Pál izgatására és szorgalmazására hihetetlen gyorsan igyekszik az uradalom a több évtizedes hiányokat pótolni. Az 1869. január 5-i gazdasági értekezleten, amely a kusztodiátus gépesítésének kezdő határköve, Polák János rendkívül életrevaló indítvánnyal állott elő, hogy a birtok négy nagy kerülete részére (Mernye, Gölle, Hetény és Taszár) szükséges vasanyagot egyenesen a gráci vasgyárból szerezzék be.

Az 1869. április 1-i értekezletből kifolyólag Selmecebányáról 3 darab Kachelmann-féle kaszálógépet hozattak olyan helyekre, ahol nincsen elég munkaerő a kaszálás idején (Mernye, Gölle, Taszár). A fűkaszáló gép db.-ja 360 frt volt.

Az 1869. december 31-i értekezlet elrendelte, hogy Dobsza részére 1 db. Hornoby-rendszerű kaszálógép szereztessék be.

²⁵ Fényes Elek: Gazdasági Naptár 1855-re. — Pest. 49—61.

²⁶ K. H. P. III. 84.

²⁷ U. o. 73.

²⁸ M. Gazd. Ért. 1867—1897.

²⁹ U. o.

Ebben a tényben, hogy egy évben két különböző rendszerű kaszálógépet vesznek, a vezetőségnek a haladásra valló törekvése mutatkozik. A kísérlet, az összehasonlítás ugyanis minden gyakorlati tudomány lelke. Fokozottabb mértékben áll ez a leggyakorlatibb tudományra, a gazdálkodásra.

Polák nem enged időt megállásra. 1870. április 2-án elhangzott indítványára a munkáshiány ellensúlyozására egy db. Howardt-féle 2 kerekű „önlerakó” aratógép beszerzését rendelte el az értekezlet.

1871-ben már hat kerületben géppel történik a cséplés. Még 1868-ban mindenütt a hadaró és nyomtatás járta, három év múlva már majdnem az egész uradalmi termést gépi erővel csépelik el. Időközben ugyanis Taszár az első gépe mellé egy másodikat kapott (Kemény Pál!), hasonlóképen a göllei kerület egyet külön szerzett be. A gépeket a következőképen osztották be:

1. Taszár egyik gépe Taszáron és Mernyén,
2. Taszár másik gépe Fonóban és Hetényben,
3. Gölle gépe csak Göllében csévelt.
4. Dobsza Tömör nevű géptulajdonossal,
5. Dörgicse pedig egy Eibenschütz nevű vállalkozóval kötött cséplési bérszerződést. A cséplésért a 10. részt fizették.
6. Ószöd járgányos gépet bérelt ki cséplésre.³⁰

Polák Jánosnak egy 1875. március 19-én kelt összesített kimutatása szerint 1870—1875-ig az 50 frt érteken felüli gépbeszerzésekre fordított összeg 31.082'38 frt. Nagyobb beszerzések voltak: 8 vetőgép, 4 arató és fűkaszaló, 5 tűzifecskendő, 4 gyűjtőgép, azután körfűrészek, járgányok, *vastengelyes* szekerek, borszűrőgépek stb. Ebből az összegből 15.959 frt Taszárt terheli. Ekkor rendezik be a gépműhelyt. Ez alatt az idő alatt vettek 3 db. cséplőszekrényt és 2 db. gőzmozdonyt.

Egy 1881—1884-es kimutatás szerint 18.138'52 frt ment ugyanezen célra. Vettek 8 vetőgépet, 3 gyűjtőgépet, 12 db. 3-as ekét, 4 tizedes mérleget, 2 db. gőzmozdonyt, szállító és gépi-erőre való tengerimorzsolót, szecskametszőket, répavágókat, tisztítórostákat stb.

Ugyanakkor az első kimutatás értelmében 59.002'36 frt, a második szerint pedig 56.918'57 frt ment építkezésekre. Az építőanyag javarésze (tégla, cserép, épületfa nagyrésze stb.) mint háziilag szállított, nincs is értékelve.³¹

A múlt század 90-es éveitől kezdve évről-évre szinte példátlan az az áldozatkészség, amit a rend birtokának gépesítésére fordított. A gőzmalom kitűnő üzletnek bizonyult. A környéken még sehol sincs versenytársa, úgyhogy nemcsak Somogyból, hanem Baranyából és Tolnából is számos örletője van. Az 1894-es káptalan 5 éves gazdasági beszámolója szerint (1888/89—1892/93.)

³⁰ Fenti adatok mind a Gazd. Érték. 1867—1897. iratcsomóból valók.

³¹ K. Fasc. 34.

a malomnak évi átlagos keresete 2707 q vegyesgabona évi 16.508'76 frt bruttó pénzértékben. 1893. június 30-án kelt inérleg szerint az uradalom gépi berendezését még csak 82.943'80 frt értékkel számolják el. Ebben az 5 éves ciklusban újból 3 db. új gőzgépet vesznek. Az elavult Vidacs-ekéket kicserélték Sack-rendszerű új ekékre.

Az 1903-as káptalan beszámolójában olvassuk, hogy a malom 10 év óta állandóan tartja a nívót. A 3 éves ciklusban az évi átlagos vámkereset 2327 q vegyesgabona, 32.292 korona bruttó értékkel. Az 1906-os káptalan beszámolója szerint még mindig 2322'66 q az évi vám (31.446'33 korona értékben), de a következő években feltűnő hanyatlás következett be. A hanyatlásnak több oka van. A környéken szinte gombamódra emelődnek a kisebb gőzmalmok. Kaposvárott a Georgia megépíti országos viszonylatban is nagy teljesítményű malmát. Fonónak nincs kiépített köves útja, és így természetes, ha az őszi és téli őrletési szezonban megcsappant az őrletők száma. A fonai malom az újonnan épült malmok mellett elavult. A törvény értelmében a birtokos még saját konvencióisait sem kényszerítheti malmába őrletni. Nem csoda, ha ilyen körülmények között a jóhírű fonai malmot elhanyagolta a közönség. Az 1915-ös káptalan beszámolója már olyan adatokkal lép a rendi képviselő elé, amelyek a malom deficitjéről beszélnek. A jelentés szerint az utolsó 3 éves ciklusban csak évi 1004 q az évi bruttó vámgabona. Az esés jóval felette áll a 100%-nak!

Sürgősen a malom renováláshoz láttak (1914.). Azonban az elpártolt őrletők csak lassan-lassan édesedtek vissza a modernizálódott fonai malomhoz. Az 1925-ös káptalan 3 éves ciklusának egy-egy esztendejére 1733 q vámkereset esett. A következő ciklusban felemelkedett 2265 q-ra. 1927-ben ugyanis a malom a vámörletés megtartásával áttért kereskedelmi őrletésre is és Kaposvárott lisztüzletet nyitott. Az üzlet csak addig volt rentábilis, míg az újság ingerével hatott a közönségre. A hitelnyújtás, a behajthatatlan hitelek, az általános gazdasági dekonjunktúra kezdete mind megannyi nehézség volt, ami miatt a lisztüzlet 1930. júniusában felszámolt.

Azóta a malom csak tengette életét. Egyetlen szerencséje, hogy a gépműhely is tőle kapja a hajtóerőt, s így ez utóbbi mellékhozama enyhített nyűglődő sorsán.

Az 1940-es tökéletesen újjáépített és megnagyobbított malom üzemi életéről a rendkívüli háborús és kényszervizonyok miatt nincs módunkban nyilatkozni. Szerény megítélésünk szerint azonban a vidéki kisebb malmok, amelyek üzemüket kereskedelmi őrletésre rendezték be, csalódní fognak reményeikben. A búzatermő Magyarországnak a jövőben is csak Németország és Olaszország lesz egyetlen export-piaca. Meg vagyunk azonban győződve, hogy a két ország tekintettel a saját kiépített malomiparára, csak nyers gabonát fog tőlünk átvenni. Először mindkét

ország a saját munkásainak akar keresetet biztosítani. Nem hanyagolhatjuk el számításunkban azonban azt a körülményt sem, hogy Németország is, Olaszország is abraktakormányban szegény, s így természetes, hogy nem akar elesni a malmok melléktermékeinek hasznától.

Amennyivel kevésbbé biztatók a jövőt illetőleg az uradalmi malmok kilátásai, annál megnyugtatóbb az a kép, amit az uradalom gépi berendezésének ütemes munkájával tár elénk. Az 1906-os káptalani jelentés szerint az 1905-ben lezárt 3 éves ciklusban még csak 18.761'25 koronát fordítottak gépbszerzésre. A következő ciklusban a kiadás 104.764 koronát tesz ki. Nem azért, mert 1906-ban vette *I. számúnak nevezett 24-es Fowler-rendszerű gőzekegarnitúráját*, mert a 81.400 korona vételáron beszerzett gőzekére a birtok a rendi pénztárból vett fel 20 éves és 5%-os amortizációra kölcsönt, amelynek évi törlesztési részlete csak 6550 korona volt. A következő ciklusban az amortizáción felül 65.924 koronát adtak gépekre. 1913-ban olyan jó volt a termés, hogy a szokásos befektetéseken felül megvették a *II. számú 16-os ugyancsak Fowler-rendszerű gőzekét* 72.000 korona értékben. Ebben a 3 éves ciklusban (1911/12.—1913/14.) összesen 203.305 korona ment gépesítésre.

Az 1918-as káptalanban jelentette be a kormányzó, hogy a kusztodiátus 2 gőzeke garnitúrája mellé megvette az első robbanómotoros szántógépet, egy Hart—Parr traktort 36.000 korona értékben. Az 1914/15—1916/17-es ciklusban gépek beszerzésére adott összeg 231.113 koronára emelkedett.

A vesztett háború, a forradalom és a kommün okozta károkat hamar kiheverte a birtok. Bizonyítja ezt az 1925-ös káptalan jelentése, amelynek értelmében az 1921/22—1923/24-es gazdasági években 300.000.000 papírkoronát, azaz 240.000 pengőt fordítottak gépesítésre. Ebben az időben kezdődik meg a birtoknak traktorokkal való felszerelése. Egyetlen egy Cormick-rendszerű traktort nem tekintve, a többi 9 db. traktor, amit a mai napig vett az uradalom, mind hazai gyártmányú Hofherr-rendszerű szántógép.

Az Orcival és Fonóval határos zimányi báró Hauser-féle birtokot a birtokpolitika, mint idegen állampolgárét 100%-ban igénybe vette és feloszlatta. A jókarban levő egyéb gépeken (egy amerikai rendszerű nagy cséplőszekevény és kazalozó) kívül megvette a feloszlott gazdaságnak *1906-ban készült Fowler-rendszerű, keveset használt gőzeke garnitúráját* teljes felszereléssel. Ez lett a házilag III. számúnak nevezett uradalmi gőzeke. (1927.)

A IV. garnitúra sem sokáig váratott magára. Siva megvételével került ez a birtok kezére, megvévén azt a birtokkal együtt örgróf Pallavicini Györgytől. *Ez a garnitúra 12-es és szintén Fowler-gyártmányú.*

1927/28—1929/30-ban 67.276 pengő, 1930/31—1932/33-ban

141.640 pengőt, és végül az 1933/34—1936/37. négyéves ciklusban 79.410 pengőt juttatott a költségvetés gépek beszerzésére.

1935. márc. 8-án a fonai csukott gépszín a dühöngő orkánban leégett. A tűznek több-kevesebb alkatrészen kívül 7 db. cséplőszekrény, 2 gőzgép, 1 db. traktor, 4 db. gőzekekötél stb. esett áldozatul. Március 20-án vettek a Hofherr-gyárból 7 db. modern cséplőszekrényt 38.550 pengőért az elpusztultak pótlására.

Ebben a ciklusban vette az uradalom a sivai gőzeke garnitúrán kívül az első kalapácsos Medicagót, amit nemsokára a második követett. Vettek egy lokomobilt, egy Hofherr-típusú 40-es traktort, egy db. géphajtásos Ásvány-féle szártépőt, egy db. aprómagrostát stb.

Az uradalomban ma a 8 gőzekelokomobilon kívül 19 gőzkazán van használatban. Ezek közül 4 db. 3—4 lóerős és Dobsza, Orci, Szentmiklós és Várong takarmányelőkészítőinek szolgáltatója a hajtóerőt.

A cséplőszekrények száma 19. Az uradalom gépi felszerelése olyan erős, hogy normális aratási és cséplési időt feltételezve augusztus első felében készen van a gabonacsépléssel.

Minden kerületnek megvan a központi takarmányelőkészítője. Négy helyen, mint fentebb említettük, gőzüzemre van berendezve. Mernye, Gölle, Hetény és Szentiván takarmányelőkészítői 1922-ben, Taszáré pedig 1929-ben szivógázmotor meghajtásra lettek beállítva. Fonó és Őszöd kerületekben még lóhajtású járgány van működésben.

A takarmányelőkészítő felszerelése: egy daráló, egy szecska-vágó, egy répamosó, egy répametsző és egy darab tengerimorzsoló. Rendesen mindegyikben egy körfűrész is van felszerelve.

A fonai gőzmalommal egy időben szintén szerény kezdettel indult meg a mai gyári berendezésre emlékeztető gépjavító-műhely is. Mai berendezése elegendő arra, hogy az uradalmi összes gépjavításokat házilag tudják végezni, sőt a szükséghez mérten mindenféle új eszközöket, kisebb gépeket is képesek benne előállítani. Kovács-, lakatos-, szerelő-, vasesztergályos- és asztalos-üzem van benne elhelyezve. Nagy érdeme a birtok korábbi vezetőségének, hogy a gépműhely abban a formájában, amelyben ma van, már 1914-ben elkészült.

A fonai műhely gépi felszerelése a következő: 2 db. vezetőorsós esztergapad hossz- és síkesztergályozásra, valamint csavarmentevágásra. Ezek közül az egyik hossz- és félkörnyalulásra is berendezve. 1 kisebb esztergapad csak hosszsztergályozásra szolgál. 2 db. fűrőgép erőhajtásra, 1 db. pedig villanyhajtásra. 1 db. köszörülőgép a nyírógépek késeinek élesítésére. 1 db. lyukasztógép. 1 db. marógép osztótárcsával, 3 db. csiszoló- és élesítógép, 1 db. homorító- és permetezőgép. 1—1 db. abricshajlító-, lemez-hajlító-, élképző- és lemezvágógép. 1 db. autogénhegesztő vágóberendezéssel. A négy db. satupad 11 db. satuval és görgőnfutó

fiókokkal van ellátva. A kovácműhelyben két Buffaló-rendszerű kovácstűzhely van.

Az asztalosműhelyben van egy egytetemes asztalos iparigép (gyalul és fűr). Egy szalagfűrész, rönk- és deszkavágásra berendezve. A rönkhordozó kocsi 16 folyóméteres sínpáron szalad. Végül két készlet teljes asztalos kéziszerszám egészíti ki a felszerelést.

Az 1935-ös tűzvész után rendezték és kibővítették a telepet. Megépült a patak partjára bevert tölgyfapilótákra rakva az ÉD-irányú hatalmas méretű, felülvilágítóval ellátott gépszín, amely a leghatalmasabb gépek befogadására is képes és a felülvilágítás miatt védett helyen lehet a gépeken javításokat végezni. A KNY-i irányú gépszínt meghosszabbították. A telep udvara zárt lett s egyetlen kapun át lehet a telepre bejutni.

Lehetetlen, hogy a kusztodiátus fogatos- és kéziszközeinek leltáráról részletesebben beszámoljunk. Legyen elég annyi, hogy a szükséges és elegendő instrukció jókarban és bőségesen rendelkezésre áll mind a külső, mind a majoros gazdálkodásban, nemkülönben a szőlő- s pincegazdaságban, valamint az erdészletben.

Tiszteletreméltó az a teljesítmény, amellyel a rend az első világháborút megelőző utolsó békeévben, 1913-ban teljesen saját erejéből megépítette és felszerelte mezőgazdasági kisvasútját. A kaposvári cukorgyár hajlandó lett volna ugyan a kisvasutat megépíteni, de ezzel szemben súlyos cukorrépatermelési kikötéseket rótt volna a rendre. Az uradalom nem volt hajlandó termelési függetlenségét feladni és egyedül építette meg ezt a fontos közigazdasági objektumát, amely a középsomogyi nagy Gölle—Hetény—Szentiván gazdasági egységet összekötötte egymással és a Budapest—Gyékényes vasúti fővonal Attala—Csoma állomásával. A vasúti vonal hossza 18 km. A gazdasági vasút építési költsége és első felszerelése 272.987'47 koronát emésztett fel. Ehhez az összeghez a kusztodiátus főpénztára csak 31.126'75 koronával járult hozzá, a hiányzó 241.858'72 koronát a rendi pénztártól vette kölcsön 6%-os kamattal mellett 30 éves amortizációra. Az évi törlesztés 17.570'78 koronát tett ki.

A kisvasút első üzemi esztendejében 62.505 q került szállításra. Ebben benne volt már az az évi cukorrépatermelésnek a göllei komplexumra eső nagyobbik hányada. Az üzemi költség évi összege 14.842 koronára rúgott.

A gazdasági vasút lett a nagy arányokban bontakozó uradalmi élet fejlődésének egyik fontos alátámasztója. Már ekkor 2 garnitúra gőzeke dolgozott az uradalomban. A mély talajművelés kérdése, ami a cukorrépa-kultúra elengedhetetlen feltétele, ezzel meg volt oldva. A cukorrépa termesztésének második feltétele az olcsó és gyors szállítás. Ezt a problémát pedig a gazdasági vasút oldotta meg.

Alig készült el az uradalom a maga vasútjával, nyomban

megépítette az Esterházy herceg tulajdonát, Inámot bérlő cég — Strasser Henrik és fia Kovács Gyula — az Inából kiinduló mezőgazdasági vasutat, amely az ú. n. csökei keresztezésnél kapcsolódik a rend kisvasútjához. Nevezett cég kijárta a kereskedelmi minisztériumban, hogy vasútját a rendi kisvasútra rávezethesse és a csökei kitérőtől kezdve az uradalmi vasútvonalon bonyolíthassa le szállításait. A kereskedelemügyi miniszter 22.215/1917. sz. határozatával a rend minden tiltakozása ellenére kimondotta a peage-jog érvényre jutását, egyben azt is kiltásba helyezte, hogy ha a felek a peage-bér megállapításában nem tudnak dűlőre jutni, abban is ő fog dőnteni. Erre az uradalom kényszerűségből megegyezett a bérlőcéggel évi 8000 korona peage-bér fizetésében azon kikötéssel, hogy a közösen használt pályaszakaszon a fenntartási költségek felét a bérlő fizeti.

A változott gazdasági helyzet és a bérlet megszűnése miatt ez a megegyezés ismételtén más és más alakuláson ment át. A peage-jog mai élvezője a tulajdonos hercegi hitbizomány.

A további idők folyamán a kisvasút vonalvezetése bizonyos módosításokon, illetőleg bővítéseken esett át. Az uradalom ugyanis bevezette vasútját göllei és csökei magtáraihoz, majd a hetényi sertéshizlaldához. Siva megvételével ezt a birtokrészt cca 1300 m-es lőüzemű szárnyvonallal bekapcsolta a fővonalba. Így most Gölle, Hetény és Szentiván abban a szerencsés helyzetben van, hogy magtáraiból minden szállításra váró termény, hizlaldáiból pedig mérlegelés után minden darab hizott sertés egyenesen a vasúti kiskocsikra fut. Így kerül minden áruja függetlenül az utaktól a fővonal nagy állomásig leszállításra.

A kisvasút első szállító felszerelése egy 60 lóerős gőzmozdony és 30 vasúti kiskocsi volt. A kocsik számát rövid időn belül 60 db.-ra emelték fel. Ma kb. 70—75 kiskocsi van az uradalmi vasúti pályán használatban.

A kisvasút megépítése Vámos Károly kormányzónak elévűlhetetlen érdeme marad. Az uradalom többi kilenc kerülete vasúti állomás dolgában kedvező helyzetben van. Dobszán, Dörgicsén, Mernyén és Taszáron magán a birtoktesten van az állomás. Fonó, Orci, Őszöd és Vadé-Szentmiklós kerületeknek könnyűszerrel megközelíthető állomásai vannak. Egyedűl Várong esik minden vasúti állomástól távol. Szerencsére az épűlő és részben kiépűlt utaknak felhasználásával legalább könnyebb szerrel végezheti a jövűben ez a kerűlet is szállításait.

Hátra van még az *uradalmi telefonhálózat* fejlődésének ismertetése. A 72 kilométer hosszú vonal kiépítése nem egyszerre történt. Még Vámos kezdte meg ennek is az építését, és a kisvasúttal egyidűben kiépűlt Attala-Csoma Máv. állomástól kiindulva Göllének, Heténynek és Szentivánnak egymással és a fővonal állomással való összekötése.

Szinger Kornél tovább folytatta és befejezte a hálózat építését.

1915-ben készült el a Szentiván—Fonó vonal. 1916-ban folytatták a vonalat, és Fonótól kiindulva Taszáron, Orcin keresztül Mernyéig jutottak el vele. 1917-ben Mernyétől Szentmiklóson át egészen Vadéig épült ki a vonal. Csak a négy periferikus kerület — Dörgicse, Ószöd, Dobsza és Várong — nincs a nagy távolságok miatt az uradalmi telefonhálózatba bekapcsolva. Ezek közül az ószödi és dobszai intézőségek saját interurbán telefontal vannak felszerelve, Dörgicsének és Várongnak pedig helyben a községekben van állomása. Eszerint legalább a kormányzósági központtal minden egyes kerület telefonösszeköttetésben van.³²

Amit a rend az iparosodás és a modern technikai felszerelés terén aránylag igen rövid idő alatt elért, valóban minden elismerést megérdemel.

³² Kápt. Jzkv. 1918.

Kegyuraság. Szociális intézkedések.

1. *Plébániák.*¹ A kuzstodiátus négy kegyúri plébániája közül Mernye, Gölle és Attala ősi alapítású parókiák, a török előtti időkből valók. A megszállás alatt elpusztultak és csak a felszabadulás után keltek új életre. Taszár újabb alapítású. Előtte mai filiáival együtt Göllének volt leányegyháza.

a) *Mernye.* Alapításának ideje a XIV. századba nyúlik vissza. A mai plébánia 1728-ban lett újjá szervezve. Templomát 1714. körül Nádasdy László gróf kuzstos építette, a Szent Vendel kápolnával való kibővítése már a rendi pátronátus idejéből való. A templom Sárlos Boldogasszony tiszteletére van szentelve. Az 1749. Can. Vis. szerint a mai filiákon kívül még Várda, Jád, Geszti, Magyaregres és Polány is Mernyéhez tartozott. A plébánia mai filiái: Aszaló, Ecseny, Felsőmocsolád, Magyaratád (1863-ig Igalhoz tartozott), Somodor és Szentgáloskér községek, azután Szentmiklós, Kisbaba, Sándor, Mihály, Lapa, Diós, Tátom, Pálmajor (Pödöri pta) és Rácörs puszták.

A templomdombon, a templomtól D-re egy ízlésesen kialakított kálvária (1825.) már a piaristák idejéből való.²

A plébánia újjászervezése idejében épült első plébánialakás fából és vesszőből összerótt gyenge alkotmány volt. Mai plébániaépülete a birtoknak piarista kezekre való jutása éveiben már állt. A rend 1885-ben alapos restaurálásban részesítette.³

Anyakönyveit 1759. óta vezetik. Mind a négy plébánia egyházlátogatási jegyzőkönyvei (Canonica Visitatio) 1778-ból és 1815-ből valók.

Plébánosai alább következnek: Szabó Mihály 1745 táján.

¹ A patronástusra vonatkozó adatgyűjtésünk a veszprémi pp-i és a négy plébánia levéltárára terjedt ki. Az elsőben jó szolgálatot tett az 1775-ből származó *Conscriptio Parochiarum* c. kézirat, az 1815. és az 1788., továbbá az 1749. Can. Vis. és az egyházmegyei névtár. Az egyes plébániákon a helyi krónikás feljegyzései. Gölle plébániái levéltára aránylag gazdag és rendezett.

² K. Fasc. 33.

³ Kápt. jzkv. 1885.

Hogy közte és Zakó Mihály között volt-e más plébános, nem volt megállapítható. — *Zakó Mihály* 1763—71. — *Végfalvi Gergely* 1771—95. — *Küllei János* 1796—1807. Később veszprémi kanonok, majd a székeskáptalan nagyprépostja. — *Szűts István* 1808—34. Utána attalai pap, majd veszprémi kanonok. — *Tóth Péter* 1834—1884. — *Melhárd Gyula* 1884—1896. Utána attalai plébános. Megírta az örkanonokság történetét. — *Perlaki József* 1896—1928. — *Dr. Egerszegi Lajos* 1928—1938. Előtte veszprémi teológiai tanár, utána attalai lelkész. — *Dr. Párdányi Emil* 1938—.

Az első hat plébános idejében gyakoriak a szerzetes kiegészítő lelkészek. Andocsi ferencesek, sőt kármeliták is voltak.

b) *Gölle*. A *Conscriptio Parochiarum* szerint régi parókia. Másodízben 1718-ban erigálták. Elpusztult temploma helyett Dalberg Vilmos báró kusztos bérlőjének, Keresztes (Keresztessy) Jánosnak, lett volna a bérleti feltételekből folyó kötelessége új templomot és plébániaházat építeni. Melhárd írja Kalló feljegyzéseire hivatkozva, hogy teljesítette ugyan a két kikötést, „de a templomot csak viskó módjára, a plébánialakot pedig inkább csak mint kanászlakot építette fel.”⁴ Az 1775. május 2-án kelt plébániai összeírás szerint a mai templomot a kusztodiátus és a plébániai hívek költségén 1753-ban kezdték építeni. Az összeírás idején a templom még nem volt befejezve, falai csupaszok voltak, felszerelése silány, orgonája rossz. Tornya még nem volt, és 50 fontos harangja fából készült haranglábra volt elhelyezve. 1757-ben készült el. Búcsúja Urunk színeváltozásának ünnepe. Oltárképét, amelyet Stech Alajos piarista festett, a kegyuraság 1934-ben Márton Lajos festőművész által festett képpel cserélte fel.

Egyetlen filiája Kisgyalán, ahol az összeírás idején a Gaál-család volt a földesuraság. Templomát — jellegzetes koralakú, belül körülfutó galériával, — az új földesuraság, a Festetics grófi család építtette.

Az összeíráskor talált, fából készült plébánialakást a hívek költségén 1740-ben emelték. — A mai plébániaépületet a rendi pátronátus építtette 1843-ban.⁵

Anyakönyvei 1738. óta vannak.

Plébánosok: *Keresztes* (Keresztessy) János 1726—1735. A kusztodiátus bérlője 1727—35. Könnyelmű papi élete miatt az egyházmegye kizárta kebeléből. *Fejérváry György* 1735—51. Megtéboldott. — *Ladomérszky János* 1752—54. — *Szigethy György* 1754—1760. Az ő idejében, 1757-ben szentelték fel a templomot. — *Kalló Antal* 1760—1798. Értékes feljegyzései, és kutatási voltak a kusztodiátus és a plébánia multjáról. Sajnos, nyomuk veszett. — *Parragh László* 1799—1838. — *Tallián Lázár* 1838—1844. Később kaposvári plébános, majd veszprémi kano-

⁴ Melhárd Gy. i. m. 39.

⁵ K. Fasc. 43.

nok. — *Bolla* Alajos 1844—1882. — *Seidl* Károly 1882—1936. — *Sütti* Gyula 1906—1916. — *Blasutigh* Sándor 1916—1920. — *Rumy* István 1920—1927. — *Illésfalvy* (Ipsics) István 1927—1942. — *Világos* Ödön 1942—.

c) *Attala*. Történetét *Csete* Antal volt attalai plébános írta meg.⁶ Koller a pápai dézsmaszedők számadásaiból kimutatja, hogy a pápai adószedők 1333-ban már plébániát találtak Attalán.⁷ Az attalai plébánia is osztozott a magyarság közös sorában. A török idők alatt elpusztult, sőt egy időre még magyar jellegét is elvesztette, mert rác telepések szállták meg. Azért említik írásaink is *Rácatallának*. A felszabadulás után Matusek András győri kanonok és kusztos összeszedeti a helység szétszórt és még meglévő régi jobbágyait és magyar helyekről új telepítésekkel növeli számukat. Ezek voltak elődei a közelmúltban megvolt vagy most is élő Ozorai-, Dobai-, Visnyei-, Földvári- és Kalocsa-családoknak.

Matuseket az őrségi javadalomban Nádasdy László gróf követte, aki Attalán 1716-ban templomot és paplakot kezd építeni, amik már 1776. és 1780. között alapos renoválásra szorultak. Az 1815-ös Can. Vis. ezt írja templomáról: „in parietibus et fornice fissurae et rupturae et in choro divulsio a parietibus visibiliae.” A régi templom sok üggyel-bajjal 1865-ig fenntartható volt. Ekkor határozta el a kegyuraság az új templom megépítését. Az építőmester 15.411'65 frt o. é. költségvetést mutatott be a kormányzónak. A régi templom átépítése 3446 frt-ba került volna. Az volt tehát a kormányzó kívánsága, hogy a hívek a 11.965 frt-os többletből legalább 7977 frt-ot vállaljanak magukra. A hívek abban az esetben, ha az új templom 16 öl hosszú és 7 öl széles lesz és ezen méretekhez arányítottan magas, továbbá, ha a kegyuraság az új templomot ellátja fő- és mellékoltárral, felszereli szószékkal és padokkal, ebben az esetben hajlandók lennének az attalaiak 400, a csomaiak 120, a szabadiai 80, összesen 600 hold aratást vállalni, a holdat 1200 □ ölével számítva, négy év elforgása alatt Hetényben és Szentivánban.

A tárgyalások eredménnyel végződtek, és 1865. augusztusában megindult a munka. Az építkezéssel csak 1867. decemberében lettek készen. A főoltár képe Szent Vendelt ábrázolja és *Kratzmann* Gusztáv, Esterházy herceg képtárának igazgatója festette. A festmény az akadémia palotájában kiállításra került, és a reneszánsz nagy mestereinek klasszikus hatása érzik rajta. A kegyuraság 400 frt-ot fizetett érte. Az egyezkedés értelmében a két oltár, a szószék és a padok is a patronátus költségén készültek.⁸

⁶ Magyar Sion. 1863. évf. 48—51., 191—203.

⁷ Koller: Hist. Episc. Quinque Eccl. II. 371., 431.

⁸ Az attalai plébánia levéltárában *Csete* Antal feljegyzései után.

Maga a plébánia is gyenge, silány anyagokból épült. A kusztosi javadalom üresedésének éveiben a kir. kamara 1771—1777-ig ismételten javíttatta. Helyette újat azonban sem a kamara, sem az utolsó kusztos nem emelt. A kegyuraság 1824-ben építette meg azt a paplakot, amely 110 évig szolgált az attalai plébánosok otthonául. 1934. nyarán a régi épületet teljesen átalakították, falait megemelték és víztelenítették.⁹

Az anyakönyvek 1722-ből valók.

Plébánosok: *Tarjáni Máttyás*, akinek neve 1731-ben fordul elő. — *Miholics János* 1731—1740. — *Keresztúri János* 1740—1742. — *Balogh István* 1742—1755. — *Molnár József* 1755—1785. — *Waldstein Ferenc* 1785—1823. — *Kéry János* 1823—1834. Mernyei káplánból lett attalai plébános, majd rövid idő múlva — 1834-ben — veszprémi kanonok. — *Szűts István* 1834—1841. Hét évi attalai működése után kanonok Veszprémben. — *Csete Antal* 1841—1852. A püspöki aulából jött és 11 évi lelkipásztori működését szintén kanonoki stallummal jutalmazták. Író ember. — *Szabó Vilmos* 1852—1896. Mint veszprémi teológiai tanár kapta meg Attalát. — *Melhárd Gyula* 1896—1907. Író ember volt, megírta az Örkanonokság történetét. — *Kéri Elek* 1907—38. Cím. kanonok. — *Dr. Egerszegi Lajos* 1938. — Teológiai tanárból lett 1928-ban mernyei plébános, és tíz évi mernyei működése után kapta meg a kegyuraságtól az attalai parókiát.

Csete Antal a plébánia történetére vonatkozó feljegyzéseiben, továbbá a Magyar Sionba írt és idézett kis tanulmányában is említést tesz az ú. n. *süllyedt vár* mondájáról. Fényes Elek szerint, amint a népmonda után leírja, a mai Alsóhetény és Felsőhetény között húzódó völgyben állott egy vár. A várnak ura egy hajadon leány volt, aki a népmonda szerint berakatta várának összes ablakait egynek kivételével. Egyszer ennél az ablaknál megállván, így szólt vára népének: „Ha ezt az egyetlen ablakot is berakatom, az Isten sem lát váramba.” Most következik az obligát népmondai csodás elem, a vár úrnőjével együtt abban a pillanatban elsüllyedt. A népmondának ugyan semmi történeti alapja nincs, csak ahhoz a hetényi helyhez rögzíti meséjét, amely helyen a Kr. u. századokban volt egy római település. Az ú. n. süllyedt vár helyén a IV—V. századokból való igen sok római pénzre találtak, a környező táblákon pedig elég gyakran egy-egy római emléket vet az eke napfényre.

Nem tartozik ugyan ide, de a tárgy egyezése címén itt említjük meg, hogy a kusztodiátus több helyén is vannak hasonló *történeti leléhelyek*. A mernyei határban, *Szentmiklós-pusztán* a többek között a keresztény római világból származó latin sírfeliratú kőtáblát és egy kőkoporsót találtak. Dörgicsén, a *sági uradalmi temető tözsomszédságában* egy római fürdőnek

⁹ U. o.

romjai vannak. *Orci határában jellegzetes avar eredetű halmok* sora vonul végig, amelyekben a népvándorlás korából származó emlékekre bukkant az ásatási kísérlet.

Attalának mai leányegyházai Pula, Csoma és Szabadi. Eredetileg Mosdós és Berki is hozzátartozott. Gróf Niczky, Mosdós és Berki ura, már 1765-ben a kercesligeti plébániához akarta a két helységet csatoltatni.¹⁰ A nevezett két filia azonban csak akkor szakadt el Attalától, amikor Mosdós önálló plébánia lett.

d) *Taszár*. Az 1775. május 4-én megejtett taszári plébániai összeírás úgy emlékezik meg a taszári plébániáról: „*neoerecta parochia*.” Taszár a mai filiájával együtt 1747-ig Gölléhez tartozott. Templomát a közönségesen csak olasz-nak nevezett Vincenti Domonkos, báró Dalberg Vilmos bérlője emeli ki romjaiból 1738-ban, tehát előbb, mint a plébániát erigálták volna. Edling Rezső gróf költségén 1782-ben a templomot meghosszabbították, azután beboltozták és a templomhoz illesztett különálló téglatoronnyal látták el.¹¹ A templom eredetileg is a Bold. Szűz tiszteletére volt szentelve, ma Magyarok Nagyszonya napján ünneplik búcsúját. Az 1885-ös káptalani jelentés szerint alapos restauráláson esett át. 1941-ben a kegyuraság a templom falait tisztelenítette és tökéletesen rendbe hozta.

A plébániai épületet Edling Rezső gróf szilárd anyagból Lukinics János plébános idejében emeltette. 1856-ban leégett és a piarista kegyuraság építtette fel újra.

Anyakönyvei 1747. óta vannak.

Filiái: Baté, Fonó, Kaposhomok, Orci és Zimány.

Plébánosok: *Szelle Márton* 1747—1759. — *Barbarics Mihály* 1759—1760. — *Szigethy György* 1760—1762. Gölléből jött Taszárra. — *Lukinics János* 1762—1782. Koller István veszprémi püspök szertartója volt. — *Kuti Ferenc* 1782—1795. Az ő idejében bővült a templom és épült a torony. — *Bertalan Ferenc* 1795—1802. — *Hilóczky Antal* 1802—1812. — *Ferenczi József* 1812—1842. — *Talabér György* 1842—1882. Talabér János papköltő bátyja, maga is irogatott. A templom terén álló és a „vértanú katonának tiszteletére állíttatta a bűnbánó pap” feliratú Szent György szobrot ő emeltette. A plébánia előtt levő Nep. Szent János szobrát eredetileg a homoki Kapos-hídra állíttatta a kegyuraság. A tűz után felépült új plébánia épülete elé 1858-ban hozták át a kegyuraság rendeletére. — *Bányai Gábor* 1882—1907. — *Tihanyi Péter* 1907—.

A Conscriptio Parochiarum részletesen ismerteti a négy plébánia jövedelmét. A jövedelem négy forrásból eredt. Az első a „*Fundus*”, amely a parókia kertjét, káposztáskertjét, a javadalmi földeket és a fajárandóságot foglalja magában. A máso-

¹⁰ Veszprémi pp-i Lt.: Acta Parochialia Districtus Igalensis. Kézirat.

¹¹ Taszári pléb.-i Lt.: Historia Domus Parochialis 3. — Kézirat.

dik jövedelmi forrás a *stóla és koleda volt*. Ez utóbbi a „suillia et legumina,” azaz füstölt sertéshús és hüvelyesek adományára vonatkozott. A hivektől *kézpénzt és lélekgabonát* kaptak. Külön emlékezik meg a kimutatás a *filiákból befolyó jövedelmekről*.

Az összeírás idején szőlője csak a taszári plébánosnak volt, ezenfelül a szőlősgazdától még egy akó borjárandósága. A göllei plébánia Bolla Antal halála után örökölte meg annak várongi két kis holdas szőlőjét, amelyet az uradalom később évi hat hektoliter borszolgáltatmány fejében megvett a plébániától. A várongi uradalmi szőlőnek ezt a részét ma is *papszőlőnek* nevezik a várongiak. Ugyancsak Bolla örökségéből kapta a meryei káplánság meryei szőlőjét. Mindkét örökbehagyás ellenszolgáltatásaként bizonyos számú szentmise elmondására kötelezte az örökösöket a végrendelet. A szentmiséket Bolla Antal és fivére, Bolla Márton provinciális lelkiüdvéért Göllében és Meryén végzik.

Rétje csak a taszári parókiának volt. A többieknek szénajárandóságuk volt. A fajárandóság mind a négy plébánián csak ágfá volt, hasábfáról nem tesz említést az összeírás.

Tollunk alá kívánczik annak megemlítése, hogy az összeírás mind a négy plébánia jövedelmi ismertetésénél szükségesnek tartotta annak megjegyzését, hogy a plébánia-kertekben nincs gyümölcsfa. Ez a tünet azonban nemcsak a papkertekre jellemző, hanem az egész kusztodiátusra. A legújabb kori orci gyümölcsös telepítését nem tekintve, történetünk egész folyamán csak a várongi és dobszai gazdaságokban talákoztunk bizonyos mértékű gyümölcsfa-kultúrával.

2. *Egyéb egyházi terhek.* A plébániai templomok és a parókiális épületek karbantartásán kívül egyéb egyházi vonatkozású terhek is neheztedek a piarista kegyuraságra. A sorozatot maga az adományozó levél nyitja meg. Ennek kikötése értelmében az uradalom minden esztendőben a III. Károlytól felállított *Cassa Parochorumba* a szerény jövedelmű plébánosok megsegítésére 1492 frt 42 kr-t tartozik befizetni. Ez a fizetési kötelezettség a kat. kongruaalap hivatalos rendezéséig érvényben volt.

A kusztodiátus birtoklásának kezdet-kezdetén kegyeletes és áldozatos gondoskodással fordult jobbágyainak lelki gondozása felé. Ez az áldozatkészség annyival értékesebb, mert a rendi történet igazolása szerint voltak a rend életében olyan idők is, amikor alig tudta saját rendházainak szerény ellátását biztosítani, tempomait, iskoláit a szükségeseikkel ellátni. A kusztodiátus lassú, de fokozatos beruházására nemcsak a jövedelmet emésztette fel, hanem még hitelre is szorult, mégis első gondolatuk templomok, kápolnák építése és iskolák alapítása volt.

1812-ben még csak tervezgetések formájában jelentkezett a *lonai templom* megépítése, a következő évben már tetet öltött a jámbor elhatározás. 1813. augusztus 25-én azzal a rend-

főnöki utasítással kezdték meg a templom építkezési munkálatait, hogy annak két éven belül el kell készülnie. 1815. július 23-án már benedikálták a templomot. A megáldást Waldstein Ferenc attalai esperes végezte, az első szentmisét Bolla Márton rendfőnök celebrálta, a szentbeszédet pedig Parragh László göllei plébános mondta.¹²

Időrendben az *őszödi uradalmi kápolna* építése következett. Az őszödi református híveknek már megvolt a maguk temploma, ellenben az akkor még kisebbségben lévő katolikusoknak sem templomuk, sem iskolájuk nem volt. Ez a körülmény is közrejátszott, hogy Bolla Márton 1816-ban kiadta rendelkezését az őszödi iskola és mesterlakás, azonkívül az épülő urasági ház végéhez csatlakozó kápolna megépítésére. 1818-ban fejeződött be a négy szobával, ebédlővel, konyhával, kamrával ellátott urasági ház. Ma ez a ház az uradalmi iparosok háza. A ház D-i végében, azzal egy fedél alatt foglalt helyet a stílusos belső szerkezettel megépített kápolna. Oltára tabernákulumos, fából készült és márványos festésű. Oltárképe Kal. Szent József. A kápolna benedikálását Kurbély György veszprémi püspök a provinciálisra bízta, aki e tisztségre Koller Ignác karádi esperest kérte fel. Az ünnepi aktus szeptember 12-én folyt le. Az első szentmisét itt is a provinciális mondta. Bolla Márton kérelmére a püspök a kápolnát nyilvánossági privilégiummal ruházta fel (1818. október 18.). A privilégium kihirdetése november 22-én még fényesebb ünnepi keretek között történt. Az ünnepi szentmisét Parragh László göllei, a szentbeszédet pedig Gurányi János szőládi plébános mondta. Szüts István mernyei plébánosnak a szabadban elhangzott beszéde nyomtatásban is megjelent.¹³

A kegyuraság bőkezűségéből 1827-ben az *akali templom* is felépült. A templomot Pestről látták el kehellyel, monstranciával és egyházi ruhákkal. Benedikálását 1827. szeptember 16-án Schwartz József füredi esperes végezte. Ez alkalommal az uradalom az akali hívek számára temetkezési helyet szakított ki birtokából. A temetőnek szánt terület a balatoni műút és a dörögcei út keresztezésénél jelöltetett ki.¹⁴

Dobsza legszükségesebb majorsági épületei a tisztilakkal és a vele egy fedél alatt lévő kápolnával 1832-re elkészültek. A *kápolnára* égetően szükség volt. Dobsza katolikus cselédei és az esetleges katolikus jobbágyok annyira távol voltak újfalu plébániájuktól, hogy azt az úttalan utakon megközelíteni alig tudták. Azért építtette a rend az impozáns bástyás tornyú, kórus-sal is ellátott, stílusosan kiképzett kápolnát, hogy a dobszai katolikusok is részesüljenek szentmisében és keresztény oktatásban. A kápolnát Szent István király tiszteletére benedikálták.

¹² K. H. P. I. 345., 370., 377., 379. — U. o. Fasc. 33.

¹³ H. P. II. 17—18.

¹⁴ U. o.: 60.

Az oltárképnek művészi kvalitásai vannak, és első szent királyunkat a szentistváni képek szokásos beállításában ábrázolja, amint a Bold. Szűznek felajánlja koronáját. Pesky pesti festőművész alkotása.

A kápolna elkészültével Bolla provinciális a kápolna részére nyilvánossági jogot kért a veszprémi püspöktől. A püspök azzal a megszorítással teljesítette a rendfőnök kérelmét, hogy karácsony, húsvét, pünkösd első napján, Úrnapján és Minden szentek ünnepén nem lehet a kápolnában szentmisét mondani. Kikötötte továbbá, hogy a kápolna privilégiuma miatt az újfalui máter plébánosának eddigi összes jogai továbbra is megmaradnak. 1833. augusztus 20-án, a kápolna búcsúja napján volt benne az első szentmise, amit Ugróczy Ferenc kormányzó mondott.

A rendfőnök a kormányzó ajánlatára az istentiszteletek ellátása céljából a szigetvári ferences atyákat kérte fel. A ferencesek vállalták a minden ünnep- és vasárnapi szentmisét, szentbeszédet és katekézist. A funkciók elvégzése fejében 60 frt készpénzt, 10 p. m. búzát, 10 p. m. kétszerest, 10 p. m. zabot és 1 db. hizott sertést kapott a zárda.

Ugróczy propozíciójának egy másik fontos része az volt, hogy a katolikus gyermekek oktatására az uradalom alkalmazzon egy tanítót (ludimagister). A konzisztórium az ajánlatot el is fogadta. Írásaink egy ideig megemlékeznek a dobszai tiszt mellé rendelt segéderőről, aki a gyermekek tanítását is végezte. Sajnos, az idők mostohasága miatt ennek az intézkedésnek nyomaveszett. Most van szervezés alatt a katolikus egyházközség s vele kapcsolatban egy katolikus iskola.¹⁵

Ezekben az időkben épült a *dörgicsei templom* is. Ez nem a patronátus terhe, de az uradalom a tervrajztól kezdve sokkal járult hozzá az építkezéshez.¹⁶

Amint később rátérünk, *Heténypusztán* 1846-ban megszervezték az uradalmi iskolát. A régi és a követelményeknek nem megfelelő iskola helyett a 80-as évek végén újat építettek egy kis kápolnával, sekrestyével együtt. A kápolna fölé tornyot húztak, és a haranglábról abba tették át a harangot. Az épület kápolnarészt eltolható ajtók zárják el az iskola teremtől. Istentisztelet idején a résztvevők az iskola padjaiban foglalnak helyet. Oltárképe az angyali üdvözlést ábrázolja. Minden művészi érték nélküli festmény. A kápolna búcsúja Nagy-Boldogasszony ünnepe.¹⁷

Szentmiklóson 1903-ban fejeződött be az uradalmi iskola építése. A meglévő iskolához 1928-ban a hetényihez hasonlóan egy *iskolakápolnát* képeztek ki. Oltára a régi pesti rendház kápolnájának egyik oltára; oltárképe — Krisztus levétele a

¹⁵ U. o. 129.

¹⁶ M. Fasc. XVII.

¹⁷ V. ö. 1891. kápt. jzkv.

keresztről — művészi értékű, régi olajfestmény. Valószínű, hogy valami művészi másolat. Búcsúját a kápolna benedikálásának évfordulóján, október második vasárnapján tartja a pusztá népe.

Az ősödi katolikus hívek számának örvendetes növekedésével az 1818-ban készült uradalmi kápolna a század vége felé már szűknek bizonyult. Az egyházközség azért *templom építésére* gondolt. A kicsi és elég szegény egyházközség a maga erejéből képtelen lett volna erre. Kérték tehát az uradalom segítségét, és annak jelentős hozzájárulásával sikerült is templomukat felépíteni. Az uradalom a következő ingyenes adományokkal sietett az ősödi katolikusok megsegítésére: ingyen telek, a volt uradalmi kápolna 3 harangja, a tetőzetre cserépszindely, a padozat téglamennyisége, épületfa, homok, a főoltár teljes felszereléssel (oltárkép nélkül), kehely, miseruha, fehérnemű, misekönyv és az uradalmi kápolna orgonája.¹⁸ 1939-ben történt renoválásakor az uradalom 200 P-vel járult hozzá a költségek viseléséhez.

Uradalmi temetők a következő helyeken vannak: Ságpusztán, Vadén, Szentmiklóson és Alsóhetényben. Egy-egy *kőből íaragott kereszt* áll a cselédség áhítatára Vadén, Orciban, Göllében, Kispusztán, Csökepusztán, Felsőhetényben, Szentivánban, Sivapusztán, Patakmajorban, Dobszán, Alsóhetényben kettő van. Ságpusztán fakereszt áll. Minden pusztának van harangja, és a szokásos napi háromszoros harangozást ezzel végzik.

3. *A székesfehérvári Szent Anna kápolna.* A székesegyház É-i oldalán épült kápolna a török időket szerencsésen átélte és a városnak egyetlen épen fennmaradt műemléke. Eredetéről biztosat nem tudunk. *Fejér* György foglalkozott történetével, de kutatásai eredménytelenek maradtak. *Kopcsányi* Benedek, a kápolna egykori piarista gondozója, a városi levéltárban végzett kutatásai közben egy Mátyás korabeli okiratra bukkant. Ez az okirat már említi a kápolnát Keresztúri Domonkos nevével kapcsolatban, aki a Sárvíz melletti Keresztúr ura volt. Keresztúr a kusztodiátus összeírásaiban is szerepel.

Erre az adatra és kapcsolatra alapítja *Pauer* János, a fehérvári egyházmegye történetének írója azon megállapítását, miszerint Keresztúri Domonkos prépost építtette a Szent Anna kápolnát az 1476—1486. közötti években. A prépost ugyanis 1486-ban vette meg Keresztúrt, és azt a Szent Anna kápolnának ajándékozta. Az bizonyos, hogy a kusztodiátus különféle összeírásaiban szerepel ez a birtokrész, és így Keresztúr bizonyos időkben a kusztodiátus tartozéka volt. Bizonyos az is, hogy a nevezett kápolna századok óta a kusztodiátus kegyuraságának terhe. Azonban sem az egyik, sem a másik bizonyosság nem tudta elosztatni azt a bizonytalanságot, ami a kápolna eredete körül van. Nem tudták a kutatások annak a körülménynek idejét ki-

¹⁸ U. o.

deríteni, hogy mikor került a kuzstodiátus kapcsolatba a kápolnával.¹⁹

A 13 lépés hosszú és 10 lépés széles kápolna a magyar gotikának egyik remek maradványa. Egész joggal helyet foglalhatna a magyar gotikának abban a klasszikus félkörében, amely Soprontól kiindulva Pozsonyon, Szentgyörgyön és a Szepességen keresztül egészen Kassáig a magyar gotikus építkezéseknek olyan beszédes bizonyítéka. Különösen boltozatának gazdag csúcsíves vonalazottsága, ablakcsipkézeteinek finom kiképzése egészen művészi alkotás. Mint értékes műemléket a Műemlékek Országos Bizottsága vette gondozásába. Addig a kuzstodiátus gondoskodott karbantartásáról. A vesztt háborút követő idők pénzváltságában a Bizottság alapjai devalválódtak, és így a Szent Annakápolna fenntartása újból a kuzstodiátus feladata lett. A 30-as években végzett nagy restaurálás ugyan az Országos Bizottság irányítása és felügyelete mellett történt, de a költségeket már a kuzstodiátus viselte (kerek számban 18.000 pengő).

1793-ban, Szentgyörgyi Horváth bérlő idejében nagyobb javításon ment át. Boltozatát megerősítették, tornyát újra fedték, új harangot helyeztek belé, ablakait beüvegezték, paramentumait kijavíttatták.²⁰

Osídóktól fogva a fehérvári ferences atyák gondozására volt bízva, és ők végezték benne az istentiszteleteket. Vasárnapok kivételével naponként van benne szentmise. A teljesített szolgálat ellenértékéül évi 20 frt-ot és 5 frt misebor-váltságot kaptak a bérlőtől. Szent Anna ünnepén a zenészeknek 6 frt, a kápolnának pedig 6 font viaszgyertya volt a járandósága.

Horváth Zsigmond 1793. júl. 1-én írt levelében a ferencesek járulékát a következőkre emeli: 20 frt készpénz, 8 p. m. búza és 12 p. m. tönköly. A szentannai szentmiséért 6 frt-ot és 6 frt gyertyapénzt kaptak.²¹

Alig veszi a rend házi kezelésbe birtokát, már 1810. nyarán 620 frt-os restaurálási költséget fizet.²² A tetőjavításért (1809.) a gárdián egy 120 frt-os számlát nyújt be kifizetésre.²³

1810-ben a kápolna ezüstitárgyait beváltották. A budai K. und K. Probieramt ellenszolgáltatás fejében 49 frt 40 kr-t fizetett ki a kápolna részére.²⁴

Az 1810-es rendfőnöki beszámoló szerint az első két évben

¹⁹ Pauer János: Historia Dioecesis Alb. Regalensis. Alb. Regiae, 1877. 67—77. V. ö. ugyancsak Pauertől származó Vestigia Basilicae Alb. Reg. B. Mariae Virginis a S. Stephano conditae item Capellae Custodiatus S. Annae I. F. Albae Regiae. 1866.

²⁰ K. Fasc. 51. No. 1.

²¹ U. o.

²² U. o. No. 2.

²³ U. o. No. 3.

²⁴ U. o. No. 4.

1493 frt-ot fizetett a kegyuraság a Szent Anna-kápolna javítására.²⁵

Németh Hugó fehérvári ferences gvardián 1816. aug. 12-én kelt levelében a járulék felemelését kéri a rendfőnöktől (50 frt készpénz és az 1793-tól élvezett naturáliák).²⁶

1818-ban a kápolna megrepedt harangjának újraöntéséért 102 frt és 55 kr-t fizetnek ki.²⁷

Grosser János rendfőnök tavaszi birtoklátogatásáról visszatérően megtekintette a kápolnát, amely akkor esett át külső renováláson, és esőcsatornákkal szereltetett fel. A renoválás költsége 150 frt, egy kehely ára 173 frt, új misszáléja 22 frt 36 kr-ba került, egy új fekete kazuláért pedig 40 frt-ot fizettek. Két év leforgása alatt újabb 385 frt 36 kr ment a kápolna fenntartására.²⁸

Amint a fentebb írtak igazolják, a kápolna fenntartása és gondozása elég költségébe került a rendnek. Jelentősen emelte a kiadásokat a rendnek az az elgondolása, hogy a kápolnában tartandó istentiszteletek végzésére állandó tartózkodásra egy-egy rendtagot küld Fehérvárra. A piarista kegyuraság alatt ez csak két ízben fordult elő. Utána állandóan a ferences atyák a kápolna gondozói.

Kopcsányi Benedek (1798—1866.) volt a kápolna első adminisztrátora. 1848-ban szemgyengesége miatt alkalmatlanná vált a tanításra, ezért került le Fehérvárra. Adminisztrátori tisztét 17 évig viselte 1866. jan. 15-én Fehérvárott bekövetkezett haláláig.

A kápolna bejárójával szemben fekvő kis régi földszintes házat ma is *piarista háznak* nevezik. A rendnek Fehérvárott nem volt ingatlana. Feltehető, hogy ebben a házban lakott Kopcsányi, innen a közszájon forgó elnevezés.

Kontz Nep. János (1801—1876.) Kopcsányi halála után 1866-ban lett a kápolna gondozója. Halála ugyancsak Fehérvárott következett be 1876. jan. 4-én. Kontz mindvégig a ferencesek zárdájában lakott. 1867-ben az utódokra való kötelezettség nélkül vállalta a fohház rabjainak hitoktatását. Kopcsányi Benedekkel együtt a fehérvári temetőbe pihen.²⁹

4. *Iskolaügyek.* Dobsza kivételével a kusztodiátus minden egyes helységének megvolt a maga iskolája. Iskolája volt tehát Mernyének, Göllének, Attalának, Várongnak, Taszárnak, Homoknak, Fonónak, Öszödnek, Alsódörgicsének és Akalinak. Dobszán csak református iskola volt, amelyet azonban az uradalmi kateselédgyermekek nem látogattak. Felsődörgicsén sem volt katolikus iskola, de a felsődörgicsei katolikus gyermekek az alsódör-

²⁵ K. H. P. I. 346.

²⁶ K. Fasc. 51. No. 5.

²⁷ U. o. No. 6.

²⁸ K. H. P. III. 10.

²⁹ K. Suffragia 1857—1883.

gicsei iskolába jártak. Minden iskolának egyetlen iskolamestere volt.

Bolla Márton rendfőnök 1819. dec. 19-ről keltezett rendelkezésében egy formulát közölt, amely „*Oskolábajáró Gyerekekről „Tudósítás”*” címet viselte, és január vagy február hónapokban kellett kiállítani. A Tudósítást külön-külön állították ki a fiú- és leánygyerekekről. Rubrikái a következők voltak: Név. — Az iskolás kora. — A tananyag részletes felsorolása. — A kiállított formulát az iskolamesterek írták alá és a tisztartónak küldték be. A tisztartó az összegyűlt Tudósításokat egyenesen Pestre küldte.

A tanulók 3 csoportba voltak osztva: *Initiantes* (foglalkó, betűfoglalkó), *Syllabizantes* (gyengébb olvasók) és *Proficientes* (öreg olvasók).

Iskolai foglalkoztatás minden nap volt szünet nélkül. A hét egyik napjára közbeiktatott szüneti nap későbbi eredetű.

A tananyag kétféle, más a fiúké, más a leánygyerekeké. A különbség azonban csak a *Proficientes* csoportban jelentkezett.

Az *Initiantes* csoport ex *Tabella* aut ex *Tabula nigra* kezdi a betűkkel való ismerkedést. A *Syllabizantes* csoport már könyvből és táblákról kezd szótagolva olvasni. A *Proficientes* csoport a fiúknál 5 tagozatú. Az első tagozatban olvasás és katekizmus a tananyag. A második ágazat a számtannal bővül. A harmadikban a katekizmus, számtan és olvasáson kívül írni kezdenek. A negyedik tagozat tárgya az egész keresztény tanítás, bibliai történetek, számtan, írás és olvasás. Az ötödik tagozatban a negyedik tagozat anyagához a diktálás után való írás és a minisztráció megtanulása járult.

A leánygyerekek *Proficientes* csoportja csak 4 ágazatú. Az elsőben csak katekizmus és olvasás a tananyag. A második a bibliával bővül. A harmadikban jelentkezik a számtan. A negyedikben az eddigi katekizmust, bibliát, számtant és olvasást írás egészíti ki.

A göllei 1823-as és 1825-ös kimutatásban egy olyan fiú is szerepelt, aki latin grammatikát is tanult. A 20-as évek göllei kimutatásai didaktikai szempontból messze kimagaslanak a többiek fölött. Módszeres észrevételek, a tananyag részletezése és beosztása, a növendékek osztályozása teszik változatossá a száraz statisztikát. Kiterjed figyelme a növendék szüleinek nevére és állapotára. Sőt egy egészen magában álló rovat arra szolgál, hogy mi lesz a tanulókból az iskola elvégzése után. A fiúknál a „polgár”, cseléd, szolga vagy inas, a leányoknál „anyja segítségével” a bejegyzés.

A kusztodiátus 11 iskolájában a statisztika elég változó számokról ad felvilágosítást. Attala, Mernye és Gölle iskolája népes, egy osztatlan iskolára sok is a tanulók száma. Várong, Taszár, Fonó és Kékkút iskoláiban normális a létszám. Akali, Alsódörögicse és Ószöd iskolái néptelenek. 1823-ban a 11 iskolát 604 tanuló

látogatta. 1825-ben 564 a számuk. 1827-ben ez a szám 545-re esik le. A következő két évben gyarapodás észlelhető. 1828-ban 555-en vannak, 1829-ben pedig 588-ra emelkedik a létszám.

A növendékek közül több a fiú, mint a lány:

1827-ben:	307	fiú	és	238	lány	van.
1828-ban:	302	"	"	250	"	"
1829-ben:	310	"	"	278	"	"

A fiúk száma állandó, a lányoké örvendetesen szaporodik.³⁰

Az oskolamesterek jövedelmét az 1804-es összeírás részletesen kimutatta. Az iskola és az iskolamester lakása rendesen egy fedél alatt van. Az egyik szoba a tanító lakása, a másik az iskolahelyiség. Kivétel nélkül fából, vesszéből összerótt, kívül-belül sárral csapott és zsúpál fedett „épületek”. 1868-ig az iskolák fenntartása kegyúri teherként nehezedett a birtokos osztályra. Az 1868 : XXXVIII. és a népiskolai közoktatás tárgyában hozott tc. mentette fel a birtokosokat ezektől a terhektől. A rendi birtokon csupán Attala egytanítós iskolájának és a kántortanítói lakásnak karbantartása csúszott át a változott viszonyok közé is mint kegyúri teher.

A kusztodiátusnak az új iskolákra hozott önkéntes áldozatairól a birtokállományban történt változásokról írt fejezetünkben részletesen megemlékeztünk.

A fentemlített róm. kat. községi iskolákon kívül két *uradalmi iskoláról* is be kell számolnunk. Ezek közül a *heténypusztai* iskola a korábbi. Hetényt régebben a naki vagy szakcsi pécsegyházmegyei plébánosok pasztorálták, 1775-től fogva azonban az attalai plébániához csatolták. Ezt igazolja Dravetz József veszprémi nagyprépostnak 1775. febr. 15-én kelt és valószínűen a naki plébánoshoz írott levele.³¹

Az 1815-ös Can. Vis. 15. §-a az akkori Hetényben még csak 16 lelket vesz számba. 5 házaspár és összesen 6 gyermek, akik közül 4 még nem járult gyónáshoz. Az 1849-i összeírás már 49 házaspárt talált. A népesség ekkor már 290 lélekszám, amelyből gyónáshoz nem járult gyermek 65, az iskolások száma pedig 22. A Hetényhez tartozó Csökében csak 12 a lélekszám.

A heténypusztai tanítói állás és iskola szervezése 1846-ban történt. Az első uradalmi tanító Mészáros László volt. Az 1846. ápr. 23-án kelt kormányzói írás szerint a rend a tanítónak az alábbi fizetést és naturáliákat biztosította: 100 frt-ot készpénzben 2 akó bort, 3 öl hasábbfát, 4 p. m. tiszta búzát, 12 p. m. rozsot, 1/2 p. m. lencsét, 25 font gyertyát és egy hízott sertést.³²

A régi, kezdetleges iskolában a 80-as évek végéig tanítottak.

³⁰ M. Fasc. LXVII. 6) 2—3. — K. Fasc. 46. és Fasc. 33. Status Scholarum in Custodiatu 1829—1834.

³¹ Attalai plébániai Levéltár.

³² Az attalai pléb. levéltárban talált feljegyzések után.

Ekkor épült fel a cselédházak sorában a tornyos kápolnával együtt az új, tágas és minden igényeket kielégítő iskola és a tanítói lakás.³³

A heténypusztai népes uradalmi iskola növendékei Alsó- és Felsőhetényből, továbbá Csökepusztáról kerülnek ki.

A millénium évében épült a *szentmiklóspusztai* uradalmi iskola a tanítói lakással együtt. A tanítói állást 1897-ben szervezték meg. Első tanítója Sipőcz Ferenc volt. Ehhez az iskolához Szentmiklós és Vadé tartozik. Vadé politikailag Gamás községhez tartozik, és így iskolakörzetileg is odaszámított. 1925-ben az uradalom kérelmére a VKM. 38.496/1925. VIII. b. ü. o. rendelete folytán a veszprémi püspök 1636/1925. T. sz. alatt a mernyei iskola-körzethez csatolta át.

A hetényi és szentmiklósi iskolákra vonatkozó *Szabályzatot* Magyar Gábor rendfőnök 1909. márc. 28-án adta ki, amit Hornig Károly báró veszprémi püspök ugyanazon évi márc. 31-én 1574. sz. a. jóvá is hagyott.³⁴

1942-ben Orciban létesült kat. iskola. Orci cselédgyermekei kezdettől fogva az orci ref. iskolába jártak, amiért az uradalom az iskola fenntartásához gabona- és fadeputátumokkal járult hozzá. A hitoktatást minden héten a taszári plébánia látta el. A közösség megszüntetése miatt és azon célból, hogy a katolikus cselédek gyermekei az egész vonalon kat. szellemű nevelésben részesüljenek, a rend áldozatkészségéből 1942-ben megszervezte az orci róm. kat. tanítói állást is. Első tanítója Niklai Etelka okl. tanítónő.

Most van vajúdoban a negyedik tanítói állás és kat. iskola megszervezése Dobszán, ami hamarosan megoldást fog nyerni.

5. *Árvaugyek.* A nemeslelkű utolsó kusztos, Edling Rezső gróf, a kusztodiátus négy plébániája árváinak minden évben 365 frt-ot szokott juttatni. Halála után fivére Edling Fülöp gróf cs. és kir. kamarás meghalt bátyja emlékének ápolására és a kusztodiátusi árvák felsegélyezésére 1807. január 9-én egy darab 7300 frt-ról szóló bécsi bankkötelezvényt helyezett letétbe. Ezt a kötvényt 1810. márc. 1-én 66.744. sz. alatt a jelzett négy plébánia árváinak javára átírták, és annak 2¹/₂%-os kamatait félévenként a csász. és kir. állami- és bankadóssági pénztár a m. kir. udvari kamarai hitelosztály útján kiosztás céljából közvetlenül a rendnek kiutalta. Az eredeti kötvény a Közalapítványi Hivatalnál volt letétben.

A m. kir. Helytartótanács 1863. május 11-én 84.443. sz. a. kelt és Purgstaller József rendfőnökhöz intézett leirata arról értesíti a provinciálist, hogy az Edling Fülöp-féle alapítványt illető kisorsolt és beváltott bankó-kötvény helyett 1863. ápr. 1-én az alapítvány intenciója javára egy db 4006. sz. alatt jegyzett és

³³ Kápt. jzkv. 1891.

³⁴ A mernyei pléb. levéltárban talált iratok után.

7665 o. é. frt-ról szóló államkötelezvényt állítottak ki. Az új kötvényt a budai csász. és kir. országos főpénztárban helyezték el azzal, hogy a pénztár a kötvény után járó kamatokat félévenként fizesse ki a rend főnökének.

Ezt az utóbbi kötvényt 1870. aug. 1-én egy 7300 frt-ról szóló, 45.860. számú és „Die bezugsberechtigten Waisen des Stuhlweissenburger Custodiatus in Ungarn” néven vinkulált 4²/₀-os kötvénnyel cserélték ki. Ez az újabb kötvény szintén a budai csász. és kir. országos főpénztárban maradt letétben. [Az értékkülönbséget a pengőforint és az o. é. forint átszámítási különbözetében leli magyarázatát.]

Ez utóbb említett kötvényt a m. kir. belügyminiszter 1899. május 21-én kelt 64.146/VII. számú rendeletével kiadta a rendnek megörzés végett.

Ezt megelőzően 1893. június 12-én a bécsi csász. és kir. pénzügyminisztérium I. sz. számvevősége 165/M. sz. alatt megkezdését küldött a magyar pénzügyminisztérium központi számvevőségéhez, amelyben azon okmányoknak vagy végzésnek eredetiben vagy másolatban megírt beküldését kérte, amelynek erejénél fogva a rend jogot nyert a szóbanforgó kötvény kamatainak felvételére. A pénzügyminisztérium számvevősége ezt az átiratot áttette másolatban a rendfőnökséghez. A rendfőnökség a rendelkezésre álló iratok alapján fenti jogosultságát kimutatta, mire a felfüggesztett kamatokat továbbra is kiadták.

A kamatokat a rendfőnök kezeihez utalták át. A rendfőnök a pénz kiosztásával a jószágkormányzót bízta meg, aki viszont azt a mernyei plébánosnak adta át a négy plébánia árvái között leendő felosztásra. Tóth Péter mernyei plébános kezelte utoljára ezeket a kamatokat. Mivel Tóth Péter a pénzkezelésben szabálytalanul járt el, azért a veszprémi egyházmegyei főhatóság 1412/1870. számú leiratában úgy rendelkezett, hogy a plébánosok az alapítványi kamatoknak az árvák, illetőleg gyámjaik között történt felosztásáról nála tartoznak elszámolni. Ettől az időtől kezdve a jószágkormányzó a rendfőnökség útján leküldött és a kusztodiátusi számadásokba is felvett kamatokat négy egyenlő részletben, vagyis a félévi 306⁶⁰ koronának minden plébániára eső 76⁶⁵ kor. összegét egyenesen az illető plébánosok kezéhez jutatta el, akik az átvett összegről nyugtatványt tartoztak kiállítani.

Az alapítvány történetében még egy hivatalos intézkedésről kell szólanunk. A magy. kir. belügyminisztérium 1903. május 13-án 2583/1903. V. b. szám alatt felszólítást intézett a rendfőnökhöz, amelyben az alapítvány kamatainak kezeléséről szóló elszámolást kérte. Egyben felszólította a rendet, hogy alapítólevél hiányában készítsen el a rendelkezésre álló adatok alapján egy alapító levelet, és azt jóváhagyás végett terjessze be a minisztériumba.

Az alapító oklevelet a fent elmondottak alapján megszer-

kesztették és 92/1906. sz. alatt megküldték Vaszary Kolos hercegprímásnak és a belügyminiszternek. A belügyminiszter a három példányban kiállított alapító levelet azzal a kikötéssel hagyta jóvá, hogy az alapítvány kamatairól évenként a számadási kivonatot beküldését rendelte el.³⁵

Az Edling-féle alapítványnak a világháborút és a forradalmakat követő időkben megsemmisülés lett a sorsa.

Az alapítólevél egy példánya a központi és egy példánya a mernyei levéltárban van. Másolatát Melhárd többször i. m. hozza.

Az alapítványra vonatkozó írásokat³⁶ és az árvaösszeírásokat a mernyei levéltár őrzi.³⁷

6. *Adományok, alapítványok és szociális intézkedések.* Az adományozó levél a szegénysorsú plébánosok megsegítésén kívül kötelezte a kusztodiátus élvezőjét, hogy „titulo subsidii Ecclesiastici pro Fortificatorio destinati ad Cameram Nostram Regiam Hungarico Aulicam quottanis dependere teneatur”. Ez a hadászati célra évenként beszolgáltatott összeg szintén 1492 frt 42 kr volt.

Történelmünk folyamán ismételten alkalmunk volt rámutatni, hogy a rend valamiféle formában igyekezett mostohább körülmények között élő *jobbágyain segíteni*. Ilyen megsegítés volt a *merneyei szőlőtelepítésre ingyen adományozott föld*, ugyancsak Mernyén az iparosok részére felajánlott *ingyen háztelekcsoport*, vagy Dörgicsén és Öszödön a balatoni *halászati jognak helybeli jobbágyoknak való bérbeadása*. Amikor az elvadult területeket irtatta, vagy a vizenyős réteket kanalizáltatta, a saját jól felfogott érdeke lebegett szeme előtt, de az így megjavított területek használatának az irtást és telkesítéseket végző jobbágyoknak évekre szóló ingyen biztosítása mégis csak hathatós segítséget jelentett. A *fölös földek és cenzuális földek szép száma*, amiket kivétel nélkül az urasági jobbágyok bírtak részes művelésben, vagy pénzes árendában, a jobbágy-gazdálkodásban jelentős tényező volt akkor, amikor a jobbágytelkek egyik-másik helyen egészen jelentéktelen porciókra tagozódtak el.

Különösen a dörgicsei kerület jobbágyai szorultak rá nagyon ilyen szociális támogatásra, hiszen annak a vidéknek lehangoló adottságai eleve kizárták a magára hagyatott jobbágy boldogulását. Az akali és dörgicsei házasszellérek tömegesen kapják csekély pénzárenda ellenében az uradalmi fölös földeket. Így 1834-ben 43 akali és felsődörgicsei jobbágy összesen 356⁵/₈ holdat kapott bérbe. Az őszi szántó holdja után 1 frt 20 kr, a tavaszi után 1 frt, a rét után pedig 2 frt az árenda. 1835-ben 10 alsődörgicsei házasszellér 118⁶/₈ holdat bérel hasonló feltételekkel.

³⁵ M. Status 276—279.

³⁶ M. Fasc. LXI. A. 1—11., A. 12—30.

³⁷ M. Fasc. LXI. B. 1—8., C. 1--5. — Fasc. LXII., LIX., CX. és CLV.

Ugyanazon évben 16 felsődörgicsei részesül 148⁶/₈ hold bérletben.³⁸ A felsorolást évekre kinyújtva lehetne folytatni, amint azt a vonal alatti hivatkozások igazolják.

A somogyi jobbágyok részes művelésre kapják a fölös földet. A szerződéseket rendszeren harmados művelésre kötik úgy, hogy a termés egyharmada az uraságé, a többi az árendásé.³⁹

A gazdálkodás kezdő évtizedében országos és közcélokra adott segélyek túlon-túl igénybe vették az uradalmi pénztárt. Így

az inszurrekció költségeire készpénzben kiment	3004 frt 57 kr
országos és megyei segélyekre (katonaság)	4062 frt 81 ² / ₄ kr
közsegélyként adott 1008 p. m. rozs és 1941 p. m. zab értéke	4092 frt 31 ² / ₄ kr
1813-ban királyi felhívásra háborús címen, búza, rozs, zab, ökör és lóváltságra; a megye által vállalt 200 lovas katonából (velites) 2-nek a költségei és további segély katonai célokra összesen	5969 frt 29 kr
Várong részéről Tolna vármegyének a fenti célra	361 frt — kr
<hr/>	
katonai célra összesen:	17.491 frt 19 kr
a kaposvári új megyeház építési költségeire	1.000 frt — kr. ⁴⁰

Tehetségéhez mérten kivette részét tudományos intézetek vagy idegen iskolák megsegítésében annak ellenére, hogy a rend sohasem volt abban a helyzetben, hogy nagyszámú iskoláját idegen hozzájárulás nélkül fenn tudta volna tartani. 1863-ban a keszthelyi gazdasági iskolának felső tanintézetté való átalakulásakor 500 forintot jegyeztet azzal, hogy az 500 forint kamatait évről-évre küldik a tanintézetnek.⁴¹ A Somogy megyei Gazd. Egyesületnek 1865. március 27-én tartott választmányi gyűlésén határozatba ment, hogy a keszthelyi tanintézetre történt somogyi megajánlásokat ösztöndíjakra fordítsák. A választmány határozatához a rendfőnök is hozzájárult.⁴² A somogyszentimrei földművesiskola megalapításakor egy 300 frt-os alapítvány a hozzájárulása, kivette részét a kaposvári állami gimnáziumhoz történt megyei hozzájárulás keretében is.⁴³

³⁸ M. Szerződések 1834—42. — 10., 35., 36., 37., 63., 91., 93. stb.

³⁹ U. o.: 94—96. stb.

⁴⁰ K. Fasc. 46. IV.

⁴¹ U. o. 173.

⁴² K. H. P. III. 222. Molnár István: A Somogyvármegyei Gazdasági Egyesület Története. Kaposvár, 1929. 10—11.

⁴³ M. Alapítványok 1885—1898.

Bár kezdetben nincs még intézményes tiszti nyugdíj vagy nevelési pótlék, azért ismételten találkoztunk kutatásaink közben adatokkal, amelyek a kusztodiátus, illetőleg a rend szociális érzeke mellett tanúskodnak. Így Kacskovics Mihály uradalmi ügyvéd 1832-ben öt fia közül Károly nevű fia neveltetésének idejére évi 400 frt nevelési járulékot élvezett.⁴⁴ Majd mikor 1840-ben ez a fiú végzett és katona lett, akkor Mihály nevű fia részére kéri ezen segély biztosítását. Meg is kapta.⁴⁵ A Személyzeti Táblák tanuskodása szerint Jarányi István dörgicsei kasznár Sándor nevű fia évi 100 frt-os segélyben részesült a 40-es évek második felében.

Ma, amikor az idők járása megnehezült fejünk felett, amikor annyi a szociális nyomor, amit az állami közbenjárás intézményes rendelkezései nem tudnak kielégíteni, még fokozottabb a birtoknak szociális és karitatív igénybevétele. Csak egy közelmúlt esztendőtlét említek. 1936/37-et, amelyben a rend a karitás és szociális érzület oltárán egymaga 121.481 P-öt áldozott.⁴⁶

Hazafias érzéssel tett eleget az 1938:XX. t.-c.-ben körvonalazott s a honvédelem és a közgazdaság fejlesztéséről, egyes népjóléti beruházásokról s ezek költségeinek fedezéséről való állami intézkedésnek, ami kerek számban 135.000 pengő áldozatvállalást jelentett.

Nem teljes a felsorolásunk, arra azonban nagyon elég, hogy kézzelfogható bizonyítékul szolgáljon a felelőtlen hírverésnek, amely az egyházi birtokban öncélúságot lát, és nem akarja észrevenni a holt kéznek az élő és szenvedő társadalomnak nyújtott állandó áldozatát.

6. *Tiszti nyugdíj, jutalékrendszer.* Fényes Elek, első és komoly számbavehető magyar statisztikusunk, írta meg az első magyar Gazdatiszti Névtárt 1848-ban. Utószavában felsorolja azokat az uradalmakat, melyekben rendszeres nyugdíjintézmény van. Fényes 19 ilyen nagy uradalomról tesz említést. Van közöttük 3 egyházi javadalom, a királyi család birtokai, a Mária Terézia lovagrend bátaszéki uradalma, a többi magánbirtok. Névszerint emlékezik meg arról a 43 uradalomról, amelyekben „az uraságok kegyességéből részint az előregedett hivatalnokok, részint azoknak nejeik és árváik nyug- és segélydíjakkal jutalmaztatnak”. A 43 között 7 volt egyházi, a többi magánuradalom.

Fényesnek ez a felsorolása azonban nem tarthat teljességre számot. Utószavának nem idézett további részében meg is említi, hogy nem minden uradalom küldötte be hozzá a névtár összeállításához szükséges anyagot, így a tiszti nyug-, illetőleg kegydíjakat biztosító uradalmak névsora is hiányos lehet. Egyik kate-

⁴⁴ K. H. P. II. 124.

⁴⁵ U. o.: 250.

⁴⁶ Szentiványi B.: „Az egyházi birtok kulturális és szociális teljesítménye”. Kat. Szemle 1938. nov szám.

góriában sincs benne a kusztodiátus, pedig a tisztí Személyzeti Táblák bizonyosága szerint kezdettől fogva, ha nem is intézményesen még, de rendszeresen fizette a kiöregedett tiszteteknek és özvegyeknek azt a járulékot, amit a levéltári írások hol kegydíjként, hol nyugdíjként emlegetnek. Sőt Attalán, amint munkánk más helyén is esett már erről szó, volt az uradalomnak egy nyugdíjasok háza, ahol a nyugdíjasok ingyen kaptak lakást öreg napjaikra.

A nyugdíj, vagy mondjuk inkább kegydíjnak, mert intézményesen nem volt biztosítva, készpénzből és naturáliákból állott. A naturáliák jellege nem állandó. Annyi bizonyos, hogy annyit kaptak a rendi birtok kegydíjasai, hogy életük további tisztességes fenntartása biztosítva volt. Kezdetben a gabonaféléken, a boron, tüzelőn kívül rendszeresen egy kihízott sertést is kaptak. Még a világitásra szolgáló faggyúról sem feledkeztek meg.

Az özvegyek kegydíja rendszeresen a fele volt annak, amit nyugalomba vonult férjük élvezett vagy kapott volna aktív szolgálatban bekövetkezett halálakor, ha nyugalomba ment volna. Az özvegynek borjárandósága sohasem volt.

Az uradalom a naturáliákat Attalára elszállította. Csak azon kegydíjasok naturáliáit nem szállította el, akik nem fogadták el az ingyen felajánlott attalái kegydíjas lakást, és máshova vonultak nyugalomba.

Hogy mit jelentett a naturáliákban és készpénzben adott kegydíj, egyetlen kegydíjas járandóságai világossá teszik előttünk. Illés Antal göllei számtartó 1867-ben 38 évi szolgálat után nyugalomba vonult. A teljes szolgálat ideje 40 év volt. Szabály volt, hogy készpénzben a legmagasabb állásba jutott tiszt sem igényelhet többet 400 frt-nál. Illésnél tekintettel voltak nagy családjára, s megadták neki a 400 frt készpénz kegydíjat. Naturáliái a következők voltak: 6 akó bor, 6 öl tűzifa, 20 p. m. búza, 40 p. m. rozs, 12 p. m. árpa, 12 p. m. zab, 12 p. m. szemes tengeri, 15 mázsa széna és 15 mázsa sarjú, végül egy szekér búzaszalma. Lakást Attalán ingyen kapott. Ha valami, a nyugdíjat fölöző állást vállalna, nyugdíjától elesik. Azt azonban nem tekintették, ha csekélyebb napidíjért vállalkoznék munkára. A hizott sertés elmaradt már, de viszont megadták a hízlalás feltételeit és egy ab tehéntartást.⁴⁷

Az uradalmi tisztí nyugdíjintézmény hivatalos formában 1906-ban kelt életre.⁴⁸ Megindulását igen szerény kezdet jelenti. Alapja az az 1673'62 kor. volt, amit a tisztikar az 1888/89. gazd. esztendőben kapott tisztí százalékából önkéntesen ajánlott fel. 1890. októberétől kezdve rendes tagdíjakkal járultak hozzá az

⁴⁷ M. Gazd. Ért. 1867—1897.

⁴⁸ A magyar kegyes tanítórend uradalmában alkalmazott gazdatisztek nyugdíjintézményének szabályzata. Bpest. 1906. 10 oldal, 31 §.

alaphoz, ami 1903. június 30-án az évvégi zárlatnál 35.723'17 korára emelkedett fel.

Az alap a szokásos tagdíj-járulékokon kívül a következőkből növekedett:

a) a tiszti kinevezések és előléptetések alkalmával egyszeresen a készpénzfizetésből az emelés 20⁰/o-a.

b) Az Első Magyar Általános Biztosító Társaság az uradalmi tűz- és jégbiztosításából a díjtétel 10⁰/o-át, majd 1911. március havától az új biztosítási kötés értelmében az általános tűzbiztosításra befizetett díjtételek 15⁰/o-át ajánlotta fel e célra. Végül

c) az alapra folytak be a kirótt pénzbüntetések után beszedett összegek.

A Somogymegyei Takarékpénztárban (Kaposvár) elhelyezett tőke az évenkénti hozzájárulásokból és a tőkésített kamatokból 1911. június 30-án 67.264'29 kor-t tett ki. Ez az alap három esztendőn keresztül nem növekedett, mert a központ az évi kamatokat nyugdíjas tisztek fizetésére folyósította. Hénap Tamás rendfőnök azonban elrendelte, hogy 1914. július 1-től kezdve a kamatokat újból tőkésítsék és a nyugdíjasok fizetése az uradalmi főpénztár terhére eszközöltessék.

Az így megszorodott tőke 1916. májusában elérte a 86.359'02 kor-t. A rendi központ intézkedésére a tiszti nyugdíjból 1916. május 23-án 84.824 kor. készpénzzel 9 db., egyenkint 10.000 kor. és 1 db. 2000 kor.-ás n. é. 5¹/₂⁰/o-al kamatozó hadikölcsön kötvényt vásároltak összesen 92.000 korona névértékben.

A nyugdíjtőke tehát 1916. jún. 30-án a fenti hadikölcsönből és 1535'02 kor. készpénzből állt. Ez a készpénztőke egy év múlva a szokásos tagdíjjárulékokból a hadikölcsön-kötvények kamataival együtt 1917. jún. 30-án ismét 20.571'40 kor-ra emelkedett.

A rendi központ hazafias köteleességéből 15.378 kor. készpénzen újból hadikölcsön-kötvényt vásárolt, mégpedig 1 darab 10.000 kor.-ás 5¹/₂⁰/o-os és 1 db. 6000 kor.-ás 6⁰/o-os kamatozó kötvényt.

Az 1917. jún. 30-i nyugdíjpénztár állapota a következő volt: 102.000 kor.-ás 5¹/₂⁰/o-os és 6000 kor.-ás n. é. 6⁰/o-os kamatozású kötvény és 5193'40 kor. készpénz.

1918. jún 30-án:

Az említett hadikölcsönökben	108.000	kor.
Készpénzben	33.909'12	„

A készpénzből 1918-ban az utolsó kibocsátású hadikölcsönre 32.700 kor. készpénz befektetéssel a következő jegyzések történtek:

3 db. egyenkint 10.000 kor.-ás és 1 db. 5000 kor.-ás n. é. köt-

vény. Készpénzben 1209'12 kor. maradt. A nyugdíjpénztárnak tehát összesen 143.000 kor. értékű hadikölcsöne és 1209'12 kor. készpénze volt.

A korona elértéktelenedése a szép reményekkel indult és immár megerősödött nyugdíjintézménynek is halálát jelentette. A nyugdíjasok fizetése újból és véglegesen a kusztodiátus kizárólagos terhe lett. A nyugdíj alapjának megoldása elmaradt. Az Országos Mezőgazdasági Biztosító Intézet (1936. XXXVI. felállítására és mindazon tiszteknek az OMBI-ben való köteles biztosítása, akiknek szolgálati éveik száma a 10 esztendő nem haladta meg, az uradalmi nyugdíjintézményt kihalásra ítélte.

Ma, amikor e sorokat írjuk, a kusztodiátus terhére 5 nyugdíjas tiszt és 7 özvegy tiszt né élvezi nyugdíját. Van még 8 aktív szolgálatú tisztje, akiknek nyugdíját szintén a kusztodiátus fogja folyósítani, hacsak egyességileg nem hártják át ezt is az OMBI-ra.

Az 1906-ban kiadott Nyugdíjszabályzat a tiszt állásokat nyugdíjjogosultság szempontjából hat kategóriába sorozta, s 40 éves teljes szolgálat után az alábbi nyugdíjösszegeket biztosította:

I. Tisztartó	3.200 K
II. Kasznári	2.400 „
III. Elsőrendű ispáni	2.000 „
IV. Másodrendű ispáni	1.600 „
V. Harmadrendű ispáni	1.200 „
VI. Irnoki	800 „

1916-ban a korona fokozatos romlása következtében a fenti táblázat átmeneti változáson esett át. A nyugdíjalap devalválása után a kifizetés a javadalom terhe lett. A nyugdíjnak a mai viszonyokhoz való alkalmazása most van rendezés alatt.

Szociális szempontból, de még inkább birtokvezetés tekintetében különösebb figyelmet érdemel az, hogy az uradalom már 1863-ban külön és rendszeresített jutalékban részesítette tisztjeit, hogy ezzel is eredményesebb munkára serkentse őket. Dornaynak 1863. jan. 27-én felterjesztett és elfogadott percentrészesedési tervezete az alábbi volt. Az uradalomnak 70.000 frt-os és mindenképp biztosítandó tiszta beadványa határáig nincs részesedés, csak a fölötte mutatkozó összegből a következő kulcs szerint. A 700.000 frt-on felül jelentkező mindenegyes 100 frt-ból a számadó birkásgazda 1 frt-ot, a rendelkező tiszt 7 frt-ot, az ellenőr pedig 2 frt-ot kapott. Ez volt az első 5 évnek 10%-os percentrészesedése; a részesedés 25%-ig emelkedett. Ahol a számadó és rendelkező tiszt egy személyben volt, a részesedés 7½ frt volt, az ellenőr ez esetben 2½ frt-ot kapott. Ahol több

volt a tiszt, a rendelkező jutaléka 5 $\frac{1}{2}$ frt, a számadóé 2 $\frac{1}{2}$ frt volt.⁴⁹

1874-ben Polák János dolgozott ki egy újabb jutalékrendszert, amit Somhegyi Ferenc rendfőnök 1875. jún. 27-én hagyott jóvá. Polák elgondolása a következő volt. Minden üzemágnak megvan a maga alaptartozása, amivel a tiszta beadvány számlájának adózik. A holdat 1200 □ ölével veszi és minden hold szántó, rét és szőlő 4 $\frac{1}{2}$ frt-tal (Hetény és Taszár 5 frt-tal), a hetényi legelő holdja 2 frt-tal, Mernye, Gölle és Taszár legelői 1 $\frac{1}{2}$ frt-tal, a többi kerület legelőjének holdja, 1 frt-tal érdekelt az alaptartozásban. Az állatokban fekvő tőke 6 $\frac{0}{0}$ -kal járul hozzá. Új épületekre és a meglévők tatarozására 6 $\frac{0}{0}$ -ot, 50 frt-nál nagyobb értékű gépek és eszközök beszerzésére szintén 6 $\frac{0}{0}$ -ot hoz levonásba. A közkölség (kormányzói ház, számvevőség, ügyvéd, mérnök) aránylagosan oszlik meg a kerületek között, és ez az összeg szintén levonásba került. Az alaptartozások és a százalékos levonásokon felül mutatkozó összeg került tisztijutalék gyanánt kiosztásra.⁵⁰

Egy későbbi és a kerületenként kiszámított alaptartozást feltüntető módosított változata a fenti rendszernek szintén Polák munkája volt. Eszerint a tiszta beadvány már 95.156 frt 14 kr-t képviselt.⁵¹

Poláknak éles meglátásai voltak rendszerének kidolgozásában. A kerületek belső értéke — talajminőség, talajerő, instrukció stb. — más és más. Ezért, ha nem is egyenkint, de csoportosítva különbségeket tesz kerület és kerület között. Így a más és más kerületben dolgozó tiszt önhibáján kívül nem rövidült meg a részesedésben.

Mindenesetre feltűnő, hogy 1874-ben még az erdő jövedelme nincs azon a fokon, amelyen érdemes volna a tisztijutalék kiszámításában figyelembe venni.

Ez volt alapjában a lényege a következő jutalék-rendszereknek, csak az üzemi nivå emelkedésével egyre nagyobbodó jövedelem arányában a minimális és időről időre megállapított tiszta beadvány változott, amit Polák olyan jellegzetesen alaptartozásnak nevezett el.

A tisztikar mai percentuális részesedésének kiszámításánál már az egyéni kvalitásokat is mérlegelik.

A percent mellett a tiszték gyermekeik után neveltetési pótlékban is részesednek. Minden közép- vagy felsőbbiskolás gyermek után a neveltetési pótlék 400 P.

A cselédjutalék is szokatlanul hamar jelentkezik a kusztodiátusban. Az 1869. ápr. 1-én tartott gazdasági értekezlet jzkv-e szerint Polák János azt indítványozta, hogy az öreg bérest a ju-

⁴⁹ K. H. P. III. 170.

⁵⁰ K. Fasc. 33.

⁵¹ K. Fasc. 61.

talékot illetőleg sorozzák be a hajdúk és csőszök közé. Eddig is volt valami formában cselédjutalmazás, amikor egy-egy bőséges esztendőben az egyes cselédek külön jutalmat kaptak. Polák indítványát az értekezlet egyhangúlag elfogadta és az indítvány határozatba is ment.

Ugyanazon esztendő december 31-én Polák újabb, szociális érzékre valló indítványával állott elő. A fiatal cselédek ösztönzésére és ambíciójuk felkeltésére a 10—15 évnél tovább szolgáló cselédeknek külön jutalmazását javasolta. Sajnos, az értekezlet nem állott a helyzet magaslatán, mert úgy határozott, hogy ezeket a cselédeket ne rendszeresen, hanem a rendfőnöki látogatások alkalmával esetről-esetre jutalmazzák.⁵²

Mennyivel üdvösebb lett volna és milyen, a kor szellemét megelőző szociális intézkedés, ha ez az indítvány intézményes rendezést nyert volna. A magot Polák elvetette, ami néhány év múlva már rendezett formában meghozta a maga gyümölcsét.

1874. júl. 1-től kezdve ugyanis már rendszeres cselédjutalék van az uradalomban. A meghatározott konvención felül adott minden fillér nagy ösztönzésül szolgál, hogy a cseléd a gondjaira bízott vagyontárgyakkal hűségesen és gondosan bánjon. Nemcsak megható szociális aktus tehát a mult század 70-es éveiben a cselédjutalék intézményes rendezése, hanem előrelátó, ügyes gazdafogás is, amellyel a cselédet a gazdálkodás cselekvő alanyainak lehetett megnyerni. Ez a minimális kis befektetés sokszorosan megtérül a cseléd lelkiismeretes munkájában, amikor azt látja, hogy munkáját becsülik és a köteles konvención felül is díjazzák. A cselédjutalék rendszeresítése is Polák érdeme. Nem lesz talán érdektelen megemlíteni, milyen cselédmunkát és mivel jutalmazták kerek 70 esztendővel ezelőtt.

A számadó juhász minden egészséges éves bárány után 3 krajcárt, a juhászbojtár pedig minden öreg birka után $\frac{1}{2}$ kr-t kapott. A szekeres-béresnek vagy kocsisnak a gazd. év végén minden egészségesen számba vett ökör vagy ló, továbbá a korban tartott szekér és kocsi után 1—1 frt volt a jutalma. A gulyás minden befogásra alkalmas tinó után 1 frt 50 kr-t, a ménesbeli lovász minden csikó után 2 frt-ot, a kanász pedig minden 8-as csoport egészséges sertés után 10 kr-t kapott.⁵³

⁵² M. Gazd. Érték.

⁵³ K. Fasc. 33.

FÜGGELEK.

Az adományozó levél.

6832/807. Nos Franciscus Primus, Divina favente clementia Austriae Imperator, Hierosolymae, Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae. Slavoniae, Galiciae et Lodomeriae Rex Apostolicus; Archidux Austriae, Dux Lotharingiae, Salisburgi, Virceburgi et in Franconia; Magnus Dux Cracoviae, Magnus Princeps Transylvaniae. Dux Styriae, Carinthiae et Carniolae, superioris et inferioris Silesiae, Princeps Berchtolsghadenae et Mergenthemii; Comes Habsburgi, Memoriae commendamus tenore praesentium significantes, quibus expedit Universis. Quod Nos pro Paterna Nostra Sollicitudine, qua rectae Juventutis Educationi ac Institutioni benigne prospectum esse volumus, Ordini Scholarum Piarum Provinciae Hungaricae, ut gravi et salutari vocationi suae quoad Institutionem ac Educationem Juventutis eo magis responderé possit, clementer subvenire cupientes Custodiatum Ecclesiae Albensis per mortem et ex hac Vita decessum fidelis Nostri Nobis sincere dilecti Reverendissimi in Christo Patris, nec non spectabilis et Magnifici Comitis Rudolphi Edling Archi-Episcopi Goriciensis eiusdem Custodiatu Albensis ultimi veri, et legitimi possessoris de Jure et facto vacantem Auctoritate Juris Patronatus Regii, quod generaliter in conferendis omnibus antelati Regni Nostri Hungariae, et Partium eidem annexarum Ecclesiis, Earumque Beneficiis instar Divorum quondam Hungariae Regum Praedecessorum videlicet Nostrum gloriosae Reminiscentiae optimo Jure habere et exercere dignoscimur, simul cum universis illius Bonis et Juribus Temporalibus, Castris nimirum, Castellis, Oppidis, Possessionibus, villis ac Praediis, ubivis sub Sacra praedicti Regni Nostri Hungariae Corona habitis et reperilibus ad dictum Custodiatum Albensem de Jure, et ab antiquo spectantibus, et pertinere debentibus eorumque proventibus, Obventionibus et Emolumentis praenuncupato Ordini Scholarum Piarum Provinciae Hungaricae pro sustentatione eiusdem Ordinis, sed eousque dumtaxat, donec Ordo hicce obligationem circa Institutionem et Educationem Juventutis sibi incumbenter expleverit, ac ea ratione dandum et conferendum esse duximus, ut idem Custodiatu Albensis pro toto Ordine Scholarum Piarum Provinciae Hungaricae commune beneficium constituat, Administrationem autem eiusdem Custodiatu semper pro tempore constitutus Provincialis, adhibitis tribus sui Ordinis Individuis per Capitulum Ordinis eligendis dirigat, ac Proventus cum Praescitu et Consensu praedictorum ipsi adlateratorum Religiosorum inter concernantia Provinciae suae Collegia et Residentias pro ratione necessitatis et quantum circum-

stantiae admittant, singulo Anno dividere, dein vero super Administratione, prout et perceptis Proventibus, eorumque subdivisione Capitulo dicti Ordinis, dum congregatum fuerit Rationes reddere teneatur. Volumus attamen ut praedictus Ordo Scholarum Piarum ad Cassam Parochorum Mille quadringentos nonaginta duos florenos, quadraginta duos cruciferos et alios Mille quadringentos nonaginta duos florenos quadringenta duos cruciferos titulo subsidii Ecclesiastici pro Fortificatorio destinati ad Cameram Nostram Regiam Hungarico Aulicam quotannis dependere teneatur; si demum post successivis temporis praefatus Ordo Scholarum Piarum Obligationi suae, Institutioni quippe et Educationi Juventutis debite haud impenderet, ac Expectationi non satisfaceret, aut quacunq̄ue demum ex ratione dissolveretur, eorum praementionatus Custodiatu Albensis immediate ad Collationem Nostram Regiam devolvatur; Prouti damus et conferimus harum Nostrarum vigore et Testimonio Litterarum mediante. Datum in Archiducali Citte Nostra Vienna Austriae, die decima mensis Julii, Anno Dei Millesimo octingentesimo septimo. Regnorum Nrurum Hungariae, Bohemiae et reliquorum Anno Decimo sexto.

Franciscus m. p. Comes Josephus Erdődy m. p. Josephus Babos m. p.

A magyar királyi udvari kamara tanácsa 14.061. sz. alatt 1807. szept. 3. kelt és az adományozó levélhez csatolt nyilatkozatával bizonyítja, hogy a tényleg és joggal megüresedett kusztodiátus minden joggal a kegyes tanítórendre ruháztatott át.

Végül Bodonyi József, Somogy vármegye akkori hites főjegyzője, ugyancsak az adománylevélhez csatolt nyilatkozatával bizonyítja, hogy az adományozó levél Somogy vármegyének nov. 4-re összehívott folytatólagos nagygyűlésén minden ellenmondás nélkül kihirdettetett.¹

Az adományozó levél magyar fordításban alább következik:

„Mi, I. Ferenc, Isten kegyelméből Ausztria császára, Magyarország apostoli királya stb., jelen sorainkkal a következőket adjuk tudomásul mindazoknak, akiket illet, hogy Mi az ifjúság helyes nevelése és tanítása iránt érzett atyai gondoskodásunktól a kegyes iskolák magyar tartományán kegyesen segíteni óhajtván, hogy fontos és üdvös hivatásának minél jobban megfelelhessen, azért őszintén kedvelt hívünknek, Krisztusban nagyon tisztelendő atyának, nem különben tekintetes és nagyságos Edling Rezső gróf görci érseknek, a fehértvári kusztodiátus utolsó tényleges és törvényes birtokosának halálával a jogilag és tényleg megüresedett fehértvári kusztodiátust királyi kegyúri jogunknál fogva, amit említett Magyarországnak és kapcsolt részeinek egyházai és azok javai adományozásával Magyarország dicsőséges királyainak, dicső emlékezetű elődeinknek példájára teljes joggal bírunk és gyakorlunk, annak (t. i. a kusztodiátusnak) említett Magyarországnak szent koronája alatt bárhol levő és található s az említett fehértvári kusztodiátushoz tartozó vagy ahhoz tartozni köteles minden javaival, időleges jogaival, úgymint váraival,

¹ K. For. 19. N. 9. — Az adományozó levelet latin eredeti szövegében olvashatjuk Szvorényi i. m. 35., Pauer i. m. 175., Károlyi Fejér vármegye története II. 651.

kastélyaival, mezővárosaival, községeivel, majorságaival és pusztáival, mindezek jövedelmével, hasznával és terményeivel együtt elhatároztuk, hogy a kegyes iskolák rendje magyar tartományának adományozzuk mindaddig, míg a rend az ifjúság nevelése és tanítása körül vállalt kötelezettségének eleget tesz. A fehérvári kuzstodiátus a kegyes iskolák rendje magyar tartományának közös javadalma, amelynek kormányzását a mindenkori rendfőnök a rendi káptalanban megválasztott három rendtag tudtával és beleegyezésével vezesse, a jövedelmet az említett és maga mellé rendelt rendtagok hozzájárulásával, amennyiben ezt a körülmények engedik, minden évben a szükséghez képest ossza szét a rendtartomány kollégiumai és székházai között. A rendfőnök a kuzstodiátus kezeléséről a befolyt jövedelmekről és azok szétosztásáról a rend összehívott káptalanja előtt elszámolással tartozik.

Elrendeljük azonban, hogy a fent említett kegyes iskolák rendje évenként fizessen egyházi hozzájárulás címén a mi magyar udvari kincstárunkhoz utalva 1492 forint 42 kr-t a plébánosok pénztárába, 1492 forint 42 kr-t pedig erődítések céljára.

Végül, ha talán idők multával az említett kegyes iskolák rendje az ifjúság tanítása és nevelése tekintetében kötelességének nem tenne eleget, vagy a várakozásnak nem felelne meg, vagy a rend bármely okból feloszlának, azon esetre az előbb említett fehérvári kuzstodiátus közvetlenül királyi adományozásunkra száll vissza. Így adjuk és adományozzuk ezen levelünk erejével és bizonyosságával. Kelt főhercegi városunkban, az ausztriai Bécsben, július 10-ikén az Úrnak egyezernyolcszáz és hetedik, magyar és csehországi és a többi uralkodásunknak tizenhatodik évében. Ferenc s. k., Erdődy József gróf s. k., Babos József s. k."

Magyarázatra szoruló szakkifejezések.

1. *Allodiális birtok, allodiátura, allódgazdálkodás.* A földes uraságnak saját hasznosításában levő birtokrészek, szemben a jobbágykézen levő sesszionális birtokkal. Talán az uradalmi birtok elnevezés fedti legteljesebben e fogalmat. Az allód-birtok hasznosítása kétféle módon érvényesült, aszerint, volt-e az uraságnak majorsága, saját cselédsége (servus) és saját élő és holt felszerelése. Ebben az esetben az uraság földjeit saját költségén műveltette s a birtok teljes jövedelme az uraság haszna volt. Ha az uraság a fent említett termelési feltételekkel nem rendelkezett, akkor az allód-birtokot a jobbágyoknak adta ki részes, vagy pénzes művelésre, esetleg a jobbágytelkek hasznosításának módjára.

2. *Calcatúra.* Jelentése nyomás. A nyomás a gazdálkodásba vett és művelés alatt álló terület egy szakasza. Etimológiai jelentését a *calcare* ígéből veszi. A művelésre szánt szakaszokat ugyanis kilépték, ki-sarkalták és innen a nyomás jelentése.

3. *Censualis földek.* Bérbe kiadott urasági földek. Pénzesföldeknek is nevezték, ha a földek pénzes bér fejében voltak kiadva. Az elnevezés talán még azzal is magyarázható, hogy némely helyen a használatért járó bért a községi előljárásság közadók módjára szedik be [census adót is, földbért is jelent]. Különösen Attalán és Dörgicsén volt szép számmal ebből a földből.

Az 1848-as gyökeres birtokjogi változások után a volt úrbéres haszonbérlok ezeket a földeket is tulajdonukban tarthatták, ha 1848. előtt már bérletükben voltak. A jobbágytelek kárpótlás nélkül került a volt úrbéresek kezére, a cenzuális földekért azonban váltságot fizettek. A földesuraknak tűrni kellett a megváltást.

4. *Egy kasza rét.* Akkora területet jelentett, amekkorát egy kaszás egy nap leforgásával le tudott vágni. Kb. egy hold rétet jelentett. Hasonlóképp értelmezendő az *egy kapa szőlő*, azaz akkora terület, amekkorát egy kapás egy nap alatt elvégzett. (Kb. 300 □ ölet.) Írásaink *barázda* vagy *vágó* kifejezéseket is használnak.

5. *Fundalis* = földkönyv. A birtok elkülönzések alkalmával felvett birtokleírás.

6. *Házi vagy majorságos gazdálkodás.* Ha az uraság saját cselédjeivel és saját felszerelésével gazdálkodott, akkor a házi gazdálkodás esete forgott fenn.

7. *A hold mekkoraságára* vonatkozólag levéltári adataink felvilágosításai nagyon eltérőek. Megállapítható, hogy a hold mérete vagy a művelési föld osztályozásával volt kapcsolatban, vagy a művelési ágak függvénye volt. Az I. oszt. szántó holdját rendszeren 800 □ ölével, a II. oszt.-t 1000 □ ölével, a III. oszt.-t pedig 1200 □ ölével számították. Olyan számítási kulccsal is találkozunk, amikor az erdő és legelő kivétel nélkül 1200 □ öles, a szántó 1000 □ öles, a parragos rét és szőlő 800 □ öles területű volt. Még az 1859-ben készült attalai fundálisban a következőket találtuk: az urasági földek 1200 □ ölesek, a volt úrbéreské 1100 □ ölesek, az ú. n. káposztás földek pedig holdankint 800 □ ölesek voltak.

8. Az *inscriptio* az elzálogosításhoz bizonyos mértékben hasonló jogi ügylet volt. Érvénye is annyi időre szólt, mint az elzálogolásé, azaz 32 esztendőre. Lehetett örökös természetű is, ha az egyességből a törvényes idő rögzítése kimaradt. Edling Rezső gróf csak időre szóló inskripciókat tehetett a kusztodiátusból a bérlő javára, mert a kusztodiátusnak nem birtokosa, hanem csak élvezője volt.

9. *Parrag rét.* Nem nedves, nem zombékos rét. Termése a *parrag széna*, ami mennyiségre jóval kevesebb, mint a vizes rétek savanyú szénája, de minőségre és használati értékre elsőrendű.

10. *Possessio.* Majorságos üzemű allód-birtok.

11. *Praedium.* Pusztát jelent, amelyen majorságos gazdálkodás rendszerint nem volt.

12. *Regulatio* vagy birtok elkülönzés. Az urasági és jobbágy birtokkategóriáknak egymástól való teljes szétválasztása.

13. *A remanentialis földeknek* magyar neve maradvány vagy fölös földek. Az úrbáris rendezések vagy a birtok elkülönítések alkalmával az uraság javára visszamaradt földek. Lényegiben hasonlítanak a cenzuális földekhez, mert ezeket is rendszerint bérbe adták.

14. *Sessio* = egy jobbágytelek. Országrészek szerint változott a nagysága. A kusztodiátusban a dobszai és dörgicsei kerületek kivételével a telek nagysága ugyanaz volt.

15. *Úrbéresék.* A jobbágyok utódai az 1848-as birtokjogi változások után.

Könyvünkben használt fontosabb rövidítések.

1. K. A rend budapesti központi levéltára. A kusztodiátusra vonatkozó anyag a For. 19. (forulum = fiók) van rendszeres levéltári beállítással összegyűjtve.
2. M. A rend mernyei gazdasági levéltára rendkívül gazdag levéltári anyaggal. A kusztodiátus ősmúltjára vonatkozó és az Országos Levéltárban őrzött okmányok hiteles másolatai fóliókba kötve vannak összegyűjtve. Sajnos, katalogizálva csak 1835-ig van. A kommünt megelőző napokban, még 1919. március 6-án szocializálták a kusztodiátust. A kormányzót eltávolították helyéről, és Mernye egy nagy termelőszövetkezet központja lett. A kommün Hannig István jószágkormányzót letartóztatta, a kormányzóság épületét birtokba vette. A kommün idejében a mernyei levéltár rendkívül barbár kezelésen esett át. A levéltár helyiségére szükségük volt, azért a teljes levéltári anyagot kosarakba dobálva az alagsorban rakásokba hányták, és anyagát gyujtalékul használták. Ezer szerencse, hogy az ősi anyag, a kötetekbe szedett Protocollumok, a szerződések gyűjteménye és a catalogus megmaradt. Veszteség inkább a nagyobb papírtömegű újabb okmányokban van. A levéltár még csak részben rendezett és így az anyaggyűjtés sok időt és fáradságot követelt. Igen gazdag a kanalizációkra, birtokperekre, árvaügyekre és úriszéki tárgyalásokra vonatkozó anyagban.
3. F. Fasciculus (iratsomó) rövidítése.
4. H. P. Historia Provinciae. A rendi krónika három nagy fólió kéziratosa kötete.
5. OFB. Országos Földbirtokrendező Biróság.
6. Lebosz. A földbirtokreform pénzügyi részének lebonyolítására alakított országos szövetkezet.
7. VKM. Vallás- és közoktatásügyi minisztérium.
8. BM. Belügyminisztérium.
9. FM. Földművelésügyi minisztérium.
10. p. m. Pozsonyi mérő.
11. v. c. Váltócédula. Megkülönböztetés a pengő, vagy aranyban számított pénztől. Papírpénz.
12. b. b. Bécsi becsben. U. az.
13. p. frt. Pengőforint. Ezüst pénznem.
14. o. é. Osztrák értékű, a forint jelzése volt.
15. Kpt. A rendi káptalani gyűlések nevének rövidítése

A

kustodiátus mai birtokállományának
kerületi térképei.

I. A kustodiátus átnézeti képe.

A) Somogy megyei kerületek.

II. a) Nagydobsza és Kisdobsza.

b) Pettend.

III. Fonó.

IV. Gölle.

V. Hetény.

VI. Mernye.

VII. Orci.

VIII. Ószöd.

IX. Szentiván.

X. a) Taszár.

b) Homoki erdő.

XI. a) Vadé.

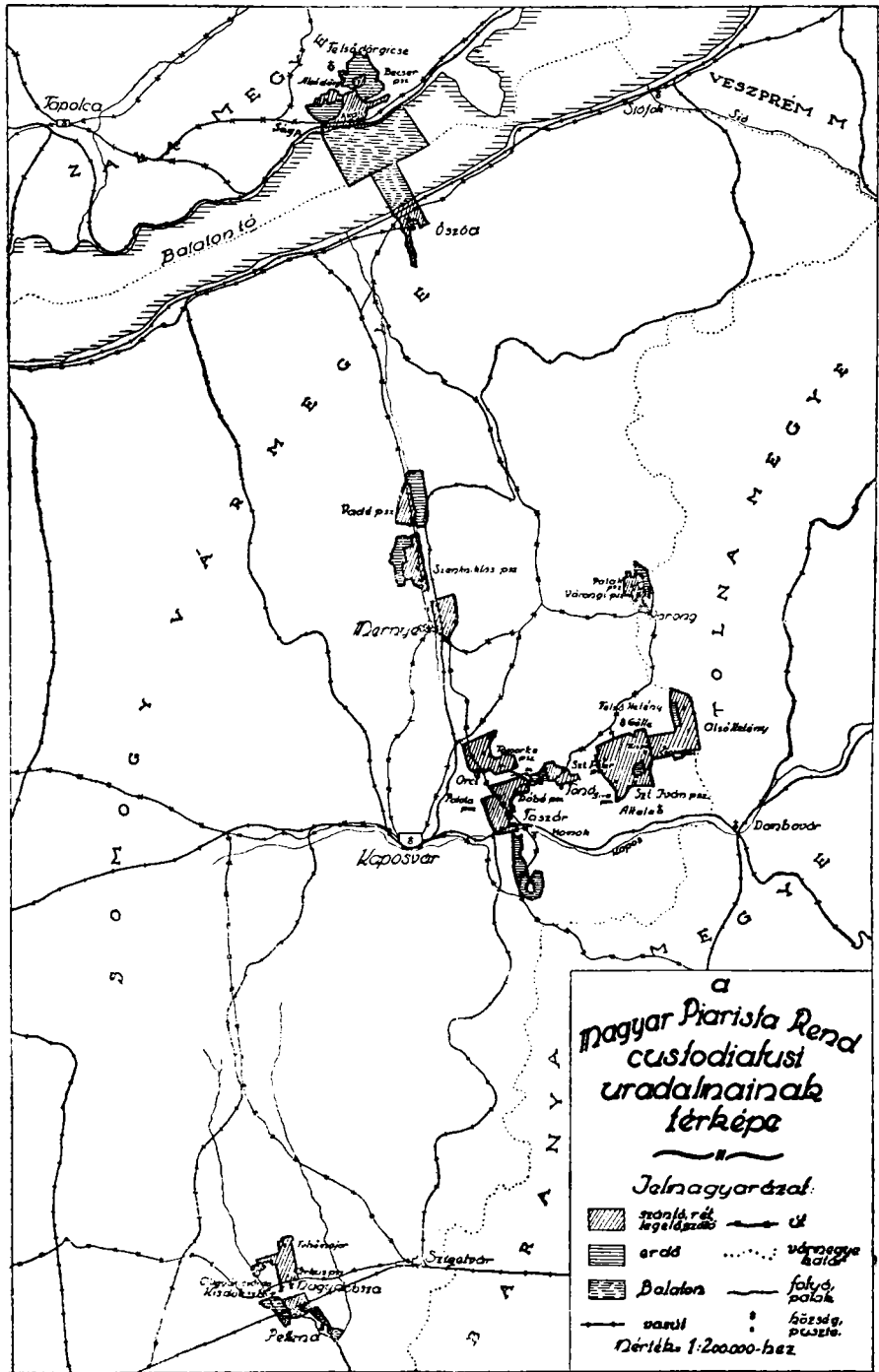
b) Szentmiklós.

B) Tolnamegyei kerület.

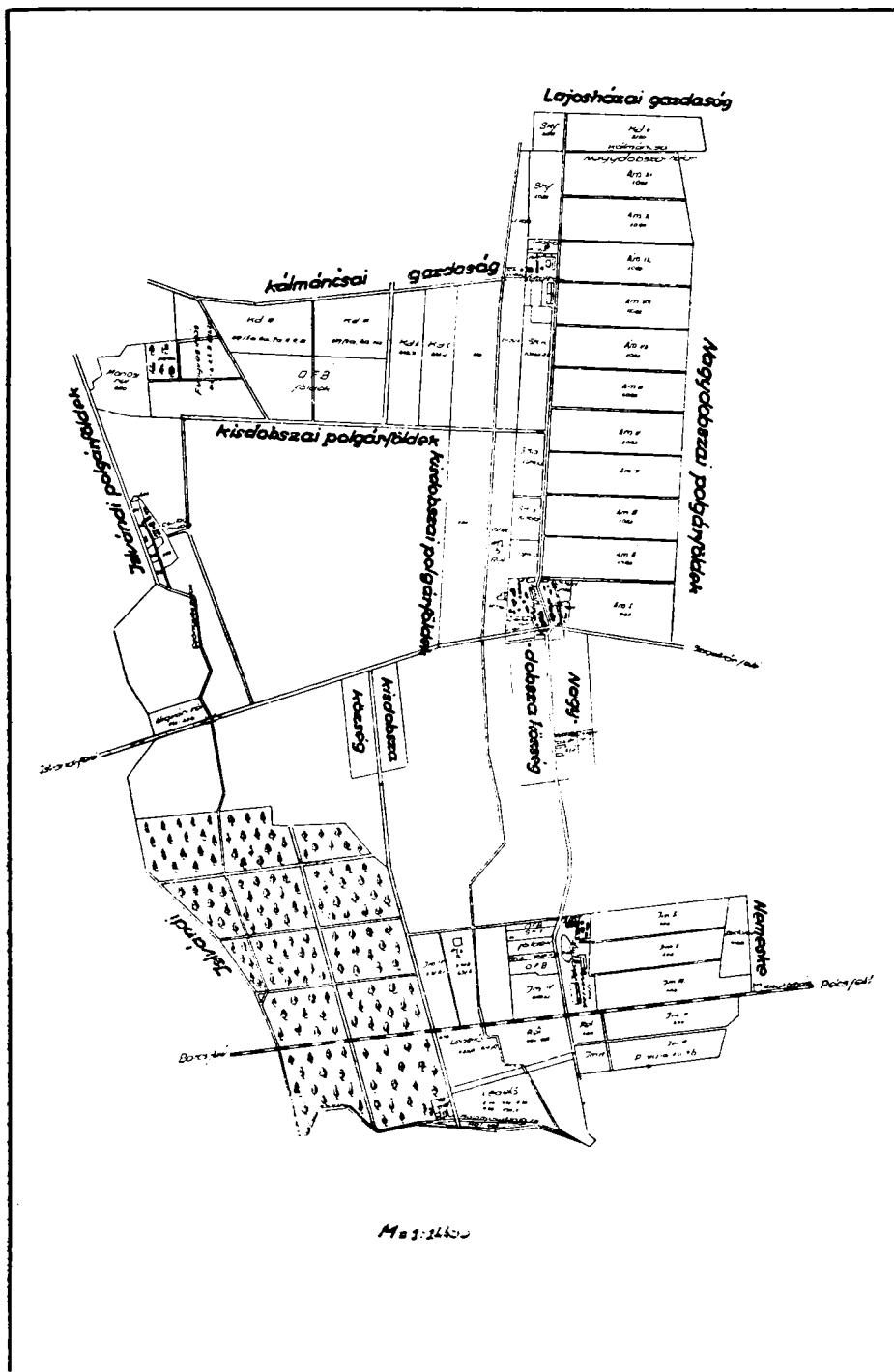
XII. Várong.

C) Zalamegyei kerület.

XIII. Dörgicse.

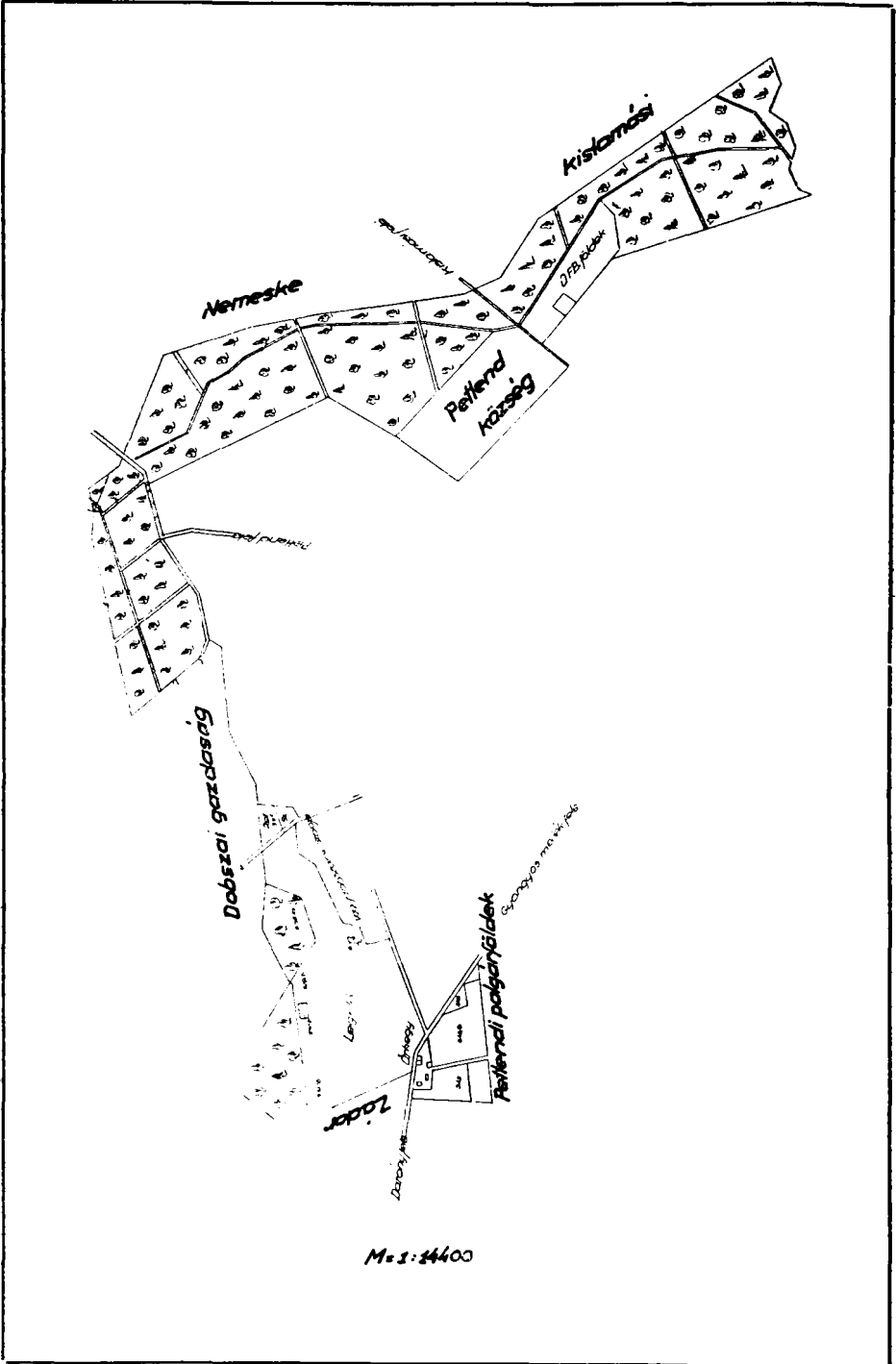

II. a)

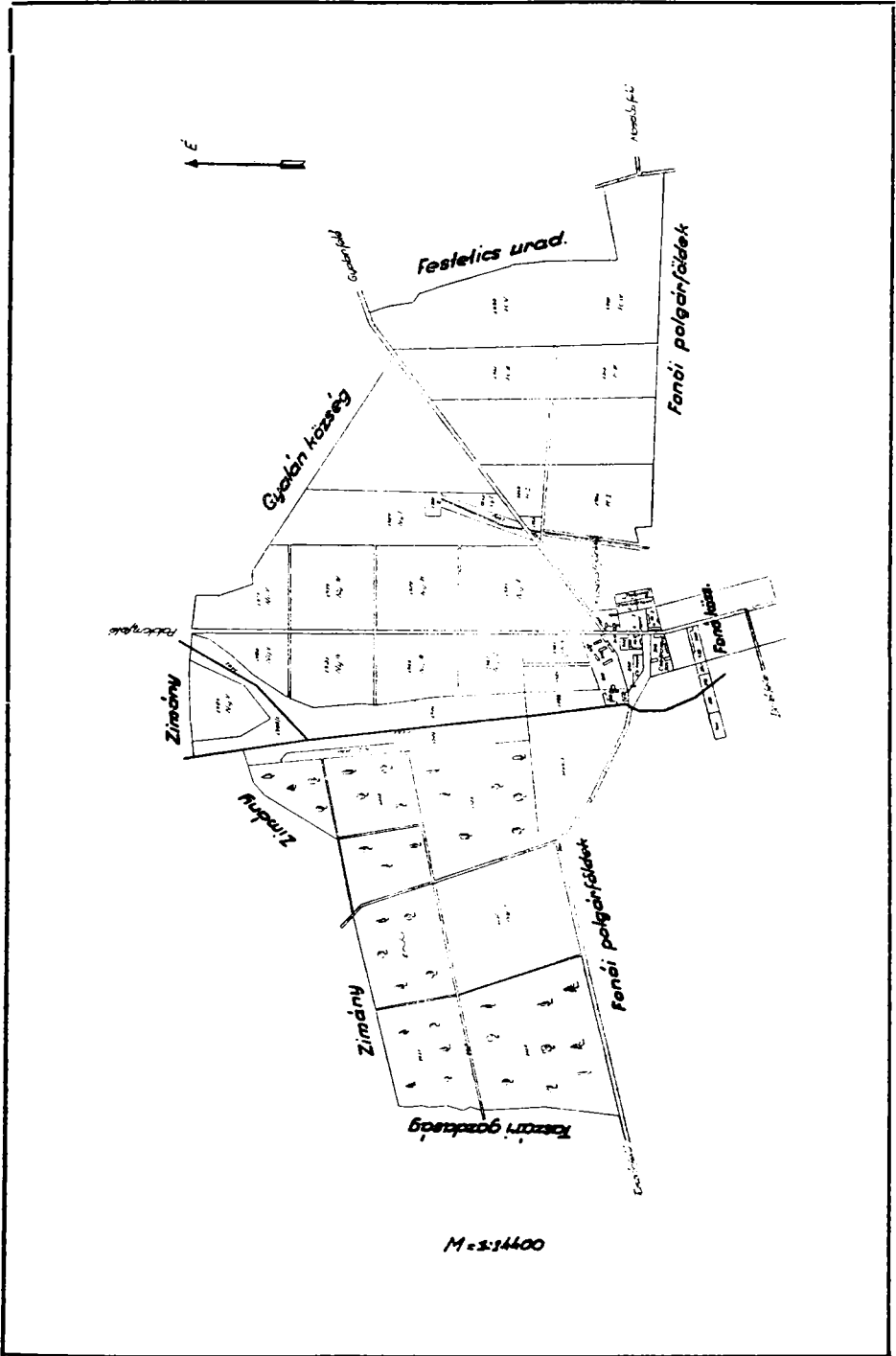

Nagydobsza és Kisdobsza.

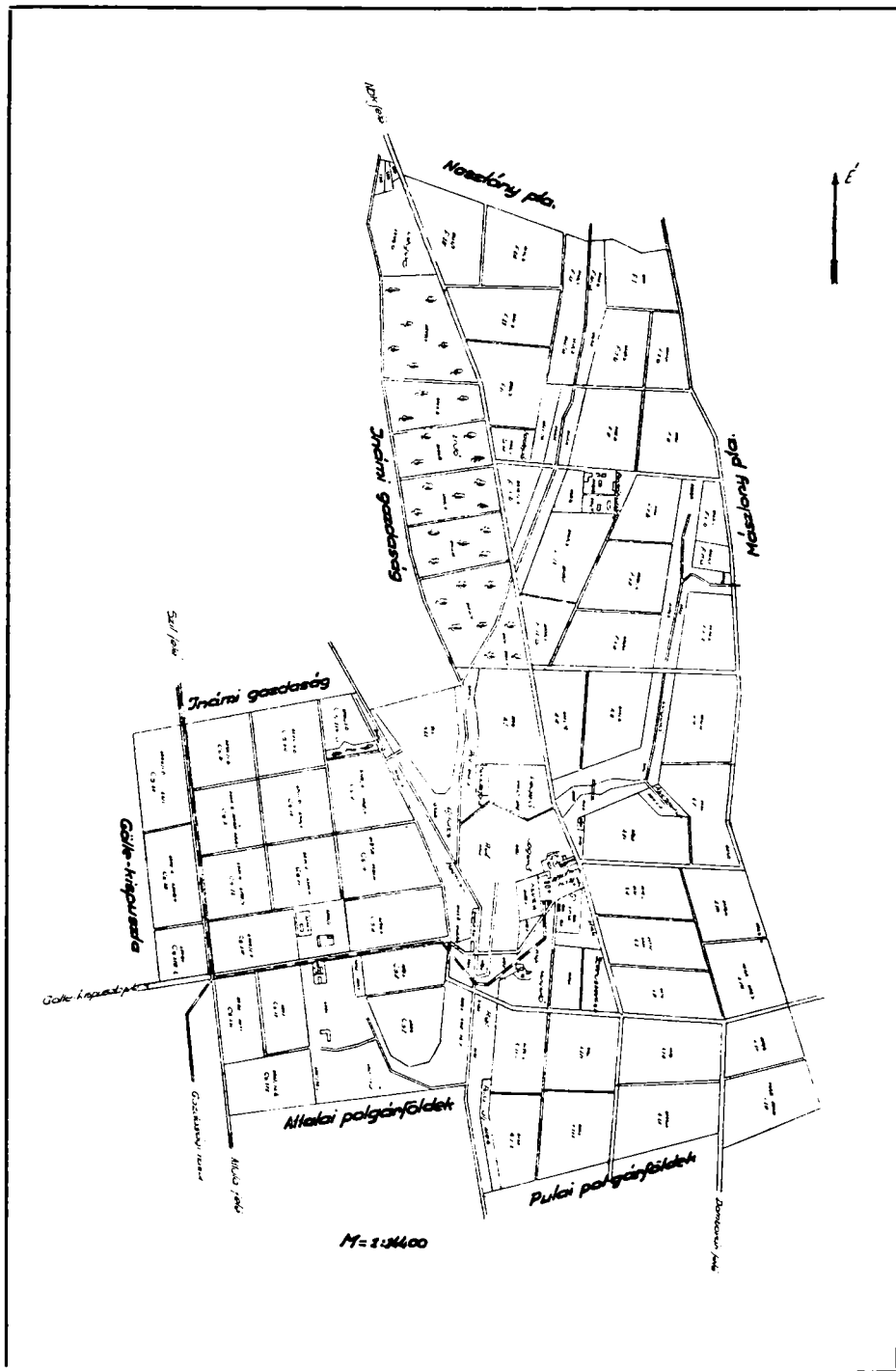
II. b)

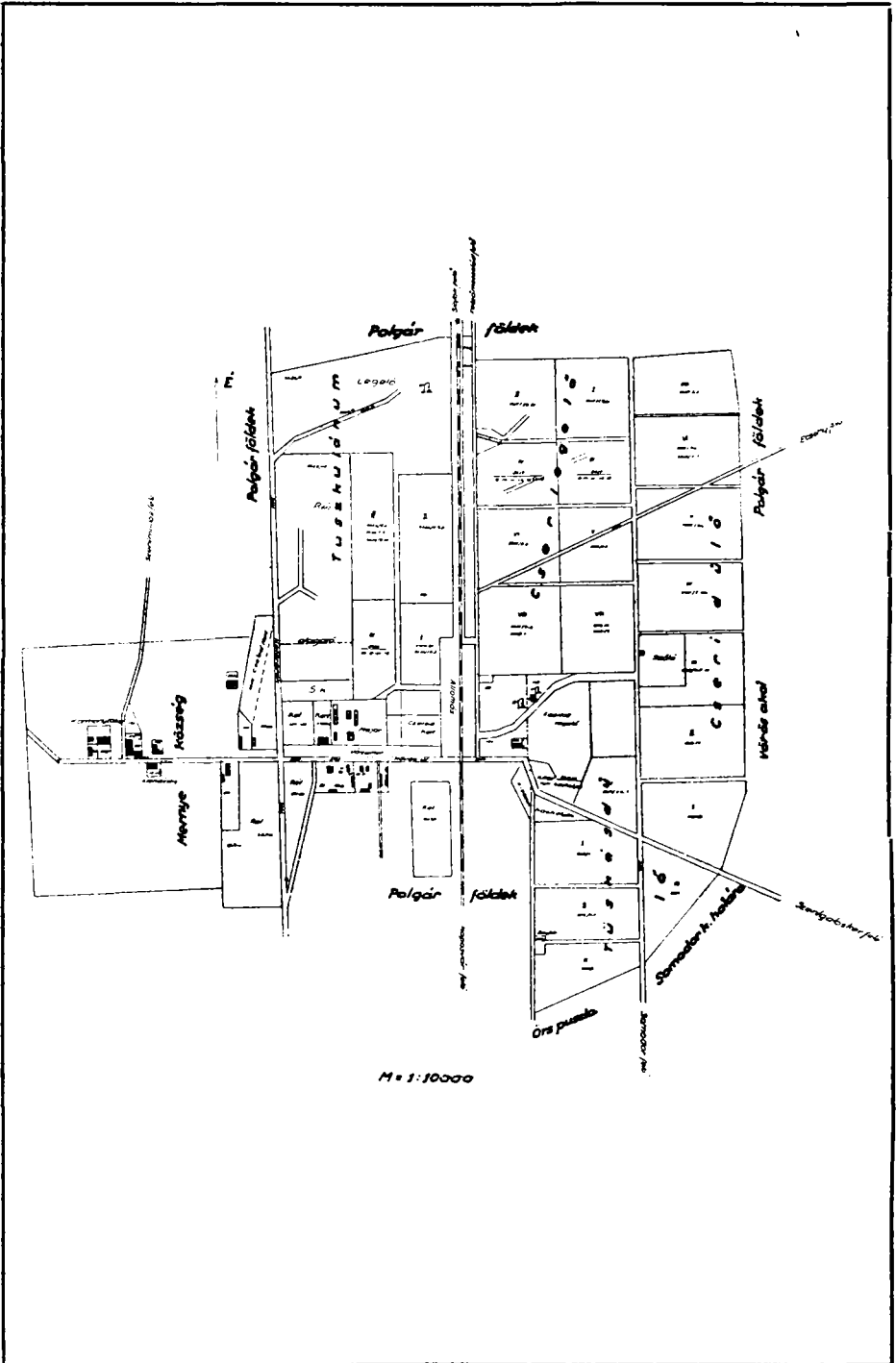
Pettend.

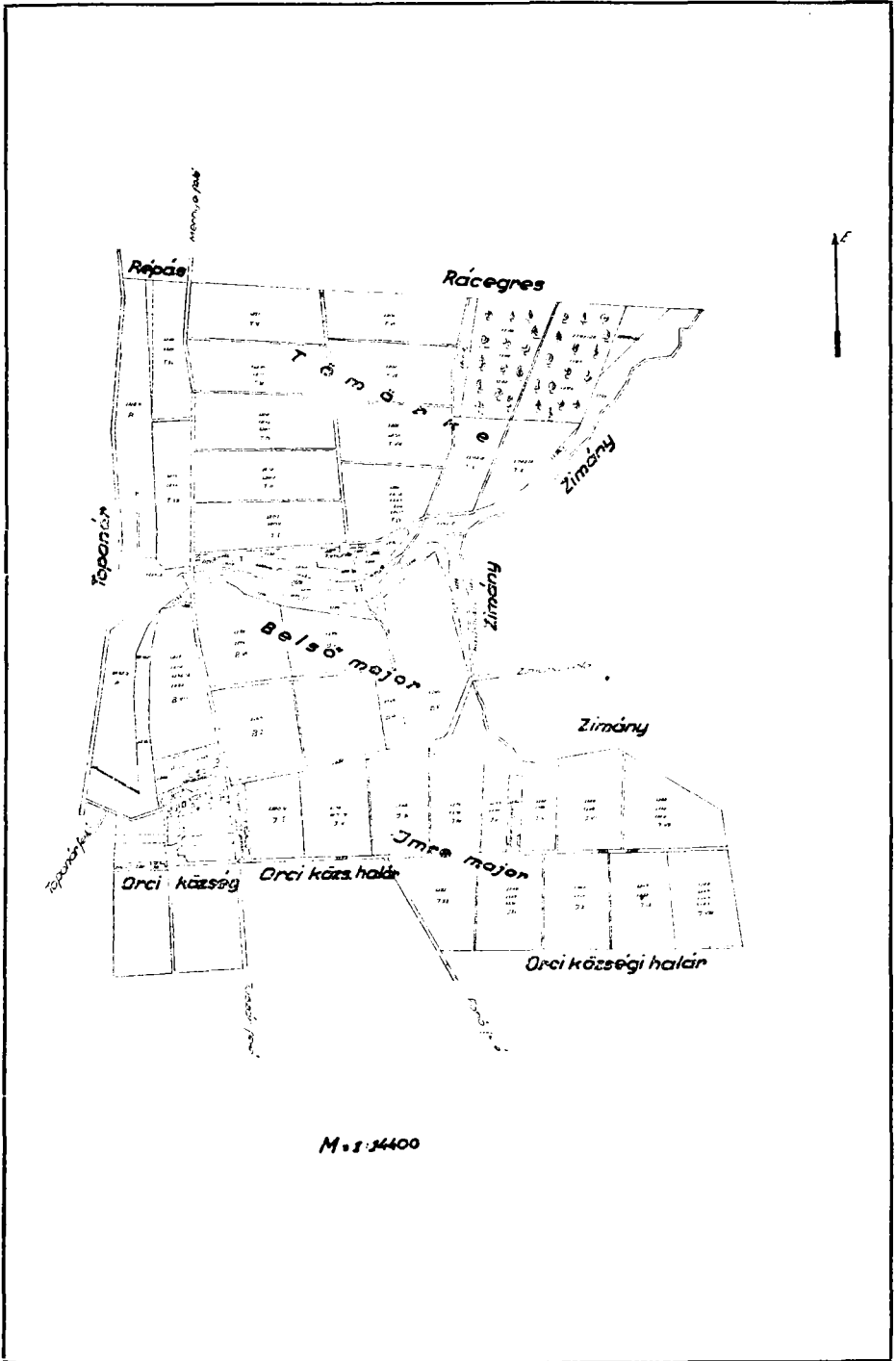
Fonó.

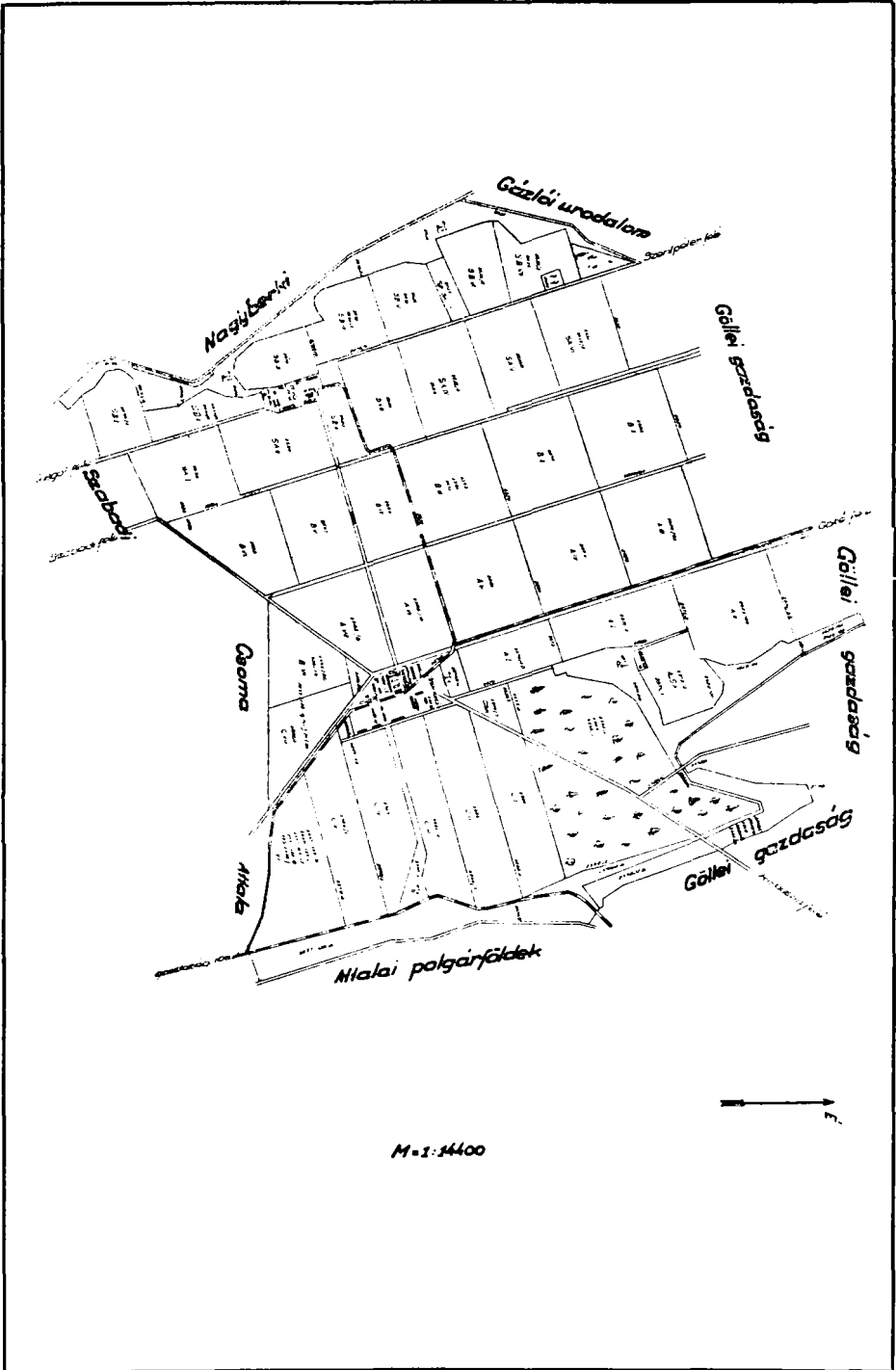
Hetény.

Mernye.

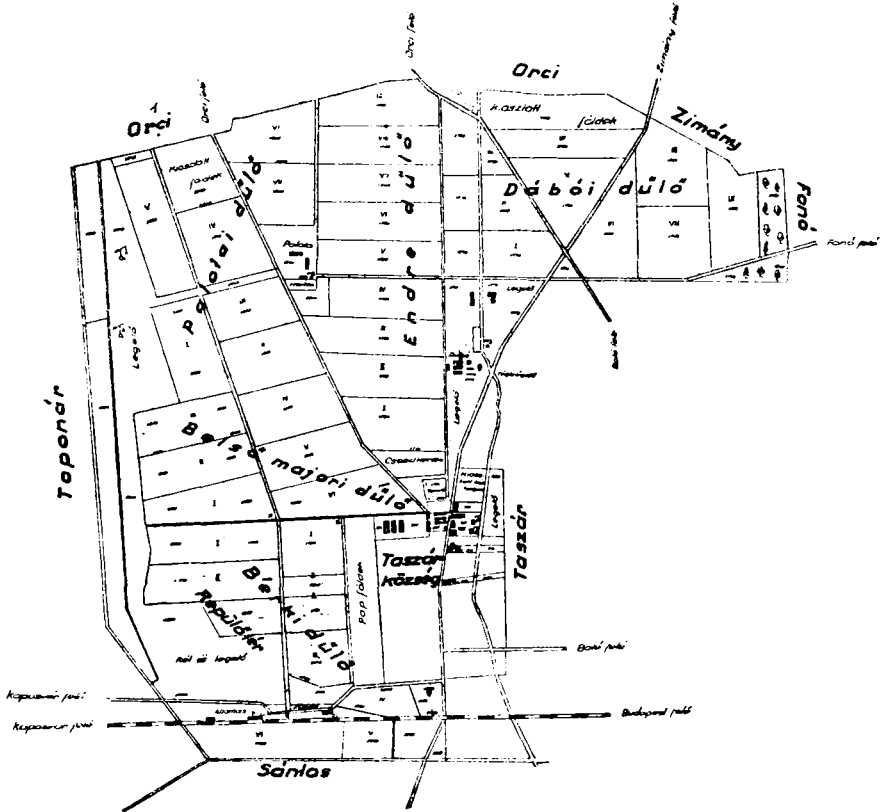

Orci.

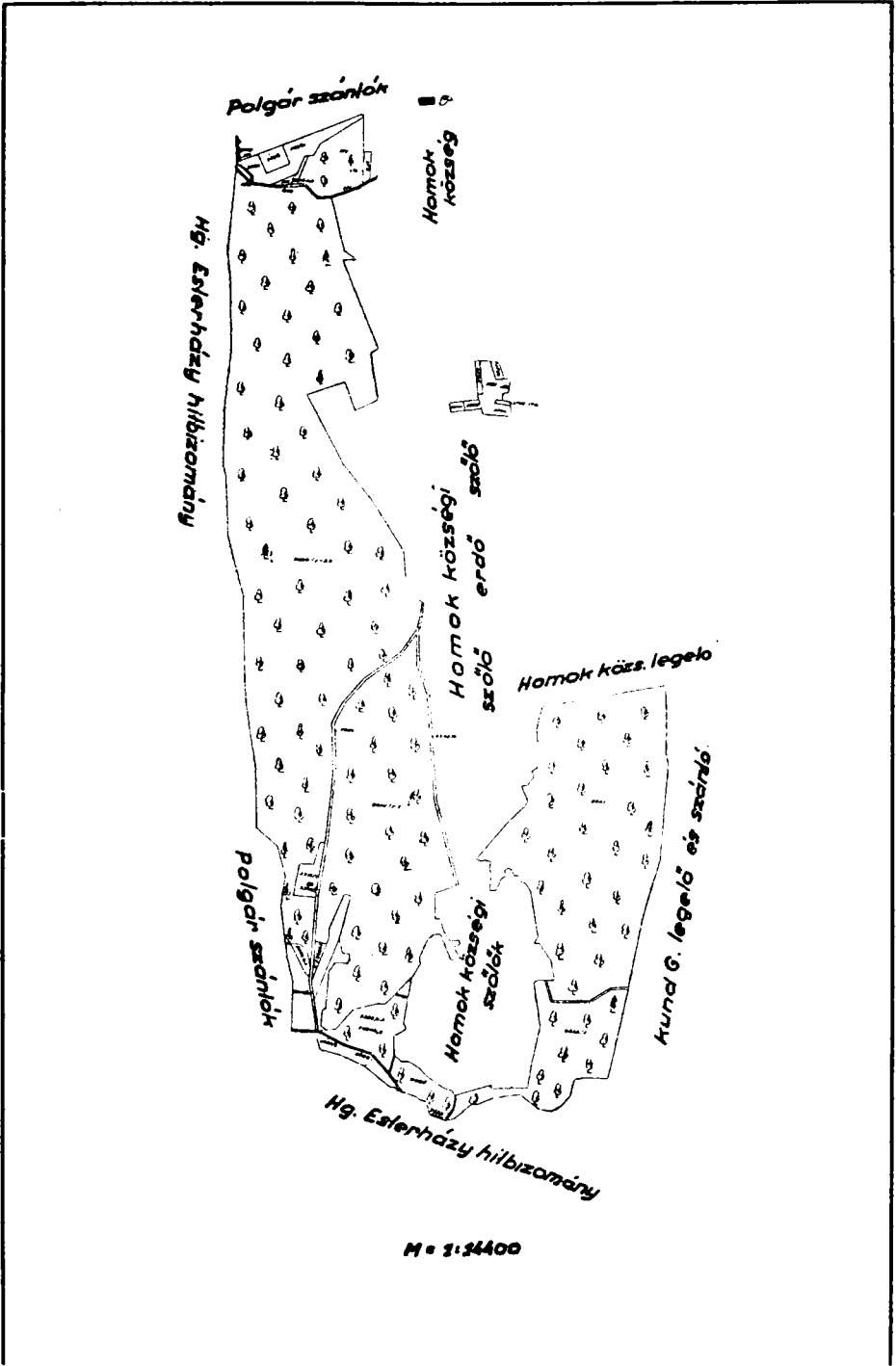
Szentiván.

X. a)

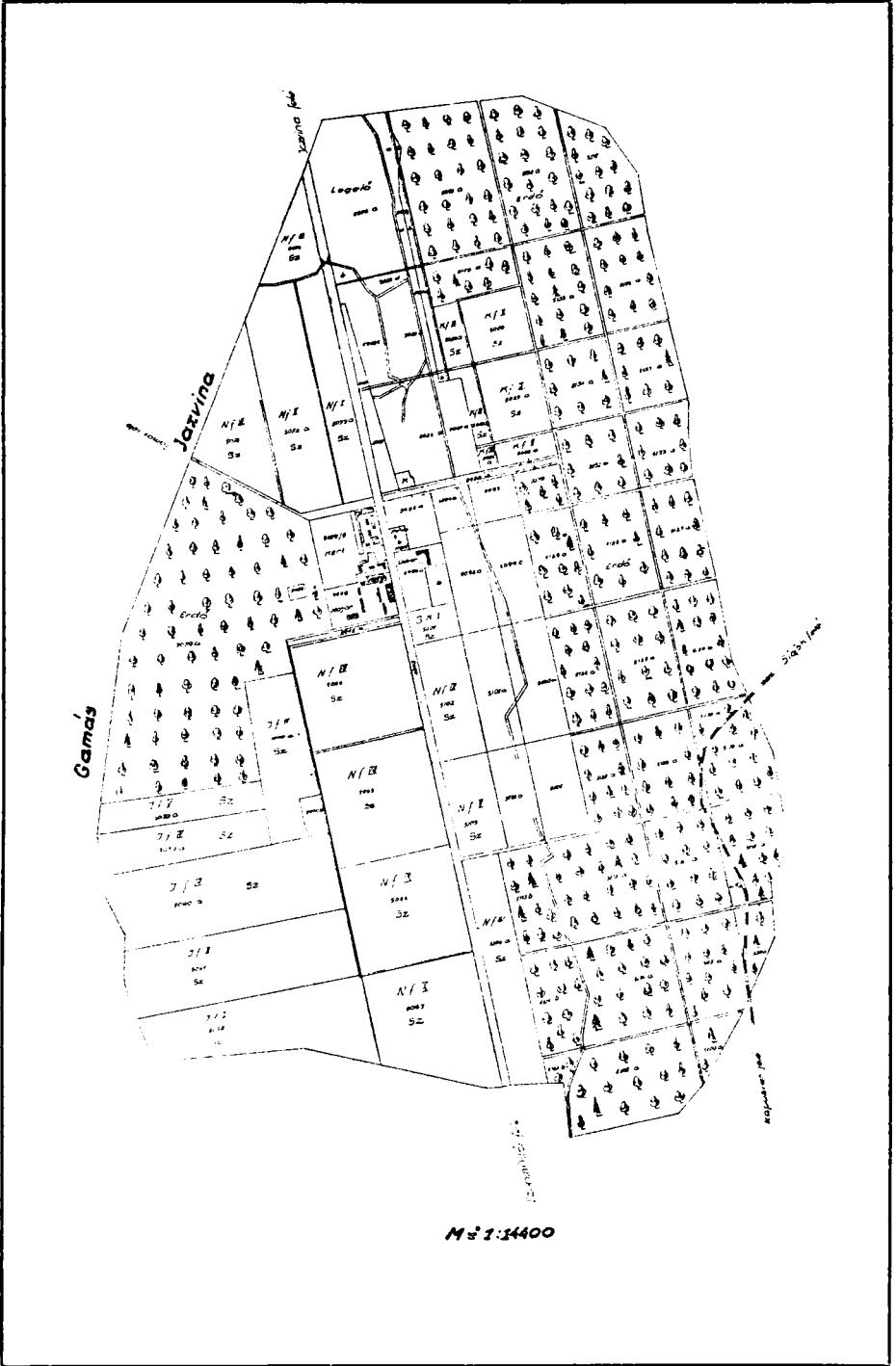
M : 1 : 25000

X. b)

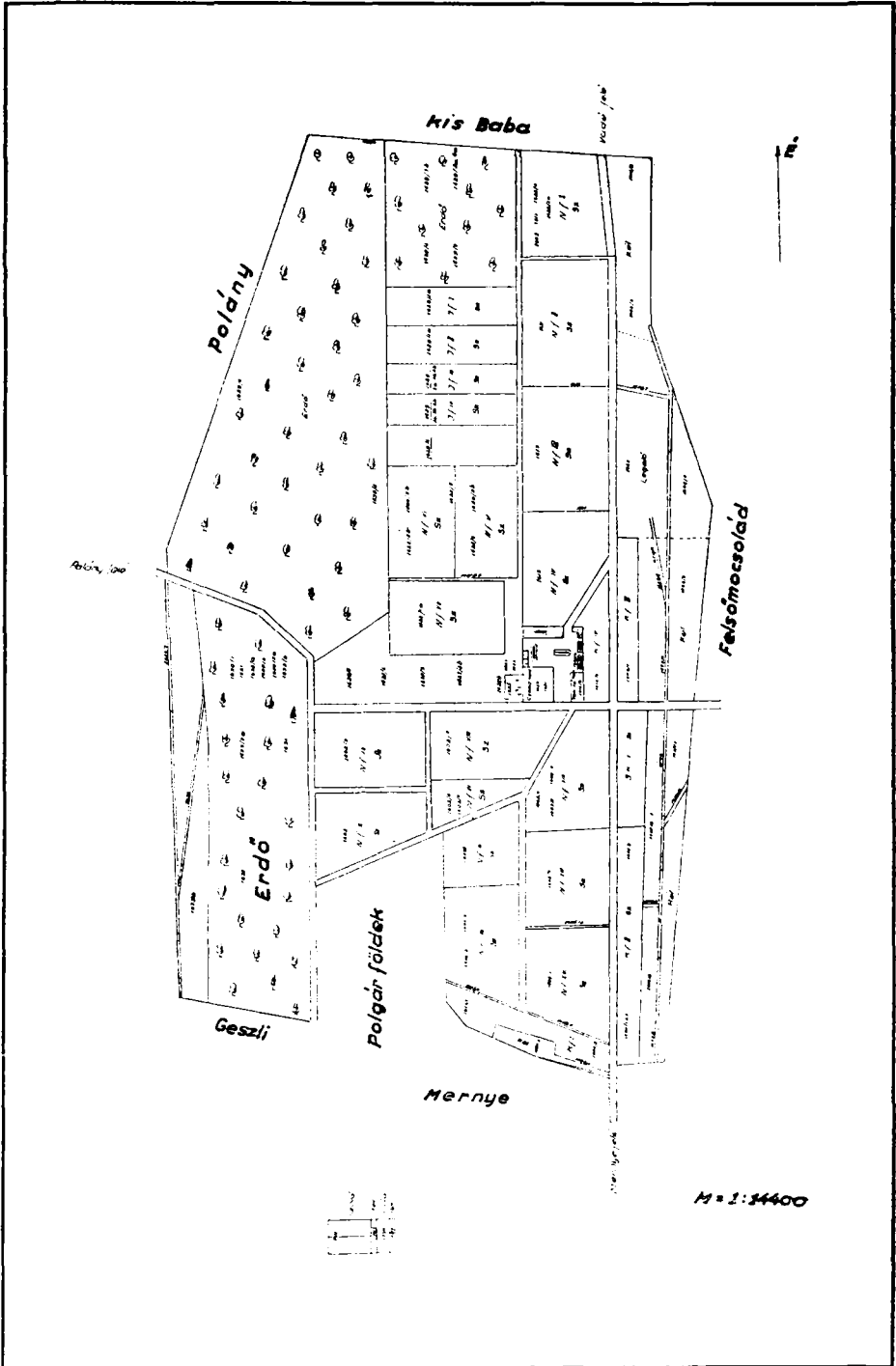
Homoki erdő.

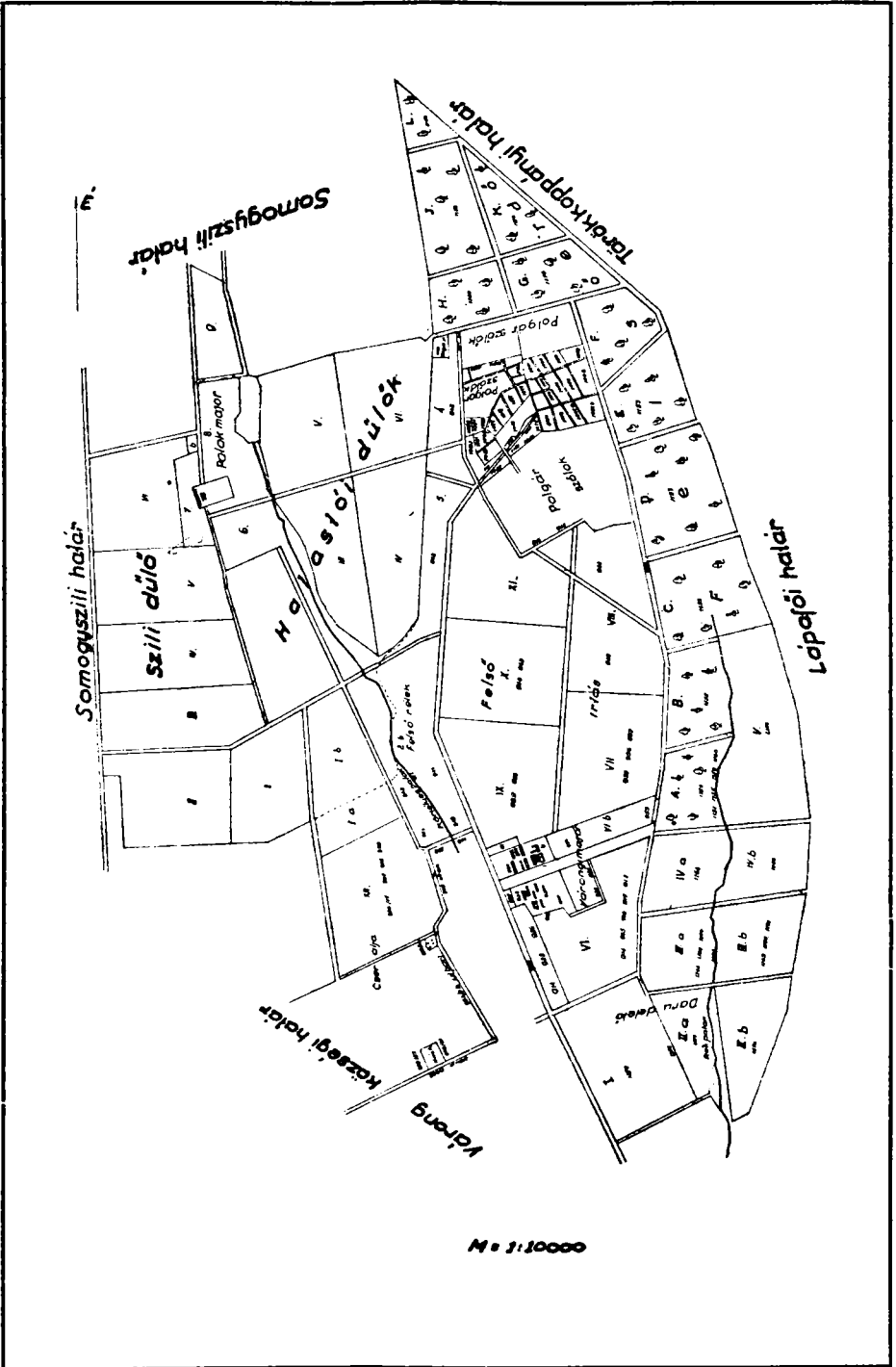
XI. a)

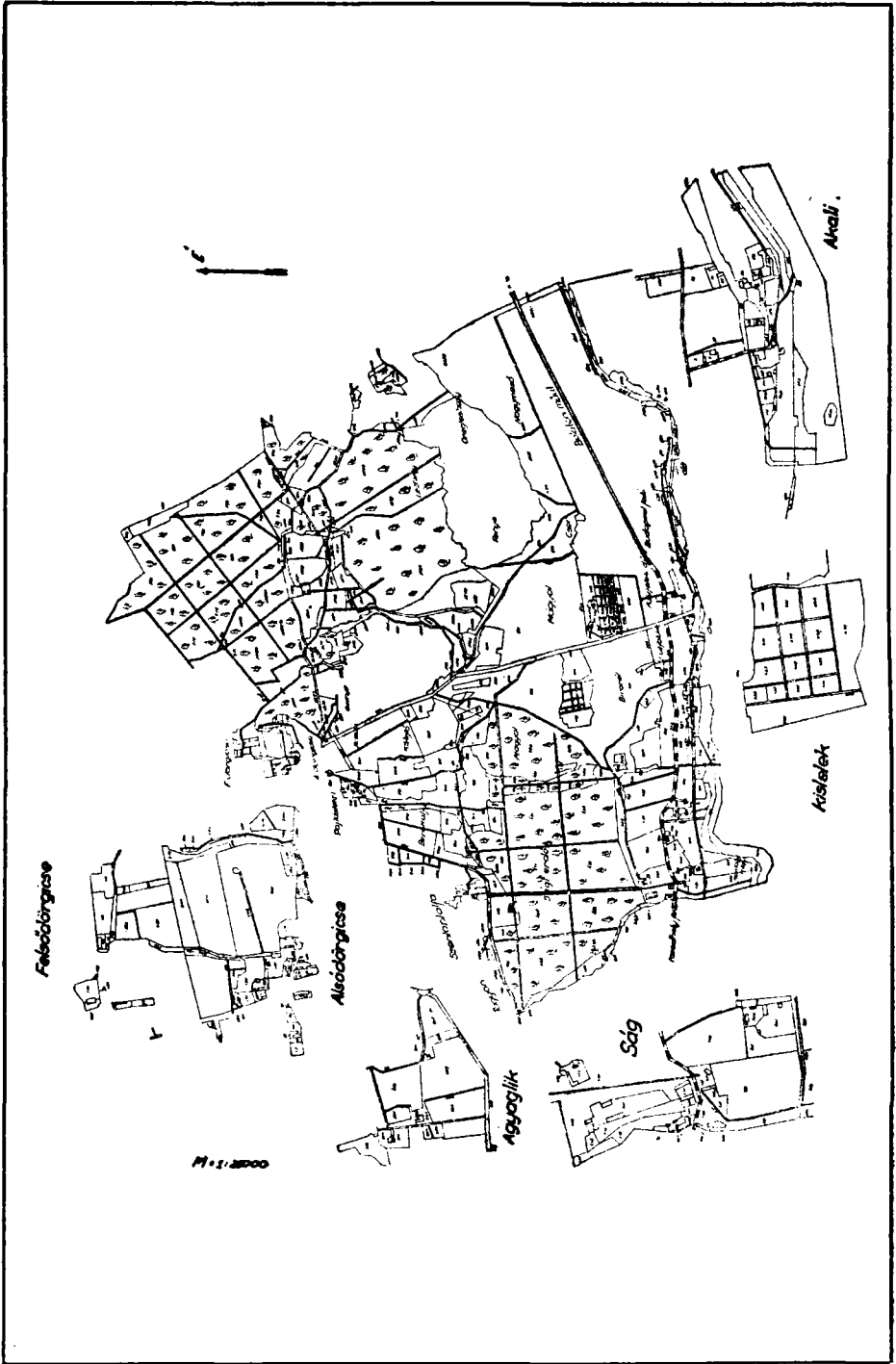
Vadé.

XI. b)

Várang.

Dörgicse.

TARTALOMMUTATÓ.

	Oldal
Előszó	3
I. A kusztodiátus rövid története 1807-ig	7
Alapítása. A kusztosok névsora. Birtokösszeírások.	
II. Hogyan kapta a rend a kusztodiátust?	19
A rend vagyoni helyzete a századforduló táján. Egerváry Ignác másféléves küzdelme a kusztodiátusért. Medgyesi Somogyi János szerepe az adományozás körül. Bonyodalmak az adományozás és az adományozólevél klauzulája miatt.	
III. Birtokbahelyezés	27
Nehézségek a honosítótörvény körül. Egerváry Ignác halála. A rend bérbé adja a kusztodiátust. A bérleti szerződés. Az inskripció szőlők kérdése.	
IV. A kusztodiátus hivatalos Statusa az utolsó kamarai összeíráskor, 1804.	37
A javadalom általános leírása. Társbirtokosok. Perek. Allódi-umok. Juhászat. Méhészet. Szőlők. Erdők. Kaszálók. Kisebb királyi haszonvételek. Tizedszedési jog. Malmok. Részletes kerületi ismertetések. Plébániák. Iskolák. Épületek. Jobbágycok. Jövedelem. Allódgazdálkodás.	
V. A rend a kusztodiátust házi kezelésbe veszi	66
Szentgyörgyi Horváth Zsigmond bérlő halála 1808-ban. Kölcsön-szerzés. Az élő és holt felszerelés átvétele.	
VI. A kusztodiátus kerületi beosztásának fejlődése. Személyzeti állapot	78
Hogyan lett az ősi 5 distriktusból a mai 12 kerület? Kormányzók. Rendtagok a kusztodiátus szolgálatában. A tisztikar 1809-től napjainkig. Tiszttartók. Központi személyzet. A cselédség fejlődése.	
VII. Változások a kusztodiátus birtokállományában	172
Apadás. Eladások. Cserék. A földbirtokreform. A kusztodiátus és a Lebosz. Dézsma- és robotváltság. A birtokállományban beállott gyarapodás. Birtokvételek.	
VIII. Növénytermelés	180
A kusztodiátus területének művelési ágak szerint való kimutatása és százalékos megosztása. A kusztodiátus szétszórtsága. A kezdő gazdálkodás területi kimutatása. A maradványföldek. Nyomásos gazdálkodás. Koppel-rendszer. Váltógazdálkodás. Kemény Pál vetőrendszere 1874-ben. Kalászosok termesztése. Gabonaátlag-kimutatás 1880—1890-ig és 1925—1941-ig. Nemesített vetőmagbeszerzés. Gabonakereskedelem. Árkialakulások.	

	Oldal
Mesterséges takarmányok. Gyök- és gumós növények termesztése. Cukorrépa-termesztés.	
IX. Szőlő- és pincegazdaság	211
Ósi kultúra. A kusztodiátus szőlőtelepítései. Az inskripció szőlők megváltása. Dézsma- és allódborok. Borösszeírások. Uradalmi italmérőhelyek. Pálinkaégetők. Borértékesítés. Palackozás. A szőlődézsma megváltása. Az uradalmi szőlők fejlődése. Kitüntetések.	
X. Állattenyésztés	226
1. <i>A juhászat fejlődése.</i> Tenyészanyagvásárlás. Bolla Márton és Grosser János rendfőnök érdemei az uradalmi merinójuhászat kifejlesztése körül. Az állomány számbelileg 1869-ben éri el csúcspontját. Gyapjúosztályozás. Létszámapasztás. Irányváltások a tenyészetben. A magyar fésűstenyészet kialakulása. Gyapjúkereskedelem.	
2. <i>A szarvasmarha tartásának és tenyésztésének kialakulása.</i> Igások. Gulyabeli marha. Tehéngulyák. Mustrahizálás. A cukorrépa termelése és a göbolyhizálás. A göbolyözés elhanyagolása, majd újból való kifejlődése. Az orci tehenészet kezdete. Tenyészállatok beszerzése. A taszári, szentiváni és hetényi tehenészetek eredete. Az öszödi és a göllei tehenészet keletkezése. Tuberkulinozás. Törzskönyvezés. Fejési eredmények.	
3. <i>A lótenyésztés.</i> A taszári melegvérű ménés négy korszaka. A ménés egyezményes. A kancaállomány minőségi kimutatása. A szentmiklósi hidegvérű ménés eredete. Lóértékesítés.	
4. <i>Sertésenyésztés.</i> A sertés elhanyagolt állatnem a múlt század elején. A gyógyíthatlan betegségek miatt tartása egyetlen kondára zsugorodik össze. A 70-es évek figyelme ismét feléje fordul. Az állomány növekedése. Tenyészanyag beszerzése. Szimultanozás. A mangalica mellett angol sertésenyésztés. A sertés értékesítésének fejlődése. Süldőeladás. A legújabb évtizedek hizlalási törekvései.	
5. <i>Méhészet.</i> A kezdő gazdálkodás kedvenc foglalkozása. Az uradalmi méhészetek. Dézsmaméz és dézsmaarakok. A méz értékesítése.	
6. <i>Halászat.</i> A balatoni halászat jogi fejlődése. Jobbágyhalász-bérletek. Balatoni Halász Szövetkezet. Balatoni Halászati Társulat. A Társulat a halászatot a Balatoni Halászati Részvénytársaságnak adja bérbe. Sporthorgászat. Nádkitermelés a Balatonon. Uradalmi mesterséges halastavak.	
XI. Erdőgazdaság	282
Az erdők elhanyagoltak. Erdőirtások. Az uradalmi erdők revíziója 1843-ban. Erdőhasználati kimutatás 1843-ból. Az első erdészeti gazd. üzemterv 1882/83-ból. A göllei Alsó- és Felsőtölös kiirtása. A dáboi erdőirtás. A palotai erdőcsere. Az OFB-vel kapcsolatos erdőcserek. A vadéi és szentmiklósi erdők rendezése áttelepítésekkel. Az erdők üzemtervi beosztása és területi kimutatása. Az erdők jövedelmezősége. Ódor Ignác érdemei. Erdei mellékhasznosítások. Az erdők mai használata. Az erdőtisztítási állás fejlődése.	
XII. Birtokvezetés és birtokrendezés	311
Az adlaterátusok első megválasztása 1808-ban. Instructus Oeconomiales 1809-ből. Bolla Antal intézkedései. A Protocollum	

	Oldal
Dispositionale. Ugróczy korszakos rendelkezései. Regulációk. Földhasználati kimutatás 1868-ból. Felmérések és térképezések. Telkesítések. Birtokperek. A tisztartói hatáskör megállapítása 1836-ban. Dornay rendelkezései. Az 1848-as viszonyok hatása a birtokvezetésre. Polák János és Kemény Pál, továbbá Domanek modern üzemi elgondolásai. Szociális nehézségek. A világháború hatása. Szociális gondolat a birtokvezetésben.	
XIII. Birtokellenőrzés	350
Az adlaterátusi intézmény fejlődése. A számvevőség kialakulása, munkaköre. Az 1848-as viszonyok hatása. A könyvelés.	
XIV. Mezőgazdasági ipar	365
Tégla- és mészegetés. Fűrészmalom. Malomipar. Olajmalom. Bocskorkészítés. Kosárfonás. Gépesítés. Gőzmalmok. Gőzekék. A fonói ipartelep kialakulása. Mezőgazdasági gőzüzemű vasút. Uradalmi telefonhálózat.	
XV. Kegyuraság. Szociális intézkedések	380
A négy pátronátusi plébánia. A plébánosok névsora. Történeti lelőhelyek az uradalomban. Egyéb egyházi terhek. A fonai és akali templom és az uradalmi kápolna építése. Temetők. A fehérvári Szent Anna-kápolna fenntartása. Iskolaügyek a kuztodiátusban. Uradalmi iskolák. Az Edling-féle árvaalapítvány. Adományok, alapítványok, szociális intézkedések. Tiszti nyugdíj. Jutalékrendszer. Cselédjutalék.	
Függelék	403
Az adományozó-levél latin eredetijének másolata és magyar fordítása. Magyarázatra szoruló szakkifejezések. A könyvben használt fontosabb rövidítések. A kuztodiátus mai birtokállagának térképei.	

